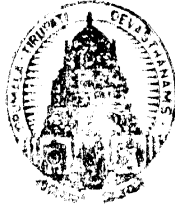

१३

१९९९

श्रीललितासहस्रनाम

प्रकाशक :

कार्यनिबंधनाधिकारी

तिरुवल तिरुपति देवस्थानम् तिरुपति ।

श्रीललितासहस्रनाम

भास्कररायप्रणीतसौभाग्यभास्करभाष्योपेतम्

56221

सम्पादकः

डा० एस्० बि० रघुनाथाचार्यः

रीडर् संस्कृतविभागः, श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयः, तिरुपति

918

प्रकाशकः

श्री एस्० लक्ष्मीनारायणः, ऐ० ए० एस्०

कार्यनिर्वहणाधिकारी

तिरुमल तिरुपति देवस्थानम्, तिरुपति।

१९८५

SRI LALITĀSAHASRANĀMA

with the Soubhāgyabhāskara Commentary of Bhāskaraṛāya

Edited by :

Dr. S. B. Raghunathacharya

T. T. D. Religious Publication Series No :

First edition : 1985

Copies : 1,000

SRI VENKATESWARA
CENTRAL LIBRARY &
RESEARCH CENTRE

Acc

56221

Date.

Published by TIRUPATI.

Sri S. Lakshminarayana, I. A. S.

Executive Officer.

Tirumala Tirupati Devasthanams.

Tirupati.

56221

Printed at :

Tirumala Tirupati Devasthanams Press.

Tirupati.

श्रीललितासहस्रनाम

प्रस्तावना

डा० एस्० बि० रघुनाथाचार्यः

रीडर् संस्कृतविभागः

श्री वेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयः

तिरुपति ।

इह खलु सुखप्राप्तिमहितनिवृत्तिञ्च कामयमानाः प्राणिनः धर्मार्थ-
कारूपं त्रिवर्गमुपसेवमाना दरीदृश्यन्ते । अनुष्ठानपर्यवसायि तत्त्व-
शास्त्रमिति भारतीयानामस्माकं सुदृढोऽभिसन्धिः । धर्मार्थकारूपत्रिवर्गसं-
सेवनं यदि यथाविधि सनियमं सम्पद्यते तर्हि तन्मोक्षरूपं फलं प्रसुवीतेति
निश्चप्रचम् । तत्रापि हि द्वयी गतिः; कर्मज्ञानभेदेन । परापरतत्त्वविदां
परमानन्दैकस्वरूपाणां ज्ञानिनामन्यः पन्थाः । कर्ममार्गमनुगच्छतां ताव-
त्फणितिरन्या ।

कर्ममार्गावलम्बिषु जनेषु केचन स्वसम्प्रदायानुरोधं वैदिकं धर्म-
मातिष्ठमानाः स्वाभिलषितानर्थान् साधयन्ति । अन्ये च पुनस्तात्त्रिकाः
देवीपूजापरायणाः स्वकामनाः सफलयन्ति । यद्यप्यैहिकसुखस-
म्पादने चकास्ति भेद उभयोरपि; अथापि परमपुरुषार्थः मोक्ष
इत्यत्र नास्त्यल्पीयान् भेदः । तत्र देव्यास्त्रिपुरसुन्दर्याः प्रभावः
समाराधनप्रकारश्च सुन्दरीतापिनीपञ्चकं, भावनोपनिषत्, कौलोपनिषत्,
गुह्योपनिषत्, महोपनिषत् प्रभृतिषु ग्रन्थेषु सप्रपञ्चमुपदिष्टौ ।
एतच्छेषभूततया परशुरामकल्पसूत्राणि यामलादितन्त्राणि च सम्प्रवृ-
त्तानि । कर्म-ज्ञानकाण्डोपबृंहणार्थं समुत्पन्नेषु पुराणेष्वपि देव्या
महत्वं तत्र तत्र विशेषतः प्रत्यपादि ।

मन्त्रशास्त्रतत्त्वप्रतिपादकेषु ग्रन्थेषु बहुसंख्याकेषु विद्यमानेष्वपि
समुल्लसत्येव समुन्नतं स्थानं श्रीललितानामसहस्रस्य । एतदन्तर्गतं

रहस्यजातं दुरवगाहं सद्गुरुसमुपदेशमात्रसंवेद्यम् । दुष्करमेतद्व्याख्यानं
 अनधीतवेदवेदान्तमीमांसातर्कव्याकरणादिशास्त्रजातस्य अदीक्षितस्य
 विपश्चितः । एतन्मनसि निधाय शिष्यानुजिघृक्षया पदवाक्यप्रमाण-
 पारावारपारीणः, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, श्रीमन्नृसिंहयज्वपदपाथोजप्रवणः,
 भारत्युपपदः, श्रीमद्गम्भीररायतनयः अन्वर्थनामधेयो भास्कररायः
 श्रीललितानामसहस्रस्य सौभाग्यभास्कराभिधं भाष्यं प्रणिनाय । अस्यैव
 भास्कररायस्य दीक्षानाम भासुरानन्दनाथ इति ।

जीवितसङ्ग्रहः

महोदयश्चासौ निजजनुष्णं कतमं भूभागं पवित्रीचकारेत्यत्र
 नातीव स्पष्टमवगम्यते । किन्तु एतच्छिष्येण जगन्नाथनाम्ना प्रणीतात्
 भुवनाभोगापरनामकात् श्रीभास्करविलासकाव्यात् केचिदंशा एवम-
 स्माभिः ज्ञातुं शक्यन्ते ।

भास्कररायः कोनमाम्बा - गम्भीरराययोः द्वितीयः पुत्रः ।
 अयं महाराष्ट्रदेशे विजयपुरमण्डले तनुजनामकेऽग्रहारे क्रीस्तोः परं
 सप्तदशशतकान्ते लब्धजन्माऽभूत् । शैशवेऽसौ भागानगरे कञ्चि-
 त्कालमुवास । ततः परं वाराणस्यां कृतभूरिपरिश्रमः सर्वासु विद्यासु
 अनितरसाधारणं वैदुष्यं समपीपदत् । गच्छति कालेऽयं सूरत् नगरे
 शिवदत्तशुक्लसन्निधौ श्रीविद्यायां पूर्णाभिषेकं प्राप्य भासुरानन्दनाथ
 इति दीक्षानाम लेभे । पश्चादयं दक्षिणभारते कृष्णातीरे, कावेरीतीरे
 च बहुकालं न्यवसत् । तञ्जापुरमण्डले भास्करपुरमिति एतन्नाम्ना
 अग्रहारः कश्चिदासीत् । तत्रैव बहुकालमुषित्वा अन्ते तत्समीपस्थिते
 मध्यार्जुनपुरेऽसौ देवीपादसन्निधिमागादिति कथयन्ति वृद्धाः ।

कृतयः

सकलशास्त्रपारदृशाऽसौ भास्कररायः अष्टत्रिंशत्संख्याकान्
 ग्रन्थान् प्रणिनायेति महती प्रसिद्धिः । सौभाग्यभास्करभाष्ये तत्र तत्र

FOREWORD

Eulogies are very famous in Sanskrit literature. Our scriptures are rich in Stotras on many deities. In order to praise a deity in divergent aspects, one should compose "Sahasranāma", a stotra which contains thousand names of a particular deity. Hence a Sahasranāma occupies an important place in daily worship.

Among all the Sahasranāmas available, Sri Vishnusahasranāma is remarkable in many respects. Likewise, Sri Lalitāsahasranāma is also a great one. Although many scholars commented upon Sri Lalitāsahasranāma, the "Soubhāgyabhāskara" commentary of Sri Bhāskararāya excels all the other commentaries. It drives home many knotty points of our philosophical systems. Hence, we are publishing now Sri Lalitāsahasranāma along with the Bhāṣya of Sri Bhāskararāya for the benefit of Devi devotees. We hope this great work will enlighten the Devi devotees for better spiritual life.

In this connection I congratulate Dr. S.B. Raghunathacharya, a distinguished scholar in the field of Sanskrit Shastras for the good job done in editing this work.

Tirupati,
19-6-85.

S. LAKSHMINARAYANA
EXECUTIVE OFFICER
T.T. DEVASTHANAMS, TIRUPATI.

कृतज्ञताविष्करणम्

एतत्पुस्तकसम्पादने कार्वेटिनगरसंस्थानस्य, निर्णयसागरमुद्रणालयस्य अडयारस्थदिव्यज्ञानसमित्याश्च संस्करणानि पाठसंवादाथं यथा-
वसरं मया समुपयुक्तानि । तदर्थं तत्तदधिकारिभ्यः नितरामहं
कृतज्ञः । अस्मिन् व्यतिकरे ललितानामसहस्रभाष्यस्य निर्णयसागरसं-
स्करणप्रदानेन, कार्वेटिनगरसंस्थानसंस्करणप्रदानेन च सदयं मामनु-
गृहीतवन्तः क्रमेण प्रियसुहृन्मणयः प्रो० एम्० डि० बालसुब्रह्मण्य-
महोदयाः (प्राचार्याः केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति) प्रो० पि०
श्रीरामचन्द्रु महाभागाः (आचार्याः संस्कृतविभागः, उस्मानिया विश्व-
विद्यालयः, हैदराबाद्) । तदर्थं सनमोवाकं कार्त्तश्यमाविष्करोमि ।
सौभाग्यभास्करवैशिष्ट्यमधिकृत्य स्वप्रकटितं पत्रं प्रेषितवतां प्रियसुहृ-
न्मणीनां प्रो० पि० जि० लालेमहोदयानां (आचार्याः, संस्कृतविभागः,
उस्मानिया विश्वविद्यालयः, हैदराबाद् भृशं कृतज्ञोऽसौ जनः ।

महता परिश्रमेण सम्पादितमिमं ग्रन्थं प्रकटनाय स्वीकृतवतां
तदानीन्तनकार्यनिर्वहणाधिकारिणां श्रीमतां पि० वि० आर्० के० प्रसादमहो-
दयानां, तथा अद्यतनकार्यनिर्वहणाधिकारिणां श्रीमतां एस्० लक्ष्मी-
नारायणमहोदयानां च हार्दं कार्त्तश्यमाविष्करोमि ।

मुद्रणकार्यं सप्रेम निर्वर्तितवते प्रियमित्राय श्री एम्०
विजयकुमाररेड्डिमहोदयाय तथा उपकृतवते श्री एम्० गोपालरेड्डि-
नाम्ने तत्सहकारिबृन्दाय च कृतज्ञोऽयं जनः । सावधानं शोधने
कृतेऽपि तत्र तत्र खालित्यानि अवस्थितान्येव । अतः पाठका याच्यन्ते
मर्षणाय ।

ललिता परमेश्वरी कृपा-
कलिता रक्षतु भक्तमण्डलीम् ।

क्रोधनवत्सरादिः

२२. ३. १९८५

— एस्० बि० रघुनाथाचार्यः

अनेनैव केचन ग्रन्थाः स्वकीयाः निरदेशिषत । १. चण्डभास्करम्
 २. वादकौतूहलम् ३. रसिकरञ्जनी ४. न्यायमण्डनम् ५. छन्दःकौस्तुभम्
 ६. मधुराम्लम् ७. शिवस्तवः ८. शिवदण्डकम् ९. शिवाष्टोत्तरशत-
 व्याख्यानम् १०. स्तुतितत्त्वम् ११. प्रदोषभास्करम् १२. तृचभास्करम्
 १३. कुण्डभास्करम् १४. भावनोपनिषद्भाष्यम् १५. श्रीसूक्तभाष्यम्
 १६. कौलोपनिषद्भाष्यम् १७. सेतुबन्धः १८. वरिवस्यारहस्यम् १९.
 रत्नालोकः २०. देवीस्तवः २१. वरिवस्याप्रकाशः २२. श्रीललितासह-
 स्रनामभाष्यं सौभाग्यभास्करमिति केचन प्रसिद्धाः ग्रन्थाः भास्कर-
 रायस्य । येषु वरिवस्यारहस्यं, सौभाग्यभास्करं, सेतुबन्ध इति ग्रन्थ-
 त्रितयं श्रीविद्योपासकानां अत्यन्तमुपकुरुत इत्यत्र न कोऽपि संशीति-
 लेशः ।

समकालिकाः

भास्कररायस्य समकालिकाः श्रीकुङ्कुमानन्दस्वामिनः, नारायणभट्टः,
 उमानन्दनाथः, जगन्नाथः इत्यादयः । एतेषु नारायणभट्टः
 भास्कररायस्य प्रतिस्पर्धी । अन्तिमौ तु तच्छिष्यौ ।

ललितासहस्रनाम

प्रायः सहस्रनामानि तत्तद्देवताकानि तेषु तेषु पुराणेषु समुपल-
 भ्यन्ते । श्रीललितादेव्या नामसहस्रमपि ब्रह्माण्डपुराणात् संगृहीतम् ।
 देवीनामसहस्रमिदं ब्रह्माण्डपुराणोत्तरखण्डे त्रिष्वध्यायेषु विंशत्युत्तरत्रि-
 शतश्लोकेषु अगस्त्याय हयग्रीवेण समुपदिष्टम् ।

भाष्याणि

श्रीललितानामसहस्रस्य पञ्च भाष्याणि समुपलभ्यन्ते । श्री
 विमलानन्दनाथस्य शिष्येण श्रीविमर्शानन्दनाथेन कृतं भाष्यं प्रथमम् ।
 श्री अनन्तारण्यशिष्यस्य विद्यारण्यमुनीश्वरस्य भाष्यं द्वितीयम् ।
 श्री भट्टनारायणस्य भाष्यं तृतीयम् । शङ्करनाम्ना कृतं भाष्यं चतुर्थम् ।

श्री भास्कररायेण कृतं सौभाग्यभास्करभाष्यं पञ्चमम्। उक्तपूर्वेषु सर्वेष्वपि भास्कररायभाष्यं सर्वथा सुप्रसिद्धम्।

प्रकृतसंस्करणम्

सौभाग्यभास्करव्याख्यया साकं ललितासहस्रनामग्रन्थः प्रकाशनीय इति तिरुमल तिरुपति देवस्थानस्य तदानीन्तनकार्यनिर्वहणाधिकारिणः दिगन्तविसारियशस्सम्पन्नाः श्रीमन्तः पि० वि० आर्० के० प्रसादमहोदयाः यदा मामादिक्षन् तदाऽहं अधोनिर्दिष्टान् मुद्रितान् ललितासहस्रनामग्रन्थान् समपादयम्।

१. श्रीललितारहस्यनामसहस्रभाष्यम्

श्रीकार्वेटिनगरसंस्थानेन आन्ध्रलिप्यां मुद्रितम्
कार्वेटिनगरम्, आन्ध्रप्रदेशः, १८९०

२. ललितासहस्रनाम

भास्कररायप्रणीतासौभाग्यभास्करभाष्योपेतम्
श्रीवासुदेवलक्ष्मणशास्त्री पणशीकरेण सम्पादितम्
निर्णयसागरमुद्रणालयः, बोम्बई, १९१९.

3. Lalitasahasranaman (Text)

with Bhaskararaya's commentary
translated into English by R. A. Sastry
The Theosophical Publishing House
Adyar, Madras- 1951.

उपरितनमुद्रितग्रन्थानां अमुद्रितानाञ्च सम्प्रदायप्राप्तानां केषाञ्चित्साहाय्येन मूलपाठं परिष्कृत्य, भाष्यपङ्क्तिष्वपि कार्वेटिनगरसंस्थानप्रकृतितं पाठं अधस्तात् सूचयन् प्रकृतसंस्करणमहं समपादयम्। नेदं विमर्शात्मिकं संस्करणम्। किन्तु यथावकाशं पाठशोधनमस्मिन् कृतमिति विज्ञाप्यते।

- आ प्राचः कामरूपाद्बृहिसुतनदप्लावितादा प्रतीचो
 गान्धारात्सिन्धुसार्द्रद्रिधुवरचरितादा च सेतोरपाचः ।
 आ केदारादुदीचस्तुहिनगहनतः पुण्यदेशानशेषां-
 स्तीर्थान्यम्याणि पीठान्यपि च दिविषदां सैष साक्षादकार्षीत् ॥ १८ ॥
- कामरूपात्परं नाम रूपाभिधं दृष्टवान्नीवृतं दूरतः केवलम् ।
 पापभीरुर्यदा भूपतेरासते तत्र नार्यः पुमांसोऽपि दिग्वाससः ॥ १९ ॥
- स एष गङ्गाधरवाजपेयिसकाशतः साधितगौडतर्कः ।
 गङ्गावगाहाद्विरजाः पितृणां गतोऽनृणत्वं सुकृती गयायाम् ॥ २० ॥
- शिवभक्त्यामुपमन्युः शिवपदाब्जार्हणे हयग्रीवः ।
 यः पुण्डरीकनयनोपास्ताविह जगति पुण्डलीकोऽभूत् ॥ २१ ॥
- साचालोऽखिलतीर्थेष्व्वाचारो वृद्धिमान्प्रचारणया ।
 आत्मविचारः सन्ततमव्यभिचारः शिबेऽस्य भावोऽभूत् ॥ २२ ॥
- आनन्दी परिण्येऽसावानन्दीनामिकां प्रियाम् ।
 सानन्दयन्मनो भर्तुर्मनिं दत्त्वा तु पृष्ठतः ॥ २३ ॥
- सावरणापत्रपया सालंकारा शुभेन शीलेन ।
 सापत्या शिष्यैरपि साध्वीनां स्तूयते हि धुर्येषा ॥ २४ ॥
- अन्तरङ्गमतयाऽथ तयासावन्तरङ्गविहृतिं विदधानः ।
 पाण्डुरङ्गमभजत्सुतमाशाः पाण्डुरं गमयति स्म यशो यः ॥ २५ ॥
- त्रयीमधीत्याधिगतार्थमेष त्रेता यथाकालमथादधानः ।
 आम्रायमाथर्वणमप्रचारमध्यैष्ठ चाध्यापिपदप्रजातीन् ॥ २६ ॥
- देवीभागवतं नाम पुराणं प्रोक्तलक्षणम् ।
 आनीय प्रकटीचक्रे दानी पात्रेष्वदाम्बिकः ॥ २७ ॥
- सारल्यशालिचेताः सारं श्रीरामभद्रचरितस्य ।
 अष्टममद्भुतकाण्डं स्पष्टदशां प्रापयत्खिलीभूतम् ॥ २८ ॥

भासुरानन्दनाथाख्यान्द्रासुरो दीक्षया स्वयम् ।
पद्मावत्यम्बिकेत्याख्यां चकार सुदृशः सुधीः ॥ २९ ॥

शिवदत्तशुक्लचरणासादितपूर्णाभिषेकसाम्राज्यः ।
गुर्जरदेशे विदधे जर्जरधैर्यं स वल्लभाचार्यम् ॥ ३० ॥

वादे मस्करिणं माध्वं विधूयामुष्य बन्धुजाम् ।
पार्वतीं व्यवहत्कीर्त्या समं सत्यप्रतिश्रवाः ॥ ३१ ॥

आसृष्टेरनुवर्तमानमभितः श्वश्रूस्त्रुषाभावजं
वैमुख्यं परिहृत्य तादृशमिह स्वस्मिन्स्वकीयेषु च ।
अन्योन्यं कमलाविरिञ्चिसुदृशोरातन्वतः सङ्गतं
श्रीमद्भास्करयज्वनश्चतुरता वाचा कथं वर्णयते ॥ ३२ ॥

काश्यां जज्ञे सोमपीथी यथावत्कालं कंचित्तत्र कृत्वा विहारम् ।
शिष्यस्यासौ चन्द्रसेनस्य राज्ञः सेवातुष्ट्योवास कृष्णोपकण्ठम् ॥ ३३ ॥

यादववंशैकमणिर्यो भोसलभूभृतश्चमूनाथः ।
श्रीगुरुचरणोपास्तौ स्वयमेव प्रापदुपमितिं स्वस्य ॥ ३४ ॥

अनेकाग्रहारप्रतिष्ठागरिष्ठः शिवश्रीधराद्यालयोल्लासनिष्ठः ।
अजस्रप्रवृत्तान्नसत्रो वसिष्ठः स पूर्वानि चक्रे बहून्यार्तबन्धुः ॥ ३५ ॥

चक्रेशमस्थापयदेष काश्यां गम्भीरनाथं किल कोङ्कणेषु ।
मूलहृदे श्रीमति पाण्डुरङ्गं वज्रेश्वरं नाम च सेतुबन्धे ॥ ३६ ॥

सन्नतिमान्नाथपदोः सन्नतिनाग्रेह विश्रुते क्षेत्रे ।
चक्रे स मन्दिरं श्रीचक्राकारेण चन्द्रलाम्बायाः ॥ ३७ ॥

बहोः कालात्किलाशेषमदक्षोलेषु नीवृति ।
कहोलेशमसौ चक्रे महोत्सवनिरन्तरम् ॥ ३८ ॥

श्रीभास्करविलासकाव्यम्

(भुवनाभोगाख्यम्)

श्री भास्कररायान्तेवासि श्री जगन्नाथप्रणीतम्

श्रेयोमार्गनिरूपणाय शरणापत्रेषु बद्धादरा

दुर्वारप्रतिवादिचक्रविमलीकारप्रकारोत्तराः ।

साष्टाङ्गप्रणमत्रेन्द्रमुकुटीरत्वप्रभामेदुराः

श्रीमद्भास्करभारतीपदनखज्योत्स्नाङ्कुराः पान्तु नः ॥ १ ॥

पश्यतु पदेन वेदान् व्यस्यतु वल्मीकतोऽप्युदेत्वथवा ।

अस्य भुवि भास्करेन्दोः कस्य न जिहेतु धीर्गुणान् गातुम् ॥ २ ॥

क्वाहं मन्दतमप्रज्ञः क्व गुरोर्गुणगौरवम् ।

तथाप्युपश्लोकयामि तन्वानः सफलां गिरम् ॥ ३ ॥

गम्भीरसत्वः कुशिकान्ववाये गम्भीररायोऽजनि गेयकीर्तिः ।

श्रुतेन शीलेन धिया नयेन श्रिया च यः स्वं गुरुमन्वकार्षीत् ॥ ४ ॥

विजयपुरसार्वभौमो विवृतमहाभारतस्तदुक्त्या यः ।

विद्यासु भारती सन्नपनाम्नाप्यत्र भारती ववृते ॥ ५ ॥

तेनाभिपत्रे तनुजेऽग्रुहारे कोनाम्बिकायां किल मध्यरत्नम् ।

प्रकाशको भास्करवज्जगत्याः प्रधीरभूद्भास्कररायनाम्ना ॥ ६ ॥

प्रादुर्भूतः सैष भागानगर्यां पुर्यां काश्यां तातपादोपनीतः ।

अन्तेवासी सञ्चसिंहाध्वरीन्दोरस्माद्विद्याः प्रापदष्टादशापि ॥ ७ ॥

स बालभावे जनकोपदिष्टसारस्वतोपासनया नयाढ्यः ।

विद्याः समस्ताः सकलाः कलाश्च विनापि यत्नेन वशे चकार ॥ ८ ॥

सप्तवर्षोऽपि युक्त्या यः सभेश्वरपतेर्मनः ।

सभेशभक्तो भूपालसभे कस्मिन् जयी न सः ॥ ११ ॥

शृण्वन्नेत्रस्य वीप्सा खलु पदविषयेऽपश्यदङ्घ्रिर्विभाषा
न्याये नव्येऽप्यनव्येऽप्यथ च परिणतिर्जैमिनेर्विक्रियजाते ।

छान्दोऽशे पिङ्गलोऽन्यः श्रुतिशिखरमते सत्यवत्यास्तनूज-
स्तन्नेष्वेव स्वतन्ता गिरिशगुणनिका कीर्त्यते कीर्तनीयैः ॥ १० ॥

त्यक्तन्यग्रोधमूलः किमु शशिमुकुटः किंस्विदेकास्यशेषो

नागः शेषोऽयमाहो गुरुरमृतभुजामाहतक्ष्माविहारः ।

किं विद्यानां समष्टिर्जगति विविधतां भेजुषीणामुदञ्च-

त्पुंभावा भारती वेत्यखिलबुधजनैर्भावितो भारतीन्दुः ॥ ११ ॥

महः कापिलं सांख्यतन्त्रे फणिभ्यामनन्यं च योगे विधौ छन्दसां च ।

कृतं संख्यया सर्वविद्यानिषद्यां यमाहर्महीमण्डले पण्डितेन्द्राः ॥ १२ ॥

चार्वकस्योक्तिरर्वागजनि समकुचद्वौद्धराद्धान्तभङ्गी

भाट्टो हट्टो विनष्टो व्यरमदथ कथा पश्य पश्यत्पदस्य ।

योगोऽभूदस्तयोगस्त्रिजगति फणितिः कापिली सापि लीना

ध्वान्तश्च ध्वंसिताध्वा श्रुतिशिखरमतस्थापके भास्करार्ये ॥ १३ ॥

प्रतिद्वन्द्विसूरिच्छटावादकण्डूविलोपैकलीलाभृदन्तेवसन्तम् ।

उपन्यासधाटीविधूतामरेड्यं विजेतुं तमीष्टां विपश्चिद्भजे कः ॥ १४ ॥

संक्षुद्य खण्डमसकृत्सिक्त्वा मधुना विधिः कवेरस्य

किं निरमिमीत रसनामिति माधुर्या यदुल्लसन्ति गिरः ॥ १५ ॥

माध्वी साध्वी न जज्ञे जगति परिणता गोस्तनी चास्तनीचा

न्यक्कारं शर्करागान्मधुरिमणि भृशं भिक्षुतां प्रापदिक्षुः ।

प्रक्षीणा क्षीरकाङ्क्षा समजनि मधुनो माधुरी चाधुरीणा

मोचाप्याचान्तदर्पा भणितिषु मखिनो भारतीख्यातिभाजः ॥ १६ ॥

यस्याऽदृष्टो नास्ति भूमण्डलांशो यस्याऽदासो विद्यते न क्षितीशः ।

यस्याऽसाध्या नास्ति विद्या किमन्यैर्यस्याकारः सा परा शक्तिरेव ॥ १७ ॥

- साध्वी तदग्रसुदती सद्वासुतातीरभूपरिष्कारे ।
भास्करपुरेऽग्रहारे बद्धावृति भास्करेश्वरं न्यधित ॥ ३९ ॥
- यदि श्रीर्नो विद्या भवति यदि सा नैव विनयः
स चेन्नो दातृत्वं तदपि यदि न स्यान्मृदु वचः ।
इति स्मायं लोके नियतमसमानाधिकरणो
गुणग्रामः पूर्णो जगति ववृधे भास्करबुधे ॥ ४० ॥
- नवस्यन्दिमाध्वीकधारानुकारप्रकारोल्लसत्साहितीसौहितिकः ।
विनिश्चासकल्पं भुवः कल्पशाखी बबन्ध प्रबन्धान्प्रबन्धास नैकात् ? ॥ ४१ ॥
- दान्तेषु वर्यैर्वेदान्ते नितान्तेडितनैपुणः ।
अतनोदान्तरध्वान्ताखण्डकं चण्डभास्करम् ॥ ४२ ॥
- लीलामात्रेरितया नीलाचलपूर्वया चपेटिकया ।
विमतादृतं प्रहस्तं व्यतनिष्ट विहस्तमब्जनिभहस्तः ॥ ४३ ॥
- पूर्वमीमांसकाग्रेसरैः श्लाघितः पूर्वमीमांसयोद्दामकक्ष्याकुलम् ।
वादकौतूहलं नाम चक्रे कृती वादकौतूहली सूननासौ गुरोः ॥ ४४ ॥
- चन्द्रोदयं च भाट्टोपपदं भट्टारकः प्रवीणानाम् ।
मध्यायाः कौमुद्या अपि टीकां रसिकरञ्जनीं विदधे ॥ ४५ ॥
- प्रतिवादिशिरोघट्टकुट्टाकप्रतिभाभरः ।
तार्किकाणां मण्डनं स ततान न्यायमण्डनम् ॥ ४६ ॥
- छन्दसि सौत्रं भाष्यं छेटीवृत्तिं प्रवृत्तिमान्धमे ।
वार्तिकराजं वृत्तोपपदं चन्द्रोदयं च चक्रेऽसौ ॥ ४७ ॥
- वस्तुमहो धुरि सतां वस्तुतः पिङ्गलापरः ।
स स्तुतं प्राणयच्छन्दः कौस्तुभं विबुधोत्तमैः ॥ ४८ ॥
- विद्वन्मनोनन्दनचन्द्रशालां तद्वत्प्रणिये खलु चन्द्रशालाम् ।
प्रधीः कटोरीमपि लोभनीयपदार्थपूर्णाभिह लब्धवर्णः ॥ ४९ ॥

- मधुराम्लं व्यधात्काव्यं मधुराम्लरसप्रियः ।
सुभाषितं भास्कराङ्गं बभाषे मृदुभाषितः ॥ ५० ॥
- प्रचण्डं दुरितव्रातखण्डने शिवदण्डकम् ।
मुक्तकानि च पद्यानि मुक्तावद्यान्ययं जगौ ॥ ५१ ॥
- तत्त्वज्ञः स्मृतितत्त्वाख्यां कृतिं सत्त्वगुणाश्रयः ।
मर्मविद्धर्मशास्त्रस्य कर्मठः सैष निर्ममे ॥ ५२ ॥
- सहस्रब्राह्मणभुजिविधिखण्डस्य विश्रुतः ।
बौधायनप्रणीतस्य बुधो व्याख्यामरीरचत् ॥ ५३ ॥
- शङ्खचक्राद्यङ्गनस्य स शङ्खलिखितोपमः ।
प्रायश्चित्तं जगादैकादश्या अपि विनिर्णयम् ॥ ५४ ॥
- प्रदोषभास्करं चक्रे तृचभास्करमप्यसौ ।
कुण्डभास्करसंज्ञां च कृतिं भास्करपण्डितः ॥ ५५ ॥
- नानाविधैरसौ वृत्तैर्नामष्टोत्तरं शतम् ।
अष्टमूर्तेरतिस्पष्टं व्याचष्टे स्म विशिष्टधीः ॥ ५६ ॥
- गणेशनामसाहस्रव्याख्यां विख्यातिमान्गुणैः ।
खद्योतनाग्नीं निष्पाद्य व्यद्योतिष्ट स भास्करः ॥ ५७ ॥
- स्कान्दीयं चन्द्रलाम्बायाश्चन्द्रोपममुखद्युतिः ।
माहात्यं ख्यातमाहात्यो व्याचख्यावतिविस्तृतम् ॥ ५८ ॥
- मत्प्रतिवदवदनप्रत्तजनानुत्तरत्वमुद्राकः ।
नाथनवरत्नमालामञ्जुषां मञ्जुलां जुगुम्प्सासौ ॥ ५९ ॥
- भावनोपनिषद्भाष्यं सप्रयोगं स भाविकः ।
चक्रे श्रीसूक्तभाष्यं च चिरं परिचितः श्रिया ॥ ६० ॥
- कौलोपनिषद्भाष्यं कुलजैः सेव्यो जनैश्चकारासौ ।
त्रैपुरमहोपनिषदं त्रैपुरसिद्धान्तविद्विक्त्रे सः ॥ ६१ ॥

ललितानामसाहस्रभाष्यं भाष्यकृतां समः ।
सौभाग्यभास्कराख्यं स भाग्यलब्धं व्यधात्सुधीः ॥ ६२ ॥

सौभाग्यरत्नाकरभाग्यहेतुं सौभाग्यचन्द्रोदयमागमज्ञः ।
श्रीरामवन्निर्धुतपापबन्धं चकार चात्यद्भुतसेतुबन्धम् ॥ ६३ ॥

भास्करकुलजेन पुरा बद्धः सेतुः स्वयं तरितुमब्धिम् ।
भास्कररायेण जगत्तारयितुं भवपयोधिरयमरचि ॥ ६४ ॥

वरिवस्यारहस्यं च वरिवस्याप्रकाशकम् ।
वरिवस्यापरैरेव वरिवस्यमचीकरत् ॥ ६५ ॥

जामदग्न्योपज्ञकौलकल्पसूत्रस्य सूत्रवित् ।
रत्नालोकाभिधां वृत्तिं यत्नादेष विना व्यधात् ॥ ६६ ॥

मालामन्त्रोद्धारं गुणमणिमालापरिष्कृतोऽव्याख्यत् ।
गुप्तवतीं सप्तशतीटीकामपि लुप्तसंशयां विदधे ॥ ६७ ॥

सर्वज्ञो विशदां सप्तशतीमन्त्रविभाजिकाम् ।
प्रणिनाय शतश्लोकीं पुण्यश्लोकपदोचितः ॥ ६८ ॥

असंख्याता हि कृतयः संख्याता अपि विष्टपे ।
संख्यातुं केन शक्यन्ते संख्यावच्चक्रवर्तिनः ॥ ६९ ॥

इत्येवं श्रीमद्भास्कररायप्रणीतानां केषांचिद्ग्रन्थानां निर्देशः ।

तत्सर्वज्ञ्योपज्ञकानि प्राज्ञहृद्यानि कानिचित् ।
अद्याहमनवद्यानि पद्यानि प्रतिपादये ॥ ७० ॥

श्रीरामं प्रतिपुष्कराभिधमहायक्षेण वेदत्रय-
व्याख्यानावसरे विशिष्य कथितं श्रीविष्णुधर्मोत्तरे ।
एतां धनुमुपह्वयामि सुदुघामित्यृगतं शङ्करा-
चार्यं शिष्यचतुष्टयेन सहितं वन्दे गुरूणां गुरुम् ॥ ७१ ॥

वर्षेष्वतीतेषु शकेषु षट्सु तिथ्येऽवतीर्णं भुवि शङ्करार्यम् ।
शिष्यैश्चतुर्भिः सहितं शिवादिपारम्परीकावधिमानमामः ॥ ७२ ॥

हन्ताहन्ताहन्तान्तर्वाणिगणस्य तत्त्वभुवि रन्ता ।
ध्वन्यध्वन्यध्वन्यः श्रीनरसिंहाध्वरी गुरुर्धन्यः ॥ ७३ ॥

साक्षाद्दक्षामक्षापतदमृतझरोमाधुरी साधुरीति-
र्मल्लीवल्लीमतल्लीकुसुमपरिमलाखर्वगर्वापहन्ती ।
भाषा येषामशेषा विनटदजजटाजूटसंभ्रान्तगङ्गा
तुङ्गत्वङ्गन्तरङ्गध्वनिमधरयते तान्त्रुमः श्रीनृसिंहान् ॥ ७४ ॥

विधिविष्णुमुखामरोदयस्थितिनाशेषु शिवोऽप्यनीश्वरः ।
जगदम्ब तव त्वयं क्रमः क्षणमुद्दालकपुष्पभञ्जिका ॥ ७५ ॥

शिरःस्थशशलक्षणं त्रिपुरदैत्यसंतक्षणं
दुरन्तविषभक्षणं सुरनिकायसंरक्षणम् ।
नरीनरविलक्षणं रविकृशानुचन्द्रेक्षणं
स्मरार्दनविचक्षणं परशिवं भजेऽनुक्षणम् ॥ ७६ ॥

चायं चायं दुरितनिचयं सीदतां वक्तृपुपायं
पायं पायं शमितकलुषं कार्ष्णमम्भोऽनपायम् ।
ध्यायं ध्यायं विषयकटुतां भोश्चिरायोरुगायं
गायं गायं विहरत विभुं वेणुगोपालनाट्यम् ॥ ७७ ॥

इदमहमोरुभयोरपि यदस्ति नियतावभासकं भानम् ।
तस्यापि साक्षिणी चित्तदुपाधिविनाकृताप्यस्ति ॥ ७८ ॥

तद्दत्तैश्वर्यभाजः परमंशिव कथंकारमन्यानमर्त्यान्
याचे देहीति विष्णुद्बुहिणहरिमुखान्भिक्षुक्रान्भिक्षुकोऽहम् ।
यत्तावद्द्वादशाहक्रतुविकृतिशतोकथ्याङ्गभूतोऽपि चोक्त्यो
ज्योतिष्टोमोक्तधर्मनिभिलषति नतु द्वादशाहोक्त्यधर्मन् ॥ ७९ ॥

आलोलोच्यकि सूरिसंप्रतिपनीपत्रांक्षनीकारयन्
शब्दान्संसदि बम्बणीतकितरां यक्षर्करीतानपि ।

कीर्तिस्तस्य वरीवधीतकि जनाः सर्वेऽपि चाकल्पति
स्वर्गं चाभिपनीपदीतकि न चैतेभ्यः सनीस्त्रस्यते ॥ ८० ॥

भृश्यत्कूलकुहनाथ हरिणा जाल्मत्वमध्यापितान्
धिग्दण्डाजिनिकान्धकिद्धकिदिहायश्शूलिकान्पार्श्वकान् ।
ब्रह्मात्मैक्यपरो नु योऽनुरहसं यायावरः सस्यको
मर्त्यत्रा समयाकरोति विधिवत्तेनास्त्वजर्यं मम ॥ ८१ ॥

द्रव्याश्रयी गुणोऽथ च दुःखध्वंसो विमुक्तिरिति च मुनिः ।
ऋतमाह गौतमोऽसौ त्रिभुवनमपि साक्षि यदिह सानुभवम् ॥ ८२ ॥

द्वित्रप्रस्तरखण्डगर्भकुतुपध्वानभ्रमाधायिवाक्
चेद्वैयाकरणो मनागपि रसं काव्यस्थितं विन्दति ।
तन्वाने रसितार्भटीं गतरसां मध्येनभः शारदे
निघतैर्बाधिरीकृतश्रुतिपुटे को वापराधोऽम्बुदे ॥ ८३ ॥

शुष्कोदर्ककुतर्ककर्कशागिरा चोद्यानि ये कुर्वते
साहित्येऽनुभवैकगोचररसे स्युस्तेऽपि चेत्यण्डिताः ।
को मन्तुर्महिलां निहत्य कुचयोरन्ताणि संप्राशनतां
वृक्षाणां कुसुमानि मर्दितवतां शाखामृगाणामपि ॥ ८४ ॥

वित्ते तत्पुरुषे तु तत्पुरुषति त्वन्नाम्नि शैवाग्रणी -
रल्पः कोऽपि समाश्रयन्निह बहुव्रीहिं बाहुव्रीहिभाक् ।
श्रीरामेश्वरकर्मधारयमुनीकुर्वन्कविर्भास्करः
कस्मादण्वपि कर्म धारयति न द्वन्द्वेऽपि निर्द्वन्द्वति ॥ ८५ ॥

कावेरि त्वं सरस्वत्यनवरतसमाविष्टचित्ता तथाहं
न क्रोधस्ते ममापि त्वमहमपि कवेरात्मजत्वं प्रपन्नौ ।
भूमि न्यञ्जत्कबन्धा त्वमहमपि यदा जीवनं पातुमीहे
त्वं मे पातुं तदिच्छस्यनितरगुणयोरावयोः को विशेषः ॥ ८६ ॥

‘गया प्रयाग’ द्वितयं वैपरीत्येऽपि तादृशम् ।
‘काशिका’ पि तथैवातस्त्रिस्थली स्तूयते बुधैः ॥ ८७ ॥

त्वद्भालेऽग्निशिखालेपात्तद्भालेऽग्निशिखा भवेत् ।
गङ्गे शिवोऽपि न त्वत्तः कृतप्रतिकृते कृती ॥ ८८ ॥

तवाङ्गौ यः प्रणिपतेत्तस्याङ्गौ निपतस्यहो ।
गङ्गे शिवोऽपि न त्वत्तः कृतप्रतिकृते कृती ॥ ८९ ॥ इति ।

जायान्मजाभ्यां च विधीश्वराभ्यां विष्णोः समाहारयुगं निबद्धम् ।
अस्तीह ते विन्दति शाब्दिकस्तदिति प्रतिज्ञा कविभास्करस्य ॥ ९० ॥

नस्याच्चेदिति वाक्यस्य कोऽर्थः कस्मिन्मिकभ्रमः ।
आन्त्रीगीर्वाणभाषाभ्यामेकमेवोत्तरं वद ॥ ९१ ॥ काकपोते ।

कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते ।
दृष्टं शम्भोः पदाम्भोजे विष्णुलोचनपङ्कजम् ॥ ९२ ॥

मर्त्यं मर्त्या गिरि शुल्बं शब्दशास्त्रं च वर्णय ।
कविभास्कर एवात्र ब्रूते धातुगुणास्पदम् ॥ ९३ ॥

वीर श्रीकामरूपक्षतिरणम यशोनाशिना नायकेन
त्रैलोक्ये श्वेतिमानं कलयति यमुनाप्यत्यजत्रैजरूपम् ।
संदिग्धस्तीर्थराजोऽप्यभवदथ पुनः सा नदी त्वत्प्रतापा-
दामूलाग्रं यथावत्समजनि यवनीसंघट्टीरपूरैः ॥ ९४ ॥

प्रस्तौमि प्रतिहार्येव जनैरुद्गीयतेऽखिलैः ।
निधनोपद्रवैर्हीनं साम तेऽन्यादृशं नृप ॥ ९५ ॥

रुद्रभूप भद्रमस्तु यद्रिपूनुपद्रवैरिह द्रुतं प्रविद्रवव्य काद्रवेयपूर्दरीम् ।
तद्रमाविनिद्रणेन मुद्रिता दरिद्रता दरिद्रतान्तदद्रिभिद्वनद्रुमान्नाद्रिये ॥ ९६ ॥

श्रीभास्करेणैव भुवि स्थितानि छत्राणि सर्वाण्यधरीकृतानि ।
छायां त्वदीयामभिवाञ्छतिस्म श्रीभास्कर श्छत्रपतिस्ततस्त्वम् ॥ ९७ ॥

भोः पद्मपत्र भवतां यदपां कणोऽपि
न स्पृश्यते समुचितैव परस्वभीः सा ।

एवं धिया त्वयि धृते निहते सति
त्वमाषाढभूतिनिपतदिलसीति युक्तम् ॥ १८ ॥

कूपाकूपारकुल्यास्वथ च नदनदीस्त्रेयकासारवापी-
ष्वापातालं प्रविष्टैर्दशशतगुणितैरंशुभिर्वारि भूरि ।
ग्राहं ग्राहं निषिञ्चन्नवसि दिनपते विश्वमेतत्समस्तं
तत्ते किं वर्णयामो निरुपधिकरुणां दासशौण्ड्यं च भूयः ॥ १९ ॥

भूषावानखिलैर्गुणैः स्वकृतिभिः सन्तानवान्भूयसा
विद्याभिर्धनवान्सुधाधवलया कीर्त्या चिरं देहवान् ।
पित्रा दैवतवानभूत्सुकृतवाँल्लोकोपकारेण यः
साधर्म्यं लभतामनेन भुवि कः श्रीभारतीयज्वना ॥ १०० ॥

श्रीमद्भास्करराय नैकजनिषु त्वद्दानतोयैर्भृता-
दासर्गं जलधेरवाप्तजनुषः स्वः शाखिनो गोश्च सा ।
औदार्यं भजते हि कारणगुणाः कार्येषु न स्युः किमि-
त्येनं पूर्णमनोरथा प्रतिदिशं सर्वेऽर्थिनोऽप्यस्तुवन् ॥ १०१ ॥

नाद्रुह्यत्कस्मा अपि नास्मार्षीच्चेतसापि परदारान् ।
नास्पृहयत्परराये भास्कररायो मखी धन्यः ॥ १०२ ॥

अदीधरच्चेतसि चन्द्रचूडमबीभरद्बन्धुजनं स दीनम् ।
अचीकरत्किंच मखानशेषानतीतरत्संसृतिमात्मभक्तान् ॥ १०३ ॥

पद्मोल्लासैकहेतुर्निखिलकुवलयस्यापि मोदप्रदायी
लोकालोकोदरैकोदयमथ परतोऽप्यस्य देदीप्यमानः ।
अह्वयेव प्रोज्जिहानं दिनमनु च निशां द्योतमानः प्रकाशं
तिग्मांशानातिशेतां कथमिव सुमहान्भारतीयः प्रकाशः ॥ १०४ ॥

श्रीमद्भास्करराययज्वतिलकस्योच्चैर्यशः स्रोतसः
पात्रं दिग्बलयान्तरालमभवद्वैरोधसी रोदसी ।
अश्मानन्ति कुलाचला जलधयः सप्तहदन्यैन्दवं
बिम्बं कम्बवतीह नूनमुडवः शम्बूकगुम्भन्ति च ॥ १०५ ॥

निर्यातीव पदाम्बुजान्मधुरिपोः सौतीव पद्यालयां
वेवेक्तीव पयोम्बुनी विहरति स्रष्टुर्मुखाब्जेष्विव ।
किं च स्मेरयतीव कैरववनीं द्विष्टे करीन्द्रानिव
क्ष्मां मूर्ध्नेव बिभर्ति कीर्तिरमला श्रीभारतीयज्वनः ॥ १०६ ॥

हीरति काञ्चयां हारति चोलतटेऽङ्गेषु चन्दनाम्बवति ।
कुन्दति कुन्तलदेशे कीर्तिर्गम्भीररायतनयस्य ॥ १०७ ॥

कीर्त्या यस्य जगत्तये धवलिते सर्वे गजाः स्वर्गजाः
किंचोच्चैःश्रवसो हया नृपतयः सर्वेऽपि सीरायुधाः ।
नद्यः स्वः सरितोऽखिलाः फणभृतो दर्वीकराधीश्वराः
शैला हन्त हिमालया ववृतिरे सर्वे सुराः शङ्कराः ॥ १०८ ॥

कुमुदं वर्धयन्मद्योल्लासी कोऽप्येष भास्करः ।
दुन्दुभिं ध्वनयन्नुर्व्या प्रमोदी दिनमानशे ॥ १०९ ॥

वयसि चरमे लब्ध्वा सह्याद्रिजातटगेहितां
विदितनिखिलत्रय्यन्तार्थं चिदैक्यविभावनात् ।
महिममहति क्षेत्रे मध्यार्जुनि शिवतां गतो-
ऽप्यमलवपुषा कीर्त्या जागर्ति शाश्वतिकेन सः ॥ ११० ॥

अन्येन्द्रं जगदस्थितेन्द्रमपि वा कर्तुं प्रगल्भेऽन्वये
सम्भूतो ननु बालकृष्णसचिवोत्तंसस्य रूपान्तरम् ।
लक्ष्म्यम्बाहृदयाम्बुधेर्हिमरुचिः प्राज्ञैः प्रशस्यामिमां
प्राणैषीत्सुमतीर्यथामति जगन्नाथाभिधानः कृतिम् ॥ १११ ॥

अब्दे प्रमोदसचिवे शब्दार्थपरिष्कृता कृता कृतिना ।
भास्करविलाससंज्ञा भायान्दुवने कृतिश्चिरायैषा ॥ ११२ ॥

अनेन वागध्वरेण समाराद्धा कथंचन ।
दयतां देशिकात्मा मे देवी श्रीललिताम्बिका ॥ ११३ ॥

इति श्रीविश्वामित्रमहर्षिगोत्रपयोधिर्कैरवमित्रस्य

श्रीमद्भास्कररायभारतीदी क्षितामिचिदन्तेवासितासनाथस्य जगन्नाथस्य कृतिर्भास्करविलासकाव्यमिदं
भुवनाभोगाख्यं सम्पूर्णम् ॥

ललितासहस्रनामभाष्योदाहृतग्रन्थाः

ग्रन्थप्रणेताश्च

अग्निपुराणम्	काण्वः
अग्निपुराणीयकोशः	कात्यायनः
अत्रिस्मृतिः	कादिमतम्
अथर्वब्राह्मणम्	कादिविद्या
अनेकार्थध्वनिमञ्जरी	कामकलाविलासः
अन्तर्यामिब्राह्मणम्	कामन्दकः
अमरशेषः	कामशास्त्रम्
अमरसिंहः	कामिकतन्त्रम्
अरुणोपनिषत्	कामिकागमः
अर्थरत्नावली	कारिकाः
अष्टावक्रगीता	कालिकापुराणम्
आगमः	कालिकोपपुराणम्
आग्नेयपुराणम्	कालिदासः
आज्ञावतारः	कालीतन्त्रम्
आथर्वत्रैपुरम्	काशीखण्डम्
आदित्यपुराणम्	किरातार्जुनीयम्
आनन्दलहरी	कुलागमः
आपस्तम्बः	कुलार्णवः
आयुष्यसूक्तम्	कूर्मपुराणम्
आरुणोपनिषद्भाष्यम्	कृष्णदासः
ईशावास्योपनिषत्	क्रोधभट्टारकः
ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	क्षेमराजः
उत्तरचतुःशतीशास्त्रम्	क्षेमराजवृत्तिः
ऐतरेयम्	खण्डनखण्डखाद्यम्
कल्पसूत्रम्	गरुडपुराणम्
कल्याणाचार्यः	गायत्रीकल्पः
कश्यपः	गुह्योपनिषत्
काठकोपनिषत्	गोपथब्राह्मणम्

गोरक्षः	दृतीयागप्रकरणम्
गौडपादसूत्रम्	देवीपुराणम्
गौतमसूत्रम्	देवीभागवतम्
घेरण्डसंहिता	देवीस्तवः
चक्रराजः	धनुर्वेदः
चण्डीरहस्यम्	धातुपाठः
चन्द्रकला	धौम्यः
चन्द्रजानतन्त्रम्	नवरात्रप्रदीपः
चन्द्रगगनचन्द्रिका	नामकल्पद्रुमः
चूडालोपाख्यानम्	नारदतन्त्रम्
छन्दः सुधाकरः	नारदपञ्चरात्रम्
छन्दोभास्करः	नित्यातन्त्रम्
छलाक्षरसूत्रम्	नित्याहृदयम्
छान्दोग्यम्	निरुक्तम्
जैनतन्त्रम्	नीलतन्त्रम्
जैनेन्द्रव्याकरणम्	नृसिंहतापिनी
जैमिनिः	नृसिंहपुराणम्
ज्यातिः शास्त्रम्	नृसिंहप्रसादः
ज्ञानार्णवः	नैरुक्ताः
टोडरानन्दः	पञ्चदशीस्तवः
डामरतन्त्रम्	पञ्चपादिका
तन्त्रचिन्तामणिः	पञ्चरात्रम्
तन्त्रराजः	पद्मपादाचार्यः
तन्त्रवार्तिकम्	पद्मपुराणम्
तैत्तिरीयकम्	परशुरामः
त्रिपुरार्णवः	परानन्दतन्त्रम्
त्रिपुरासिद्धान्तः	पराशरस्मृतिः
त्रिपुरोपनिषत्	परिभाषा
त्रिशती	पाणिनिः
त्रैपुरसूक्तम्	पातञ्जलसूत्रम्
दक्षिणामूर्तिसंहिता	पाद्यपुष्करखण्डम्
दत्तात्रेयसंहिता	पारिजातकारः
दाल्भ्यपरिशिष्टम्	पारिजातपद्धतिः
दुर्वासर्मुनिः	पालिनीबीजतन्त्रम्

पिङ्गलनागः	भगवद्गीता
पिङ्गलसूत्रम्	भट्टोत्पलः
पुलस्त्यस्मृतिः	भरद्वाजस्मृतिः
पुष्पदन्तः	भविष्योत्तरपुराणम्
पूर्वचतुःशतीशास्त्रम्	भामती
पैङ्गलतन्त्रम्	भारतम्
प्रत्यभिज्ञा	भावनोपनिषत्
प्रपञ्चसारः	भाष्यम्
प्रणवार्थदीपिका	भैरवभट्टारकः
फेत्कारिणीतन्त्रम्	भैरवयमालम्
बहुरूपाष्टकतन्त्रम्	भोजराजवृत्तिः
बहुरूपाष्टकप्रस्तारः	भोजराजीयम्
बहूचब्राह्मणम्	मङ्गलराजस्तवः
बहूचोपनिषत्	मण्डूकश्रुतिः
बृहज्जाबालम्	मत्स्यपुराणम्
बृहत्तन्त्रकौमुदी	मनुस्मृतिः
बृहत्पाराशरस्मृतिः	मल्लारिमाहान्यम्
बृहत्साम	महाभारतम्
बृहदारण्यकम्	महाभाष्यम्
बृहन्नारदीयम्	महामञ्जरी
बृहत्स्यतस्मृतिः	महास्वच्छन्दतन्त्रम्
बोधसारम्	महास्वच्छन्दसङ्ग्रहः
बोधायनः	महिम्नस्तोत्रम्
ब्रह्मगीता	मातृकाविवेकः
ब्रह्मपुराणम्	माधवः
ब्रह्मवैवर्तम्	मार्कण्डेयपुराणम्
ब्रह्मसूत्रम्	मीमांसकवादकौतूहलम्
ब्रह्माण्डपुराणम्	मुण्डकोपनिषत्
ब्रह्मानन्दखण्डम्	मृगेन्द्रमहिता
भक्तितन्त्रम्	मैरालतन्त्रम्
भक्तिमोक्षाम्नामृत्रम्	यज्ञवैभवखण्डम्
भक्तिमृत्रम्	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
भगवतीपुराणम्	यादवकोशः
भगवत्पादाचार्यः	यास्कः

योगवासिष्ठः	वामनपुराणम्
योगशास्त्रम्	वायवीयसंहिता
योगसूत्रम्	वायुपुराणम्
योगसूत्रभाष्यम्	वाराहपुराणम्
योगिनीहृदयम्	वाराहीतन्त्रम्
रत्नकोशः	वार्तिककारः
रत्नत्रयपरीक्षा	वासनापटलम्
रत्नसुभगार्चापद्धतिः	वासनासुभगेदयः
रथशास्त्रम्	वासिष्ठरामायणम्
रभसकोशः	विज्ञानभास्करः
रसरत्नसमुच्चयः	विद्यारत्नम्
रहस्यनाम	विरूपाक्षपञ्चाशिका
राघवपाण्डवीयम्	विवरणाचार्यः
राजमार्ताण्डः	विश्वकर्मशास्त्रम्
रामायणम्	विश्वकोशः
रुद्रयामलम्	विश्वरूपाचार्यः
रेणुकापुराणम्	विष्णुधर्मोत्तरम्
लक्ष्मीतन्त्रम्	विष्णुपुराणम्
लघुनारदीयम्	विष्णुभागवतम्
लघुस्तवः	विष्णुरहस्यम्
ललितास्तवरत्नम्	विष्णुरहस्यनाम
ललितोपाख्यानम्	विष्णुसहस्रभाष्यम्
लल्लः सुभगोदयटीका	वेदभाष्यम्
लिङ्गपुराणम्	व्याडिकोशः
वरदराजः	व्याससूत्रम्
वररुचिः	व्रतखण्डम्
वरिवस्याप्रकाशः	शङ्कराचार्यः
वरिवस्यारहस्यम्	शङ्करारण्यः
वसिष्ठतन्त्रम्	शक्तिरहस्यम्
वसिष्ठसंहिता	शक्तिसूत्रम्
वसिष्ठस्मृतिः	शब्दार्णवः
वाजसनेयश्रुतिः	शाकुन्तलम्
वातुलशुद्धम्	शाठ्यायनः
वामकेश्वरतन्त्रम्	शाण्डिल्यसूत्रम्

शाबरचिन्तामणिः	समाससूत्रम्
शाबरभाष्यम्	सहस्रभोजनखण्डम्
शाम्भवानन्दकल्पलता	सांख्यतत्त्वकौमुदी
शारदातिलकम्	सांख्याः
शारीरकभाष्यम्	सुन्दरीतापिनीयम्
शार्ङ्गधरीयकथाकोशः	सुन्दरीमहोदयः
शाश्वतकोशः	सुप्रभेदः
शिवधर्मोत्तरम्	सुभगार्चापद्धतिः
शिवपुराणम्	सुभगोदयटीका
शिवरहस्यम्	सूतसंहिता
शिवसूत्राणि	सूतः
शिवसूत्रविमर्शिनी	सेतुबन्धः
शिवस्तवः	सौन्दर्यलहरी
शिवानन्दलहरी	सौभाग्यरत्नाकरः
शिवाष्टोत्तरशतव्याख्यानम्	सौरपुराणम्
शुकसंहिता	सौरसंहिता
शुक्रसंहिता	स्कन्दपुराणम्
शैवतन्त्रम्	स्पन्दशास्त्रम्
शैवशास्त्रम्	स्मृतिकाराः
शैवसूत्रवार्तिकम्	स्वच्छन्दतन्त्रम्
शैवाः	स्वच्छन्दभैरवः
शैवागमः	स्वच्छन्दसंग्रहः
श्यामलारहस्यम्	स्वतन्त्रतन्त्रम्
श्यामलासहस्रनाम	हनुगुण्ठपीठमाहात्म्यम्
श्रीकण्ठभाष्यम्	हरदत्तः
श्रीमद्भागवतम्	हरिवंशः
सङ्केतपद्धतिः	हलायुधः
संक्षेपशारीरकम्	हर्षदीक्षितः
संवर्तस्मृतिः	हारीतस्मृतिः
सनत्कुमारतन्त्रम्	हिरण्यकेशिसूत्रम्
समयाचारस्मृतिः	हैमकोशः

विषयानुक्रमणिका

प्रस्तावना	vii
भास्करविलासकाव्यम्	xiii
उदाहृतग्रन्थाः ग्रन्थप्रणेतारश्च	xxv
ललितासहस्रनामभाष्यम्	१
प्रथमशतकम्	२१
द्वितीयशतकम्	७४
तृतीयशतकम्	९६
चतुर्थशतकम्	१३०
पञ्चमशतकम्	१५८
षष्ठशतकम्	१७८
सप्तमशतकम्	१९५
अष्टमशतकम्	२२३
नवमशतकम्	२४९
दशमशतकम्	२७६
फलश्रुतिः	३०७
श्रीललितासहस्रनामावलिः	३५८

श्रीः ।

ललितासहस्रनाम ।

भास्कररायप्रणीतसौभाग्यभास्करभाष्योपेतम् ।

उपोद्धातास्या प्रथमा कला ।

श्रीललिताम्हार्यं नामः ।

श्रीगम्भीरविपश्चितः पितृभूयः कोनमाम्बोदरे
विद्याष्टादशकस्य मर्मभिदभूयः श्रीनृसिहाद्गुरोः ।
यश्च श्रीशिवदत्तशुक्लचरणः पूर्णाभिषिक्तोऽभव-
त्स त्रेता त्रिपुरा त्रयीति मनते तामेव नाथत्रयीम् ॥ १ ॥

गुरुचरणसनाथो भामुरानन्दनाथो विवृतिमतिरहस्यां वीरवृन्दैर्नमस्याम् ।
रचयति ललिताया नामसाहस्रिकाया गुरुकृतपरिभाषाः संविवृण्वन्नशेषाः ॥ २ ॥

अष्टाभिर्वाङ्मयानामधिपतिभिरमोघोक्तिभिर्देवताभि-
र्मात्राजप्ताभिरग्र्यं यदरच्च ललितादिव्यनाम्नां सहस्रम् ।
यद्ब्रह्माणीरमेशप्रभृतिदिविषदां विस्मयाधानदक्षं
तत्रैकस्यापि नाम्नः कथमिव विवृति मादृशः कर्तुमीष्टे । ३ ॥

तथापि श्रीमात्रा दहरकुहरे सूत्रधरया
समादिष्टा वाचामधिपतिषु काप्यन्यतमिका ।
मदीङ्घश्रीनाथत्रयचरणनिर्णेजनजलैः
पवित्रे जिह्वाग्रे नटति ममता सा मम मता ॥ ४ ॥

आ प्राचः कामरूपाद्द्रुहिणसुतनदप्लावितादा प्रतीचो
गान्धारात्सिन्धुसार्द्राद्द्रिघुवररचितादा च सेतोरवाचः ।
आ केदारादुदीचस्तुहिनगहनतः सन्ति विद्वत्समाजा
ये ये तानेष धत्नः सुखयतु समजान्कश्चमत्कर्तुमीष्टे ॥ ५ ॥

इह खलु निखिलपुरुषार्थसाधने भगवत्याराधनेऽभ्यर्हिततमस्य रहस्यनामसहस्र-
कीर्तनस्य रहस्यतरसद्गुरुसंप्रदायैकवेद्यस्वरूपत्वेन तान्संप्रदायान् शिष्यानुजिघृक्षया

त्रिपुरां कुलनिधिमीडेऽरुणश्रियं कामराजविद्धाङ्गीम् ।

त्रिगुणर्वैत्रंनिनुतामेकान्तां बिन्दुगां महारम्भाम् ॥ १ ॥

दिदर्शयिषवः श्रीमन्नृमिहानन्दनाथनामानोऽस्मद्गुरुचरणाः निरन्तरनिरन्तराया अपि
शिष्यशिक्षायै मङ्गलमाचरन्ति—त्रिपुरेति । त्र्यात्मकं पुरं भूपुरं मण्डलकोण-
रेखामन्त्रादिममूहो वा यस्याः सा त्रिपुरा । तदुक्तं कालिकापुराणे-

त्रिकोणं मण्डलं चास्या भूपुर व त्रिरेखकम् ।

मन्त्रोऽपि त्र्यक्षरः प्रोक्तस्तथा रूपत्रयं पुनः ॥

त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानां च मृष्टये ।

मर्वं त्रय त्रयं यस्मात्तस्मात् त्रिपुरा मता ॥

इति । कुलस्य मज्ज तीयसमूहस्य निधि मानृमानमेयरूपत्रिपुट्या एकज्ञानत्रेपयत्वेन
नाजान्यात् । घटमहं जानामीत्येव जानाकारात् ।

‘ जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जग 'दिति

श्रीमदाचार्यभगवत्पादोक्तेः । तदेव हि कुलम् । ‘सजातीयैः कुलं यूथ ’ मिति
कोशात् । परमशिवादिस्वगुरुपर्यन्तो वंशो वा कुलम् । ‘संख्या वश्येन ’ ति पाणि-
निमूत्रे ‘ वशो द्विधा विद्यया जन्मना च ’ ति महाभाष्यात् । आचारो वा कुलम् ।

‘ न कुलं कुलमित्याहुराचारः कुलमुच्यते ।

आचाररहितो राजत्रेह नामूत्र नन्दति ’ ॥

इति भविष्योत्तरपुराणात् । मुपुम्नामार्गो वा कुलम् । क्रुः पृथिवीतत्त्वं लीयते यस्मि-
स्तदाधारचक्रं तस्य शक्यस्य सन्नन्धात् । अरुणा रक्ता श्रीः कान्तियस्यास्ताम् ।
कामराजेन कामेश्वराख्यपरमशिवेन विद्ध सामरस्यापन्न अङ्गं यस्याः । त्रिगुणैः
सत्त्वरजस्तमोमयेर्देवैर्विष्णुब्रह्मरुद्रैः नितरां नुतां स्तुताम् । एकान्तां रहोदेवतां,
एकां मुख्यां ता प्रमिद्धां वा । अश्चामाविश्चेति कर्मधारये शिवकाम इत्यर्थात्सुन्दरी
वा । ‘ अकारो ब्रह्माविष्ण्वीशकमठेष्वि ’ ति विश्वः । ‘ इकारो मन्मथः प्रोक्त ’ इत्यने-
कार्थध्वनिमञ्जरी च । बिन्दुं सर्वानन्दमयं चक्रं गच्छतीति तथा । महान्ब्रह्माण्डा-
दिरूप आरम्भो यस्यास्तामीडे स्तीमीत्यर्थः । अथात्रैवं नामोद्धारः प्रदर्शयते—त्रिपुरे-
त्यत्र पकार एकसंख्याया वाचको रेफस्तु द्वित्वसख्यायाः । यदाह वररुचिः ।

‘ कटपयवर्गंभर्वैरिह पिण्डान्त्यैरक्षरैरङ्काः ।

नेत्रे शून्यं ज्ञेयं तथा स्वरे केवले कथिता ’ ॥

इति । पिण्डान्त्यैरित्यर्थः व्यञ्जनसमूहे चरम एव सांकेतिक इत्यर्थः । अङ्कानां
यामतो गतिरिति न्यायात्पुरेत्यनेनैकत्रिंशतिसंख्या कथिता भवति । एवमुत्तरत्रापि ।
तेन च इत्याकारकपदारब्धानि नामानि त्रिनयनेत्यारभ्य त्रिकोणगत्यन्तान्येकवि-

शतिरेवेत्यर्थः । निधयो नव 'नवग्रहद्वारनिधिप्रजेशा' इति छान्दसीयवचनात् । कुलपदारब्धानि नामानि नव 'कुलामृतैकरनिके'त्यारभ्य कुलरुषिणीत्यन्तानि । अरुणाः सूर्या द्वादश श्रीपदारब्धानि श्रीमतेत्यारभ्य श्रीशिवेत्यन्तानि । कामपदारब्धानि राजमंख्याकानि पाडश कामेशवद्दमाङ्गल्येत्यारभ्य कामकेनितरङ्गितेत्यन्तानि । विद्वाङ्गी वि इत्यक्षरारब्धान्ये होनचत्वारिंशत् विशुक्रप्राणहरणेत्यारभ्य विरागिणीत्यन्तानि । त्रिगुणैर्गुणनिधिर्गुणप्रिया गुणातीतेति त्रीणि । निनृता निकारारब्धानि षष्टिः निजारुणेत्यारभ्य निरालम्बान्तानि । एकान्ता ताम्बूलपूरितमन्वीत्येक नाम । विन्दुर्गा विन्दुमण्डलवामिनी बन्दवासना विन्दुतर्पण

ललितानामसहस्रे छलार्णसूत्रान्याग्रिन्यः ।

परिभाषा भाष्यन्ते संक्षेपात्कौलिकप्रमोदाय ॥ २ ॥

पञ्चाशदेक आदौ नामसु सार्धंष्टशतीतिशतम् ।

षडशीतिः सार्धान्ते सर्वे विंशतिशतत्रयं श्लोकाः ॥ ३ ॥

दशभूः सार्धंनृपाला अध्युष्टं सार्धंनवषडध्युष्टम् ।

मनिसूतहयाम्नाश्वाम्बाश्वोक्तिध्यातमेकेन ॥ ४ ॥

अगस्त्य उवाच ।

अश्वानन महाबुद्धे संवशास्त्रविशारद ।

कथितं ललितादेव्याश्वरित परमाद्भुतम् ॥ १ ॥

मनुष्येति त्रीणि । महारम्भां महापदारब्धानि द्विचत्वारिंशत् महालावण्येत्यारभ्य महेश्यन्तानि ॥ १ ॥ छलाक्षरनामसूत्रेभ्यो नामविभागादेर्विलम्बेन क्लिष्टतया जायमानत्वात्तत्रत्या एव परिभाषाः मुलभोपायेन मुबोधो इति विद्योपासकानां तोषाय कथ्यन्त इत्यर्थः । छलाक्षरसूत्राणां विलम्बिनार्थबोधजनकत्वं तत्र तत्र प्रकटीकरिष्यामः ॥ २ ॥ आदौ प्रथमभागे पञ्चाशदेकश्च । एकपञ्चाशच्छ्लोका इत्यर्थः । वक्ष्यमाणस्य महस्रभोजनप्रयोगस्य बहुदिनक्रियमाणत्वपक्षे प्रथमदिन एकपञ्चाशच्छ्लोकपाठः । ध्यानश्लोकस्तु प्रत्यहं पठनीय इति वैषम्यध्वननाय विभज्य कथनम् । नामसु विषये द्व्यशीत्युत्तरं शतमर्धश्लोकश्च अग्ने फलश्रुत्यादिप्रकरण । संहत्य त् त्रीणि शतानि विंशतिश्च श्लोका इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ प्रथमभागं विभज्य दशं यति—भूः एकः । नृपालाः षोडश । अध्युष्टं सार्धत्रयम् । मुनिरगस्त्यः । हयाश्वपदानि हयग्रीवपराणि । दशश्लोका अगस्त्योक्तिरूः इत्यादिरीत्या यथाक्रममन्वय । अगस्त्याख्यो हि महामुनिः श्रीविद्योपासकाग्रेसरस्तत्रभगवतो हयग्रीवस्य देशिकेन्द्रस्य मखाद्ब्रह्माण्डपुराणीयैर्मन्त्रन्यासपूजापुरश्चरणहोमरहस्यस्तोत्राख्यैः सप्तभिखण्डैः श्रीमातुः प्रादुर्भावादिरहस्यजातमाकर्ण्य इतोऽपि परमरहस्यं नाममहस्रमस्तीति तपोबलादेव निश्चित्य तद्भक्तायाणि मह्यं किमिति गुरुभिर्न वृत्तमित्यनुपदेशनिमित्तांशे सद्विद्वानः पृच्छतीत्याह भगवान् सूतः ॥ ४ ॥ न गच्छतीत्यगः पवतस्तं विन्ध्य-

नामानं स्त्यायतीत्यगस्त्यः । स्त्यानं स्तम्भनम् । सा च कथा काशीखण्डे द्रष्टव्या । असंगतत्वापनोदाय पूर्वकथाप्रसङ्गं सामान्येन स्मारयति—अश्वेति । देवीभागवते प्रथमस्कन्धे तावदियं कथा स्मर्यते । पुरा किल भगवान् विष्णुर्यज्ञसंरक्षणदिघनतर-कार्यार्थं कृतबहुजागरः श्रान्तः शार्ङ्गधनुषः कोटिं ग्रीवयावलम्ब्य निद्राणोऽभूत् । तदा ब्रह्मरुद्रादयः कार्यविशेषसिषाधयिषया तज्जागरणाय वन्निनामककृमिभ्यो यज्ञ-भागमिच्छन्त्यो दत्त्वा तन्मुखात्प्रत्यञ्चामत्रोटयन् । तेन कोटेश्चलनाच्छिरोऽप्यु-ड्डीनं क्वापि गतमभूत् । ततः शोकाविष्टाः सुरास्तच्छीर्मलभमानास्त्रिपुरसुन्दरी तुष्टुवुः । सा तुष्टा सती ह्याशिरायोजनेनेनं जीवयतेत्याज्ञाप्य भगवत्यन्तरयत् । तत-

पूर्वं प्रादुर्भवो मातुस्ततः पट्टाभिषेचनम् ।

भण्डामुरवधश्चैव विस्तरेण त्वयोदितः ॥ २ ॥

वर्णित श्रीपुरं चापि महाविभवविस्तरम् ।

श्रीमत्यञ्चदशाक्षर्या महिमा वर्णितस्तथा ॥ ३ ॥

स्तथा जीवितो विष्णुहयग्रीवो भूत्वा हयग्रीवारुह्यं दैत्यं हतवान् । रहस्यजातमखिलं देवीमुखादेव लब्धवानित्यादि । सोऽयमश्वाननो विष्णुरेव । तदिदं विशेष्यमुक्त्वृत्तान्तस्मारणेन देव्यनगृहीतत्वाभिप्रायगर्भम् । अत एव महाबुद्धे इत्यादिविशेषणद्वयं न स्तुतिमात्रम् । ललितेति । पद्मपुराणे हि 'लोकानतीत्य ललते ललिता तेन चाच्यत' इति निर्वचनश्लोके चकारादन्यदपि संभवन्निर्वचनमनुमतम् । पराशाक्तसदाशिव-दिरूपाणि शक्तिशिवयोरुत्तरोत्तरापकर्षवन्ति बहूनि सन्ति । तेषां च लोका अपि बहुविधाः । परशिवाभिन्नमहाशक्तिस्तु सर्वलाकातीता महाकलासापराजितादिपद-वाच्ये सर्वलोकोत्तमे लोके तिष्ठति । तस्याश्च शरीरं घनीभूतघृतवद्भजस्तमः संपर्क-शून्यशुद्धसत्त्वघनीभावरूपम् । अन्यासां शिवशक्तीनां कतिपयानां सात्त्विकशरीरा-प्यपि सत्त्वाधिक्यगुणान्तराल्पत्वयुक्तानि न पुनः शुद्धसत्वानि । अतः सर्वोत्तमैवैषा परब्रह्ममूर्तिः । अस्या अपि सन्ति रहस्यभूता बहवो भेदास्तेषु कामेश्वर्यात्मक-मूर्तिरेवेह ग्रन्थे प्रतिपाद्येति ललितापदेन सूचितम् । ललितं शृङ्गारहावजन्मः क्रियाविशेषः तद्वती ललिता । तेन शृङ्गाररसप्रधानेयं मूर्तिरिति सूचितम् । सैव देवी क्रीडाविजिगीषादिशीलत्वात् । तस्याश्चरितं प्रादुर्भावादिस्तोत्रसमुदायान्तं कथितं भवतेति शेषः । परमाद्भुतं अत्युत्तमत्वात्पूर्वमश्रुतचरत्वादनूपमत्वाच्चेत्यर्थः ॥१॥ अथैतदेव विशिनष्टि सप्तभिः पूर्वमित्यादिभिः । प्रादुर्भावः । 'असद्वा इदमग्र आसीत्', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'नाऽसदासीन्नो सदासीदित्यादिश्रुत्येकवाक्य-तया निर्णोतस्य सृष्टिप्राक्कालिकस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्य प्राथमिकः कामकलारूपपरिणामो गुरुमुखैकवेषः । स च पूर्वं इतः प्राक्, पट्टाभिषेकादिभ्यः प्रथमं वा । त्वयोदित इति सध्वत्रान्वेति । अग्निकुण्डात्समुद्भूवरूपो वाऽवतारविशेषात्मा प्रादुर्भावः । पट्टं सकलभुवनसाम्राज्याधिकारस्तस्य विषयेऽभिषेचनं स्वायत्तीकरणेतिकर्तव्यत्वात्-

पोऽङ्गविशेषः । उदितमिति तु नपुंसकत्वेन परिणमनीयम् । भण्डाख्योऽमुरो ललि-
तोपाख्याने यो विस्तरेण वर्णितस्तस्य वधो युद्धे हननं विस्तरेण बहुना शब्दरा-
शिना । 'प्रथनेवावशब्दे' इति पर्युदासाच्छब्दभिन्न एव विस्तार इति रूपम् ॥ २ ॥
निरूपपदस्य पुरपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्माणां पीप्लत्याद्देव्याः पुरमेव मुख्यं पुर-
पदवाच्यं 'अभियुक्तानां नाम श्रीपदपूर्वं प्रयुञ्जीते' ति वचनाच्छ्रीकारपूर्वकमिह
प्रयुक्तम् । तच्च रुद्रयामले 'अनन्तकोटिब्रह्माण्डकोटीनां बहिरूध्वतः' इत्यादिना
पञ्चत्रिंशतिप्राकारैरनन्तयोजनविस्तृतैः परिवेष्टितत्वेन वर्णितमेकम् । मेरोरुपरि तत्-
समानयोगक्षेमं सक्षिप्तं ललितास्तवरत्ने भगवता दुर्वाससा देशिकेन्द्रेण वर्णितमपरम् ।
क्षीरसमुद्रमध्ये तृतीयमिति तु विद्यारत्नभाष्यकाराः । महाविभवविषयकः शब्द-

षोढान्यासादयो न्यासा न्यासखण्डे समीरिताः ॥ ४ ॥

अन्तर्यागक्रमश्चैव बहिर्यागक्रमस्तथा ।

महायागक्रमश्चैव पूजाखण्डे प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

पुरश्चरणखण्डे तु जपलक्षणमीरितम् ।

होमखण्डे त्वया प्रोक्तो होमद्रव्यविधिक्रमः ॥ ६ ॥

चक्रराजस्य विद्यायाः श्रीदेव्या देशिकात्मनोः ।

रहस्यखण्डे तादात्म्य परस्परमूवीरितम् ॥

स्तोत्रखण्डे बहुविधाः स्तुतयः परिकीर्तिताः ॥ ७ ॥

मन्त्रिणोदण्डनीदेव्योः प्रोक्ते नामसहस्रके ।

राशिर्यत्रेति तु वर्णनक्रियाया विशेषणम् । श्रीबीजयुक्ता या पञ्चदशाक्षरी पञ्च-
दशानां स्वराणां समाहारः कादिविद्या हार्दिविद्या वा तस्याः । तस्यां श्रीबीजयो-
गस्तु 'चत्वार ई बिभ्रति क्षेमयन्तः' इति श्रुतिसिद्धो रहस्यतरः माप्रदायिकैकत्रे-
द्योऽस्तीति कश्चित् । तन्त्रेषु क्वाप्यदर्शनात्प्रामाणिकान् न मन्यन्ते । उक्तश्रुतिस्तु
'कामराजाख्यमन्त्रान्ते श्रीबीजेन समन्विता । पोडशःक्षारविद्येयं श्रीविद्येति प्रकी-
र्तिते' ति ह्यग्रीवोद्धृतमन्त्रान्तरपरेत्यप्याहुः । तेन श्रीशब्दः शोभादिपरः । वक्ष्य-
माणव्याडिकोशनं बहुव्यंत्वावगमात् ॥ ३ ॥ षोडशेति । गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनी
राशिपीठाख्यन्यासपट्कजन्यावान्तरापूर्वपट्कैकपरमापूर्वसाधनीभूतो न्यासः षोढा-
न्यास उच्यते । स च भूषणमालिन्यादिभेदादनेकविधः । आदिना चक्रन्यामादिपरि-
ग्रहः । न्यासखण्डे समस्तन्यासैकप्रतिपादके ग्रन्थशकले । न्यासो नाम तत्तद्देव-
तानां तत्तदवयवेष्ववस्थापनम् । अवस्थितत्वेन भावनेति यावत् ॥ ४ ॥ अन्त-
रिति । अन्तर्यागो नामाधाराद्वाजदन्तान्तं तेजस्तन्तोर्विभावनं, मानमी देव-
पूजा वा तस्य क्रम इतिकर्तव्यता । बहिर्यागः पात्रासादनादिशान्तिस्तवान्तः
कर्मसमूहः । स एवाष्टाष्टकादिघटितो महायागः । एते चास्माभिर्बह्विधस्याप्रकाशो
पूजाप्रकरण एव निरूपिताः ॥ ५ ॥ पुरश्चरणेति । पुरः मन्त्रोपास्तेरादौ दीक्षोत्तर-

कालं चरणं परिचर्या । जपस्य लक्षणमवस्थापञ्चकशून्यषट्कविषुवत्सप्तकचक्रनवक-
विभावनादिरूपं चिह्नम् । तच्चास्माभिवर्ग्विस्यारहस्यं प्रथमेश एवोक्तम् । होमेति ।
होमानां तद्द्रव्याणां च तद्विधीनां द्रव्यपरिमाणादिरूपाणां च क्रमः शब्दमध्ये पाद-
विक्षेपः । निबन्धनमिति यावत् ॥ ६ ॥ चक्रराजस्येति टच्प्रत्ययान्तम् । बिन्द्वादि-
नवचक्रात्मकस्येति तदर्थः । विद्यायाः पञ्चदश्याः षोडश्या वा । श्रीदेव्याः त्रिपुर-
मुन्दर्याः । देशिकात्मनोः गुरुशिष्ययोः तादात्म्यं तद्ब्रह्मैव आत्मा स्वरूपं यस्य
तत्तदात्म 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधिः स्मृतः' इति वचनात् । तस्य भाव
इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । सर्वेषामेकब्रह्मरूपता । अभेद इति यावत् । मन्त्रस्य
निगमार्थवर्णनावसरे वरिविस्यारहस्येऽस्माभिरुक्तोऽस्य प्रकारः । स्तोत्रेति । बहु-
विधाः पञ्चमीस्तवराजादिरूपाः ॥ ७ ॥ मन्त्रिणी मन्त्रो राजाधिकारोपयोगिनी

न तु श्रीललितादेध्याः प्रोक्तं नामसहस्रकम् ॥ ८ ॥

तत्र मे संशयो जातो ह्यग्रीठ दयानिधे ।

किंवा त्वया विस्मृतं नज्ज्ञात्वा वा समुपेक्षितम् ॥ ९ ॥

मम वा योग्यता नास्ति श्रोतुं नामसहस्रकम् ।

किमर्थं भवता नोक्तं तत्र मे कारणं वद ॥ १० ॥

मननक्रिया सास्यास्तीत्यर्थे इति । नान्तत्वान्दोषः । अमात्येत्यर्थः । सा तन्त्रेषु रा-
जश्यामलेत्युच्यते । सा च तन्त्रेषु वाराहीति प्रसिद्धा, ते च ते देव्यौ च तयोः ॥ ८ ॥
तत्रेति । तत्र अनुक्ती धर्मीभूतायाम् । ललितासहस्रनामोक्तचभावविशेष्यकः
संशय इत्यर्थः । स च चतुष्कोटिक इत्याह— किंवेत्यादिना साधनेन । विस्मृति-
प्रयुक्तत्वमेकः प्रकारः । सर्वज्ञस्य विस्मरणासंभवात्प्रकारान्तरमाह — ज्ञात्वा-
वेति । उपेक्षा इष्टानिष्टोभयविषयकप्रवृत्तिनिवृत्त्यौदासीन्येनावस्थानम् ॥ ९ ॥
मित्रशत्रुभृत्योदासीनभेदेन चतुर्विधेषु जीवेषु भृत्यकोटिप्रविष्टस्य शिष्यस्योदासी-
नत्वायोगो भक्तिजिज्ञासितार्थोपेक्षायां देशिकेन्द्रस्य कृपालुत्वहानिश्चेत्यतस्तृतीय
प्रकारमाह—मम वेति । नास्तीत्यनेन सामयिकाभाव उक्तो नात्यन्ताभावः ।
तथात्वे चतुर्थकोटेरुत्थानायोगात् । अनधिकारिणं प्रत्यनुक्तेर्भृत्यत्वविषयकतायाः
कृपालुत्वविषयकत्वस्य च योगादिति भावः । तदुक्तं बोधसारे ।

‘तत्तद्विवेकबैराग्ययुक्तवेदान्तयुक्तिभिः ।

श्रीगुरुः प्रापयत्येव न पद्ममपि पद्मताम् ॥

प्रापय्य पद्मतामेनं प्रबोधयति तत्क्षणात् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सेव्यः श्रीगुरुभास्करः’ ॥ इत्युक्तम् ।

तत्र नपद्ममित्येकं पदम् । नकारेणायं समासः । अयोग्येपि योग्यतामापाद्य श्रीगुरु-
सूर्यो बोधयतीति समुदायार्थः । अतो योग्यतायामपि गुरुर्दद्यादेवेत्याशयेन कोटि-

त्रयं स्वयमेव निरस्य का पुनश्चतुर्थी कोटिरित्यनवधायं पृच्छति—किमर्थमिति । भवत्कर्तृकोक्तचभावः किंप्रयुक्त इत्यर्थः । कारणं चतुर्थी कोटिम् । इतरकोटीनां स्वेनैव निरस्तत्वादिति भावः ॥१०॥

अथैकश्लोकः सूतोक्तिरूपः । भारते 'नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयादिति वेदानु-
शामनमि' ति निषेधात्पृच्छकाय किमपि न वक्तव्यम् । 'यत्तु अपृष्टस्तस्य तद्ब्रू-
याद्यस्य नेच्छेत्पराभव'मिति तदुत्तरार्धं तदपि श्रद्धालुप्रश्नासमर्थशिष्यपरम् ।
श्रद्धाभावे हानिस्मरणात् । यदाह बोधायनः ।

'अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं तपः ।
तस्मादश्रद्धया दत्तं हविर्नाश्नन्ति देवताः ॥

इष्टा दत्त्वापि वा मूर्खः स्वर्गं न हि स गच्छति ।
शङ्काविहितचारित्रो यः स्वाभिप्रायमाश्रितः ॥

शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मन्त्रोपरोधनादि' ति ।
श्रुतिरपि 'श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धयाहूयते हवि' ॥

रित्यादि । ततश्च श्रद्धाभावे पृच्छकायापि न वक्तव्यं किमुतापृच्छकाय । तस्मत्त्वे तु यदि शिष्यः प्रश्ने न समर्थः तदा प्रश्नमप्रीतीक्ष्यैव गहर्वदेदिति स्थितिः । प्रकृते त्वगस्त्यः श्रद्धालुः प्रश्ने समर्थश्च अथापि किमिति न पृच्छतीति चिन्तयानो नापृष्ट इति निषेधाद्भूता देशिकसावंभौमो भगवान् हयग्रीवः शिष्यकृतशुश्रूषया

सूत उवाच ।

इति पृष्टो हयग्रीवो मुनिना कुम्भजन्मना ।

प्रहृष्टो वचनं प्राह तापसं कुम्भसंभवम् ॥ ११ ॥

लोपामुद्रापतेऽगस्त्य सावधानमनाः शृणु ।

नाम्नां सहस्र यशोक्तं कारणं तद्ववामि ते ॥ १२ ॥

वशीकृतो विवशुरपि भक्तिपूर्वकप्रश्नाभावकृतविलम्बादियन्तं कालं दुःखित इवाभूत् । अधुना तु न तथेत्याह सूतः— इति पृष्ठ इति । चतुर्थकोटिविषयकप्रश्नकर्माभूत् ऋत्यर्थः । प्रच्छधातोर्द्विकर्मकतया कोटिवद्गुरोरपि कर्मत्वात् । प्रहृष्टः विलम्बाप-
दमादिति शेषः । तपोभिर्यज्ञादिभिः पापक्षये सत्यङ्कुरितविविदिषाकत्वादस्ति श्रद्धेति योग्यतां प्रदर्शयति—तापसमिति । चित्तवृत्तिनिरोधकारणीभूतवायुवृत्तिनि-
रोधशीलत्वादपि योग्यतामाह— कुम्भसंभवमिति । कुम्भस्य कुम्भकस्य सम्यक्-
चिरकालं भवः स्थितिर्यस्मिस्तमित्यर्थः । रेचकपूरकयोः सार्वजनीनतया सुलभत्-
वाग्निरोधपदवाच्यत्वाभावाच्च तत्परित्यागेन कुम्भकस्यैव ग्रहणम् ॥ ११ ॥

अथ सार्धैः षोडशभिः श्लोकैर्हयग्रीवोक्तिः । पूर्वश्लोक एव हयग्रीवः प्राहे-
त्युक्तत्वात्तदागम्भे हयग्रीव उवाचेत्युक्तिः । एवमम्बावचनेऽप्युत्तरत्र ज्ञेयम् । भर्ष-

भिमतदेव्याराधनं गृहिष्या क्रियमाणमप्यनुकूलदाम्पत्यघटकं सत्पत्न्या उपास्तियोग्यतापादकमिति व्यञ्जयन् विवक्षितमर्थं प्रतिजानीते—लोपामुद्रापत इति । अत एव भगवत्यैव त्रिशत्यां वक्ष्यते

‘पत्न्यस्य लोपामुद्राख्या मामुपास्तेऽतिभक्तितः ।

अयं च नितरां भक्तस्नस्मादस्य वदस्व त’ इति ॥

अत्र भर्तृनिष्ठभक्तेः पत्न्यानुकूल्यस्य समुच्चयार्थकश्चकार इति तत्रैव वक्ष्यामः । अथवा न केवलं भक्तिप्रशनावेव योग्यतावच्छेदकौ । विद्योपास्तिविरहे तयोः सत्वेऽप्युपदेष्टृयोगिनीशापाम्नानात् । अनस्तत्माहित्यद्योतनायेदं विशेषणम् । अथवा लोपामुद्राशब्दस्त्वद्विद्यापरस्त्रिपुरमुन्दरीपरोवा । सैव पतिरुपास्या यस्येत्यर्थः । न चागस्त्याविद्योपामकस्य कथं तथात्वव्यपदेशः । शाखान्तराधिकरणन्यायेन विद्ययो-रभेदाभिप्रायेणोपपत्तेः । न च विद्यापदवाच्ययोरुपास्त्योरभेदेऽप्यगस्त्यलोपामुद्रासंज्ञा-योमन्त्रयोर्भेद एवेति वाच्यम् । अगस्त्योपासितेत्यादियौगिकशब्दैकदेशानां तेषां संज्ञा त्वाभावेन भेदकत्वायोगात् । न चाक्षरन्यूनाधिकभावाम्भ्यां सुषिसुषिरयोरिव भेदः । तयोः पदभेदकत्वेऽपि मन्त्रभेदकत्वाभावात् । अत एव ‘अप्स्वन्तरमृत’ मिति मन्त्र-स्य याज्ञुषायर्वणबह्वृचैर्भस्त्रच्छन्दस्कत्वेन पाठेऽपि ऋभेदानङ्गीकारस्तान्त्रिकाणां संग-च्छन्ते । अत एव च भूतशुद्ध्यन्तर्गतजलमण्डलशोधने विकल्पेन विनियोगो न्याय-सिद्धः । तदुक्तम् ।

‘अप्स्वन्तरिति मन्त्रेण शोधयेदम्ब्रमण्डलम् ।

आप्योष्णिहा पुरस्ताच्च बृहत्या प्ररउष्णिहे’ इति ।

एवं ‘युञ्जन्ति हरी इषिरस्ये’ इति मन्त्रो बह्वृचच्छन्दोगाम्भ्यां छन्दोभेदेन पठ्यमानोऽपि न भिद्यते । अनेनैवाशयेन नामैवाख्यसामाधिकारे ‘अथ पुर उष्णि-गनृष्ट्पेतानां नृष्टभो नयन्ती’ इति श्रुतौ द्वयोरपि छन्दसोरुल्लेखः । तेन तन्त्रराजे

रहस्यमिति मत्वाहं नोक्तवांस्ते न चान्यथा ।

पुनश्च पृच्छसे भक्त्या तस्मात्तत्ते वदाम्यहम् ॥ १३ ॥

ब्रूयाच्छिष्याय भक्त्याय रहस्यमपि देशिकः ।

भवता न प्रदेयं स्यादभक्त्याय कदाचन ॥ १४ ॥

न शठाय न दुष्टाय नाविश्वासाय कर्हिचित् ।

धीमातृभक्तिपुक्ताय धीविद्याराजदेविने ॥ १५ ॥

हादिविद्याधिकारे पठितानां कालनित्यामन्त्राणां पारायणानां च कादिविद्याङ्गत्वेनापि लेखः पद्धतिकाराणां संगच्छत इति दिक् । अवधानं विषयान्तरसंचाराभावस्त-त्महितं मनो यस्य तादृशः सन् । इतरकीटीनां तेष्वरसानां च तवैव स्फुरितत्वेऽपि तद्विलक्षणायाः कोटैर्विवक्षिताया झटिति त्वद्बद्धी स्फुरणायोग्यत्वादिति भावः । यद्-येन कारणेन ‘निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शन’मिति धार्तिके सर्वविभक्तीनां

साधुत्वाभिधानात् ॥ १२ ॥ प्रकटार्थस्योक्तौ प्रश्नभक्तिमदगद्गावापेक्षा नावश्यकी, किंतु रहस्यत्रिपय एवोक्तत्वा वस्तुस्थितिविषयमहार द्योतयन् भक्तिपूर्वकप्रश्न-
स्यापेक्षस्य चान्वयव्यतिरेकावृत्तिरिति—रहस्यमिति। ते तुभ्यम् । अपृष्टवते
इति शेषः । अन्यथा न त्वदुत्प्रेक्षितनिमित्तानि न भवन्ति । अस्वरसानां तवैव
स्फुरितत्वादिति भावः । भक्त्या भक्तिःपूर्वकम् । तस्मात् भक्तियुक्तप्रश्नाभावकृत-
प्रतिबन्धस्यापगमात् । तन् ललितानाममहस्रम् ॥ १३ ॥ उक्तार्थे समतिमाह—
ब्रूयादात् । वक्त्रापृच्छकेन श्रातुभिश्च तत्त्ववद्भूमूनां सभा भवति तत्र वक्तुभिन्नाः
सर्वेऽपि यद्यपि शिष्यास्तथापि रहस्यपदार्थस्य रहसि जनवाहुल्याभावे सत्येव
वक्तव्यत्वाद्वात्र शिष्यशब्देन पृच्छक एवावशिष्यत इत्याशयेन शिष्यायेत्युक्तम् ।
त्वयाप्येव वर्तितव्यमित्याशयेनाह । शिष्यायेत्यनुव्रतते । अभक्ताय पृच्छकायापि न
देयमित्यर्थः । तेनापृच्छकायापि प्रश्नाभिमर्शाय भक्ताय देयमिति सिद्धमिति ॥ १४ ॥

अभक्तताविवरणार्था श्रुतिमर्थतोऽनुवदति—न शठायेति । 'विद्या ह वै ब्राह्म-
णमाजगाम गोत्राय मा शत्रुविष्टेऽहमस्मि । अन्यकायानृजवेऽयनाय न मां ब्रूया
वीयंवती तथा म्या' मिति हि श्रुतिः । तत्र गुरुभक्तिममन्तरमेव जातनिश्चयोऽपि
यः पूर्वमेवैतज्जातचरमिति वा उदानामपि न जातमिति वा प्रदर्शयितुं यतते स
शठाऽऽयतश्च जातं निश्चय गुरवे प्रदर्श्य तद्दण्डपणायमेवैदपर्येण यतमानो हेत्वाभासो-
पन्यामशीला दुष्टोऽनूयकश्च । गुरुभक्तिः सर्वापि यथार्थैवेति ज्ञानं विश्वासः स
नास्ति यस्य सोऽविश्वासोऽनूजुश्च । यद्वा अभ्यतोऽन्तःशुद्धीनः स चेह दुष्टपदेन
संगृहीतः । एवं मति संप्रदायो माविच्छेदीत्यत आह—श्रीमात्रिति । भक्तितन्त्रे
'मा परानुर्वितरीश्वरे' इत्यधिकरणादिषु निर्णीतलक्षणश्चित्तवृत्तिविशेषो भक्तिः
तथा युक्ताय । अनेनाभक्तनिरामः । न कंचन भक्तिमात्रमधिकारितावच्छेदकमिति
द्यातनाय विशेषणद्वयम् । विद्याराजः पञ्चदशो तद्रेनेन गुरुस्वातुपदेशः ॥ १५ ॥
नित्यनेमित्तिककर्माचरणपूर्वकं सर्वत्र देव्यभेदभावनाख्या मानसा क्रियोयास्तिः तद्वा-
नुपासकः । शुद्ध इति शाठ्याददोऽपराहत्याय । अर्थतदुपदेशे ईदृशो निर्वन्धाऽश्च

उपासकाय शुद्धाय देयं नामसहस्रकम् ।

यानि नामसहस्राणि सद्यःसिद्धिप्रदानि वै ॥ १६ ॥

तन्त्रेषु ललितादेव्यास्तेषु मुख्यमिदं मुने

श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादियथा परा ॥ १७ ॥

रहस्यत्वात्तच्च मुख्यत्वात्तच्च देयनाप्रीतिकरत्वेनावश्यकत्वादिति प्रदर्शयितुमुत्तरो
ग्रन्थसंदर्भो नामारम्भाधिकः—यानीत । यानि कांठिमरुधाकानि तेषु यानि सद्यः
सिद्धिप्रदानि दश मरुधाकानि 'एते दश स्तत्रा गद्गाश्यानकावात्तरामभे'ति संगृही-
तानि ॥ १६ ॥ ललितादेव्या नामसहस्राणि तन्त्रेषु चतुःषष्टिमरुधाकेषु पुराणेषु
च कथितानि तेष्वपि ललितानाममहस्र मुख्यतममिति योजनयार्थः । 'देवानाम-

1. अभक्तानां 2. शठः 3. गुरुः 4. अग्रता

सहस्राणि कोटिशः सन्ति कुंभजे ' त्युत्तरग्रन्थानुसारात् । पदेवत्या मन्त्राः स्त्रीदेवत्या विद्या इति मन्त्रविद्ययां लक्षणभेदेऽप्यस्याः शिवशक्तिसामरस्यरूपत्वादुभयात्मतेति द्योतनाय मन्त्राणां मध्ये विद्येत्युक्तम् । अत एव देवताध्याने ऐच्छिको विकल्पः स्मर्यते । पुरुषं वा स्मरेद्देवि स्त्रीरूपं वा विचिन्तयेत् । अथवा निष्कलं ध्यायेत्सच्चिदानंदलक्षणमिति मालामन्त्रेऽपि स्त्रीपुंसभेदेन भेदः । एतदभिप्रायेणैव गुणनिधिः श्रीमाता परंज्योतिरित्यादीनि नामानि त्रिलिङ्गकानि संपत्स्यन्ते । अथवा कूटत्रयात्मकत्वेऽपि पञ्चदशस्वरघटितत्वात्पञ्चदशाक्षरशालित्वसूचनाय मन्त्राणामित्युक्तम् । पिण्डकर्तरीबीजमन्त्रमालाभेदेन पञ्चविधेषु मन्त्रेषु पञ्चदशाक्षराणां मन्त्ररूपत्वात् । तदुक्तं नित्यात्मन्त्रे । 'मन्त्रा एकाक्षराः पिण्डाः कर्तव्यो द्व्यक्षरा मताः । वर्णत्रयं समारभ्य नवार्णां विधिबीजकाः । ततो दशार्णमारभ्य यार्वाद्द्विशतिमन्त्रकाः । तत ऊर्ध्वं गता मालास्तासु भेदो न विद्यते' इत्यादि । कादिः ककार आदिर्यस्यां सा कादिः कालीशक्तिः । त इति तन्त्रराजप्रसिद्धकादिनामकशक्त्यभिज्ञा वा । अत एव 'कादिसंज्ञाभवद्रूपा सा शक्तिः सर्वसिद्धये-इत्यादि तत्रैव देवीं प्रति शिववाक्यम् । सा च 'कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहा हंसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया च पुरुच्येषा विश्वमातादिविद्या' इत्याथर्वणः पठ्यमानत्रैपुरसूक्तस्थायामृच्युद्धृता । तन्त्रभेदेनोद्धृतानां विद्यानां सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेनैक्येऽप्युपासकरुच्यनुसारेण कल्पितं तारतम्यमप्यस्तीत्याह— परेति । भावाथ्रंप्रभृत्यर्थानां सर्वेषां तत्रैव सामञ्जस्यात् । सप्तत्रिंशदक्षरैः षट्त्रिंशत्तत्वातीतरूपायथः कादिविद्यातिरिक्तास्त्वसंभवाच्चेति भावः । तदिदमस्माभिर्वरिवस्यारहस्य एव विद्यान्तरेषु तदसामञ्जस्यप्रदर्शनपूर्वं निरूपितम् । 'अज्व्य'ञ्जनबिन्दुत्रयनादत्रितयैविभाविताकारा । षट्त्रिंशत्तत्वात्मा तत्वातीता च केवला विद्या' इति । किंच 'यदक्षरैकमात्रेऽपि संसिद्धे स्पर्धते नरः । रविताक्षर्येन्दुकंदर्प-

पुराणां श्रीपुरमिव शक्तीनां ललिता यथा ।

श्रीविद्योपासकानां च यथा देवो वरः शिवः ॥ १८ ॥

तथा नामसहस्रेषु वरमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ १९ ॥

यथास्य पठनाद्देवो प्रीयते ललिताम्बिका ।

अन्यनामसहस्रस्य पाठान्न प्रीयते तथा ।

भीमातुः प्रीतये तस्मादनिशं कीर्तयेविदम् ॥ २० ॥

बिल्वपत्रंश्चक्रराजे योऽर्चयेत्ललिताम्बिकाम् ।

पद्मंवा तुलसीपत्रंरैभिर्नामसहस्रकैः ॥ २१ ॥

शंकरानलविष्णुभिः । यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम् । ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगदद्यापि दृश्यते' इत्यादेर्गुरुमुखैकवेद्यो रहस्यार्थो न हादिविद्यासु समञ्जसः।

‘चत्वार ईं विभ्रति क्षेमयन्त’ इत्यत्रापि कादिपक्ष एव स्वरस इत्येके । हादिपक्षे-
ऽपि तुल्येति तु रहस्यम् । किञ्च त्रिपुरोपनिषद्यपि ‘अथैतस्य परं गह्वरं व्याख्या-
स्यामः’ इत्यादिना गायत्रीपञ्चदशोरेकरूपत्वं वक्तुं तत्पदकारयोरेवैकार्थत्वमु-
क्तम् । तन्मूलकत्वेनैवान्या उद्धृताः । त्रिशत्यां कामेश्वराम्यामप्यस्या एवादरः
क्रियमाणो दृश्यते । तन्त्रराजे तु तृतीयकूटस्थैव प्रथममुद्धारेण तत्रैवाकाशरनिवेशेना-
न्ययोः कूटयोर्लाघवेनोद्धाराय हादिविद्यैवादृतेति ज्ञेयम् । अत एव त्रिपुरसूक्ते ‘षष्ठं
सप्तममथ वल्लिसारथिम्’ इत्यृचा कादेः पश्चादेव हादेरुद्धारः कृतः । ‘शिवः
शक्तिः कामः’ इति सौन्दर्यलहरीस्थश्लोकद्वयं द्वेषापि व्याख्यायत इति दिक् ॥ १७
उपासकानामित्यन्ताश्चतस्रो निर्धारणे षष्ठ्यः । उपास्तेः परमं फलमुपास्याभेदः ।
स च परशिवे सार्वकालिक एवास्तीत्युपासकत्वं तस्याप्यविशिष्टम् । कथमन्यथा
तस्यादिनाथत्वं तदभेदानुसंधानमस्मदादीनां च संगच्छते । देव्यभेदानुसंधानदाढ्य-
बललब्धाभेदेन गुरुणा सह शिष्यस्याप्यभेदानुसंधानाद्देव्यभेदलाभस्य नाथैकद्वारकता-
याः सिद्धान्तरहस्यत्वादित्याशयेनाह—वैरः शिव इति । परमशिव इत्यर्थः । तेन
गणेशद्वानिरासः ॥ १८ ॥ तथेति स्पष्टम् । अर्धश्लोकोऽयम् ॥ १९ ॥ मुख्यत्वे
हेतुमाह—यथास्येति । यथा निरवधिकमित्यर्थः । अन्येषां शिवविष्णवादीनां नाम-
सहस्रमन्यच्च तन्नामसहस्रं च तस्येति वा । अथैतत्पाठं विधत्ते । प्रीतय इति ता-
दर्थ्यचतुर्थ्या सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यादाविव कीर्तनकरणकभावनाभावव्यत्वप्रतीतिः ।
इदमिति तु धात्वर्थः कर्म सक्तूनिवत् । अत एव तेन न्यायेनैव विनियोगभङ्गेन
मत्वर्थलक्षणया नामसहस्रकीर्तनेन श्रीमातृप्रीति भावयेदिति विधेः पर्यवसितोऽर्थः ।
अथवा सोमादिद्रव्याणां यागसाधनत्वेन तृतीयाश्रुतेः प्रत्यक्षत्वाच्च तत्र तथा वाक्या-
र्थवर्णनेऽपि प्रकृते नाम्नां वर्णानित्यत्ववादे तात्वोष्ठगुट्यापाररूपकीर्तनजन्यत्वात्-
न्नित्यत्ववादेऽपि ध्वनंरनित्यत्वेन कीर्तनजन्यध्वन्यभिव्यङ्ग्यताया वर्णात्मकद्रव्येषु
स्वीकारादनुत्पन्नस्यानभिव्यक्तस्य वा कीर्तनजनकत्वायोगान्नामाभिव्यञ्जककीर्तने-
नेष्टं भावयेदित्येवार्थः । कीर्तनं चेह वाचिकमानसोभयसाधारणम् । नामपठनव-
न्नामस्मरणस्यापि वचनान्तरेपु फलश्रवणात् । तस्मादिति हेत्वधिकरणन्यायेनार्थवादः ।
अनिशं यावज्जीवम् । तेनाग्निहोत्रवन्नित्यकाम्योभयरूपमिदं कर्मेति सिध्यति ॥ २० ॥
अथ कीर्तनस्यान्याश्रयेणापि फलसंबन्धमाह—बिल्वपत्रंरिति सार्धेन । वचनान्तरेण
प्राप्तमन्तर्यागबहिर्यागभेदेन द्विविधमपि पूजनं बिल्वपत्राद्यन्यतमकरणकं चक्र-

सद्यः प्रसावं कुरुते तत्र सिंहासनेश्वरी ।

चक्राधिराजमभ्यर्च्य जप्त्वा पञ्चदशाक्षरीम् ॥ २२ ॥

जपान्ते कीर्तयेन्नित्यमिदं नामसहस्रकम् ।

जपपूजाद्यशक्तोऽपि पठेन्नामसहस्रकम् ॥ २३ ॥

साङ्गाचने साङ्गाजये यत्फलं तदवाप्नुयात् ।

उपासने स्तुतीरन्याः पठेदभ्युदयो हि सः ॥ २४ ॥

।जाधिकरणकमर्चयेदित्येकेन पदेन यच्छब्दयोगादनद्यने । तत्र ताःपर्यग्राहकाणि पदान्तराणीति य इष्टचेत्यादिवाक्य इव नाद्देश्यानेकत्वप्रयुक्तो वाक्यभेदः । नाम-सहस्रकैरिति तु कीर्त्यमानाभिप्रायं कीर्तनपर्यवसायि । तेनाचनविशेषाश्रितेन नाम-कीर्तनेन (यद्यपि रुद्रयामले—

‘तुलसीबिल्वपत्राणि धात्रीपत्राणि पार्वति ।

अचने चक्रराजस्य नोचितान्येव सर्वथा ’ ॥

इति निषेधः प्रतीयते तथापि सहस्रनामकरणकाचने विशिष्य बिल्वपत्राणां विधानाभिप्रेक्ष्यतदितरकरणकाचनारो व्यवतिष्ठते) ॥ २१ ॥ सद्यः प्रसादं भावयेदित्यर्थः । अथ यावज्जीववाक्येन प्राप्त जीवसावच्छिन्नं कालसामान्यं विशेष-पेणोपसंहरति -- चक्राधिराजमिति । अचनोत्तरं यः क्रियमाणो नित्यजपस्तदुत्तर-काले नित्यं सकृत्कीर्तयेदित्यर्थः । ‘दशपूणमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत’ इतिवदयं कालार्थः संयोगः । अचनजपकर्तनानां प्रत्येकं विधिभिः फले विनिश्चयेन कृतार्थत्वात् । अत एव जपपूजादेः कालोपलक्षणाथत्वात् ‘अतपापो हि कालस्य सक्षणं हि पुरोडाशा’ इति न्यायेन तदभावेऽपि कर्तव्यतां प्राप्तामनुवदति—जपेति । आदिना न्यामादिपरिग्रहः ॥ २२ ॥ उपासितं प्रति जपादीनां सर्वेषामङ्गत्वान्नित्यं कर्माङ्गेषु यथाशक्त्यपबन्धस्य मिद्वान्मिद्वान्वादसवत्या जपाद्यकरणं तदुत्तरकाल-त्वाभावेऽपि तदुपलक्षितकालस्थानभावादेः पुरोडाशाभ्यामिष्टायाः जपान्नामसहस्र-कीर्तनं कर्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु किमिदं कीर्तनं शक्यस्वाच्यते तदशक्तस्य वा । नाद्यः । नित्यकर्मत्वादेव शक्तं प्रति तत्प्राप्तेः पुनरनुवादवैयर्थ्यात् । नान्त्यः । अशक्तं प्रति विधेरप्ययोगात् किमुत्पानुवादस्य । ‘आद्यनानामर्थं ब्रवतां शक्तिं सहकारिणी’ति न्यायादित्यत आह—साङ्गाति । अङ्गैः सहितं साङ्गम् । आवरणपूजनसहितप्रधानदेवतापूजनस्य कृतवृत्तान्तुमहभित्तुजपसहितं द्याजपस्य च न्यामादेश्च यत्फलं तदुद्देशेनापि पठेदित्यर्थः । अयं भावः । यदि न्यामाचनजपकीर्तनेऽव्य-क्तमस्यैकस्यैव करणे शक्तिस्तदा न्यायता विकल्पे प्राप्ते तदपवादेन कीर्तनमेव विधी-यते । तेन ‘यदि सत्राय दीक्षितानां यथामृत्तिपटानेत्सांभमपभज्य विश्वजिता यजेते’-त्यत्र सत्राभावे विहितविश्वजिद्यागव्येदस्य प्रतिनिधित्वं, परंतु वचनबलात्पूजादि-फलमपि । विश्वजितस्तु न सत्रफलं माताभावादिति । इदानीन्प्राप्तनां प्रत्यवेत्तिप-कमङ्गत्वं कीर्तनस्येत्याह—उपासन इति सप्तम्या ‘तत्र जयान् जृहुया’दित्यत्रेवाङ्गत्व-

इदं नामसहस्रं तु कीर्तयेन्नित्यकर्मवत् ।

चक्रराजाचनं देव्या जपो नाम्नां च कीर्तनम् ॥ २५ ॥

भक्तस्य कृत्यमेतावदन्यवन्युदयं विदुः ।

भक्तस्यावश्यकमिदं नामसाहस्रकीर्तनम् ॥ २६ ॥

तत्र हेतुं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं कुम्भसंभव ।

पुरा श्रीललितादेवी भक्तानां हितकाम्यया ॥ २७ ॥

वाग्देवीवंशिनीमुख्याः समाहूयेदमब्रवीत् ।

वाग्देवता वशिण्याद्याः शृणुध्वं वचनं मम ॥ २८ ॥

बोधः । तदङ्गत्वेनेतरेषां त्रैलोक्यमोहनकवचादिरूपाणां स्तोत्राणां पाठेऽभ्युदय-
फले विशेषः । अपाठे तु नाङ्गन्यूनत्वकृतो दोषः । तेन तेषां ऋत्वङ्गत्वबोधकानां
तत्तत्प्रकरणस्थवचनानां विकल्पे पर्यवसायकमिदं वाक्यम् । तेन षोडशग्रहवदितरे-
षामङ्गत्वं 'नवलक्ष्यप्रजप्तापि तस्य विद्या न सिध्यती'त्यादितत्तत्प्रकरणस्थवाक्येषु
सिद्धिपदं तत्तत्पाठजन्याभ्युदयविशिष्टविद्याफलपरमित्यदोषः ॥ २४ ॥ इदं तु न
तादृशमङ्गं अपि तु नित्यकर्मवत् मध्यावन्दनवत् । स्वाभावकप्रतियोगिकविकल्पास-
हृत्वमात्राथकाऽयं वेतिः । तन्श्च संयोगपृथक्त्वन्यायेन कीर्तनं ऋत्वर्थपुरुषार्थोभय-
रूपमिति मन्तव्यम् । अचनादिप्रायपाठेनाप्युपामनाङ्गत्वमिव द्रढयति । देव्या वि-
द्यायाः । काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति ॥ २५ ॥ भक्तस्य उपामकस्य । अभ्युदयं
अभ्युदयकरम् । मत्वर्थीयोऽञ् । श्रेयस्करमित्यर्थः । अर्चनादिप्रायपाठादचनादितु-
त्यत्वं मा प्रमांश्रादत आह—भक्तस्येति । जपपूजापेक्षयापीति शेषः । तत्फल-
जनकस्योक्तत्वादिति भावः ॥ २६ ॥ तत्फलजनकत्वमस्य कथमित्याशङ्क्य तत्र
निमित्तं वक्तुं स्तोत्रप्रतिपद्याया देवताया निखिलशिवशक्तिगणोपास्यत्वमुखेन सर्वो-
त्तमत्वद्योतिकां कथामुपक्रमते—तत्रेत्यादिना । नह्यत्र 'अनूयाजान्यक्ष्यन्भवती'
ति हेतुवादेवत्वस्वार्थतात्पर्यकत्वद्योतनाय प्रकर्षेण वक्ष्यामीति प्रतिज्ञा । अत एवाथं-
वादाधिया नोपेक्ष्यस्वेति द्योतयितुं शृणुः त्वमिति स्वाभिमुखीकरणात् । अवाप्तस-
कलकामत्वेन देव्याः स्वाथंकामनाभावादाह—भक्तानामिति ॥ २७ ॥ मुखे
आदौ गणनीया मुख्या । वशिन्वेवाद्या मुख्या यामां ता वशिण्याद्याः । आदिना^१
कामेश्वर्यादिकौलिन्वन्तसप्तकपरिग्रहः । तासामेवाह्वाने परिकरालंकारेण हेतुगर्भं
विशेषणं वाग्देवीरिति । क्रीडाविजिगीषाद्युत्तिस्तुतिव्यवहारमोदमदकान्तिगतयोऽत्र
सर्वे दीव्यनेरर्थाः न तु स्वप्नः । देवतानामस्वप्नत्वात् । वाचा क्रीडन्ति विजिगी-
पन्ति द्योतन्ते स्तुवन्तीत्यादिरीत्या वा वाग्देव्यः । वाङ्मयमात्रे स्वातन्त्र्यन्ता-
सामेव चिकारयिपितस्तोत्रार्थमाह्वानमिति भावः । इदं वक्ष्यमाणवृत्तान्तरूपम् ।

अथाध्युष्टश्लोकैरम्बावचनम् । हे वशिन्याद्याः, यतो यूयं वाग्देवतास्ततो मम-
वचनं शृणुध्वमिति योजना । युष्माकं वागीश्वरत्वान्मद्वचनश्रवणेऽपि भवतीना-
मेवाधिकार इति प्रोत्साहनं व्यङ्ग्यम् ॥ २८ ॥ ननु वशिन्याद्युपासका देवता

भवत्यो मत्प्रसादेन प्रोल्लसद्वाग्विभूतयः ।

मद्भक्तानां वाग्विभूतिप्रदाने विनियोजिताः ॥ २९ ॥

मच्चक्रस्य रहस्यज्ञा मम नामपरायणाः ।

मम स्तोत्रविधानाय तस्मादाज्ञापयामि वः ॥ ३० ॥

कुहध्वमङ्कितं स्तोत्रं मम नामसहस्रकं ।

येन भक्तैः स्तुताया मे सद्यः प्रीतिः परा भवेत् ॥ ३१ ॥

अपि वागीश्वर्यः 'संपतिताः किं त्वदाज्ञावाक्यश्रवणे नाधिकारिण्य इत्याशङ्क्याह—
भवत्य इति । ततश्चेति शेषः सर्वत्राध्याहृत्य योज्यः । प्रकर्षेणोत्कर्षेण उल्लसन्त्यो
वाचो विभूतय एश्वर्यं यासां ताः । इतरवलक्षण्यं प्रकर्षः । सर्वोत्तमत्वमुत्कर्षः ।
तेन सर्वोत्तमदेवताप्रसादलब्धाया विद्याया एव सर्वविद्योत्तमत्वात्तद्व्यत्य एव सर्वो-
त्तमस्तोत्रकरणेऽधिकारिण्य इति ध्वनिः । ननु नकुलीदेव्यादयोऽपि भगवतीप्रसाद-
लब्धवागैश्वर्यशीला एवेति ता एव स्तोत्रकरणाय विनियुज्यतामत आह—**मद्भ-
क्तानामिति** । नकुलीवागीश्वर्यादयस्तु ललिताभवतैः सह विवदमानानां परेषां
वाचस्तम्भनादिषु विनियुक्ताः । ततश्च सहस्रनामस्तोत्रस्यापि वाग्विभूतिरूपत्वेन
तस्य ललिताम्बाभक्तेभ्य एव दित्सितत्वेन नकुल्यादेस्तत्करणे विनियोजने वशि-
न्याद्यधिकारभङ्गापत्तिरिति ध्वन्यम् ॥ २९ ॥ ननु वशिन्यादिभिरपि स्तोत्राणि
कृतानि सन्त्येव किमनेन नूतनेनेत्यत आह—**मच्चक्रस्य रहस्यज्ञा इति** । चक्रस्य
बिन्दादिभूपुरान्तस्य रहस्यं वासनामयं शरीरं जानन्तीति तथा । अथवा ।
अस्ति विमशरूपा स्वसविद्विषयान्तरानवभासिनी । तस्या झटित्युच्चलनाकारप्रति-
भोन्मज्जनात्मकोऽन्तःपरिस्पन्दः पूर्णाहंभावनामकस्तुर्यावस्थानामकश्च । तस्य च
शक्तयोऽनन्तविधास्तासां समूहश्चक्रं तस्यानुसंधानं गुरुमुखैकलभ्यं रहस्यं तस्मिन्
सति स्वभिन्नस्य सर्वस्यापि स्वस्मिन्नेवोपसंहारो भवति । तथा च शिवसूत्रं 'शक्तिच-
क्रानुसंधाने विश्वसंहारः' इति । 'गुरुरूपाय' इति च । तदिदं जानन्तीति तथा ।
ततश्चेतरेषु स्तोत्रेषु चक्ररहस्यं न प्रकाशितमस्ति । चिकारयिषिते तु तदपि प्रका-
श्यमस्तीति व्यङ्ग्यम् । नन्वरुणोपनिषद्गुह्योपनिषत्त्रिपुरोपनिषदादिषु चक्ररहस्यमपि
प्रकाशितमेवास्तीति किमनेनेत्यत आह—**मम नामपरायणा इति** । नामशब्दो
देवतावाचकप्रातिपदिकपरो मन्त्रपरश्च । सौन्दर्यलहरी 'शिवः शक्तिः कामः' इति
मन्त्रोद्धारश्लोके मन्त्राक्षराण्युद्धृत्यान्ते 'भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवता-

मि 'ति प्रयोगात् द्विविधयोः शब्दयोरेकशेषः । तेन नामोपदेशेन चक्ररहस्यकथनं मन्त्राणामुद्धारश्चोपनिषत्सु न लभ्यते । तादृशापूर्वस्तोत्रकरणे तु भवतीनामेव नामज्ञत्वादधिकार इति व्यज्यते । तस्मादुक्तहंतुपञ्चकात् वो युष्मानेवाहमाज्ञापयामि हुत्वा इति भागः ॥ ३० ॥ आज्ञप्तव्यार्थमेवाह—**कुरुष्वमिति** । नामसहस्रकैरितीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । सहस्रनामोपलक्षितं मम स्तोत्रं कुरुष्वमित्यन्वयः । स्तोत्रं विशिनष्टि—**ममाङ्कितमिति** । मम नाम्ना चिह्नितमित्यर्थः । अङ्कनं नाम

हयग्रीव उवाच ।

इत्याज्ञप्ता वचोदेव्यः श्रीदेव्या ललिताम्बया ।

रहस्यं नामभिर्दिव्यंश्चक्रुः स्तोत्रमनुत्तमम् ॥ ३२ ॥

रहस्यनामसाहस्रमिति तद्विश्रुतं परम् ।

ततः कदाचित्सदसि स्थित्वा सिंहासनेऽम्बिका ॥ ३३ ॥

स्वसेवावसरं प्रादात्सर्वेषां कुम्भसंभव ।

सेवार्थमागतास्तत्र ब्रह्माणीब्रह्मकोटयः ॥ ३४ ॥

लक्ष्मीनारायणानां च कोटयः समुपागताः ।

गौरीकोटिसमेतानां रुद्राणामपि कोटयः ॥ ३५ ॥

चरमश्लोके नामप्रक्षेपः—यथा कामदेवाङ्के राघवपाण्डवीये काव्यलक्ष्म्यङ्के किराता-
र्जुनीये च । प्रकृते चूयद्यप्यम्बाया अनन्तानि नामानि तथापि ललितेत्यसाधारणं
नाम । गुणिरुद्रेश्वरादिपत्नीष्वपि भवान्यादिनामप्रयोगेण तेषां साधारण्यात् । त्रिपु-
रमुन्दरीति नाम्नोऽपि तन्त्रान्तरे प्रतिपत्तिर्हि नित्यायाः सत्त्वात् । अतः सहस्रनाम-
समाप्तिश्लोके फलश्रुतिचरमश्लोके च ललिताम्बिकेति नाम्न उल्लेखः ॥ ३१ ॥
अथ साधनवभिः श्लोकैः पुनरपि हयग्रीववाक्यम् । अत्र पूर्वश्लोकार्थेन पौनःक्या-
भावादेवमुक्तम् । रहस्यंश्चक्रराजस्य मन्त्रोद्धाररहस्याभ्यां सहितैः । मत्वर्थीयोऽ-
चप्रत्ययः ॥ ३२ ॥ स्तोत्रनाम्नोऽन्वर्थकताप्रदर्शनाय तन्निरवन्ति—**रहस्यनामसाहस्र-
मिति** । तद्विश्रुतं परं इति पदस्य वारद्वयमन्वयः । रहस्यगर्भितत्वाद्धेतोः रहस्य-
नामसाहस्रमिति परं अतिशयेन विश्रुतं प्रसिद्धमित्यर्थः । सिंहासनेऽवस्थानं सर्वेषां
दर्शनार्थम् ॥ ३३ ॥ सेवावसरः सेवार्थमवकाशः । ब्रह्माणीति नायं ब्रह्मशब्दान्डीप्
इन्द्रवरुणेत्यादिमूत्रे ब्रह्मशब्दपाठाभावेनानुगागमायोगात् । अपितु ब्रह्म वेदानणति,
शब्दायते व्याहरतीति यावत् । स ब्रह्माणः । चतुर्भवंदनैश्चतुर्वेदवक्ता ब्रह्मेत्यर्थः ।
तस्य स्त्रीत्यर्थे पुंयोगलक्षणो डीष् । तथा च स्वच्छन्दशास्त्रयोगः 'ब्रह्माणीत्यपरा
शक्तिर्ब्रह्माणोत्सङ्गगामिनी'ति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति वा ब्रह्माणी । अतो न
'पुमान्स्त्रियं'त्येकशेषप्रसक्तिः । अथवा ब्रह्माणीशब्दो भारतीकोटिपरः । तत्समेता

ब्रह्मकोटय इति शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वान्मध्यमपदलोपी समासः । बहुवचनं कोटिसंख्यापरम् । तेन प्रकृतिप्रत्ययान्म्यां मिलित्वा कोटिगुणिता कोटिरिति सिद्ध्यति । जलधिसंख्याका ब्रह्माण्यस्तावन्त एव ब्रह्माणश्चेत्यर्थः । अतएव 'रुद्रयामले सर्वमङ्गलाध्यानप्रकरणे' आवृतां ब्रह्मसहितब्रह्माणोकोटिभि'रित्यादि स्मर्यते ॥ ३४ ॥ लक्ष्मीकोटिसमेता नारायणकोटीनां कोटय इत्यर्थः । रुद्राणामित्यपि रुद्रकोटीनामित्यर्थकम् । यथाश्रुते तावदेकैकस्य रुद्रस्य कोटि कोटि गौरी समेतत्वावगतिः स्यात् पूर्वाभ्यां शक्तिभ्यां सह संख्यायां वैषम्यं च । यदि पुनर्बहुकोटि संख्याकरुद्रसमुदायस्यैव विशेष्यत्वाभिप्रायेण गौरीकोटिसमेतत्वरूपं विशेषणं नत्वेकैकरुद्रस्य विशेष्यत्वाभिप्रायेणेति पर्यालोच्यते तदा यथाश्रुतमेव साधु । सर्वाणि बहुवचनानि-

मन्त्रिणीदण्डिनोमुख्याः सेवार्थं याः समागताः ।

शक्तयो विविधाकारास्तासां संख्या न विद्यते ॥ ३६ ॥

दिव्योघा मानवोघाश्च सिद्धोघाश्च समागताः ।

तत्र शीललितादेवौ सर्वेषां दर्शनं ददौ ॥ ३७ ॥

पुनरनन्तसंख्यापराणि ब्रह्माण्डानामानन्त्यंप्रति ब्रह्माण्डसृष्ट्यधिकारिपुत्रं त्रयस्यावश्यकत्वेन तेषामानन्त्ये विवादाभावात् । तेषां युगपदाह्वानं तु सर्वब्रह्माण्डेष्वस्य प्रसिद्धिसंपादनायेत्याकृतम् ॥ ३५ ॥ विविधाकारा इति । 'परा शक्तिश्चादिशक्तिरिच्छाज्ञानक्रिया बला । बानाभ्रपूर्णा बगला तारा वाग्वानिनी परा । गायत्री चंद्रसावित्री सिद्धलक्ष्मीः स्वयंवरा । नकुली तुरगारूढा कुरुकुला च रेणुका ॥ संपत्करी च साम्राज्यलक्ष्मीः पद्मावती शिवा ॥ दुर्गा भद्राकृतिः काली कालरात्रिः सुभद्रिका । छिन्नमस्ता भद्रकाली कालकण्ठी सरस्वती ॥' इत्याद्याः रुद्रयामलादौ प्रसिद्धाः । यद्यपि पूर्वत्रापि कोटय इति बहुवचनेनासंख्यातत्वमेवोक्तं तथापीह तत्तत्समानसंख्याकाः प्रत्येकं बालादयः सजातीया एव । परस्परविजातीया अप्यनन्ता इत्याशयेन तासां नाम्नां विशिष्य निर्देष्टुमशक्यत्वात्संख्या न विद्यत इत्युक्तम् । अथवा असंख्यया असंख्यनामधेयमित्यर्थः । न विद्यते । न शक्यते वक्तुमिति शेषः । सम्यक् ख्यातीति संख्या नामनिर्देष्टेत्यर्थो वा ॥ ३६ ॥ दिवि भवा दिव्या दिक्पालाद्या देवाः । मानवाः पुण्या ब्रह्मर्षयो विश्वामित्राद्याः । सिद्धाः सनकनारदाद्या योगिनः । तेषामोघाः संख्याविशेषाः । तथाच रुद्रयामले 'अनेककोटिदिवपालैश्चन्दार्कवसुकोटिभिः । सनकाद्यैश्च योगीन्द्रैः सप्तर्षीणां च कोटिभिः ॥ नारदादिमहोघानां कोटिभिः परिवारिता'मिति । तेनोघा इति बहुवचनमनेककोटिपरम् । यद्यप्योघो नाम संख्याविशेषो न ज्योतिःशास्त्रे प्रदृश्यते । यदुक्तं 'एकदशशतसहस्रायुत्तलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्ज खर्वं निखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥ जल-

1. यावत् संख्याका 2. विशेषणत्वाभिप्रायेणेति 3. अधिकारिपुरुषत्रय
4. संख्या - आख्या.

धिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः' इति । नापि बायुपुराणे । तत्रहि 'श्रृणु संख्यां परार्धस्य परस्याप्यपरस्य च' इत्यादि 'कोटिकोटिसहस्राणि परार्धमिति कीर्त्यते' इत्यन्त यथापूर्वमुक्तवोक्त 'परार्धद्विगुण चापि परमाहुर्मनीषिणः । शत-
माहुः परिवृढं सहस्रपरिपद्यकम् ॥ ततोऽयुतं च नियुतं प्रयुतं चार्बुदं ततः । न्यर्बुदं
स्वर्बुदं खर्वं निखर्वं शङ्कुपद्यकौ ॥ समद्रं मध्यमं चैव परार्धमपरं ततः । एवमष्टाद-
शतानि स्थानानि गणनाविधौ ॥ यतानीति विजातीयान्युद्दिष्टानि मनीषिभिरिति ।
तथापि रामायणे युद्धकाण्डे 'शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्विपश्चितः' इत्यारभ्य
'शतं समुद्रसाहस्रं महौष इति विश्रुत'मित्यन्ते शङ्कुमहाशङ्कुवृन्दमहावृन्दपद्यमहा-
पद्यखर्वमहाखर्वसमुद्रमहौषाख्या उत्तरोत्तरं लक्षलक्षगुणता दशसंख्या उक्तास्तत्र
'नामैकदेशे नामग्रहण' मितिन्यायेनौषपदमात्रं प्रयुक्तम् । अथवा परप्रकाशानन्व-
नाथाद्याः सप्त परमगुरवो गगनानन्दनाथाद्याः अष्टौ परापरगुरवो भोगानन्दनाथा-
द्याश्चत्वारोऽपरगुरव इत्यौघत्रयं दिव्यादिपदवाच्यम् । इदं च कामराजसंतानाभिप्रा

तेषु वृष्टवोपविष्टेषु स्वे स्वे स्थाने यथाक्रमम् ।

तत्र श्रीललितादेवीकटाक्षपनोदिताः ॥ ३८ ॥

उत्थाय वशिनीमुख्या बद्धाञ्जलिपुटास्तदा ।

अस्तुवन्नमसाहस्रं स्वकृतैर्ललिताम्बिकाम् ॥ ३९ ॥

श्रुत्वा स्तवं प्रसन्नाभूल्ललिता परमेश्वरी ।

सर्वे ते विस्मयं जग्मुर्द्ये तत्र सवसि स्थिताः ॥ ४० ॥

ततः प्रोवाच ललिता सदस्यान्देवतागणान् ।

ममाजयैव वाग्देव्यश्चक्रुः स्तोत्रमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

येणोक्तम् । लोपामुद्रासंतानभेदेन विद्याभेदेन च मित्रेशानन्दनाथादीनि बहून्योष-
त्रयाणि जानार्णवादिषु द्रष्टव्यानि । 'दिव्यादिगुरुक्रमस्तु गुरुपदेशादवगन्तव्यः ।
तत्र सर्वेषामिति संख्याविशेषो महौषपर्यायः । बहुवचनमप्यनन्तानन्तपरम् । यजूर्वेद-
संख्याप्रायपाठे परार्धाय स्वाहेत्यस्योत्तरमुपसे स्वाहेत्यारभ्य सर्वस्मै स्वाहेत्यन्ता अष्टौ
मन्त्राः श्रूयन्ते । तत्रत्याञ्चोष आदयः शब्दाः संख्याः प्रायपाठाल्लक्षलक्षगुणोत्तरसं-
ख्यावाचका वक्तव्याः । तदयं संग्रहः—

'उपोव्युष्टिस्तथोदेप्यन्तुद्यन्नुदित एव च ।

स्वर्गो लोकश्च सर्वश्चेत्येवमाप्नायते श्रुती ।

एताः परार्धात्परतः संख्या लक्षगुणोत्तराः ॥'

इति । एवं सति रामायणैकवाक्यतापि लभ्यते । रामायणीयमहाशङ्कोर्ज्योतिः
शास्त्रीयपरार्धपर्यायित्वात् । सति संभवे स्मृतेर्मूलान्तरगवेषणाय अयोगात् । नचैवं
सर्वपदस्य संज्ञारूपत्वेन सर्वनामतानापत्तिः । सर्वनामपदस्यान्वर्थकतया चरमसंख्या-

वाचकस्यापि सर्वपदस्य समस्तवाचकतया तदुपपत्तेः । अत एव श्रुतावपि स्मायादेश-
श्चतुर्थ्या उपपद्यते । तस्य छान्दसत्वे तु प्रकृते मुडागमोऽपि तथैवेति ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥
विश्वकर्मशास्त्रे 'नृपस्य दक्षपुत्र'स्य वामभागेऽष्टमन्त्रिणः' इत्यादिरीत्योक्तं क्रमम-
नतिक्रम्य यथाक्रमम् । अत्र स्वशब्द आत्मनि वाच्ये पुलङ्ग एवेति प्रकृते वाग्दे-
वतात्मपरोऽपि स्वकृतैरित्यत्र पुलङ्ग एव भवति । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो
वा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ते सर्वे ब्रह्माणीप्रभृतयोऽपि । प्रसादविस्मययोर्मूलं तु शब्दार्थ-
योर्लंकारादिपुष्टिरदोषता । यथा विष्णुसहस्रनामादिषु 'क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव चे'त्यादौ
निरर्थकाव्ययप्रयोगः शतावधिनाम्नां द्विरुक्तिः केषांचित्त्रुक्तिश्चतुर्दशतश्च न
तथेह स्तोत्रप्रयोगः पुनरुक्तिर्वा । यद्यपि भगवत्पादैर्भाष्ये तत्रार्थभेदो वर्णितस्तथा-
प्यर्थभेदेन नाम्नां भेदाङ्गीकारो नानार्थोच्छेदाद्यापन्याऽनन्यगतिकः । अर्थभेदेऽप्यु-
च्चारणाभेदादपि भेदापत्तिश्च । तथा चक्ररहस्यमन्त्रोद्धारारिहृपरहस्यार्थान्तराणा-
मपि चमत्कृतानीति । तानि च यद्यपि गुरुमुखादेव वेद्यानि तथापि विद्वच्चित्तचम-
त्कारार्थं क्वचित्क्वचिदर्थान्तराणि तत्र तत्र दिङ्मात्रेण प्रदर्शयिष्यामः ॥ ४० ॥
सदसि स्थितान्मदस्यान्प्रति प्रांवाच । विस्मयनिरामार्थमिति शेषः ॥ ४१ ॥ अथ^२
पङ्क्तिः श्लोकरैश्चावाक्यम् । ममाजयैव न तु स्वप्रतिभामात्रेण । अतो नात्र
विस्मयः कतंव्य इति भावः ॥ ४२ ॥ अयं प्राथमिको विधिः । पूर्वोक्तस्त्वेतदनु-

अङ्कितं नामभिर्दिव्यंमम प्रीतिविधायकः ।

तत्पठध्वं सदा यूयं स्तोत्रं मत्प्रीतिवृद्धये ॥ ४२ ॥

प्रवर्तयध्वं भक्तेषु मम नामसहस्रकम् ।

इदं नामसहस्रं मे यो भक्तः पठते सकृत् ॥ ४३ ॥

मम प्रियतमो ज्ञेयस्तस्मै कामान्ददाम्यहम् ।

श्रीचक्रे मां समभ्यर्च्य जप्त्वा पञ्चदशाक्षरीम् ॥ ४४ ॥

पञ्चान्नामसहस्रं मे कीर्तयेन्मम तुष्टये ।

मामर्चयतु वा मा वा विद्यां जपतु वा न वा ॥ ४५ ॥

कीर्तयेन्नामसाहस्रमिदं मत्प्रीतये सदा ।

मत्प्रीत्या सकलान्कामान्लभते नात्र संशयः ॥ ४६ ॥

तस्मान्नामसहस्रं मे कीर्तयध्वं सदादरात् ।

हयग्रीव उवाच ।

इति श्रीललितेशानी शास्त्रि देवान्सहानुगान् ॥ ४७ ॥

तदाज्ञया तदारभ्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

शक्तयो मन्त्रिणीमुख्या इदं नामसहस्रकम् ॥ ४८ ॥

पठन्ति भक्त्या सततं ललितापरितुष्टये ।

तस्मादवश्यं भक्तेन कीर्तनीयमिदं मूने ॥ ४९ ॥

वादरूपोऽपि वक्तृश्रोतृभेदाद्विधरेव । अत एव पुनःश्रवणस्यानन्यपरत्वाभावेन शास्त्राभेदेन पुनःश्रुताग्निहोत्रविधीनामिव न कर्मभेदकत्वम् ॥ संप्रदायः प्रवर्तनीय इति विधत्ते । भक्तेषु श्रीविद्यादीश्रितेषु ॥ ४३ ॥ वक्ष्यमाणेषु काम्यप्रयोगेषु सति संभवे स्तोत्रावृत्तिः कर्तव्येति विधत्ते - इदमिति । यः सकृदेकवारमपि पठति तस्मै कामानन्ददामि किमुत बहुवारमित्यनया भङ्ग्या काम्यप्रयोगेष्व्वावृत्तिविधानाभावेऽप्यस्यैवावृत्तिविधाने तात्पर्यं दाश्रायणयज्ञविधिवत् । अन्यथा होमविधेरग्रविन्दुनिपातमात्रेण शास्त्रार्थमिद्विवत्सकृत्पाठेनैव तत्सिद्धिरावृत्तौ मानाभावात्परिसंख्याद्यर्थं सकृन्वविधानस्य वैयर्थ्यापात्तात् ॥ ४४ ॥ प्रथमविधावृत्तस्य सदातनत्वस्योपसंहारार्थमाह—श्रीचक्र इति । 'उपलक्षणापायेऽप्युपलक्ष्यानपायः' इति न्यायबललभ्यमर्थमाह ॥ ४५ ॥ अशक्तस्य जपाच्चनादेः फलमित एव लभ्यमित्याह ॥ ४६ ॥ स्पष्टम् ॥ ४७ ॥ अथ अष्ट्युष्टश्लोकैर्ह्यग्रीववाक्यम् । यद्यप्युपान्त्यश्लोकान्तमेतद्वाक्यमेव, तथापि मध्ये ध्यानश्लोकः प्रक्षिप्त इति वदन्तीत्येवमुक्तम् । अम्बाया वचनमुपसंहरति । भगवतीच्छारूपायाः शामनाज्ञापरपर्यायप्रवर्तनाय नित्यत्वाच्छास्त्रीति प्रवर्तमाननिर्देशोऽप्युपपद्यते । 'आकृष्य पुत्रमध्वान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण इयाय^१ मुक्तिं' मितिवत् ॥ ४८ ॥ निगमयति—तदाज्ञयेति ॥ ४९ ॥ तत्र हेतुं वक्ष्यामीत्युपक्रान्तमश्रममुपसंहरन्नेव गंगतिदर्शनपूर्वकशिष्यावधानाय प्रतिजानीते ॥ ५० ॥

आवश्यकत्वे हेतुत्वे^२ मया प्रोक्ता मुनीश्वर ।

इदानीं नामसाहस्रं वक्ष्यामि श्रद्धया शृणु ॥ ५० ॥

श्रीललितासहस्रनामस्तोत्रन्यासः

अस्य श्रीललितासहस्रनामस्तोत्रमालामन्त्रस्य वशिण्यादिभ्यो वाग्देवताभ्य ऋषिभ्यो नमः शिरसि अन्ष्टृच्छन्दसे नमः मुखे श्रीमहात्रिपुरमुन्दरीदेवतायै नमः हृदये क^५ बीजाय नमः नाभौ स^४शक्तये नमः आधारे ह^६ कीलकाय नमः पादयोः चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थे जपे विनियोगाय नमः । सर्वाङ्गे कूटत्रय द्विरावृत्या बालया वा षडङ्गहृदयन्यासं कुर्यात् । तद्यथा—

अस्य श्रीललितासहस्रनामस्तोत्रमहामन्त्रस्य वशिण्यादि वाग्देवता ऋषयः । अन्ष्टृच्छन्वः ललिताभट्टारिका देवता क ए ई ल ह्रीं बीजं सकल ह्रीं शक्तिः हंसकहल ह्रीं कीलकं महात्रिपुरमुन्दरीप्रसादसिद्धयर्थे जपे विनियोगः । क ए ई ल ह्रीं अङ्ग-

१. उपैति, २. हेतुस्ते.

ष्ठाभ्यां नमः हसकहलह्रौ तर्जनीभ्यां नमः सकलह्रौ मध्यमाभ्यां नमः । क ए ई ल
ह्रौ अनामिकाभ्यां नमः हसकहलह्रौ कनिष्ठिकाभ्यां नमः सकलह्रौ करतलपृष्ठा-
भ्यां नमः ।

एवं हृदयादिन्यासः भूर्भुवस्सुवरोमिति दिग्बन्धः । बालाप्येवमूह्या ।
लमित्यादि पञ्चपूजां कुर्यात् ।

सिन्दूरारुणविग्रहां त्रिनयनां माणिक्यमौलिस्फुर-

त्तारानायकशेखरां स्मितमुखीमापीनवक्षोरुहाम् ।

पाणिभ्यामलिपूर्णरत्नचषकं रक्तोत्पलं बिभ्रतीं

सौम्यां रत्नघटस्थरक्तचरणां ध्यायेत्परामम्बिकाम् ॥ ५१ ॥

आवश्यकत्व इति ॥५१॥ इदानीं प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासापागमे वक्ष्यामि । अवश्यं
वर्णयामि । अत एव श्रद्धया श्रुणु ॥ अथ 'ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसि ध्येयत्वाद्देवता
हृदि । छन्दोऽक्षरत्वाज्जिह्वायां न्यस्तव्यं मन्त्रवित्तमै' रित्यादिरीत्या ऋषिन्यासस्था-
नानि प्रपञ्चसारोक्तानि, शैवशाक्तादिभेदेन न्यासे मुद्राविशेषाः पदार्थादर्शोक्तास्तत्त
द्वासनाश्च जपप्रकरण एवास्माभिर्विवृता इति नेह लिख्यन्ते । सिन्दूरेति—माणिक्य-
शब्दात्तस्येदमित्यणि अर्श आद्यच् । ततश्च माणिक्यकिरीटवति मौली स्फुरन् शोभमा-
नस्तारानायकश्चन्द्र एव शेखरः शिरोभूषणं यस्यास्ताम् । उत्तमपरो वा मौलिशब्द ।
माणिक्यश्रेष्ठवत्स्फुरन्नित्यादिपूर्ववत् । आसमन्तात्पीनौ पुष्टौ वा 'ऊधस्तु क्लीबमा-
पीनमि'ति कोशादूधोवद्वा वक्षोरुहौ यस्यास्ताम् । अलिभिभ्रंमरैः पूर्णं रत्नमयं
चषकं वाटीम् ।

'चषकं च कटोरी च वाटिका खारिका तथा ।

'कचोली गाथिका चेति नामान्येकार्थकानि वै' ॥

इति रत्नसमुच्चयेऽभिधानात् तदन्तर्गतस्य मधुनः सुगन्धित्वान्मधूपूर्णता । यद्वा
'अलिः सुरापुष्पलिहो'रिति हैमकोशान्मद्यमलिपदवाच्यम् । रत्नं घटे तिष्ठति एता-
दृशो रक्तचरणः पञ्चमो द्रवो यस्यास्तामिति । एवं परिभाषायां चतुर्भिः श्लोकैः
सहस्रनाम्नः प्रथमो भागो विवृत इति शिवम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीभासुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।

उपोद्धातपरैः श्लोकैः प्रथमा तापिनो कला ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधूरीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमन्मूर्त्तिह-
यज्वचरणाराधकेन भारत्युपनामकश्रीमद्गंभीररायदीक्षितसूरिसूनुना
भास्कररायेण भासुरानन्दनाथेतिदीक्षानामशालिना प्रणीते
सौभाग्यभास्करे ललितासहस्रनामपरिभाषामण्डलभाष्ये
उपोद्धातप्रकरणं नाम प्रथमा कला ।

1. कञ्चोली, 2. रसिकरत्न.

कला २]

सौभाग्यभास्करव्याख्या ।

अथ प्रथमशतकं नाम द्वितीयाध्यायिनी कला.

अथ परिभाषामण्डले नामारम्भकवर्णानिव विभाजकानि कृत्यन्तःपरिशिद्धि-
धानि वक्ष्यमाणानि नामानि विवेचयितुमेकपञ्चाशन्मातृकासु प्राह्यवर्णान्विचि-
नोति—

सूत्रपरिभाषा—

अक्षु शराच्छरवर्णास्ततः समानन्तिमौ कचयोः ।

अथ मध्यान्यांस्तपयोद्वितीयमन्त्ये त्यजेन्नवमम् ॥ ५ ॥

अक्षु षोडशस्वराणां मध्ये शरात् प्राथमिकपञ्चाक्षराणि गृहीत्वा । त्यज्जोपे
पञ्चमी । शरवर्णान् षष्ठादिदशमान्तान् पञ्चवर्णास्त्यजेत् । ततः अवशिष्टाना-
मेकादशादिषोडशान्तानां मध्ये समान् द्वादशचतुर्दशषोडशान् । कचयोः कवर्गच-
वर्गयोः अन्तिमौ घकारङकारौ झकारञकारौ च । अथान्तरे टवर्गे मध्यान्यान्
डकारभिन्नांश्चतुरो वर्णान् । तपयोः तवर्गपवर्गयोः द्वितीय थकारं फकारं च । अन्त्ये
यवर्गायदशाक्षरेषु नवमं लकारं त्यजेत् । तत्तदक्षरादिनामधेयानामभावादिति
भावः ॥ ५ ॥ अत एव 'द्वात्रिंशद्भेदभिन्ना या तां वन्देऽह परात्परामिति'
सूतसंहितोक्तिरेतत्परेत्याशयेनाह

सूत्रपरिभाषा—

इत्थं शिष्टानुष्टुब्धवर्णारब्धेषु नामसु तु संख्याः ।

अर्वनटत्रिद्वीष्वेकद्विचतुःकंजपानवरधीराः ॥ ६ ॥

इत्थं एकोनविंशतिवर्णानां त्यागेनावशिष्टा अनुष्टुब्धवर्णाः द्वात्रिंशत्संख्यान्यक्षराणि
तैरारब्धेषु नामसु संख्यां वचम इत्यर्थः । तदेवाह सार्धेन । अत्रैकैकं पदमैकैकाक्ष-
रादिनाम्नां सख्येति क्रमः । तथाहि । अर्व, अकारादीनि नामानि चत्वारिंशत्
४० ॥ नट, आकारादीनि दश १० ॥ त्रि, इकारादीनि त्रीणि ३ ॥ द्वि, ईकारा-
दीनि द्वे २ ॥ इषू, उकारादीनि पञ्च ५ ॥ इषूगब्दस्य वाणपरत्वेन तदर्थक-
त्वात् ॥ एक, एकारादि नामैकम् १ ॥ द्वि, ओकारादीनि द्वे २ ॥ चतुः, अकारा-
दीनि चत्वारि ४ ॥ कंज, ककारादीन्येकाशीतिः ८९ ॥ पान, खकाराद्यैकम् १ ॥
पकारात्पूर्वं नकारीयबिन्दुलेखस्तु छन्दोनुसारादनिष्टाभावाच्चोक्तः ॥ वर, गकारा-
दीनि चतुर्विंशतिः २४ ॥ धीरः, चकारादीन्येकोनत्रिंशत् २९ ॥ —

सूत्रपरिभाषा—

किधूपद्विस्तम्भछलभयमांसे पदे वरः सङ्गः ।

प्रकटगयाजलवाटोधुसिधर्मं माखलोत्कटीकाधीः ॥ ७ ॥

कि, छकाराद्यमैकं नाम १ । धूप, जकारादीन्येकोनविंशतिः १९ ॥ द्वि, डकारा-
दीनि द्वे २ ॥ स्तंभ, तकारादीनि षट्चत्वारिंशत् ४६ ॥ छल, दकारादीनि

१. धीरः.

सप्तत्रिंशत् ३७ ॥ भय, धकारादीनि चतुर्दश १४ ॥ मांसे, नकारादीनि पञ्च-
सप्ततिः ७५ ॥ पदे, पकारादीन्येकाशीतिः ८१ ॥ वरः, बकारादीनि चतुर्विंशतिः
२४ ॥ सङ्गः, भकारादीनि सप्तत्रिंशत्, ३७ ॥ प्रग^१टं, मकारादीनि द्वादशोत्तरशतम्
११२ ॥ गया, यकारादीनि त्रयोदश १३ ॥ जल रेफदीनि नामान्यष्टत्रिंशत्
३८ ॥ वाटी, लकारादीनि चतुर्दश १४ ॥ घुसि, वकारादीन्येकोनाशीतिः ७१ ॥
घर्म, गकारादीन्येकोनषष्टिः ५९ ॥ मा, पकारादीनि पञ्च ५ ॥ खलोत्क,
सकारादीनि द्वाविंशत्पुत्रशतम् १२२ ॥ टीका, हकारादीन्येकादश ११ ॥ धीः,
क्षकारादीनि नव ९ ॥ नामानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्थं नामसहस्रं साधकलोकोपकारकं विहितम् ।

गुणगणसदसद्भावावाश्रित्य ब्रह्मणोऽम्बायाः ॥ ८ ॥

इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण । साधकानां तत्तन्मातृकाभिमान्यमृताकर्षिणीन्द्राप्यादिक्षमा-
वत्यन्तदेवताः सिसाधयिषूणां लोकानामुपकारकमस्माभिविहितमवतमित्यर्थः । तत्त-
दक्षरारब्धनामसंख्याज्ञानेन मद्यः पापाद्विमुच्यत इति । अत्र श्रीमातृशब्देन ललि-
ताम्बाया इव मातृकासरस्वत्यास्तदभिन्नानाममृतादीनामपि संग्रह इति सुवचम् ।
अथवा देव्या अनन्तेषु नामसु शीघ्रं साधकोपकारकत्वेन क्लृप्तान्येव नामानि वाग्दे-
वताभिरिह संगृहीतानीत्यर्थः । ननु निर्गुणे ब्रह्मणि धर्मलेशराहित्याद् गुणक्रियाजा-
तिरूढीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामसंभवाच्चतुष्टयपि शब्दानां प्रवृत्तिर्न तत्र युज्यत
इत्यत आह—गुणगणेति । ब्रह्मणोऽम्बाया इति समानाधिकरणे पष्ठौ ॥ ८ ॥
अयं भावः । ब्रह्म द्विविधम् । सकलं निष्कलं चेति । 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं
चे'ति श्रुतः स्मृतेश्च । तत्र सकलमपरम् । तद्द्विविधम् । जगन्नियामकं जगदात्मकं
चेति । तदुक्तं 'जगन्नियन्ता जगदात्मकश्चे'ति । अन्यत्रापि 'शिवः कर्ता
शिवो भोक्ता शिवः सर्वमिदं जगत्' इति । 'देवी दात्री च भोक्त्री च देवी
सर्वमिदं जगदि'ति च । स्थितिसंयमकर्ता च जगतोऽस्य जगच्च स इति च ।
'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'ति श्रुतिश्च । अकामयतेति निमित्तिताया बहु स्यामिति
परिणाम्युपादानतायाश्च प्रतीतेः । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा'दित्यधि-
करणे 'आत्मकृतेः परिणामादि'ति ब्रह्मसूत्रं च । तत्र जगदात्मकं ब्रह्म चराचर-
भेदाद् द्विविधम् । द्विविधमपि हिरण्यगर्भादिभेदाद् द्वियदादिभेदाच्चानेकविधम् । जग-
न्नियन्त्रपि नियमनस्य सृष्टिस्थितिलयतिरोधानानुग्रहभेदानेकविधत्वाद्ब्रह्मविष्णुरुद्रा-
दिभेदानेकविधमेव । तेष्वप्येकैकस्य भवनानुजिघृक्षया तत्तद्भासानुसारेण कार्यभेदेन
च गृहीतानां रूपाणामनन्तत्वात्तत्तद्विशिष्टवेषणानन्त्यमेव । तदुक्तं सुप्रभेदे-

यतीनां मन्त्रिणां चैव ज्ञानिना योगिनां तथा ।

ध्यानपूजानिमित्तं हि तनूगृह्णाति मायया ॥

इति । कालिकापुराणे —

‘मायैका भिन्नरूपेण कमलाख्या सरस्वती ।

सावित्री सा च संध्या च भूता^१ कार्यस्य भेदतः’ ॥ इति ।

बृहन्नारदीयेऽपि जगत्कर्त्री शक्ति प्रकृत्य

‘उमेति केचिदाहुस्तां शक्ति लक्ष्मीं तथा परे ।

भारतीत्यपरे चैनां गिरिजेत्यम्बिकेति च ॥

दुर्गेति भद्रकालीति चण्डी माहेश्वरीति च ।

कौमारी वैष्णवी चेति वाराहीति तथा परे ॥

ब्राह्मीति विद्याविद्येति मायेति च तथा परे ।

प्रकृतिश्च परा चेति वदन्ति परमर्षयः’ ॥ इति ।

श्रुतिश्च ‘एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव’ इति । देवीपुराणे

‘देव्या वा एष सिद्धान्तः परमार्थो महामते ।

एषा वेदाश्च यज्ञाश्च स्वर्गश्च सकल जगत् ॥

देव्या व्याप्तमिदं विश्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।

इज्यते पूज्यते देवैरन्नपानत्मिका च सा ॥

सर्वत्र शांकरि देवी तनुभिर्नामभिश्च सा ।

वृक्षेषूर्वा तथा वायी व्योमन्यप्स्वग्नौ च सर्वशः’ इति ।

निष्कलं त्वेकविधमेव । तदेतत्सर्वं कूर्मपुराणे हिमवन्तं प्रति देवीवाक्येन स्पष्टीकृतम् ।

‘अशक्तो यदि मां ध्यातुमैश्वरं रूपमव्ययम् ।

तदा मे सकले रूपे कालाद्येऽनन्तभेदिनि ॥

यदेव रूपं मे तात मनसो गोचरंतव ॥

तन्निष्ठस्तत्परो भूत्वा तदर्चनपरो भव ।

यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमेकमवामृतं परम् ।

ज्ञानेनैकेन तल्लभ्यं क्लेशेन परमं पद’ इति ॥

एवं स्थिते सगुणे ब्रह्मणि शक्त्या शब्दानां प्रवृत्तिनिरावायैव । प्रवृत्तिनिमित्तभूतानां धर्माणां सत्वात् । निर्धर्मके तु शब्दा लक्षणया प्रवर्तन्ते । विशिष्टकेवलयोस्तादात्म्य-
रूपस्य^२ शक्यसंबन्धस्य संभवात् । निर्गुणे^३ मिथ्यारूपस्य संबन्धस्य स्वीकारेऽपि स्वस-
मानसत्ताकधर्मशून्यत्वरूपनिर्धर्मकताया ब्रह्मणाऽनपायात् । अतीतानागतघटादिविप-
यकज्ञानीयविपयतासंबन्धस्यैवान्यतरस्मिन्संसृष्टत्वमात्रेणैव तादात्म्यस्यापि संबन्ध-
त्वाङ्गीकारसंभवाद्वा । अत एव त्रिशत्यां वक्ष्यते ‘लक्ष्यार्थलक्षणागम्ये’ति । अनया

१. भूत. २. रूपस्व. ३. निर्गुणेपि ध्यानरूपस्य.

च रीत्या भगवत्या नामान्यनन्तान्येव । वक्ष्यति च ह्यास्यः 'देवीनामसहस्राणि कोटिशः सन्ति कुम्भजे'ति । सौरसंहितायां याजवल्क्यं प्रति मायां प्रकृत्य सूर्यवचनम्

'अस्या नामान्यनन्तानि तानि वर्णयितुं मया ।
न शक्यानि मुनिश्रेष्ठ कल्पकोटिशतैरपि' ॥

इति । देवीभागवतेऽपि

'असंख्यातानि नामानि तस्या ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
गुणकर्मविधानाद्यैः कल्पितानि च किं ब्रुवे' ॥

इति । किं ब्रह्मना शब्दमात्रं ब्रह्मपरम् । अत एव प्रकृतेऽपि कानिचिन्नामानि जीवावस्थाभेदपराणि दृश्यन्ते विश्वरूपा तैजसात्मिकेत्यादीनि । कानिचित्तु जीवविशेषणपराणि मालिन्यादीनि । स्थावरविशेषणपराणि मह्यादीनि । सगुणब्रह्मविशेषणपराणि मुकुन्देत्यादीनि । तत्तच्छक्तिपराणि रमेत्यादीनि । तत्तदवतारविशेषकृतगुणक्रियादिघाटितानि भण्डामुरेन्द्रनिर्मुक्तशस्त्रप्रत्यशस्त्रवर्षिणीत्यादीनि । निर्गुणब्रह्मपराणि परंज्यानिगित्यादीनि दृश्यन्ते । एवमन्येऽपि बहवो भेदा ऊह्याः । एवं सति यद्यपि शब्दज्ञानं सर्वमपि देवीनामैवेति सहस्रनामगणनप्रयासो व्यर्थ एव, तथापि तेषु यैर्येनामभिस्तावत्पुरातना महामहिमानो देवीभक्ता देवीं स्तुत्वा प्रसादितवन्तः स्वान्मनोरथान् साधितवन्तो देवीमुखाम्नाम्नोऽस्य माहात्म्यं भवत्विति वरान्दापितवन्तः स्वयमेव वा वरान् दत्तवन्तस्तान्येव नामानि संग्रहीतुं गणनाप्रयासः सार्थकः । सचान्येष्वपि सहस्रनाममु तुल्य एव । अस्य तु तेभ्योऽपि महत्त्वमधिकजनपरिग्रहदाह्यर्षच्छीघ्रफलकत्वेतरामाध्यफलकत्वादिभिर्बहुभिर्हेतुभिरिति तु पूर्वमेव व्यक्तीकृतमुत्तरत्रापि करिष्यते । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

'एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम ॥
नाम्नां बहुत्वं लोकानामूपकारकरं शृणु ।
निमित्तशक्तयो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणात् ।
विभिन्नान्येव साध्यन्ते फलानि द्विजसत्तम ।
यच्छक्तिमन्नाम यस्य तत्तस्मिन्नेव वस्तुनि ।
साधकं पुरुषव्याघ्र सौम्यकूरेषु वस्तुषु'

इति । तेनेदमपि सिद्ध्यति । अन्नकामोऽन्नदायै नम इति, वसुकामो वसुदायै नम इति, भीतो भयापहायै नम इति, बद्धो बन्धमोचिन्यै नम इति जपेदित्यादि । यद्यपि वायुपुराणे—

'अरण्ये प्रान्तरे वापि जले वापि स्थलेऽपि वा ।
व्याघ्रकुम्भीरचोरेभ्यो भयस्थाने विशेषतः' ॥

1. आधिष्वपि च सर्वेषु देव्या नामानि कीर्तयेदिति वचनेन देवीनामसामान्यस्य यस्य कस्यापि कीर्तनेन भयनिवृत्तिरिहता इति अधिकपाठः ।

स्वपस्तिष्ठन्त्रजन्मार्गे प्रजपन्भोजने रतः ।
कीर्तयेत्सततं देवीं स वै मुच्येत बन्धनात् ॥

इति देवीनामकीर्तनसामान्यस्यैव बन्धनिवर्तकत्वमुक्तम् । वामकेश्वरतन्त्रेऽपि

मनसा संस्मरत्यस्या यदि नामापि साधकः ।
तदैव मातृचक्रस्य विदितो भवति प्रिये ॥

इति नामस्मरणसामान्यस्य मातृचक्रान्तं प्रविद्धिः फलमुक्तम् । तथापि चतुर्धाकरण-
न्यायेन विष्णुधर्मोत्तरवचनेनैतेषामुपसंहारादत्रन्यो नामशब्दो भयापहेत्यादिनामवि-
शेषपरत्वेन व्यवतिष्ठते । अत एव नामविशेषाश्रयेण फलविशेषः काशीखण्डे स्मर्यते

उमानामामृतं पीतं येनेह जगतीतले ।
न जातु जननीस्तन्यं स पित्रेत्कुम्भसंभव ॥
उमेति द्ब्यक्षरं मन्त्रं योऽर्हनिशमनुस्मरेत् ।
न स्मरेच्चित्रगुप्तस्तं कृतपापमपि द्विज ॥

इत्यादि । नन्वेवंमति फलश्रुतौ सर्वफलकत्वोक्तेरप्यनेनैव न्यायेनोपसंहारः प्रसज्यते ।
ततश्च सर्वरोगप्रशमनीमित्यादिना वक्ष्यमाणस्य सर्वफलप्रदत्ववचनस्य नातीव सार्थ-
व्ययम् । न चार्थवादत्वेन सार्थव्ययम् । वेदे तथा सुवचत्वेऽपि पुराणेष्वसंभवात् । तदुक्तं
बृहन्नारदीये—

पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति द्विजाधमाः ।
तैर्रजितानि पुण्यानि तद्देव भवन्ति वै ॥
समस्तकर्मनैर्मृत्युसाधनानि नराधमः ।
पुराणान्यर्थवादानि ब्रूवन्नरकमश्नुते ॥

इत्यादीति चेत् । मैवम् । तत्तन्नाम्नां शक्तिभेदेन फलभेदे सिद्धे तत्समष्टचतुवाद-
कत्वेन तत्सार्थक्यसंभवात् । नचानुवादस्याप्यर्थानुवादान्तःपातित्वेनोक्तनिषेधवाक्य-
विरोधः । तत्रत्यार्थवादपदस्यात्मवपात्खेदनादिवाक्यममानयोगक्षेमगुणवादपरत्वात् ।
'प्रतिमामु शिलावृद्धि कुर्वाणो नरकं व्रजे' इत्यादौ शिलात्वे सत्येव शिलावृद्धिनिषे-
धस्य शिलान्तरसाधारणदेवतानाविर्भावबुद्धिनिषेधपरत्ववत् । वस्तुतस्तु 'सर्वेभ्यः
कामेभ्यो दर्शपूर्णमासा' इति वाक्यस्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजते' त्यनेन
फलांशो नोपसंहारः । 'न हि स्यात्सर्वा भूतानी' इति निषेधस्य 'न ब्राह्मणं हन्या' इत्या-
नेनापि नोपसंहार इति सिद्धान्तः । विशेषाकाङ्क्षायां सत्यामेवोपसंहारावतारात् ।
अनयोर्विधिनिषेधयोः सर्वपदघटितत्वेन विशिष्य विशिष्यैव सर्वेषां फलानां प्राणिनां
चोपस्थित्या भावनान्वये कीदृशं फलं किं जातीयः प्राणीति विशेषाकाङ्क्षाया अनुद-
यात् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके —

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।
स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरूपसंहारसंभवः ॥

इति । तथाच प्रकृतेऽपि सर्वेभ्यः कामेभ्य एकैकं नामेति विधिपर्यवसानस्यावश्यकत्वात्
 'यच्छक्तिमन्नाम यस्ये'ति विष्णुधर्मोत्तरवचनस्य पाद्यवायवीयदेवीनामसामान्याश्रित-
 विध्युपसंहारकताया नामांशे स्वीकारेऽपि फलांशे तदस्वीकारः । सर्वंपद्घटितस्यैव
 विधिपर्यवसानस्य बहुभिर्वचनैः सिद्धत्वात् । तथाच देवीवचनम्

कीर्तयेन्नामसाहस्रमिदं मत्प्रीतये सदा ।

मत्प्रीत्या सकलान्कामांल्लभते नात्र संशयः ॥

इति । कालिकापुराणेऽपि—

ये स्तुवन्ति जगन्मातृभवंतीमम्बिकेति च ।

जगन्मयीति मायेति सर्वं तेषां प्रसिद्धयति ॥

इति । विष्णुपुराणे देवीप्रति विष्णुवचनम्

ये त्वां मायेति दुर्गेति वेदगर्भाम्बिकेति च ।

भद्रेति भद्रकालीति क्षेम्या क्षेमंकरीति च ॥

प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोप्यन्त्यानम्रमूर्तयः ।

तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

इति । याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।

दूर्वाभसर्पपुण्याणां दत्त्वार्घ्यं विनिवेदयेत् ॥

इति । विधायोपस्थानमन्त्रं लिङ्गं च स्मर्यते

रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वाङ्कामांश्च देहि^२ मे ॥

इति । देवीभागवतेऽपि

न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि^३ प्राप्यं मुदुर्लभम् ।

प्रसन्नायां शिवायां यदप्राप्यं नृपसत्तम ॥

ते मन्दास्तेऽतिदुर्भाग्या रोगंस्ते समुपद्रुताः ।

येषां चित्ते न विश्वासो भवेदम्बार्चनादिषु ॥

इति । हरिवंशेऽपि

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्याग्निमारुताः ।

अश्विनौ वसवश्चैव विश्वे साध्यास्तथैव च ॥

महेन्द्रः सहपर्जन्यो घाता भूमिदिशो दश ।
 गावो नक्षत्रवंशाश्च ग्रहा नद्यो ह्लादास्तथा ॥
 सरितः सागराश्चैव नानाविद्याधरोरगाः ।
 तथा नागाः सुपर्णाश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥
 कृत्स्नं जगदिदं प्रीतं देवीनामानुकीर्तनात् ।

इति । नचैवं पर्यवसन्नस्य विधेरन्नदा—वसुदादिनामभेदेन बहुरूपत्वात्सर्वेभ्यः कामे-
 म्योऽन्नदेति नाम कीर्तयेदिति विधिनैव मिद्वे विष्णुधर्मोत्तरीयस्य 'अन्नकामोऽन्नदेति
 नाम कीर्तये' दिति विशेषविधेर्वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । अस्य पर्यनुयोगस्य स्वर्ग-
 कामविधावपि तुल्यत्वात् । अनेन विधिनैव स्वर्गफलकत्व ज्ञात्वानुष्ठानं स्वर्गो
 नान्यथेत्यम्युदयशिरस्कत्वादिरूपसमाधानस्यापि तुल्यत्वात् । परमाथंतस्तु तन्त्राणां
 स्मृतिवशाद्विशेषेऽपि मन्वादिस्मृतीनां कर्मकाण्डशेषत्वं तन्त्राणां तु ब्रह्मकाण्डशेषत्व-
 मिति सिद्धान्तादुत्तरमीमांसीयदेवताधिकरणन्यायेन देवताविग्रहादेस्तान्त्रिकैरङ्गो-
 कारात्तत्तत्कामनापूरकत्वादिगुणकं ब्रह्म ध्यातव्यमिति द्योतनमेव विशेषविधेः प्रयो-
 जनम् । तथाच श्रुतिः 'अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेदे'ति । अन्नमास-
 मन्तादत्त इत्यन्नादः । वसुनो धनस्य दानं यस्मात्तं वसुदानश्च परमेश्वरस्तमेवं
 प्रकारेण यो वेदोपास्ते स वसु अन्नं च विन्दत इति तदर्थत् । किंच । अन्नदायै नम
 इति मन्त्रेण सार्वकाम्यवचनेन भयहरणकामप्रयोगे क्रियमाणे गौणमुख्याधिकरण-
 न्यायेन तस्य मन्त्रस्य जघन्यवृत्त्या भयापहत्वप्रकारकस्मृतिजनकतायाः सिद्धत्वेऽ-
 प्यन्नकामप्रयोगे मुख्यवृत्त्यैवान्नप्रदत्वप्रकारकस्मृतिजनकताया देवताया अपि झडि-
 त्यर्थोपस्थितस्तत्प्रसादोऽपि झडित्येव म्यादिति विशेषद्योतनमपि प्रयोजनम् । अत
 एव स्कान्दे सूतगीतायां नामसु गौणमुख्यभेदेन फलभेदः स्मर्यते—

नामानि सर्वाणि तु कल्पितानि स्वमायया नित्यमुखात्मरूपे ।
 तथापि मुख्यास्तु शिवादिशब्दा भवन्ति सकल्पनया शिवस्य ॥
 मुख्यशब्दजपतो मुनीश्वराः सत्यमेव परमेश्वरो भवेत् ।
 तस्य वक्त्रकमले सदाशिवो नृत्यतिस्म परमेशया सह ॥

इत्यलं विस्तरेण ॥

मन्त्राद्योजयति गुणो नवचरणास्त्रिशदर्धाभिः ।
 एकाधंत्रयदेहो भूमदहारीतसप्तपाल्लेशः ॥ ९ ॥

इदानो छलाक्षरसूत्रोक्तरीत्यैव प्रतिनामधेयमक्षराणि सचिख्यामुः श्लेषेण गुरु
 प्रणमति—मन्त्रेति, मन्त्राणामाद्यो मूलकारणं श्रीगुरुसार्वभौमो जयति सर्वोत्कर्षेण
 वर्तते । 'मोक्षस्य मूलं यज्ञज्ञानं तस्य मूलं महेश्वरः । तस्य पञ्चाक्षरो मन्त्रो

मन्त्रमूलं गुरोर्वचः' इति वचनात् । तमेव विशेषणैर्विशिनष्टि । गृणी परमार्थतो निर्गुणाऽपि विद्यावतारसिद्धयर्थं स्वीकृतानेकविग्रहः । नवे नित्यनूत्ने चरणे रक्त-शकलाख्ये यस्य सः । तदुक्तं—

वन्दे गुरुपदद्वन्द्वमवाङ्मनसगोचरम् ।

रक्तशकुलप्रभामिश्रमतर्क्यं त्रैपुरं महः ॥

इति । अथवा 'पवित्रं चरणं चक्रं लांकट्टारं सुदर्शनमि' ति कोशाश्रवचक्रात्मकः । त्रैलोक्यमोहनादिसर्वानन्दमयान्तचक्रराजाभिन्न इति यावत् । त्रिंशतामर्धं पञ्चद-शाक्षराणि श्रीविद्यान्तर्गतानि तदाभस्तत्तुल्यः । तद्रूप इत्यर्थः । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती' ति श्रुतावभेदेऽपि तुल्यतोक्तिदर्शनात् । एको मुख्यश्चासावर्धत्रयदेहश्च अर्धं च त्रयं च । अद्युष्टमिति यावत् । तादृशी सार्धात्रिवलयाकारा कुण्डलिन्येव सर्वदेवतारूपा देह आत्मा यस्य सः । भूतुल्यो मदो महामद इत्यर्थस्तं हरति । यद्वा भूमा ब्रह्मानन्दस्तं दत्तेऽत एव हारी मनोहरः । 'यो वै भूमा तत्मुख' मिति श्रुतेः । प्ताजटाः ताभिः सहितः सप्तः परमशिवस्तत्पादौ लाति आदत्ते विषयी-करोतीति सप्तपाल्ला शिवपदभक्तिः इता प्राप्ता सप्तपाल्ला येन सः अत एवेशः परमशिवः शिवभक्तिबललभ्यतदभेद इति समुदितार्थः । प्ता इत्येकाक्षरस्य जटावाचकत्वं 'सप्ताः सप्ताश्वनुन्नारुणकिरणनिभाः पातु बिभ्रत्त्रिनत्रः' इति प्रयोगे प्रसिद्धम् । आदित्यपुराणप्रसिद्धपश्चिमोदधितीरस्थसप्तकोटीश्वरनामनिर्वचन-श्लोकेऽपि ।

अद्याप्यस्ति विपश्चितामपि महत्संदेहकोटिद्वयं यः श्रुत्या जगदीश्वरो

निगदितः सप्तः किमप्तोऽथ सः ।

तत्रेशः प्रथमैव कोटिरिति किं निश्चायनाय स्फुटं नाम्नैव प्रथितो-

ऽभवत्परशिवः श्रीसप्तकोटीश्वरः ॥

इति । अत्र सप्ताप्तशब्दो सजटनिर्जटवाचिनौ सन्तौ शिवविष्णुपरी । ईदृश्या च रीत्योत्तरश्लोकानामपि प्रकृतोऽप्रकृतो वार्थो वर्णयित् शक्योऽपि ग्रन्थविस्तरभयात्-पण्डितैरहित् शक्यत्वान्निप्रयोजनत्वाच्च तमुपेक्ष्य नामविभागपरत्वेनैव व्याख्यान्तरं प्रस्तूयते । मन्त्राद्यो जयति मन्त्राणामादावुच्चारणीयः प्रणवो जयति । 'ॐकारो वर्तुलस्तारो मन्त्राद्यः प्रणवो ध्रुवः' इति मातृकाकोशात् । कालिकापुराणे 'स्रवत्यनोऽकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते' इत्यनेनादावन्ते चोच्चार्यत्वेन प्रणवस्य विधानात् । अत एव शाट्यभयनः 'दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसंघ्येपासनप्रणा-यामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादीनि प्रणवमुच्चार्यं प्रवर्तये' दिति ।

कात्यायनोऽपि प्रणवं प्रकृत्य ' ब्रह्मारम्भे विरामे च यागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगायने ' ति । दाल्भ्यपरिशिष्टेपि—

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ;

अनोकृत्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥

इति । अत एव ' ऊंकारेण सर्वा वाक् सत्तण्णे ' ति अत्रिणा । सर्वा मन्त्रः सपुटित इति तदर्थः । ' उत्तृदिर् हिंसानादरयो ' रिति धाताः सभयमपटव्ये उभयमेलनार्थकतया दीर्घमोमे संतृण्णभावितिविधौ ' न सतृणत्त्यमवर्णोऽत्र ' इति निषधेऽपि प्रयोगदर्शनात् । ननु सहस्रनामस्तोत्रस्य मन्त्रत्वे प्रणवपुटितत्वं युज्यत तदेव तु न स भवति ज्ञानाभावात् । अत एव त्रिशत्यां मन्त्रत्वस्याद्वय विधिः ।

' केवलानामबुद्धिस्ते न ' कुंभज । मन्त्रात्मकत्वमेतेषां नाम्नां नामात्मतापि च ' इति चेत् न । ' तच्चोदकेषु मन्त्रारूपे ' त्पधिकरणे मन्त्रप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव मन्त्र-लक्षणत्वोक्तेः । अत्र च तान्त्रिकाणां मालामन्त्रत्वव्यवहारदर्शनात् ' शिवशंकररुद्रेशमहेश्वरमूढाव्यये ' ति संदर्भे तु मन्त्रप्रसिद्धभावेन नामत्वमात्रम् । ' केवलं नाम-बुद्धिस्ते ' इति त्वीदृशसंबर्भस्य पारिसंख्यापकं न पुनः सहस्रनामसमाख्यातस्य । अत एव ' सहस्रनाममन्त्राज्यं जपितव्यः शुभाप्तये ' इत्यादि वचनानि गणेशसहस्रनामादिषु दृश्यन्ते इत्याद्यन्तयोः प्रणव आवश्यकः । तस्य वर्णभेदेन स्वरभेदादयः कालिकापुराणे स्मर्यन्ते—

स उदात्तो द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः ।

प्रचितश्चोऽरुजातानां मनसापि तथा स्मरेत् ॥

चतुर्दशस्वरे योऽसौ शेष औकारसंज्ञकः ।

सचानृस्वारचन्द्राम्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते ॥

शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यदृच्छया ।

द्विसेतवः समाख्याताः सर्वथैव द्विजातयः ॥

इति । द्विजातीनां ब्राह्मणानाम् । राज्ञां क्षत्रियाणाम् । ऊरुजातानां वैश्यानाम् । मनसापीति वैश्यमात्रान्वयि । चन्द्रो नादः । सेतुः प्रणवः । द्विसेतव आद्यन्तप्रणवोच्चारणशीलाः । द्विजातयस्त्रैवर्णिका इति तदर्थः । यत्त्वाथर्वणब्राह्मणे वेदभेदेन स्वर-व्यवस्था श्रूयते ' स्वरितोदात्त एकाक्षर ओंकार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्योदात्त एकाक्षर ओंकारो यजुर्वेदे, दीर्घप्लुतोदात्त एकाक्षर ओंकारः सामवेदे, ह्रस्वोदात्त एकाक्षर ओंकारोऽथर्ववेदे स सामवेदविषयिष्ठवेदेति नात्रोपयुज्यते ॥ एवं प्रणवं प्रदर्श्य श्रीमातेत्यादीनि त्रिषष्टिनामानि विभज्यन्ते—गुणीत्यादिना । यद्यप्यत्र मूलकारैः

स्वशास्त्रोपयुक्तपरिभाषा न्यायमूलत्वेन विदुषां सुलभा इत्याशयेनेकीकृत्य न दशितास्तथापि शिष्यानुजिघृक्षयास्माभिरत्र कथ्यन्ते । कटपयवर्गभवैरिति पूर्वोक्तश्लोके इकारञकारयोः शून्यसंकेतः कृतः इहतु दशत्वसंख्यायां क्रियते, तस्या एवापेक्षणात् शून्यस्यानपेक्षणाच्च । ककारादिभिर्द्योतितसंख्याया आश्रयास्त्वेकैकनामान्तगंताक्षराणि स्वररूपाणि । 'चतुरश्छ'यतावाद्याक्षरलोपश्चे'ति पाणिनिमूत्रे 'एष वै सप्तदशः प्रजापति' रित्यादिश्रुतिषु च संख्यायाः स्वरमात्राश्रयत्वदर्शनात् । एकद्वित्र्यादिसंख्यावाचकपदानि तु यत्र पादोऽर्धो वा विशेष्यत्वेन निर्दिश्यते तत्र तानि पादार्थात्मकनामसंख्यापराणि । यत्र च विशेष्यनिर्देशमन्तरेण प्रयुज्यन्ते तत्र समसंख्याकाक्षरनामसंख्यापराणि । तत्राप्यर्धसंख्याधयोरर्धानां वा समाप्तिपर्यन्तं यानि नामानि तत्पराण्येव न पुनस्त्रिपादपञ्चपादान्तगंतनामपराणि । एकद्वित्रिचतुःपादाद्यन्तगंतवर्णानां न सांकेतिकार्यं प्रयोग इति । एतदुदाहरणानि न्यायाश्चावसर एव व्यक्तीभविष्यन्ति । गुणी गकारणकारी त्रित्वपञ्चत्वसंख्यापरो तस्याश्च नामविशेष्यकत्वे त्रीणि पञ्च च नामानीति पर्यवसानात्तावता कतिभिरक्षरैरेकैकं नामेत्याकाङ्क्षाया अनिरामेनाकाङ्क्षितविधानं 'ज्याय इति सोमचयनेष्टघधिकरणन्यायेनाक्षराण्येव विशेष्याणि स्वीक्रियन्ते । तेषां च नामान्तरसांकर्येण विशेष्यत्वस्वीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यादेकस्य नाम्नस्त्रीण्येवाक्षराणीत्यादिरेवार्थः सिद्धयति । चतुरक्षरान्तगंताक्षरत्रयस्यावयुत्यानुवादे वयथ्यात् । एतेन अज्जाटू इति छलाक्षरमूत्रेऽर्धां षोडशसु संकेतः । इयं च संख्याऽक्षरनिष्ठा, हल्भिभक्ता संख्या तु नामनिष्ठा । ततश्च इत्युक्ते एकं नाम त्र्यक्षरमित्यर्थ इति भ्रमी^१ निरस्तः । प्रकृते वर्णकत्वादेवैकं नामेत्यर्थस्य लाभात् । प्रथमं नामिति तु वर्णप्राथम्यादेव सेत्स्यतीत्यंशस्तु मूत्रेष्वत्रापि समानः । नव चरणा यस्मिन्वाक्समूहे स नवचरणः । तस्य नवधा विभज्य निदेशवलादेकैकस्य चरणस्यैकैकनामात्मकत्वं ध्वन्यते । तथाच नवशब्दोदिता संख्या नामस्वेवान्वेति नाक्षरेषु । अत्र नवशब्दान्नवत्वसंख्याया इव नकारवकारोदितदशचतुःसंख्ययोश्चंडिति न प्रतीतिः । अतः प्रतीतिसौत्रचमान्तर्याम्यां संख्यावाचकपदाक्षराणामिह संभूयैकार्यप्रत्यायकत्वमेव । एकत्र चरणादिशब्दसमवधानमहिम्ना संख्यावाचकशब्दानां नामधेयान्वितस्वार्थकत्वमेव नाक्षरान्वितस्वार्थकत्वमिति सिद्धे चरणादिविशेष्यसमर्पकपदाभावेऽपि नामान्वितस्वार्थकत्वं क्लृप्तं न दण्डेन पराणुद्यते । 'एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽसति बाधकेऽन्यत्रापि' ति न्यायात् । 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरु' रिति विधेरस्थालीवचनस्यापि चरुशब्दस्यादिति-मोदनेनेति वाक्यशेषवशादोदनार्थकत्वे निर्णीते सौर्यं चरुमित्यादी वाक्यशेषाभावेऽप्यो-दनार्थकत्वानपायात् । ईदृशासांकार्यसिद्धयर्थमेव चाक्षरसंख्यायां वाच्यायां गुणादि-शब्दान्तराणामेव प्रयोगो न पुनर्नवदशादिसंख्यापदाक्षराणामिति व्यवस्थापि

1. नकारयोः, 2. चतुरस्येयता, 3. तादर्थ्यात्मक, 4. जायत, 5. श्रमो

सिध्यति । त्रिंशदर्धाः । समांशस्याप्यंशत्वमात्रविवक्षायामनियतलिङ्गोऽर्धशब्दः । 'अर्धं नपुंसक' मिति सूत्रे कः पुनः पुलिङ्ग इति भाष्यस्यानियतलिङ्गपरत्वेनैव कथ्यतेन व्याख्यानात् वा. 'पुंस्यर्धः' इति कोशाच्च । तेन षोडशषोडशाक्षराणि त्रिंशन्नानामानीत्यर्थः । भकारस्य चतुरक्षरात्मकमेकं नामेति एकपदस्य तदुत्तरमेकना-
मेत्यर्थे सिद्धन्यायात् द्वादशाक्षरमिति सिध्यति । एकस्मिन्नर्थे तावत् एव परिशेषात् । अर्धात्परतोऽर्धान्तरग्रहणे तन्मध्ये नामसमाप्त्ययोगात् । 'यतिर्विच्छेदः' इति पिङ्गलसूत्रेणार्धान्तेऽवसानविधानात् । अवसानस्य च पदसमाप्तिव्याप्यत्वात् । नचार्धान्यूनमेव नाम समाप्त्यतामिति वाच्यम् । तथात्वे एकपदवैयर्थ्यात् । रूप-
पदेन द्वादशसंख्याया उक्तपरिभाषानुसारेण वक्तुं शक्यत्वेऽपि द्व्यक्षरैकाक्षरे नामनी इति भ्रमो माप्रसज्येति तथा नोक्तम् । अत एव दशाधिका संख्या पारिभाषिकाने-
काक्षरसाध्यत्वान्नेह परिभाषया निर्दिश्यत इत्यपि नियमो द्रष्टव्यः । ततोऽर्धत्रयं त्रीणि नामानि ततोऽष्टाभिरष्टाभिरक्षरद्वौ । ततश्चतुर्भिः पञ्चभिरष्टाभिर्द्विभ्यां षड्भिश्चाक्षरैः षण्णामानि । ततः सप्तभिश्चरणैः सप्त । ततस्त्रिभिः पञ्चभिर्द्वौ नामनी इत्येवं श्लोकार्थः ॥ ७ ॥ अथ नाम्नामर्थः प्रस्तूयते । तेषु स्त्रीपुंनपुं-
मकलिङ्गानां नाम्नां विशेषणरूपत्वेन तेषां क्रमेण चिदात्मा ब्रह्मेत्यादीनि विशेष्य-
ममर्षकपदानि निर्दिष्टानि । पदानुसारीण्येव हि लिङ्गानि न तु वास्तविकं ब्रह्मण्ये-
कमपि लिङ्गं 'न स्त्री न षण्डो न पुमान्^३जेशितु' रिति विष्णुभागवतात् ।

न त्वमम्ब पुरुषो न चाङ्गना चित्स्वरूपिणि न षण्डतापि ते ।
नापि भर्तुरपि ते त्रिलिङ्गता त्वां विना न तदपि स्फुरेदयम् ॥

इति कालिकावासोक्तेश्च । अत एव देवताया ध्यानेऽप्यैच्छिक एव विकल्पः स्मर्यते । 'पुरुषं वा स्मरेद्देवि' स्त्रीरूपं वा विचिन्तयेत् । अथवा निष्कलं ध्याये-
मच्चिदानन्दलक्षणमिति विशेष्यनिर्देशायैव वा लिङ्गत्रयसाधारणस्य प्रणवस्यादौ प्रयोगः । तस्य च समस्तस्य ब्रह्मैवार्थः । 'ओतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्वचनात् । अकारोकारमकारनादविन्दुभिर्व्यस्तं ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वर-
मदाशिवानां कथनात्तत्पञ्चकरूपमिति वा । तदुक्तं बृहन्नारदीये

अकारं ब्रह्मणो रूपमुकारं विष्णुरूपवत् ।
मकारं रुद्ररूपं स्यादर्धमात्रं परात्मकम् ॥
वाच्यं तत्परमं ब्रह्म वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
वाच्यवाचकसंबन्धस्तयोः स्यादौपचारिकः ॥

इत्यत्र । रूपपदं वाच्यवाचकयोरभेदाभिप्रायेणाभिन्नपरम् । अत एव भेदघटितो वाच्यवाचकभावसंबन्ध औपचारिकोऽमुष्यः । व्यावहारिक इत्यर्थः । अनेनैवाशयेन

पुष्पदन्तोऽप्याह 'समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदमिति । यज्ञवैभव-
खण्डे तु नानाविधा अर्था वर्णिताः 'जातार्थं जातमित्येवं वक्तव्ये सति तद्विना ।
ओमिति प्राह लोकोऽयं तेन जातस्य वाचकः । अजातार्थं तथाऽजातमिति प्राप्ते तु
वाचके । ओमिति प्राह लोकोऽयं तेन जातस्य वाचकः । मंदिग्धार्थं तु संदिग्धमिति
प्राप्ते तु वाचके । ओमिति प्राह लोकोऽयं तेन संदिग्धवाचकः । आकाशादिप-
दार्थानां ये शब्दा वाचका भुवि । विना तानखिलान्शब्दान् लोक ओमिति भाषते ।
अतः प्रयोगबाहुल्यात् घटकुड्यदिशब्दवत् । आकाशादिपदार्थानां वाचकः प्रणवः
स्मृतः । सर्वावभासकत्वेन ब्रह्मणा सदृशः स्मृतः । सर्वावभासकं मन्त्रमिमं जपति

श्रीमाता श्रीमहाराज्ञी श्रीमत्सिंहासनेश्वरी ।

यो द्विजः । सर्वमन्त्रजपस्योक्तफलं स लभतेऽचिरात्' इति । ब्रह्मत्पाराशरस्मृतिर ।

प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिवेदं त्रिगुणात्मकम् ।

त्रिदेवत त्रिधामं च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम् ॥

त्रिमात्रं च त्रिकालं च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः ।

सर्वमेतत्त्रिरूपेण व्याप्तं हि प्रणवेन तु ॥

अग्निः सोमश्च सूर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तितम् ।

अन्तःप्रज्ञं बहिःप्रज्ञं घनप्रज्ञमदाहृतम् ॥

हृत्कण्ठे तालुके चैति त्रिस्थानमिति कीर्त्यते ।

अकारोकारमकारैश्चिमात्र उच्यते स तु ॥

कर्मारम्भेषु सर्वेषु त्रिमात्रं तं प्रकीर्तयेत् ।

स्थित्वा सर्वेषु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हि ॥

न तेन हि विना किञ्चिद्वक्तुं याति गिरा यतः ।

इति । गोपथब्राह्मणेऽपि

ओंकारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं किं लिङ्गं

का विभक्तिः कः स्वरः

इत्यादिना महता खण्डेन तत्स्वरूपनिर्णयः प्रपञ्चसारे प्रणवपटले व्याख्यातृभिः

पद्मपादाचार्यैरपि प्रणवार्थदीपिकादिग्रन्थान्तरे च कृतो भूयानस्य विस्तरो

दृष्टव्यः ॥ ९ ॥

अत्रादौ छलाक्षरसूत्रसंख्या ततो नामावलि-संख्या तदनन्तरं तत्तदक्षरनाम

1. घटकुम्भा, 2. त्रिदेवतं.

सख्या च निर्दिष्टव्यवगन्तव्यम् । लोके हि द्वादशायां मातुः स्मरणं प्रसिद्धम् । अनु-
भूतास्तु मातरो न तापत्रयहरणसमर्थाः । तद्वृत्तमभियुक्तैः

नानायोनिसहस्रसंभववशाज्जाता जनन्यः कति
प्रख्याता जनकाः कियन्त इति मे सेत्स्यन्ति चाग्रे कति ।
एतेषां गणनेव नास्ति महतः संसारमिच्छोविधे
भोतं मा नितरामनन्यशरणं रक्षानुकम्पानिधे ॥

इति । अतो दुर्गन्तदुःखहरणक्षमामु सर्वोत्तमा जगन्मातैव स्वस्मिन्दयावत्त्वा-
पादनाय मातृत्वेनैव स्नानादध्या स्नानोत्सदभंगप्रयोजनमोक्षादिरूपफलत्वेनापि स्तोतव्ये-
त्याशयेनाह—

श्रीति । श्रियो लक्ष्म्या माता । श्रीरिति गौरुपलक्षणं तद्वाचकमेव वा ।
तथाच व्याहिकोशः

लक्ष्मीमरस्वतीर्थात्रिवर्गसंनिद्रभृतिशोभागु ।
उपकरणवेपरचनाविद्यामु श्रुविद्ये प्रथिता ॥

इति । तथाच श्रीगीर्जनकत्वात्त्रयं तत्समानकोटिभूता रुद्राणी किन्तु तत्तितयजन-
यित्री परशिवमहिषो परा भट्टारिकेत्युक्तं भवति । यद्वा श्रियं लक्ष्मीं माति परिच्छि-
नन्ति । परिच्छेदापेक्षया परिच्छेदस्याधिक्यावश्यंभावादनवधिकश्रीरूपो मोक्ष इत्यर्थः ।
'सा हि श्रीरमृता मनामि ति श्रुतिप्रसिद्धम् । त्रयीं माति ब्रह्मणे बोधयति परि-
च्छेदेन व्यवसृजति वा । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै' इति श्रुतेः । प्राथमिकाभिव्यक्तिरूपा ध्यासरूपा वेत्यर्थः । श्रियं विषं माति
कण्ठे स्थापयतीति वा । अनयोः पक्षयोर्नाम पलिङ्गं भवति । शिवशक्त्योरभेदा-
त्प्रकाशो विमर्शो वा विशेष्यः । श्रीमात्रे नम इति मन्त्रे विशेषाभावेऽप्यर्थानुसंधाने
विशेषः । अथवा 'अभियुक्तानां नाम श्रीपदपूर्वं प्रयुञ्जीत । श्रीचक्रश्रीशैलश्री-
विद्याश्रीफलादिकव 'दित्याभियक्तमिद्रेमिति पदमात्रम्योत्पादिकेत्यर्थः । विनि-
गमनाविरहात्मर्वेषामाति लाभात् । 'यतो वा उमानि भूतानि जायन्ते' इत्यावि-
शेषश्रुतेश्च । अत एव निरूपपदा एवेश्वरेणानादिशब्दाः परशिववाचकाः । अतश्च
'ईशानो भूतभव्यस्ये' त्याशिव जगन्मानेने क्वचित्प्रतिबंधनिर्देशेऽपि मातृपद-
मात्रस्य त्रिपुरसुन्दरीवाचकत्वं न विहन्यते । यद्वा । हमकलरडोति व्यञ्जनपदकस्य
बालायाः स्वरत्रयेणान्ते योजने कूटत्रयात्मका जायमाना मन्त्रो मातेत्युच्यते ।
'माया कुण्डलिना क्रिया मधुभूतो'ति मन्त्रपारायणोद्धारश्लोके मातृपदस्य तथा-
वृद्धैर्व्याख्यानादिति मन्त्रोद्धारपरा व्याख्यावगन्तव्या ।

राजशब्दान्त्रान्तत्वान्डीपि कृते पश्चान्महच्छब्देन समासे ' आन्महतः ' इत्यात्वे श्रीयुक्ता महाराजीति मध्यमपद लोपसमासे रूपं नतु महाराजशब्दाद्वित्वान्डीप् । तथात्वे महाराजीत्यापत्तेः । सकलप्रपञ्चजातपालनेऽधिकृतेत्यर्थः । राजशब्दशक्यता-वच्छेदकनृपत्वकोटी पालनस्य निविष्टत्वात् । तथाच श्रुतिः ' येन जातानि जीवन्ती ' ति । अत्र श्रीविद्यायां निगूढस्याक्षरत्रयस्योद्धारः । तत्रैकं तावत्पोडशीकलेत्युच्यते । ' पच्छिद्यंशोपदेष्टव्या गुरुभक्ताय साः कले ' ति वचनात्प्रायेणाधुनिकैर्बहुभिर्गुरुमुखा-ज्जातम् । तच्च ' शिवः शक्तिः कामः ' इति विद्योद्धारश्लोके सौन्दर्यलहरीव्याख्या-नोल्लेखने प्रकटाकृतं चतुर्लक्षमीमनुषु प्राथमिको मन्त्र इति । इतरद्वयं प्रकारविमर्श-रूपम् । तदुक्तं संकेतपद्धतौ

अकारः सर्ववर्णाग्रचः प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारात्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः ॥

इति । अनयोरपि रहस्यत्वादेव ' मध्यबिन्दुविसर्गान्तः समास्थानमये परे । कुटिलारूपके तस्याः प्रनिरूपं वियत्कले ' त्यादिभिर्गूढार्थैरेव श्लोकैर्योगिनीहृदये स्वरूप-निष्कर्षः कृतः । तत्प्रकाशनं चास्माभिवरिवस्यारहस्यसेतुबन्ध एव कृतमिति नेह प्रतन्यते । राजीत्यंशेन मायाराजीमन्त्रोद्धारः । अत एव न ट्चप्रत्ययान्तत्वेन प्रयोगः ।

नृपाधिष्ठितमासनं सिंहासनमुच्यते । आसनेषु सिंहः श्रेष्ठमित्यर्थे राजदन्ता-दित्वात्पूर्वनिपातः । श्रीमत्प्रपञ्चसाम्राज्यलक्ष्मोवच्च तत्सिंहासनं च तस्येश्वरी ईशित्री । सिंहाभिन्नामासनमिति वा । देव्याः सिंहासनारूढत्वात् । तदुक्तं देवीपुराणे नामनिर्बचनाध्याये

सिंहमारुह्य कन्यात्वे निहतो महिषोज्जया ।

महिषघ्नी ततो देवी तथा सिंहासनेश्वरी ॥

इति । यद्वा सिंहशब्दो हिंसाथकः । तदुक्तं वैयाकरणैः

हिंसिधातोः सिंहशब्दो वशकान्तौ शिवः स्मृतः ।

वर्णव्यत्ययतः सिद्धौ पश्यकः कश्यपो यथा ॥

इति । तेन सिंहेन हिंसया असनं क्षेपण निरास इति यावत् । ' असु क्षेपणे ' इति धातोर्ल्युट् । संहार इति समुदायार्थः । तत्रेश्वरी समर्था । तथाच श्रुतिः ' यत्प्रयन्त्यभिसविशन्ती ' ति । यद्वा मकारः पञ्चमंख्यापरः । सन्ति सिंहासनसमा-ख्याताश्चैतन्यभैरव्यादिसंपत्प्रदा भैरव्यन्ता अष्टौ मन्त्राः । तेषु त्रयं युगमरूपं द्वय-मेकैकरूपमित्येवं पञ्चैव दिङ्मध्यभेदेन सिंहासनानि ज्ञानार्णवे कथितानि

पञ्चसिंहासनगता कथ सा त्रिपुरा परा ।

कथयन्व महेशान कथं सिंहासन भवेत् ॥

इति पृष्टे ।

प्रथमं शृणु देवेशि ब्रह्मा सृष्टिकरो यदा ।
निश्चेतनोऽथ देवीशीं तदा त्रिपुरमुन्दरीम् ॥
समाराध्याभवत्कर्ता सृष्टेस्तु परमेश्वरि ।
ब्रह्माणं तं समाराध्य तपसा महता प्रिये ॥
शक्रोऽभूद्देवराजोय पूर्वस्यां दिशि पालकः ।
तदा प्रसन्ना त्रिपुरा पूर्वासहासने स्थिता ॥

इत्यादिना । तेषां पञ्चसहासनानामोश्वरीमित्यनेन मन्त्राद्धारः ।

एवं त्रिभिर्नामभिः सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वेन ब्रह्म लक्षयित्वा 'प्रकृतपुरतणोक्त-
मातृप्रादुर्भावादिकथाक्रमं प्रायेणाश्रयन्नेव तिरोधानानुग्रहापरपर्यायबन्धमोक्षप्रदत्वे-
नापि सप्रपञ्चं लक्षयितुमृपक्रमे—चिदग्नीत्यादिना शिवशक्तैक्यरूपिणीत्यन्तेन ।
चित् केवलं ब्रह्म

चिदग्निकुण्डसंभूता देवकार्यसमृद्धता ॥ ५२ ॥

उद्यद्भानुसहस्राभा चतुर्बाहुसमन्विता ।

तदेवाग्निकुण्डं अविद्यालक्षणतमो विरोधित्वात् । 'अन्तर्निरन्तरनिरन्धनमेधमानं
मोहान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्ना' वित्यादौ चिद्वह्निरूपकप्रयोगदर्शनात् । शक्ति-
सूत्रमपि चिद्वह्निरवरोधस्थे छत्रोऽपि चिन्मात्रयामेयन्धनं पुष्यती'ति । तद्भाष्यं
च चित्तिरेव विश्वग्रसनशीलत्वाद्द्वह्निरिति । तत्र सम्यक् अभेदेन भूता स्थिता
चैतन्याख्यधर्मरूपेणावस्थिता नतु जाता । 'तत्र जातः' इति पाणिनिना भूजनि-
घात्वोभेदेन कीर्तनात् शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च । तदुक्तं संक्षेपशारीरकाचार्यैः

चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते

इति । यद्वा प्रसिद्धमग्निकुण्डमेव चित् । चिदग्निपदयोरेव बोधमितममासः ।
'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'त्यादौ रूपकदर्शनात् । तस्य कुण्डा-
त्संभूता प्रादुर्भूता । उत्पन्नैत्यर्थः । 'धुंधुमारस्ततोऽभवदित्यादौ भवतेरुपत्तावपि
प्रयोगात् । तदुक्तं रेणुकापुराणे

रेणुनामाभवत्पुत्र इक्ष्वाकुकुलवर्धनः

इत्यारभ्य तस्य तपो देवोवरं च वर्णयित्वा

'एतस्मिन्नन्तरे यज्ञे वह्निकुण्डाच्छनेद्विज ।

दिव्यरूपान्विता नारी दिव्याभरणभूषिता' ॥

1. तत्कृत, 2. चिद्वह्निरवरोह, 3. दुंदुमार.

इत्यारभ्य

बद्धः शान्ताशुबिम्बाभा महता निगता बहिः ।

एकैव तु जगद्धात्री द्वितीया नास्ति काचन ॥

इत्यन्तेन । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि भण्डासुरर्वाहितं शक्रं निवर्ण्यं कुण्डं योजनविस्तारं सम्यक्कृत्वातिशोभनं मित्यादिनाचिदग्निः कुण्डे देवैः कृतं स्वस्वमामहोममुक्त्वोक्तम्

हानुमिच्छद्गमु देवेषु कृत्स्नैरमन्तनमम् ।

प्रादुर्भव परमं तेजःपजमय महत ॥

कोटिसूर्यप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसुर्वातनम् ।

तन्मध्यतः समुद्रभञ्जकाकारमनोपमम् ॥

तन्मध्यतो महादेवीमदयाकममप्रभाम् ।

इत्यारभ्य

तां विलोक्य महादेवी देवाः सर्वे सवामवाः ।

प्रणोममर्दितान्मानो भयाभयाऽखिलात्मिकाम् ॥

इत्यन्तम् ।

नित्याया उत्पत्त्यमभवमानं ह्यस्य समाधत्तं -- देवकार्येति । देवानां कार्याणि भण्डासुरमहिषासुरवधादीनि तदर्थंमृशनां प्राविभूता । प्रकृतिविकृतिभावाभावेन तादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तेन सह समासायोगेऽपि शेषषष्ठ्या समासाः । तद्वक्तं साकण्डेयपुराणे

देवानां कार्यमिच्छथमाविभेर्वाः सा यदा ।

उत्पद्यति तदा लोकि सा नित्यायामभयायते ॥

इति । कम्पुराणेऽपि हिमवन्तं प्रति भगवत्योक्तं

अहं वै याचिता देव्यः सस्मृता कार्यगौरवात् ।

विनिन्द्य दक्षं पितरं महेश्वरविनिन्दयाम् ॥

धर्मसंस्थापनायाय तवाराधनविरणोत् ।

मेनादेहात्ममूलात्त्वामेव पितरं श्रिताम् ॥

इत्यादि ॥ ५२ ॥

एवं चिद्रूपत्वेन प्रकाशात्मवतामुक्त्वा त्रिमशात्मकं रूपमाह -- उद्यदिति । भानूनां किरणानां महस्यं गम्यं स भानुमहस्रः सूर्यः । तस्योद्यत्वं विशेषणम् । वतं-मानकालिकोदयवत्त्वं तदर्थः । वतंमाने लटः शतृशानचोविधानात् । तेन लोहित्यं

ध्वन्यते । उद्यता भानूना रक्तमूर्धाणा यत्सहस्रमानन्त्य तेन तुल्येति वा । अतिमो-
हितेति फलितोऽर्थः । उक्तं हि स्वतन्त्रतन्त्रे

रागस्वरूपपाशाद्या क्रोधाकाराङ्कुशो ज्ज्वला ॥ ५३ ॥

मनोरूपेक्षुक्रोदण्डा पञ्चतन्मात्रसायका ।

निजरुणप्रभापूरमञ्जवत्प्राण्डमण्डला ॥ ५४ ॥

स्वात्मैव देवता प्राक्ता ललिता विश्वविग्रहा ।

लोहित्य तद्विमर्शः स्यादुपग्नित्ति भावना ।

इति । वामकेश्वरतन्त्रेऽपि 'स्वयं हि त्रिपुरा देवी लोहित्य तद्विमर्शनमिति । ईदृश-
प्रकाशविमर्शमामरस्यापन्नाया देव्यास्त्रोणि रूपाणि स्थूलं, सूक्ष्मं, परं चेति ।
करचरणादिविशिष्टं स्थूलं मन्त्रमयं सूक्ष्मं, वागनामयं परम् । तदुक्तं योगवासिष्ठे
भगवता

सामान्यं परमं चेति द्वे रूपे विद्वि मस्तथ ।

पाण्यादियुक्तं सामान्यं यत् मूढा उपामते ॥

परं रूपमनाद्यन्तं यन्मर्मकमनामयम् ।

ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥

उत्यादि । सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं स्थूलसूक्ष्मविभेदेन 'इत्यन्यत्रापि । यत् गङ्गादीनां
जलादिमयं रूपं तत्स्थूलतरं चतुर्थम् । सूक्ष्मस्यापि पुनस्त्रैविध्यं वक्ष्यते ।

तत् स्थूलं निर्दिशति चतुरिति । ध्यानावतावयवमन्त्रोपलक्षणमेतत् । बाहु-
मात्रपरमेव वा ।

बाहुप्रमङ्गादायुधाना त्रिविधं रूपमाह -रागेति चतुर्भिः । रागोऽनुरक्तिश्चित्त-
वृत्तिविशेषः इच्छैव वा । राग एव स्व वासनामयं रूपं यस्य स्थूलस्य पाशस्य
तेनादद्या वामाद्य करेत्यवता ।

क्रोधो द्वेषाख्या चिन्तवृत्तिः । आकारशब्दादयं आद्यनि आकार मविषयक
जानामित्यर्थः । घटाऽयमित्याकारकं जानमित्यादौ विषयपरत्वेनाकारपदप्रयोगात् ।
क्रोधपदमेव जानपरमिति तु कश्चित् । तत् 'क्रोधोऽङ्कुशद्रुक्' इति श्रुतिविराधा-
द्वक्ष्यमाणस्मृतावेव जानपदस्य क्रोधपरत्वंमभवादयुक्तम् । तस्मात् द्वेषजानाभयात्म-
केनाङ्कुशोऽनोऽज्वला शोभमानदक्षाधःकरा । तथाचोक्तं पूर्वंचतुःशतीशास्त्रे 'पाशा-
ङ्कुशो तदीयो तु रागद्वेषात्मको स्मृता' इति । तन्त्रराजेऽपि वामनापटले

मनो भवेदिक्षुधनूः पाशो राग उदीरितः ।

द्वेषः स्वादङ्कुशः पञ्चतन्मात्रा उपसायका ॥

१. अङ्कुश इति.

इति । उत्तरचतुःशतोशास्त्रे तु

इच्छाशक्तिमये पाशमङ्कुश जानरूपिणम् ।

क्रियाशक्तिमये बाणघनुषी दधदुज्ज्वलम् ॥

इत्युक्तम् ॥ ५३ ॥ मन्त्रविकल्पात्मकक्रियारूप मन एव रूपं यस्य तादृश-
मिश्ररूपं पुण्ड्रेक्षुमयं कोदण्डं धनुष्यस्या वामोर्ध्वकरे सा तथोक्ता ।

पञ्चमंरूपानि तन्मात्राणि शब्दादीनि विषयाः तदेव तन्मात्रम् । पञ्चभूता-
नामंतदेव रूपमित्यर्थः । तदुक्तं महास्वच्छन्दसंघे

भूतमात्रास्वरूपोर्ध्वविशेषाणा निरूपकः ।

शब्दस्तु शब्दतन्मात्रं मृदूणकविनिश्चयः ॥

विशिष्टस्पर्शरूपश्च स्पशतन्मात्रमंजकः ।

नीलपीतत्वशकलत्वविशिष्टं रूपमेव च ॥

रूपतन्मात्रमित्युक्तं मधुरत्वाभ्यन्तायुतम् ।

रूपतन्मात्रमंजं तु सौरभ्यादि विशेषतः ॥

गन्धः स्याद्गन्धतन्मात्र तेषां वै भनपञ्चकम् ।

इति । एतानि तन्मात्राण्येव सायका बाणा यस्या दक्षोर्ध्वकरे सा तथोक्ता ।
तदुक्तं वामकेऽथरतन्त्रे

शब्दस्पर्शादयो बाणा मनस्तस्याभवद्भनुरिति । काविसतेर्जपि

बाणास्तु त्रिविधाः प्राक्ताः स्थूलमृक्षमपरत्वतः ।

स्थूलाः पुष्पमयाः सूक्ष्मा मन्त्रात्मानः समीरिताः ।

पराश्च वासनाया तु प्राक्ताः स्थूलान् शृणु प्रिये ।

कमलं करं रक्तं कल्लारेन्दीवरे तथा ।

महकारकमित्युक्तं पुष्पपञ्चकमोश्वरी ॥ इति ॥

अम्पकाशोकपुष्पागसीगन्धिकलसत्कचा ।

कुरुबिन्दमणिषेणीकनत्कोटीरमण्डिता ॥ ५५ ॥

तेषां नामानि तु कालिकापुराणे

हर्षणं रोचनाख्यं च मोहनं शोषणं तथा ।

मारणं चेत्यमी बाणा मनीनामपि मोहदाः ॥

इति । ज्ञानार्णवे तु

क्षोभणं द्रावणं देवी तथाकर्षणसंज्ञकम् ।

वश्योन्मादौ क्रमेणैव नामानि परमेश्वरी ॥

इति । तन्त्रराजे तु

मदनोन्मादनी पश्चात्तथा म हनदीपनी ।

शोषणश्चेति कथिता बाणा ऽञ्च पुरोदिताः ॥

इति । अषाढयुधमन्त्रोद्धारः । रश्च अगश्च स्वं च तेषां समाहारो रागस्वम् । अग-
शब्देन स्थाणुर्हकारः । 'हः शिवो गगनं स्थाणु'रिति कोशात् । स्वं सबिन्दुक ईकारः ।
तेन रेफहकारेकारबिन्दुसमाहारो रूपं सूक्ष्माख्य यस्य पाशस्येत्यादि । हकारोत्तरमिह
रेफोऽवगन्तव्यः संप्रदायात् । क्रा च धश्च आ च क्रोधाः । तदुपरि श्रूयमाणः
कारप्रत्ययो द्वन्द्वान्तत्वात्प्रत्येकं संबध्यते । क्रोकारधकाराकारा इत्यर्थः । तेऽङ्कु-
शेनोऽञ्चवलाः अनुस्वारेण शोभमानाः । कौ शंत इति कुशः अंकाराभिन्नः
कुशोऽङ्कुशः । मन इति धकारस्य सजा । थकाराधिकारे 'दक्षनासाधिपो मन'
इति कोशात् । कारब्दाऽनुस्वारः 'अंकारश्चञ्चुकोदण्ड' इति कोशात् । मनोरूपः
कादण्डः थकाराभिन्नोकारः क्रोधाकारेत्वादिनाममु दकाररेफकारलकारयकारस-
कारवकारा आ ई ऊ स्वरा सबिन्दुका विवक्षिता । उत्तरदविवक्षितम् । तेषां
यथासंप्रदायं योगे बाणबीजानि मिध्यन्तीति । आयुधबीजविभागस्तु गुरुमन्त्राद-
वगन्तव्यः ।

निबोति-निजः स्वकीयो योऽरुणप्रभाया रक्तिमकान्तेः पूरः प्रवाहस्तस्मि-
न्मज्जन्ति तदभेदेन भासमानानि ब्रह्माण्डानां मण्डलानि यस्याः सा । प्रातःकाले
मौभाग्यादिन्यामविशेषेषु यादृशं ध्यानं विहितमस्ति तादृशरूपवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

चम्पकेति-इदानीं अभिनकुण्डापादानकस्थूलरूपप्रादुर्भवि शीर्षस्य प्रथमत्वाद्-
वीमूखाभिन्नवाग्भवकूटस्य पञ्चदश्यां प्रथमत्वाच्च शीर्षमारभ्यैव पादपदान्तं
वर्णयितुमारभते । चम्प'कादिशब्दा वृक्षे शक्ता अपि तत्तत्पुष्पेष्वपि निरूढलाक्षणिकाः ।
'द्विहीनं प्रमत्वं सर्वं' सिस्यग्निपुराणकोशात् । चम्पकानि चेत्यादि द्वन्द्वः । मौगन्धिकानि
कङ्काराणि तैः पुष्पैः लसन्तः शोभमानाः कचाः शिरोरूहा यस्याः सा ।
नमञ्चब्दोऽन्तर्भावितप्यर्थो वा । तेन पुष्पेषु स्वीयपरिमलापादकाः कचा इति फलति ।
तदुक्तम्—

जानासि पुष्पगन्धान्भ्रमर त्वं ब्रूहि तन्वं मे ।

देव्याः केशकलापे गन्धः केतोपमायेत ॥

इति । कुरुविन्देति-कुरुविन्दमणयः पद्मरागाख्या । शोणा कामान्तरागादिवटु-
गुणशीला रत्नविशेषा । तदुक्तं गरुडपुराणे रत्नाध्याये

१. तैरङ्कुश, २. अनुस्वारश्चकादण्ड, ३. पञ्चदश्याः, ४. चम्पकाशोक-
पुत्रागशब्दा.

तस्यास्नटेषुज्ज्वलचारुगा भवन्ति नोद्येषु च पद्मरागाः ।

मौगन्धिकोन्था कुरुविन्दजाश्च महागणा स्फाटिकसंप्रभूताः ।

मौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकाश्चन्तगतपायाणादिप्रभेदास्तद्गर्भे पद्मरागमणीनामुत्पन्ति ।
तेषु कुरुविन्दोद्भूतेष्वेव

बन्धूकगुञ्जजायन्तेन्द्रगोपजपाशशाम्बकममयणशोभाः ।

भ्राजिष्णवो दाह्रिमवाजवर्णस्निधापरे किशुकवर्णभाम ॥

इति । अत्र तस्या अन्यस्य रावणगङ्गाया अन्यथं ।

ये तु रावणगङ्गाया जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा घनाकारं विभ्राणाः सुस्फुटाचिपः ॥

अष्टमोचन्द्रत्रिभ्राजवलिक्मयलशोभिता ।

मृत्तबन्धकलङ्काभमगनाभिविशेषका ॥ ५६ ॥

वदनस्मरमाङ्गल्यगृह्तोरणचिल्लिका ।

वक्त्रलक्ष्मीपरीवाहचम्पनीनाभलोचना ॥ ५७ ॥

नखचम्पकपुष्पाभनासाटण्डविराजिता ।

ताराकान्तितिरस्कारिनासाभरणभामुरा ॥ ५८ ॥

कदम्बमञ्जरीकल्पकपर्णापूरमनोहरा ।

ताटङ्क्युगलीभूततपनोडुपमण्डला ॥ ५९ ॥

इत्युपक्रमात् । गणातिशयोऽपि तत्रैव कथितः

कामानुरागः कुरुविन्दजघुर्भनेनेनादक स्फटिकोद्भूतेषु ।

माङ्गल्ययुक्ता ह्रीन्भवित्दाश्च वृद्धिप्रदासी स्मरणाद्भवन्ति ॥

इति । ईदृशाना श्रेण्या पद्मरागा व तया दीप्यमानेन कोटीरेण मुकुटेन मण्डता ।
ईदृशविशेषणविशिष्टा देवी ध्यायता भक्तघाताभिवृद्धिभवेतीति ध्वनिः । कुरुविन्दा-
श्चमणयश्चेति द्वन्द्व इति तु काश्चित् । तदन्तोपन्यजानात् ॥ ५५ ॥

अष्टमोति ।

चन्द्रम्याष्टमा कला यस्या त्रयो पधंत इमति वा सा तिथिरष्टमीत्पच्यते ।
तत्सबन्धो यदचन्द्राष्टमकलायाः । अचन्द्रार्थमिति भावः । तद्वद्विभ्राजता विराज-
मानेन अलिकमालेन तत्रादेवेन शोभिता । अत्र साटमलिकं गोधि' रिव्यग्निपुरा-
णोपकोशात् ।

बुद्धेति—

मुक्तामेव चन्द्र इति रूपकं तत्कसङ्घुत्वेन नुस्यो मृगनाभेः कस्तूर्या विश्लेषकः
तिमको यस्यास्तथोक्ता । कवङ्घुतिमकोरूपमानोपमेवभावः ॥ १६ ॥

बदनेति ।

बदनमेव स्मरस्य कामनास्य माङ्गल्यवृहं तस्य तोरणो बहिर्द्वारमेव चित्तिका
भ्रूता यस्याः । 'चित्तिका भ्रूतायां स्या' इति मासकल्पवृक्षः । 'बामुग्ग-
मसृचिल्लो' ति तल्लितास्तवरत्नं च । परंपरितरूपकम् । प्राचीनपाठप्रयोगा-
न्चित्तिल्लीशब्द एव भूपरो ज्ञेयः ।

बक्त्रेति ।

बक्त्रलक्ष्या मुक्ताफान्तेः परीबाहे जलपूरे चलद्गुहां चञ्चलाम्यां मीनाभ्यां तुल्ये
लोचने यस्याः । मीनस्येवेषणं यस्या इति वा । मीनानां बीक्षणमात्रे शिशूनामभि-
वृद्धिर्नतु स्तन्यदानादिनेति प्रसिद्धेः । तेन कटाक्षमात्रेण भक्तपोषकेत्यर्थः ॥ १७ ॥

नवेति ।

नवं नूतनं चम्पकस्य पुष्पं नतु केचलकलिका । ईषद्विकसिता गन्धफलीति
यावत् । तेन तुल्यो यां नासादण्डस्थान विराजिता ।

तारेति ।

तारा मङ्गलाख्या शकलाख्या च तारकादेवीविशेषो वा । तयोः कान्ति
तिरस्करोति जयतीति तथा । तादृशेन नासाभरणेन माणिक्यमोक्तिकादिभ्यां
घटितेन भामुरा शोभमाना ॥ १८ ॥

कावन्वेति ।

कदम्बमञ्जर्या नोपवल्लीयां क्लृप्तः कल्पितः कर्णपूरः कर्णोपरिभागे अवस्था-
प्यमानः शंकरस्नेन मनोहरा रमणीया ।

ताटङ्घुति ।

ताटङ्घुयुगलं कर्णाभरणद्वयं तस्य स्वर्णादिभवस्य प्रकृतेऽभावात् अभूततद्भावे
न्विः । तथा संपद्यमाने तपनस्य सूर्यस्योद्गपस्य चन्द्रस्य च मण्डले यस्याः ।
तदुक्तम्

सूर्यचन्द्रौ स्तनी देव्यास्तावेव नयने स्मृतौ ।

उभौ ताटङ्घुयुगलमित्येषा वैदिकी श्रुतिः

इति ॥ १९ ॥

1. वल्लकेति पाठेऽप्ययमेवार्थः

पद्यति ।

पद्मरागशिलादर्शपरिभाषिकपोलभः ।
नर्वाविद्रुमबिम्बश्रीन्यक्कारिदशनच्छटा ॥ ६० ॥

पद्मरागशिलादर्शपरिभाषिकपोलभः ।

नर्वाविद्रुमबिम्बश्रीन्यक्कारिदशनच्छटा ॥ ६० ॥

शुद्धविद्याङ्कुराकारद्विजपङ्क्तिद्वयोज्ज्वला ।

कर्पूरवीटिकामोदममाकर्षदिगन्तरा ॥ ६१ ॥

नवेति ।

नवां नतनां विद्रुमबिम्बयोः पक्वप्रबालतुण्डीफलयोः श्रियं कान्तिं न्यक्कुरुतो-
ऽधः कुरुतस्तनाऽप्याधिक्येनोन्नत्यात् । तादृशी शरदनच्छटाबोण्टी 'सा भवति

शुद्धेति ।

शुद्धविद्यां 'येदंताहंतयोरभेदमति' रित्युक्तेर्दंतात्रेयमद्वितादिषु श्रीवि-
द्यायान्तादृशाभेदपरत्वेन व्याख्यानान्सेव शुद्धविद्योच्यते । शुद्धाया अविद्यामलप्रति-
स्पर्धिन्या विद्यायाः षाडशीरूपाया अङ्कुराणामिवाकारः स्वरूपयस्य नेन द्विजपङ्क्ति-
द्वयेन दन्तपङ्क्तिद्वयनोऽज्ज्वला शोभमाना । श्रीमातुर्हि मूलाधारादिभ्यः पराप-
द्यन्त्वादिक्रमेण वैखर्यात्मना मुखान्निःसृतासती षोडशीविद्या पश्चात्कर्णाकर्णोपदेयेन
विमृताभूत् । तत्र गवदब्रह्मरूपस्य बीजस्याञ्छूनतावस्था परा, स्फुटितावस्था
पश्यन्ती, मकुलिताव्यवने दलद्वयं मध्यमा, मग्धग्विकामेन प्रसृतं मिथः संमृष्टमूल
दलद्वयं वैखरी । तदेव चाङ्कुरपदवाच्यम् । तद्दशायां दन्तसाम्यमप्यभ्येव । षोड-
शाक्षराङ्कुराणां प्रत्यङ्कुरं दलद्वयाद्द्वात्रिंशदन्तसंख्यासंपत्तिरपि । अनस्तान्यङ्कु-
राण्येव मूर्तिमन्ति दन्तरूपाणीति तात्पर्यम् । द्विजशब्दश्लेषेण समासोक्त्यलंकारेणा-
र्थान्तरमपि । वेदादयो विद्या हि ब्राह्मणमेवाश्रित्य तिष्ठन्ति 'विद्या ह वै ब्राह्मण-
माजगामे'ति श्रुतेः । तेनाऽप्रतिष्ठाः' मत्यांऽन्यत्र विस्तारं प्राप्नुवन्ति । अतो
हेतोर्ब्राह्मणा एव विद्याङ्कुररूपाः । ततश्च शुद्धा निमला विद्याङ्कुराकारा च
सती या द्विजानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिस्तद्वयेनोऽज्ज्वला । ब्राह्मणानामप्यम्बामुखान्निः-
सृतत्वेन त एव मूर्तिमन्तो दन्ता इति तात्पर्यम् । यद्वा 'शुद्धविद्या च बाला च
द्वादशार्था मर्नाङ्गनी'त्यादिक्रमेणानुत्तरपर्यन्ता द्वात्रिंशद्दीक्षास्तन्त्रेषु प्रसिद्धास्ता द्विज-
पङ्क्तिपदेनोच्यन्ते । दीक्षाया अपि जन्मरूपत्वात् । उपनयनापेक्षया द्वितीयत्वाच्च ।

1. समाकर्षदिगन्तरा 2. दशन, 3. सभापतिशुद्धविद्यापरिणये, 4. तनोप
दिष्टाः, 5. निमला सती

'दीक्षा जन्म तृतीयं स्या' इति वचनस्य मातुरुदराज्जन्ममेलनाभिप्रायकत्वेनाविरा-
धान् । शुद्धविद्या व्यक्षरी सेवाङ्कुरमारम्भो यस्याः सा शुद्धविद्याङ्कुरा । अकारे-
त्यत्राडः परतोऽकारप्रत्ययेणाङ्कुरयोरभिविध्यनुत्तरवाचकत्वेनानुत्तरपर्यन्तित्यर्थः ।
शुद्धविद्याङ्कुरा च सा आकारा च सा द्विजपङ्क्तिवत्त्वेति कर्मधारयोत्तरं तस्या
द्वयेनोज्ज्वला भासमानेति विग्रहः । संप्रदायक्रमायातद्वात्रिशद्दीक्षितान्तःकरणैः
पुरुषधोरैरेव लभ्या नान्यैरिति भावः ।

एलालवङ्गकपर्कस्तूरीकेसरादिभिः ।

जातीफलदलैः पूगैर्लाङ्गल्युपणनागरैः ।

चूर्णैः खदिरसारैश्च युक्ता कर्पूरवीटिका

इति लक्षणलक्षितस्य ताम्बूलस्यामोदं परिमलं समानं चन्ति स्वस्वाभिमूख्येन
प्रसारयन्ति या दिशः प्राच्याद्या दश देवतास्ता एवान्तं परिधानं यस्याः सा । ताभि-
र्देवताभिरम्बामुखकमलविगलत्ताम्बूलकवलनापेक्षिणीभिरपि तदलाभात्प्रथमनिःसृत-
परिमल एवाहंपूविकया यौगपद्येन समाकृष्य सर्वाभिगृह्यते । तल्लिप्सयैव हि ता
आवृन्त्य परितोऽदृश्यवेषेण स्थिता इति तात्पर्यं । व्योम्प्रेक्षाध्वननादिह वस्तुनालंकार-

निजसंलापमाधुर्यं विनिर्भस्ति सतकच्छपी ।

मन्दस्मितप्रभापूरमज्जत्कामेशमानसा ॥ ६२ ॥

अनाकलितसादृश्यचिबुकश्रीविराजिता ।

कामेशबद्धमाङ्गल्यसूत्रशोभितकन्धरा ॥ ६३ ॥

कनकाङ्गवकेयूरकमनीयभुजान्विता ।

ध्वनिः । अथवा यस्या वोटिकामोदेन परिमलातिशयेन ममाकर्षीणि मुराभलानि
दिगन्तराणि सेति ।

आमोदः मोदतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ।

ममाकर्षी तु निर्हारी मुरभिर्घ्राणतर्पणः ॥ ६१ ॥

इत्यमरः । निज्जेति - निजस्य स्वीयस्य स्वतःशोभनस्य ब्रह्मविषयकस्य बाला-
पस्य वर्णात्मकशब्दस्य माधुर्येण मञ्जूलतया विशिष्य नि शेषेण भस्मिता निरस्कृता
कच्छपी वीणा यया सा । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यत्तश्चे' ति न कप ।
कच्छपस्य स्त्री कच्छपीति तु कश्चित् । तत् 'कच्छपी महती वीणे' त्यादिकोश-
दर्शनात् । अमरकोशशेषोऽपि वीणामधिकृत्याह -

विश्वावसाः सा बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
या नारदस्य महती मरस्कत्वास्तु कच्छपी ॥

इति । लोके हि वर्षाभिव्यक्तेरभावेऽपि षड्नाशिस्वराभिव्यक्तिमात्रेण ज्ञातचरानेव वर्षानिष्ठीय माञ्जुस्यमात्रनिष्पन्नं हि वीषानादे रचिरित्वनुभवः । कच्छप्यास्तु सारस्वतत्वादेव शृङ्गारिकादिवदीप्तस्पष्टवर्षाभिव्यक्तिरप्यस्ति । स्पष्टतरवर्षाभिव्यक्तितदधिकमाधुर्यशानिनः संज्ञापस्य तु सर्वातिशयत्वे नास्ति विवाद इति । अत एव सौन्दर्यसंहर्षा—

विपञ्चया मायन्त्या विविधमपदानं पञ्चपतेस्त्ववारब्धे वक्तुं चनितश्चिरसा साधुवचने । तदोद्योगाधुर्यग्लपिततन्त्रीकलरवां निजां वीषां वाणीं निचूनयति चोत्तेन निभृतं मिति ।

मन्वेति—स्मितमीपद्मामः सोऽपि मन्दः तस्य प्रभापूरे नावश्यप्रवाहे मज्जतीति मज्जत् ननु मग्मम् । एकत्र मग्मस्यावयवान्तरसंचारविमोपापत्तेः । इदं त्ववयवान्तरसंचारार्थं यतते^१ तस्मान्निश्चर्तुं नाभिवाञ्छति चेति वतंमाननिदेशेन घ्वनितम् । कामः कलाशरीरषट्को बिन्दुरग्नीषोमास्त्रो रविः । तदुक्तं कामकलाविसासे—

बिन्दुरहंकारात्मा रविरेतन्मिथूनसमरसाकारः ।

कामः कमनीयतया कला च दहनेन्दुविग्रहो बिन्दुः ॥

इति । स एवेश्वरो रागराजेस्वरस्तस्य मानसं यस्याः सा तपोमता ।

श्रीमांसकमते विभ्रनोऽपि मनसो मज्जनकचनेन प्रभापूरस्य निरवधिकाधिनयं^२ घ्वन्यते ॥ ६२ ॥

अनाकस्मितेति—वाग्देवतामारभ्यात् यावत्प्रवृत्तं प्रवृत्तेः कविभिरनाकलितं वासमन्तादाभिव्याप्य न कल्पितं सम्यक् न तन्वं सरसोपमानस्वानाम्नात् । अपि तु मूक्षमुकुरवृन्तरूपयति चिदुपमानेन तन्वप्रायं यत्सादृश्यमौपम्यं यस्यास्तादृश्या चिदु-कश्रियाविरानिता ।

कामेनेति—कामेनेन परमशिवेन बद्धं यन्माङ्गल्यसूत्रं कामोज्जीवनहेतुभूतं सौभाग्याभरणं तेन शोभिता कन्धरा शिरोधिर्यस्याः ॥ ६३ ॥

कनकेति—बद्धं ददातीत्वद्भुदं शरीरषटकमित्यर्थः । कनकमेवाङ्गदं शेषां तैः सुवर्णकशरीरकैः । केयूरदोमूषणंश्चतुभिः कमनीया रमणाया ये शृङ्गास्तैरन्विता

रत्नश्रेणैश्चिन्ताकसोत्तमकृताकसान्विता ॥ ६४ ॥

कामेश्वरप्रेमरत्नचिन्तित्वस्तनी ।
नाम्नासवात्तरोमासिस्ताकसकुचद्वयी ॥ ६५ ॥
सद्यरोमस्ततावारतासमूत्रेवमध्यमा ।
स्तनवारवसमध्यपट्टवन्धवलित्रया ॥ ६६ ॥

युक्ता । अङ्गदकेयूरयोगकृतिर्वलसभ्यमाश्रित्वाभरणद्वयपरं वा व्याख्येयम् । अत-
एव कुचोत्तरकण्ठे सप्तमेऽध्याये शिवध्यानप्रकरणे प्रयोगः 'दधानं नामवलयकेयू-
राङ्गदमुद्रिकाः' इति । अन्यत्रापि 'केयूराङ्गदहारकङ्कणमुखासंकारविभ्राविता-
मिति । 'केयूरमङ्गदं दोर्मर्षे'त्यग्निपुराणं तु भुजभूषणत्वेनानुबन्धमय्य कथनपरम् ।
तदनुष्ठारित्वादमरसिहोर्षि तत्पर एवेत्वदोषः ।

रत्नेति—रत्नसचित्रप्रवेयेण श्रीवाभरणचिन्ताकेन चार्धात्सौवर्णेन लोले-
श्चञ्चलं हारिभावमापन्नैर्मृक्ताफलैश्चान्विता । रत्नमयं श्रीवासंबन्धि यच्चिन्ताक
तदवस्तिर्बन्धकद्रुक्तरूपेण लम्बमानं मृक्ताफलैरित्येकाभरणपरं वा । चिन्ताकमान्द्र-
देशेषु प्रसिद्धम् । ललाटिकापर्याय इति तु कश्चित् । तत्तादृशकोशान्तेखान्चिन्त्यम् ।
श्रीवायामेव चिन्ता ध्यानं येषां ते प्रवेयचिन्ताकाः । उपर्युपर्यापातत एव ध्यानं
ये कुर्वन्ति न पुनर्दंहरान्तर्देवता^१ द्रष्टवितुं समास्ते मध्यमाधिकारिण इत्यर्थः ।
लोलाः सतृष्णा अधमाधिकारिणः^२ 'लोलश्चलसतृष्णयो' रित्यग्निपुराणाननुभा-
ष्यमरः । मुक्ता उत्तमाधिकारिण इत्यर्थः । एतेषां त्रयाणामपि यानि रत्नभूतान्वा-
फलानि अल्पफलान्बधिकफलानि च । 'वाङ्मोषदर्थेऽभिख्याप्ताविति कोशात् ।
तैरन्विता तद्दाने तत्परा इति प्रकृताप्रकृतोभयविषयकस्तोयः ॥ ६४ ॥

कामेश्वरंति कामेश्वरस्य प्रेमैव रत्नमणिः । रत्नोत्तमः तत्पणनविषये प्रति-
पणभूतो स्तनो बस्याः । मणिशब्दो रत्नपरः सन् स्तनयोरेव विशेषणं वा । स्तन-
रत्ने विक्रीय प्रेमरत्नं क्रीतवर्ताति भावः । तेन द्विबुधमूल्यदानेन क्रयविक्रमाभ्यां च
सुतरां परस्परस्वतापायेन प्रेमपरवत्यभावः पातिव्रत्यातिशयश्चेति विनिमयान्न-
कारेण हस्तुध्वनिः ।

नामोति—नामिरेवालवालो लनाबापञ्चभ्रो यस्या रोमाबन्धभिन्नतावास्तम्याः
फलभूता कुचद्वयी बस्याः मिति परंपरितरूपकमृत्प्रशाम्बन्धानिन्नयोक्तिश्चेति संकरः
॥ ६५ ॥

सक्येति—नस्यितुं योग्या नश्या ज्ञाप्यमानेति यावत् । ज्ञायमानस्यैव निङ्ग-
स्थानुमिति प्रति कारणत्वात् । निङ्गज्ञानमात्रस्य कारणतावादेऽपि निङ्गज्ञानयोर्वि-
शेष्यविशेषणभावे विनिमयनाविरहेभोभयतोर्षि कारणताया दुष्परिहरत्वात् ।

१. दोर्मर्षि २. पुनर्दंहरान्तर्देवता, ३. अवमाधिकारिणः

अनागतादेरपि व्रीडाकारस्य सन्वात् । तथाच गौतमसूत्रं 'वृद्धिर्माद्वि तदम'दिति ।
तथ्या या रोमलताधारता रोमावलिरूपवत्यावापस्थानत्वम् । आधारतासंबन्धेन
रोमलतैव लिङ्गमिति यावत् । तथा सम्यगुन्नेयं प्रमानुमिति विषयो मध्यमं त्वग्नं
यस्याः । नाभ्यधःप्रदेशो मध्यमाख्यघनावयववान् रोमलतात्वादिति प्रयोगः ।
मध्यमस्य रोमलतया समथनात्काव्यलिङ्गालंकारः । यद्यपि निगाधारो हा रोदिमि
रुथय कस्याश्च पुरत' इत्यादाविव स्वान्यतरभागानेकवर्णायाः पदमध्ययतेः साधु-
तायाः समद्राद्यन्तस्थापरत्वेनैव व्यवस्थितत्वात्पादान्तयतेः 'प्रणमत भवबन्धवनेश-

अरुणारुणकौमुभभवस्त्रभास्वत्कटीतटी ।

रत्नकिाकिणकारम्यरशनावामभूषिता ॥ ६७ ॥

कामेशज्ञानसौभाग्यमादंबोरुद्वयान्विता ।

माणिक्यमुकुटाकारजानुद्वयविराजिता ॥ ६८ ॥

इन्द्रगोपपरिक्षिप्तस्मरनृणाभजङ्गिका ।

गढगल्फा कर्मपृष्ठजायिष्णुप्रपटान्विता ॥ ६९ ॥

नलदीधितिमंछन्ननमजरतनमोगुणा ।

पदद्वयप्रभञ्जालपराकृतसरोरुहा ॥ ७० ॥

नाशाय नाशायणचरणमरोजद्रन्द्रमानन्ददायीत्यादाविवाधारतेत्यस्य मध्ये न साधुत्व
तथापि रातमाण्डव्यादिमनीनां छन्दःशास्त्रप्रवर्तकानां प्राचापाचार्याणां च मते यते-
रनङ्गाकारालतरीत्या साधुत्वमुपपद्यते । पङ्गलं तु कलियुगीयग्रन्थमात्रपरमिति
प्रदर्शित छन्दोभास्करेऽस्माभिः ।

स्तनेति - स्तनयोभरिण गौरवेण स्तन इव मध्यस्य शार्दूर्यार्थं कृतः पट्टबन्धः
कनकपर्दिकाभ्रबन्ध एव वलित्रयं यस्याः मेत्युत्प्रेक्षातिशयोक्ती ॥ ६६ ॥

अरुणेति - अतिशयेनारुणमरुणाहणं 'कान्तायाः करतलरागरक्तरक्त' इतिवद-
तिशयस्य वाग्मया द्योतनात् । अरुणवदनूरुवदरणं वा । कसुम्भेन रक्तं कौमुभं च
यद्वस्त्रं तेन भास्वती भामुरा कत्यास्तटी यस्याः

रत्नेति - रत्नमयीभिः किङ्किणित्राभिः श्रुद्रघण्टिकाभी रम्येण रशनाभिन्नेन
द्राम्ना सौवर्णमेखलामुषेण भूषिता ॥ ६७ ॥

कामेशेति - कामेशेनेव ज्ञाने तदेकसाक्षिके सौभाग्यमादंबे लावण्यकौमलत्वे
ययास्तयोरुर्वोद्विष्येनान्विता ।

माणिक्येति माणिक्यमुकुटं अखण्डमाणिक्येन निर्मितं मुकुटं टोपिकात् मकं न्यब्जं शिरःप्रावरणं यत्तस्यैवाकारो ययोस्तयोजनित्त्वात्परवर्णोद्भवेन विराजिता ॥ ६४ ॥

इन्द्रेति—इन्द्रगोपाः प्रावृषेण्या आरक्ततमाः कृमिविशेषास्त्रैः परितः श्लिप्त्वा खचितौ यो स्मरस्य कामराजस्य तृणौ निषङ्गी ताम्यां तुल्ये जङ्घे एव जङ्घिके यस्याः । यदि तैः खचितौ स्यातां तदोपमा संभाव्येनेत्युपमायामभूत्त्वाद्यध्वनिः ।

गूढेति—गूढौ मांसलो गुल्फौ पाष्णी यस्याः ।

कूर्मेति—कूर्मयोः पृष्ठे जयत इति जयिष्णुनी मे प्रपदे पादाग्रं ताम्यामन्विता । जयिष्णुपदमिष्णुचप्रत्ययान्तं^१ ननु 'प्लोजिस्थश्च कस्तुर्गित् कस्तुप्रत्ययान्तं जिष्णुर्गि-
न्यापनेः । इष्णुचो विधानं तू 'भुवश्चेति सूत्रे चकारस्यानुक्तसम्बन्धयथैकत्वेन वृत्तिकृता व्याख्यानात् । तत्सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तिस्तु न कर्त्तव्या । भष्णुर्भविष्णुर्भ-
विते' त्यमरकोशे प्रयागात् । प्रयोगसंख्या वैयाकरणे इति न्यायान् । तस्माद्विष्णुभ्राजिष्णुवज्जयिष्णुरपि साधुरेव ॥ ६५ ॥

नखेति—नखानां पादनखचन्द्राणां दीधितिभिः शिरणैः सम्यक् छत्रो लोपितो नमतां ब्रह्मविष्णवादिजनानां नमोगुणः ज्ञानं यस्याः । पादस्थानेनाजाननाश इति भावः । यद्वा अस्याश्चरणयुगस्य नखचन्द्रस्य नमज्जनकिरीटमणिगणच्छायाप्रति-
बिम्बबाहुत्येन दीधितौनां विशिष्यमानाभावे तामां नमोनाशाय नमज्जनहृदयान्तः प्रवेश उत्प्रेक्षते च विरिति भावः । तथाच मत्स्यपुराणपद्मपुराणयोः पार्वत्या मामुद्रिप लक्षणांनि दृष्टवतो नारदस्य वाक्यम्

सिञ्जानमणिमञ्जोरमण्डितश्रीपदाम्बुजा ।

मरालीमन्दगमना महालावण्यशेवधिः ॥ ७१ ॥

सर्वारुणाऽनवद्यः ज्ञी सर्वाभरणभूषिता ।

शिवकामेश्वराङ्गस्था शिवा स्वाधीनवल्गभा ॥ ७२ ॥

न जातोऽस्याः पतिर्भद्रे लक्षणैश्च विवर्जिता ।

उत्तानहस्ता सततं चरणैर्व्यभिचारिभिः ।

स्वच्छाद्यया भावप्येयं किमन्यद्दृढु भाष्यते

इति मेनाप्रत्यवृत्तदुर्लक्षणान्येवमानं कथितानीति भ्राभ्यता हिमवता सदुःखे पृष्ट्वा नारद उवाच—

हर्षस्थानेऽपि महति स्वया दुःखं निवेद्यते ।
अपरिच्छिन्नवाक्वाचो मोहं वासि महाविरे

इत्यादिना 'न जातोऽस्याःपति' रित्यादिवाक्यानामर्थं निर्वर्ण्याज्जे कथितं

यत् प्रोक्तं मया पादौ स्वच्छायाभ्यन्निवारिणी ।
अस्याः शृणु ममात्राणि वाचोऽर्थं शैलसत्तम ॥

चरणी पदासंकाशावस्थाः स्वच्छनखोज्ज्वली ।
सुरासुराणां नमतां किरीटमणिकान्तिभिः ।

त्रिचित्रवर्णहार्मणि स्वच्छायां प्रतिबिम्बितैः ।
प्रविश्य नःशयिष्यन्ति तेषां हार्दं तमोगुणम् ॥

इति ।

पदेति—पदद्वयस्य चरणयुगलस्य प्रभावात्तेन सौष्ठवादिगुणसम्भूतेन पराकृते
निरस्ते सरोरुहे कमले यस्याः सा ॥ ७० ॥

सिञ्चन्ति—सिञ्जानाः भूषणजन्यशब्दविशेषं कुर्वाणा मणयो यथास्ताभ्यां
पादकटकाम्यां मण्डिता श्रीर्यथोस्तादृजे पदाम्बुजे यस्याः । 'नद्युतश्च'त्यविकल्पि-
तोऽपि कप्रत्ययः' श्रीशब्दस्य नदीसंज्ञानिबन्धादेव न भवति । 'ह्रस्वो नपुंसक'इति
ह्रस्वस्तु संज्ञापूर्वकार्थे रानित्यत्वात्त्रेह भवति । मण्डिते श्रीयुक्ते पदाम्बुजे यस्या
इति त्रिपदबहुव्रीहिर्वा ।

मरालेति—मरालो हंसः स्वभावादेव मन्दगतिः । तत्रापि स्त्रीजातीया विशेषत
इति मराल्येवोपात्ता । तस्या इव मन्दगमनं यस्याः ।

महेति—महतो नावण्यस्यातिशयितसौन्दर्यस्य शोचिर्निधिः । 'निधिर्ना
शब्धि' रित्यग्निपुराणकोशात् । अत एव 'परवल्किङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो' रिति
पाणिनीयसूत्रात्पुलिङ्गमिदं नाम । तेन शोचधयेनम इत्येव प्रयोगो न पाक्षिकः
शोचधेनम इति ॥ ७१ ॥

सर्वेति — वसनाभरणकुमुदकान्त्यादिकं सर्वमेवाहणं यस्याः । अवद्यानि
निन्द्यानि न भवन्तीत्यनवद्यानि सुलक्षणाभ्यङ्गानि अवयवा यस्याः ।

सर्वेति — सर्वेषुशामणिप्रभृतिपादाङ्गुलीयकान्तैः कालिकापुराणोक्तैश्चत्वा-
रिशाता कल्पसूत्रोक्तैरप्यैरपिवाभरणं भूषिता ।

एषं स्यूक्तं रूपमुक्त्वा तदवस्थितिरुचामान्याह -- शिवकामेत्यादिना । कम-
नीयत्वकामः 'कामः कमनीयतये'त्युक्तेः । कामं ययेच्छं रूपमस्येति वा कामः ।
ईदृशाभ्युत्पत्त्यैव मन्मथे कामपदप्रदत्तेः कालिकापुराणे प्रदर्शनात् ।

१. कप्रत्ययस्समासात्तत्रिधेरनित्यत्वात्त्रेह भवति ।

जगत्सु कामरूपत्वे त्वत्समो नैव विद्यते ।

अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥

इति । प्रज्ञानमेव वा कामः । तथाच श्रुतिः 'यदेतद्दृढयं मनश्चैतत्संज्ञानमज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेघा दृष्टिर्धृतिर्मतिमंतीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ती'ति । अत्र प्रज्ञानशब्देन शिव एवोच्यते । स्कान्दे ब्रह्मगीतायां तथैवापबृंहणदर्शनात् 'शंकराख्यं तु विज्ञानं बहुधा शब्द्यते बृधैः । केचिद्दृढयमित्याहु' रित्यारभ्य 'वश इत्यास्तिकाः केचित्सर्वाण्येतानि संततम् । प्रज्ञानस्य शिवस्यास्य नामधेयान्यसंशय'मित्यन्तम् । जगत्सिम्धावानीश्वरः कामपदवाच्यः । तथाच बृहदारण्यके श्रूयते 'आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत' इत्यादि 'एतावान्वै काम' इत्यन्तम् । शिवश्चासौ कामश्चासावीश्वरश्चेति कर्मधारयः । गुणिरुद्धमदनयोनिरासाय पदत्रयी । तस्याङ्के वामोत्सङ्गं तिष्ठति निषण्णा ।

शिवेति—अत एवाह शिवा । 'वग कान्तो शिवः स्मृतः' इति । कान्तिरिच्छा परशिवेच्छा चपेत्यर्थः । इच्छारूपायाः शक्तेः शिवाराधकत्वादिति भावः । शिवाभेदाद्वा शिवा । तत्र शिवपदनिर्हृतस्तु शैवागमे

वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ।

बुभुत्सायास्तथा ज्ञोऽस्मीत्यापातज्ञानवस्तुनः ॥

असत्यानम्ब्रनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु ।

साधकत्वेन चिद्रूपः सदा प्रेमास्पदत्वतः ॥

आनन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।

सर्वसंबन्धवत्त्वेन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥

जीवेशत्वादिरहितः केवलः^१ शिव एव स ।

इति । शिवं करोतीति वा । शिवशब्दात् 'तस्करोती'ति ष्यन्तात्पचाद्यचि टाप् । शोतेऽस्मिन्सर्वमिति वा । 'सर्वनिघृष्वरिष्वे'त्यादिना कर्तृभिन्नेऽर्थे^३ औणादिकनिपातनात् । शिवाः शोभना गुणा अस्यां सन्तीति वा । अशंआदित्वादच् । जनेन्द्रव्याकरणे तु 'शिवादयश्चे'ति सूत्रं तत्सुभूतिचन्द्रेण व्याख्यातम् । शाम्यतीति शिवः 'क्वन् इत्वमङ्गलोपश्च निपात्यन्त'^४ इति ।

समेधयति यं नित्यं सर्वार्थानामुपक्रमम् ।

शिवेति यन्मनुष्याणां^५ तस्मादेव शिवः स्मृतः ॥

1. स्वप्रभः केवलः 2. सर्वनिघृष्वरिष्वे 3. कर्मभिन्नेऽर्थे 4. क्वन् उत्वं मलोपश्च निपात्यन्त 5. शिवमिच्छन्मनुष्याणां.

इति । भारते

समा भवन्ति मे मर्षे दानवाश्चामराश्च ये ।
शिवंकरोऽस्मि भूतानां शिवत्वं तेन मे सुराः ॥

इति च । 'यो योनिं योनिमघतिष्ठत्येको यस्मिन्निद्रं संच विचैति विश्व' मिति श्रुतिः । 'त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं' मिति च । तदेतत्सर्वं शिवाष्टोत्तरशत-
व्याख्यानं संगृहीतमस्माभिः ।

प्रकृत्या नैर्मल्यादमलगुणयोगादपि
शमा'ज्जगत्याधारत्वाद्भूजदमृतदानच्च भवतः ।
बलादिच्छाशक्तेः परमशिव वेदान्तनिकरै-
रसाधारण्येन व्यवहृतिमयासीः शिव ॥

इति । शिवाभेदा वा शिवा । तदभेदस्य प्रवृत्तिनिमित्ता च लिङ्गपुराणे दर्शिता
यथा शिवस्तथा देवी यथा देवी तथा शिवः ।
तस्मादभेदबुद्ध्यैव शिवेति कथयन्त्युमाम् ॥

इति । तत्रैव स्थलान्तरे

उमाशंकरयोर्भेदो नास्त्येव परमार्थतः ।
द्विधासौ रूपमास्थाय स्थित एको न संशयः ॥

इति । 'परमात्मा शिवः प्रोक्तः शिवा सैव प्रकीर्तिता' इति च ।

यज्ञवन्भवस्यण्डेऽपि

चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्तचाकारे द्विजोत्तमाः ।
अनुप्रविष्टा या संविन्नविक्ल्पा स्वयंप्रभा ॥
सदाकारा परानन्दा संसारोच्छेदकारिणी ।
सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवंकरी ॥

इत्यारभ्य

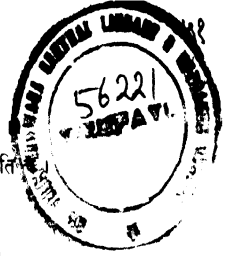
करुणासागरामेनां यः पूजयति शांकरीम् ।
किं न सिद्ध्यति तस्येष्टं तस्या एव प्रसादतः ॥

इत्यन्तम् । अथवा । वायोर्भार्या शिवानाम्नी । उक्तं च सैङ्गे

समस्तभुवनव्यापी भर्ता सर्वशरीरिणाम् ।
पवनात्मा बुधर्देव ईशान इति कीर्त्यते ॥

कला २]

सौभाग्यभास्करव्याख्या ।

ईशानस्य जगत्कर्तुर्देवस्य परमात्मनः ।

शिवा भार्या बुधैरुक्ता पुत्रश्चास्य मनोजवः ।

इति । 'बालेन्दुशेखरो वायुः शिवः शिवमनोरमे' इति

वायुपुराणेऽपि

ईशानस्य चतुर्थी^१ या तनुर्वायुरिति स्मृता ।

तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रश्चास्य मनोजवः ॥

इति । यद्वा । शिवं मोक्षं ददातीति शिवा । तदुक्तं देवीपुराणे

सुमेरुशृङ्गमध्यस्था श्रीमन्नगरनायिका

शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी ।

शिवाय^२ जयते देवी ततो लोके शिवा स्मृता ॥

इति । आगमे तु—

पावकस्योष्णतेवेयं भास्करस्येव दीधितिः ।

चन्द्रस्य चन्द्रिकेवेयं शिवस्य सहजा शिवा ॥

इति ।

स्वाधीनेति । एवमिच्छादिधर्मरूपापि न धर्मिणांप्रति गूणभूतेत्याह—

स्वाधीनेति । स्वस्यात्मनोऽधीन आयत्तो बल्लभो भर्ता कामेश्वरो यस्याः । शिवस्य

शक्तघधीनात्मलाभकत्वाद्धर्म्येव धर्माधीन इत्यर्थः । तदुक्तं कालिकापुराणे

नित्यं वसति तत्रापि पार्वत्या सह नर्मकृत् ।

मध्ये देवीगृहं तत्र तदधीनस्तु शंकरः ॥

इति । आगमेऽपि—

शक्तो यया स शंभुर्भुक्तौ मृक्तौ च पशुगणस्यास्य ।

तामेनां चिद्रूपामाद्यां सर्वात्मनास्मि नतः ॥

इति । स्कान्देऽपि

जगत्कारणमापन्नः शिवो यो मुनिसत्तमाः ।

तस्यापि साभवच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ॥

1. चतुर्माथा, 2. शिवार्थं यतते.

शृङ्गारवर्णवयंस्योत्तरतः मकलविबुधसंसेव्यम् ।
चिन्तामणिगणरचितं चिन्तां दूरीकरोतु मे सदनम् ॥

इति ललितास्तवरत्नात् । गौडपादीयसूत्रभाष्ये तु सर्वेषां चिन्तितार्थप्रदमन्त्राणां निर्माणस्थानं तदेवेति तस्य चिन्तामणिगृहत्वमित्यक्त्वा तन्निर्माणप्रकारो विस्तरेण वर्णितः ।

पञ्चेति—

पञ्चभिर्वह्नाभिर्निमित्तमासनं पञ्चकरूपं तत्र स्थिता । तदुक्तं
बहुरूपाष्टकतन्त्रे भैरवयामलतन्त्रे च

तत्र चिन्तामणिमयं देव्या मन्दिरमृत्तमम् ।

शिवात्मके महामञ्चे मद्देशानोपबर्हणे ॥

अतिरम्यतने तत्र कशिपुश्च सदाशिवः ।

भृत्काश्च चतुष्पादा महेंद्रश्च पतद्ग्रहः ॥

तत्रास्ने परमेशानो महात्रिपुरमुन्दरी ।

इति । भृत्काः भृत्याः द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरा इत्यर्थः । आग्नेयादीशानन्तविदिक्षु ब्रह्मादय उपर्यधःस्तम्भरूपाः मध्ये पुरुषरूपा अपि श्रीध्यानाच्छक्तिभावं प्राप्ता मालिताक्षा निश्चला इत्यादिकं पुराणादवगन्तव्यम् ॥ ७३ ॥

महापद्मेति — महान्ति पद्मानि यस्यामीदृश्यामटव्यां वने सम्यक्निष्ठति । पद्माटवीस्वरूपमूर्ध्वं 'त्रिनक्षयोजनायाममहापद्मवनावृतम्' इति रुद्रयामलोकतमेकम् । ललितास्तवरत्नोक्तमन्यत्—

मणिमदनमालयोरधिमध्ये दशतालभूमिरुहदीर्घैः ।

पर्णैः पयोदवर्णैर्युक्तां काण्डैश्च योजनोत्तृङ्गैः ॥

मिलितैस्तालीपञ्चकमानैर्मलितां च केसरकदम्बैः ।

संततगलितमरन्दस्रोतोनिर्घन्मिलिन्दसंदोहाम् ॥

पाटीरपवनबालकघाटीनिर्यत्परागर्पञ्जरिताम् ।

पद्माटवीं भजामः पग्मिलकल्लोलपक्षमलोपान्ताम् ॥

इति । ब्रह्मरन्ध्रस्थितसहस्रदलपद्ममपि पद्माटवीत्युच्यते । उक्तंच स्वच्छन्दतन्त्रे 'तस्मादूर्ध्वं कुलं पद्मं सहस्रारमधोमुखं' मिति प्रक्रम्य 'महापद्मवनं चेदं समानं तस्य चोपरी' ति । ब्रह्माण्डपिण्डाण्डयोरैकरूप्याच्च । इदं चारुणोपनिषद्भाष्ये 'आण्डीभवजमामुहु' रितिवाक्यव्याख्यानावसरे स्पष्टीकृतम् ।

कदम्बेति—कदम्बानां नीपानां वने वसतीति तथा । चिन्तामणिगृहं परितो मणिमण्डपं तत्परितः कदम्बवनम् । तदुक्तं भैरवयामले

देवर्षिगणसंघातस्तूयमानात्मवैभवा ।

भण्डामुरवधोद्युक्तशक्तिसेनासमन्विता ॥ ७५ ॥

बिन्दुस्थानं मुधासिन्धुः पञ्चयोन्यः मुरद्रुमाः ।

तत्रैव नीपश्रेणी च तन्मध्ये मणिमण्डपम् ॥

तत्र चिन्तामणिमयम्

इत्यादि । कनकरजतप्राकारमध्यभूः सप्तयोजना । तस्माद्द्वियोजनोन्नताः कदम्ब-
वृक्षाः सन्तीत्यपि पुराणे स्थितम् ।

सुधेति—सुधासागरः पीयूषवर्णः^१ स चोर्ध्वस्थ एकः 'अमृतेनावृतां पुरी'
मिति श्रुतिप्रसिद्धः । पिण्डाण्डे बिन्दुस्थाने सहस्रारकर्णिकाचन्द्रमध्येऽन्यः । अपरा-
जिताख्ये सगुणब्रह्मोपासनाप्राप्ये नगरे अरनामक—ण्यं^२ नामकौ द्वौ सुधाहृदौ सागर-
प्रतिमौ । शारीरकभाष्ये 'अनावृत्तिः शब्दा' दितिसूत्रे कथितावन्यौ^३ । अविशे-
पात्सर्वेऽपीह गृह्यन्ते । तेषां मध्ये निष्ठतीति तथा ।

कामाक्षीति—कामे कमनीये अक्षिणी यस्याः । समासान्तपठच् । कामेश्वर
एव नेत्रं यस्या इति वा । नेत्रविषयत्वान्नैत्रत्वमुपचर्यते । काञ्चीपीठाधिष्ठात्र्या
इदमसाधारणं नाम । कामान् मनोरथान् ददातीति कामदायिनी । तदुक्तं

ब्रह्माण्डपुराणे—

सर्वज्ञा साक्षिभावेन तत्तत्कामानपूरयत् ।

तद्दृष्ट्वा चरितं देव्या ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

कामाक्षीति तदा नाम ददौ कामेश्वरीति चेत् ।

इति । कामेश्वरमेव वा भक्तेभ्यो वितरति शिवाभेददानाभिप्रायेण वा कामदायिनी ।
कामं मन्मथं ह्यति ह्यण्डयतीति वा कामदः शिवस्तेन अयिनी शुभावहविधिमती ।
'अयः शुभावहो विधि' रित्यमरः । अथवा दायो नाम पित्रादिपरंपराजित स्वम् ।
ततः कामेश्वरेण दायवती । तदभिन्नानादिसिद्धस्वभाववतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अथ परिभाषायां चतुःषष्टिनामानि विभजते—

अर्धचतुर्विंशतितनुबोद्धव... गुणगणोदशपात् ।

दम्भावह'गोमेदाभावेहचतुर्गुणा गुणगंङ्गा ॥ १० ॥

१. पियूषार्णवः २. ष्व, ३. कथितावाद्यौ, ४. दम्भावद.

अर्षानां चतुर्विंशतिः ततस्तकारात्षडक्षरमेकं नाम । ततो नकाराद्दशाक्षरम् । नकारस्य शून्ये संकेतितत्वेऽपि तावन्मात्रस्य नामाक्षरसंख्यत्वायोगादकारान्तसाहित्यापेक्षायां प्रथमोपस्थितिन्यायेनैकाङ्कसमावेशे दशसंख्यावाचकत्वमिद्वेः । टवर्गे दशमत्वादपि तत्सिद्धेः दशपादिति । तत्रैकादशानां पादात्मकनाम्नां सत्वेऽपि छन्दोनुरोघादवयुत्यानृद्यैकादशः पादः पृथग् उत्तरार्धे ढकारेण निर्दिष्टः । चतुरिति चत्वारि नामानीत्यर्थः । न तु चतुरक्षरमेकं नामेति । तथात्वे एकेनैव षकारढकाराद्यक्षरेण सिद्धेऽधिक्वोक्तेर्वैयर्थ्यात् । एकाद्यादिसंख्यावाचकपदसबन्धिभन्नैरेव वर्णैरक्षरसंख्याव्यवहारस्यामांकर्यार्थमङ्गीकारस्योक्तत्वाच्च । ततश्चत्वारि नामानि कतिकत्यक्षराणीत्याकाङ्क्षायां परस्परक्षरसंख्यावैषम्ये मानाभावात् 'समं स्यादश्रुतत्वा'दितिन्यायेन समसंख्याक्षराणीति सिद्धेऽर्थस्यार्थयोरर्षानां वा मध्य एवेत्यपि नियमाच्चत्वारिचत्वार्यष्टावष्टौ वाक्षराणांति सिद्ध्यति नतु नवनवेत्यादि । अर्थात्परतो द्वितीयनामसमाप्त्यापत्तेश्छन्दःसूत्रविरोधेन तस्यानिष्टत्वात् । चतुरष्टसंख्योरन्यतरनियमस्तु 'भक्तिप्रिया भक्तिगम्या भक्तिवश्या भयापहे'त्यर्थपर्यालोचनवत् व्युत्पत्तिमतां च सुज्ञान एव । नह्ययं ग्रन्थः सहस्रनामाक्षराणामुद्धाराय गुरुचरणैः कृतः किंतु ज्ञाताक्षरान्प्रति विभागप्रदर्शनाय । अतश्चाक्षरज्ञानसापेक्षत्वाद्बहुत्पन्नैश्चतुश्चतुरक्षराणीति ज्ञातुं शक्यमेव । नच तैरन्यत्राप्येवमेवं ज्ञातुं शक्यत्वाद्ग्रन्थवैयर्थ्यम् । व्युत्पन्नानामपि संदेहस्य प्रचुरं प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । अन्यथा छलाक्षरसूत्राणामपि वैयर्थ्यापत्तेः । अथापि यद्यष्टाक्षरे द्वे नामनी विभज्येते तदा गुणैरिति गकारेण शरच्चन्द्रनिभाननेत्यत्र शरच्चमिति त्र्यक्षरस्य भिन्ननामत्वापत्तिः । तत्रापि भ्रमादिष्टार्पित्तं वदन्तस्तु नात्राधिकारिणः । तदुक्तं योगवासिष्ठे 'नात्यन्तमज्ञो नो तज्जः सोऽस्मिन्शास्त्रेऽधिकारवानि'ति । तुल्याविमो पर्यनुयोगसमाधी सर्वशास्त्रेष्वपीति ॥ १० ॥

अथ देव्याः स्थूलरूपस्य कार्याणि स्पष्टतया वदन्नेव रहस्यभूतं परं रूपं रहस्योक्तिभिरेव वर्णयितुमारभते—**देवर्षीत्यादिना** । देवगण ऋषिगणश्च यस्तयोः संघातेन महासमुदायेन स्तूयमान आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशं वैभवं यस्याः, स्तूयमानात्मवैभवात्मनो व्यापकत्वं यस्या वा सा । अथवा देवर्षिगणैः संघातशः स्तूयमानं बहुप्रकारेण स्तूयमानमित्यर्थः । यद्वा संघातो नरकविशेषस्तन्निरासार्थं स्तूयमानमित्यादि । पापस्य प्रायश्चित्तमित्यादौ षष्ठ्या नाशयनाशकभावसंबन्धार्थकत्वदर्शनादिहापि षष्ठोसमासः । यद्वा सम्यक् घातो भण्डामुरवघस्तदुद्देशेन स्तूयमानमित्यादि । अत एवोत्तरनामनि तदुत्तरभावितद्बोधोगकथनम् । अत एव **ब्रह्माण्डपुराणे** भण्डामुरपीडितैर्देवैः कृतं 'जयदेवि जगन्मात' रित्यादिना देवीस्तवं निर्बन्धं अम्बया वरं वृणुध्वमित्युक्ते देवानां वाक्यम्

यदि तुष्टासि कल्याणि वयं दैत्येन्द्रपीडिताः ।
दुर्लभं जीवितं चापि त्वां गताः शरणार्थिनः ॥

इत्यादि । अन्यत्रापि

ततः कदाचिदागत्य नारदो भगवानृषिः ।
प्रणम्य परमां शक्तिमुवाच विनयान्वितः ॥

इत्यारम्य

अयं भण्डासुरो देवि बाधते जगतां त्रयम् ।
त्वयैकयैत्र जेतव्यो न शक्यस्त्वपरैः सुरैः ॥

इत्यन्तम् । वस्तुतस्तु । देवा ब्रह्मादयः । ऋषयो वसिष्ठादयः । देवर्षयो नारदा-
दयः । देवर्षयश्च देवर्षयश्चेति विग्रहः । गणा आदित्यादयः ।

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥

इत्यग्निपुराणात् । तेषां संघातः समुदायः 'अनेककोटिदिकपालैश्चन्द्रार्कवसुकोटिभि'
रित्यादिरुद्रयामलोक्तस्तेन स्तूयमानमित्यर्थः । तेन न गणसंघातपदार्थ्यां पौनरुक्त्यं
शङ्कनीयम् । अथ पररूपपरत्वपक्षे देवादिस्तूयमानत्वविशेषणादखिलानुगतमखिल-
परिचितमखिलप्रमास्पदं चैतन्यमेवात्मेति शैबशास्त्रोक्तं स्वरूपं ध्वनितम् । अग्नि-
पुराणेऽपि

तस्य चैतन्यमात्मेति प्रथमं सूत्रमीरितम् ।
ज्ञानबन्ध इतीदं तु^१ द्वितीयं सूत्रमीशितुः ॥

इति । ततश्च देवादिभिः स्तूयमान परिचीयमानमात्मनः 'स्वात्मैव देवता प्रोक्ता
ललिता विश्वविग्रहे' ति तन्त्रराजोक्ताया आत्माभिन्नदेवताया वैभवं विभृत्वमनन्त-
शक्तिसंवृतत्वरूपं प्राभवं यस्याः मेति वर्णनीयम् ।

भण्डेति—अथ देवकार्यसमृद्धतेति यत्स्थूलरूपस्य कार्यमुक्तं तत्प्रपञ्चयति ।
भण्डनामकोऽसुरस्तद्युद्धादिकं च ललितोपाख्याने विस्तरेण प्रसिद्धतरम् । तदुक्तं
तत्रैव ब्रह्माण्डपुराणे मन्मथदाहं प्रक्रम्य

अथ तद्भूस्म संवीक्ष्य चित्रकर्मा गणेश्वरः ।
तद्भूस्मना तु पुष्पं चित्राकारं चकार सः ॥

१. ज्ञानं बन्धयतीदं तु

इत्यारम्य

एतद्दृष्ट्वा नु चरितं धाता भण्डति भण्डति ।

यदुवाच ततो नाम्ना भण्डो लोकेषु कथ्यते ॥

संपत्करी सभा'रूढासिधुरव्रजसेविता ।

अश्वारूढाघिष्ठिताश्वकोटिकोटिभिरावृता ॥ ७६ ॥

इत्यन्तम् । तस्यामुरत्वमपि तत्रैवाक्तम्

रुद्रकोपानलाज्जातो यतो भण्डो महाबलः ।

तस्माद्रुद्रस्वभावश्च दानवश्चाभवत्ततः ॥

इति । तस्य दैत्यस्य वधे हनने उद्युक्तानां शक्तीनां स्त्रीदेवतानां मेनाभिः सैन्ये सम्यक् व्यहृतिमार्णनान्विता युक्ता । सम्यग्भेदेनान्विता वा । तथाच गौडपाद्रीयं सूत्रम् ' भण्डामुरहननार्थमेकैव अनेका ' इति । यद्वा भण्डो निर्लज्जः सच प्रकृते जीवभावमापन्नो देही । तदाहुः ' सच्चित्तमुखात्मापि जडास्थिरत्वदुःखादिभिः क्लिश्यसि भण्डिमाय 'मिति । तस्यामून् प्राणान् गत्यादत्ते तत्सर्वं स्वं तद्गतो धर्मो भण्डिमेति यावत् । जानवन्ध इति सूत्राक्तो बन्ध इति भावः । अस्यात्मा-जानमिति सूत्रद्वयं संधावकारश्नेपाश्नेपाभ्यामात्मन्यात्मत्वज्ञानाभावोऽनात्मन्यात्मत्व-जानं च प्राणवमलपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धो बन्ध इत्यर्थस्तद्वाप्यवार्तिकयोक्तः । तस्य वधो यस्मात्तद्दृष्टुक्तमुद्योग उद्यम इति यावत् तस्य याः शक्तयः सामर्थ्यानि तासां मेतया समूहेन समान्वेनेति रहस्यार्थः । तथाच शिवसूत्राणि ' उद्यमो भैरवः शक्तिचक्रानुसंधाने विश्वसंहारः ' । ' शक्तिमधाने शरीरोत्पत्तिः ' ' भूतसंधाने भूतपृथक्त्वविश्वसंधट्टा ' इत्यादीनि । तद्वार्तिकानि यथा ' योयं विमर्शरूपायाः प्रसरन्त्याः स्वसन्दिदाः ज्ञाडित्युच्चलनाकारप्रतिभो मज्जनात्मकः । उद्यमोतः परिस्पन्दः पूर्णाहंभावनात्मकः । स एव सर्वशक्तीनां सामरम्यादशेषतः । विश्वतोभरितत्वेन विकल्पानां विभेदिनाम् । अलं कवलनेनापीत्यन्वयार्थदेव भैरव । योयमुक्तः स्वसं-वित्तेरुद्योगो भैरवात्मकः । अस्यास्ति महती शक्तिरतिक्रान्तक्रमाक्रमा । निःशेष-निजचिच्छक्तिमेताक्रमणलम्पटः । रिक्तारिक्तोभयाकाराप्यन्यैतद्दूषिणी^२ परा । तथैव स्वात्मचिद्भ्रुत्तो प्रमेयोल्लामनादितः । परप्रमातृविश्रान्तिपर्यन्तस्पन्दरूपया । सृष्टिस्थितिलयान्ताख्या^३ भासा शक्तिप्रसारणात् । प्रपञ्चविषयं चञ्चत्पञ्चकृत्यं प्रपञ्चितम् । तथा प्रसारितस्यास्य शक्तिचक्रस्य यत्पुनः । संधानमन्तरा माया स्वोक्तक्रमविमर्शनम् । तस्मिन्सत्यस्य विश्वस्य कालाग्न्यादिकलावधेः । संहारः स्यात्स्वसंघित्तिवह्निसद्भावलक्षणः । इच्छाशक्तिरुमेत्यादिसूत्रोक्ता शक्तिरस्य या ।

संधाने योगिनस्तस्यास्तन्मये भावने सति । तद्वशात्तत्तदिच्छाहंशरीरोत्पत्तिरिष्यते । भूतानां देहधीप्राणशून्यानां ग्राहकात्मनाम् । ब्राह्मणां स्थावराणां च संधानं परिपोषणम् । पृथक्त्वमथ विश्लेषो व्याध्यादित्रलेशबन्धनात् । विश्वस्य देशकालादिविप्रकृष्टस्य यत्पुनः । संघट्टश्चक्षुराद्यक्षप्रत्यक्षीकरणादिकम् । एतत्सर्वं भवेच्छक्ति-संधाने सति योगिन ' इत्यादि । पुंस्त्वशक्तिर्बाव्ये तिरोहितापि यौवने यथा समुल्लसति तथा विचित्राः शक्तिसमूहा जीवे विद्यमाना अप्यज्ञानवशात्तिरोहिताः उद्योगे सति तु सर्वा अपि ताः समुल्लसन्तीति तु सप्रदायार्थः ॥ ७५ ॥

सम्पत्करोति—अस्ति संपत्करीनाम काचिद्देवता । या तावत्स्वतन्त्रतन्त्रे 'संपत्करोति काप्यस्ति विद्या साञ्चिन्त्यवैभवे' त्यारभ्य 'एवं त्रिवर्णां सा विद्या विधानं चाय कथ्यते' इत्यन्तेन वर्णिता । सा हि त्रिपुरमुन्दर्या गजेष्वधिकृतेति ललितोपाख्याने प्रसिद्धम् । 'ललितापरमेशान्या अङ्कुशास्त्रात्समुद्गता । संपत्करी नाम देवी' त्यारभ्य 'रणकोलाहलं नाम सारोह मतंगज'मित्यादिकमुक्त्वा 'तामन्वगाययुः कोटिसंख्याकाः कुञ्जरोत्तमा' इत्यन्तम् । तथा सम्यग्गजशास्त्रकथितोपायैरारूढानामारोहणादिना नियमितानां सिन्धुराणां भद्रमन्द्रमृगादिभेदभिन्नगजानां ब्रजेन हास्तिकेन सेविता । अथवा मुखसंपन्नमयी चित्तवृत्तिः संपत्करीत्युच्यते तस्यां समारूढैर्विपयीभूतैः सिन्धूरत्रजैः शब्दादिविषयसमूहैः सेविता । तथाच कादिमते 'इन्द्रियार्थान्गजानपूर्वे तन्नाम्नैव समर्चयेदि'ति । एकस्मिन् ज्ञाने विपयीभूतायास्त्रिपुटद्या विविच्य संबन्धज्ञानरूपा चित्तवृत्तिः मुखसंपत्करी । तदुक्तं प्रत्यभिज्ञायाम्

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिमामान्ये सर्वदेहिनाम् ।

योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानते ॥

इति । तदिदं 'लोकानन्दः ममाधिसुख' मिति शिवसूत्रव्याख्यायां स्पष्टम् । 'मात्रा स्वप्रत्ययानुसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थान' मिति सूत्रे वरदराजेनोक्तं

मात्राः पदार्थरूपाद्याम्नेष्वेभिश्चक्षुरादिभिः ।

अक्षैः स्वप्रत्ययो नाम ततस्त्वधाह्यवेदनम् ॥

संधानं तु समन्तं तदहमित्यनुमंहतिः ।

आमुष्मिन्सति नष्टस्य हरितस्योक्तवर्गतः ॥

तुर्यस्य पुनरुत्थानं भूय उन्मज्जनं भवेत् ।

ऐक्यसंपत्करं तस्य योगीन्द्रम्येति शिष्यत ॥

इति ।

अश्वेति—अश्वारूढाख्या कान्चिद्वेता तन्त्रे प्रसिद्धा । यस्यामन्त्रयोदशाक्षरो मन्त्रः सा तावदश्वेष्वधिकृता । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे

अथ श्रीललितेशान्याः पाशायुधसमुद्भवा ।
अतित्वरित विक्रान्तिरश्वारूढा चलत्युग ॥

इत्यारभ्य

अपराजितनामानं समारूढ्य हयं ययो ।
बहवो वातजवना वाजिनस्तां समन्वयः ॥

इत्यन्तम् । अत एव त्रिपुरासिद्धान्ते नामनिरुक्तिः 'तुरङ्गेषु स्थिरत्वाच्च साश्वारूढेति गीयत' इति । तथाधिष्ठितानां स्वायन्तीकृतानां अश्वानां कोटिगुणितकोटिभिर्जलधिसंख्याभिर्बह्वीभिरावृता । यद्वा 'इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि तत्र पश्चिमतो यजे' दिति काविमते वचनादश्वपदेनेन्द्रियाणि कथ्यन्ते । तदारूढं मनः । मनस इन्द्रियद्वारं वृत्तिनिर्गमात् । नतश्चैकेन मनसा असंख्यातानीन्द्रियाण्यधिष्ठाय तत्तत्सुखानि भुनक्तीत्यर्थः । अश्वारूढैरिति बहुवचनान्तेन विग्रहे बहुभिर्मनोभिर्युगपदनन्तेन्द्रियाधिष्ठात्रीत्यर्थः । आत्मारूपदेवतारूपो योगी पूर्वोक्तोद्यमाभ्यामवाश्चेदिच्छामात्रेण सर्वशरीराभिमानी भवतीति भावः । तथाच शिवसूत्राणि 'विस्मयो योगभूमिकाः । इच्छाशक्तिरुमा कुमारी । दृश्यं शरीर' मिति । तद्वार्तिकानि च 'यथा सातिशयानन्दे तस्य चिद्विस्मयो भवेत् । तथास्य योगिनो नित्यं तन्द्वाद्यावालोकेन । निःसामान्यपरानन्दानुभूतिस्तित्तित्तन्द्रिये । परे स्वात्मन्यतृप्त्यैव^१ यदाश्चर्यं स विस्मयः । स एव खलु योगस्य परतत्त्वैकरूपिणः । भूमिकास्तत्कमारोहपरविश्रान्तिसूचिकाः । ईदृग्विस्मयविद्योगभूतिकारूढचेतसः । परभैरवतां युक्त्वाभ्यसमानस्य शाश्वती । तस्यैव योगिनो येच्छाशक्तिः सैव भवत्युमा^२ । परा भट्टारिका सैव कुमारीति प्रकीर्तिता । सदाशिवादिक्षत्यन्तविश्वसर्गादिलीलया । कुमारी कुं महाभाया भूमि मारयतीत्यपि । कुमारी चोपभोग्यस्य योगिनो भैरवात्मनः । कुमारी नान्यभोग्यस्य-

सकराजरथारूढसर्वायुधपरिष्कृता ।

गेयसकरथारूढमन्त्रिणीपरिसेविता ॥ ७७ ॥

भोवन्नकात्म्येन तिष्ठति । उमा कुमारी संत्यक्तसर्वसङ्गा महेशितुः । आराधनपरा तद्वदिच्छाशक्तिस्तु योगिनः । अयमेव स्फुटोपायो दृष्टोऽनुत्तरदेशिकैः । एवमीदृक्प्रभावेच्छाशक्तियुक्तस्य योगिनः । यद्यद्दृश्यमशेषं तच्छरीरं तस्य योगिनः । अहमित्यपृथक्त्वेन प्रति^३वत्प्रतिभासनात् । एवं देहे च बाह्ये च सर्वत्रैषास्य योगिनः ।

दृश्यं शरीरतामेति शरीरं चापि दृश्यता' मिति । सूत्रान्तरं च 'यथा तत्र तथान्यत्रे'ति ।

यत्र स्वाभाविका देहे स्फुटीभूता स्वतन्त्रता ।

यथा तत्र तथान्यत्र देहे भवति योगिनः ॥

स्फुटीभवति युक्तस्य पूर्णाहुता स्वरूपिणी ॥ ७६ ॥

इति ।

चक्रेति—चक्रराजकिरिचक्रगेयचक्रादयो रथप्रभेदा रथशास्त्रे ललितोपाख्यानं च वर्णिताः

आनन्दध्वजसंयुक्तो नवभिः पर्वभिर्युतः ।

दशयोजनमुन्नम्रश्चतुर्योजनविस्तृतः ॥

महाराजाश्चक्रराजरथेन्द्रः प्रचलन्बभौ ।

मन्त्रिता भामहाचक्रे गीतिचक्रे रथोत्तमे ॥

सप्तपर्वाणि चोक्तानि तत्र देव्यश्च ताः शृणु ।

किरिचक्ररथेन्द्रस्य पञ्चपर्वसमाश्रयाः ॥

देवताश्च शृणु प्राज्ञ नामानि शृण्वतां जयः ।

चक्रराजरथो यत्र तत्र गेयरथोत्तमः ॥

यत्र गेयरथस्तत्र किरिचक्ररथोत्तमः ।

एतद्रथत्रयं तत्र त्रैलोक्यमिव जंगमम् ॥

इत्यादि । तेषु चक्रराजाख्यं रथमारूढैः सर्वैरायुधैः परिष्कृतालंकृता युद्धकाले देवी । रथसमीपे देव्याः सर्वाण्यायुधानि चक्रराजरथे परिपूय स्थापितानि सन्तीत्यर्थः । यद्वा चक्रराजं श्रीचक्रमेव रथस्तमारूढानि यानि सर्वायुधानि सर्वाण्यात्मज्ञानसाधनानि तैरित्यादि । यज्ञायुधानि संभरतीत्यादौ साधने प्रायश्चिन्दाप्रयोगदर्शनात् । आणवोपायशाक्तोपायशांभवोपायादयः शैवशास्त्रोक्तसाधनविशेषा योगशास्त्रोक्ताश्च ते श्रीचक्रान्न भिद्यन्त इत्यर्थः । तथाच सूत्रम् । 'नासिकान्तमध्यसंयमात्मिकमत्र सव्यापसव्यसौषुम्येष्वि'ति । चक्रसिद्धौ सत्यां योगमार्गे किमपि नावशिष्यत इत्यर्थः । अथवा चक्रराजमेव रथ आधारो यस्य तच्चक्रेशत्वाख्या सिद्धिरिति यावत् । तामारूढं तद्दानेऽधिकृतं यत्सर्वायुधं सर्वाणि कर्मादिरूपाण्यायुधानि साधनानि यस्मिस्तत् 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति वचनाज्ज्ञानं शुद्धविद्येत्यर्थः । तथा परिष्कृता । तथाच शिवसूत्रम् 'शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वासिद्धि'रिति । वार्ति

कान्यपि 'यदाऽपरिमितां सिद्धिमनिच्छन्पुनरिच्छति । विश्वात्मवत्प्रथारूपां परां सिद्धिं तदास्य तु । शुद्धविद्योदयाच्चक्रराजत्वं सिद्धिमृच्छति । वैश्वात्म्यप्रथनाकाङ्क्षी संघने शक्तिमात्मनः । यदा योगी तदा तस्य सदाशिवपदस्पृशः । ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोऽन्तः सदाशिवः । सामानाधिकरण्यां च सद्द्विद्याहृदिमदधियोः । इति नीत्या जगत्सर्वमहमंवेति या मतिः । सा शुद्धा निर्मला विद्या तदीयादुदयात्स्फुटात् । उन्मज्जनात्म बिच्छक्तिमात्मनो नित्यमामृशेत् । यदा योगी तदा तस्य चक्रेशत्वमन्तरम् । माहेश्वर्याः समावेशात्कर्पात्मिध्यात योगिनः ' इति ।

गेयेति — गेयचक्राख्यं रथमारूढया मन्त्रिण्या श्यामलादेव्या परितः सेविता ।

किरिचक्ररथारूढदण्डनाथपुरस्कृता ।

ज्वालामालिनिकाक्षिप्तर्वाह्नप्राकारमध्यगा ॥ ७४ ॥

यदा गेयं प्रसिद्धं चक्रं यस्य तादृशो रथो यस्य सूर्यमण्डलस्य तत्रारूढाभिमन्त्रिणी-भिविद्योताम हाभिर्योगिनीभिः परिसेविता । अथवा गेयो मुखश्चक्राख्यो रथो यस्याः सा त्रिपुरमुन्दरी तस्या आरूढमारोहण बद्धो विषयीकरणमनुसंधानमिति यावत् । तेन यो मन्त्रिणीः । मन्त्रोऽस्यास्तीति मन्त्रि मन्त्रवीर्यं तन्नयति विषयीकरोतीति तदनुभवस्तेन परिसेविता । आत्मानं त्रिपुरमुन्दर्याश्चाभेदेनानुसंधाने क्रियमाणं यत्तावत्तन्त्रराजे कथितं गुरुमुखकवेद्य मन्त्रवीर्ययोजनं तस्यानुभवो भवतीत्यर्थः । तथाच सूत्रं 'महाहृदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभव' इति । 'महाहृद इति प्रोक्ता शक्ति-भगवती परा । अनुसंधानमित्युक्तं तत्तादात्म्यविमर्शनम् । मन्त्रवीर्यमिति प्रोक्तं पूर्णाहंताविमर्शनम् । तदीयोऽनुभवस्तस्य स्फुरणं स्वात्मनः स्फुट' मिति । एतच्च 'विद्याशरीरस्फुरत्ता मन्त्ररहस्य' मिति सूत्रे भगवता श्रीक्षेमराजेन विस्तरेण स्फुटोक्तम् ॥ ७७ ॥

किरीति — किरिवराहः 'कालः पात्री किरिः किति' रित्यमरात् । तदा-कृतीनि तदाकृष्टानि वा चक्राणि यस्य तं रथमारूढया दण्डनाथया वाराह्याख्यया देव्या पुरस्कृता सेविता । 'सर्वदा दण्डपाणित्वाद्दण्डनाथेति गीयत' इति त्रिपुरा-सिद्धान्ते दण्डनाथनामनिर्वचनात् । अथवा किरिय इति किरिणाः सृष्टय इति यावत् । इदमुपलक्षणं स्थितिलययोः । तेषां चक्रं समूह एव रथः । तस्यारोहेऽपि दण्डनाथेन कृतान्तेन पुरस्कृता न स्वाधीनीकृता । सृष्टिस्थितिलयान्तःप्रतितोऽपि योगी न यमयातनाविषयः । अलुप्तानुसंधान इति यावत् । तथाच सूत्रं । तत्प्रवृत्तावप्य-निरासः स्वसंवेतृभावा' इति । व्याख्यातं च भगवता कृष्णदासेन

तेषां सृष्ट्यादिभावानां प्रवृत्तावप्यनारतम् ।

उन्मज्जनेऽपि निष्कम्पयोगावष्टम्भशालिनः ।

अनिरासः स्वसंवेत्तृभावादप्रच्युतिनिजात् ।
उद्यत्तुर्यचमत्कारादुपलब्धिस्वभावतः ॥

इति ।

ज्वालैति—ज्वालामालिनीनामिका चतुर्दशीतिथिनित्या । तथा हि श्रीमातर-
मभितो वल्लिमयः प्राकारो निर्मितः तदाक्षिप्तस्य निर्मितस्य वल्लिमयस्य प्राकारस्य
वरणस्य^१ मध्यभागे स्थिता । तथाच ब्रह्माण्डे ज्वालामालिनीप्रति देवीवचनम्

वन्मे त्वं वल्लिरूपासि ज्वालामालामयाकृतिः ।
त्वया विधीयतां रक्षा बालस्यास्य महीयसः ॥
गतयोजनविस्तारं परिवृत्य महीतलम् ।
विशद्योजनमुन्नम्रज्वालामालामयावृत्तं व्रजेत् ।

इत्यादि । यद्वा ननु परस्परविलक्षणमृष्ट्यादिसवृतस्य ज्ञानिनः कथमद्वैतानुसंधान-
लोपाभाव इत्यत आह ज्वालैति । ज्वालानां मालिनिका मालास्ताश्च आक्षि-
प्तास्तत्क्षणे उत्पन्नाश्च वल्लेः प्राकाराः प्रकाराः स्फलिङ्गादयस्तेषां मध्यगा तद्-
द्रष्टृत्वेन तत्स्रष्टृत्वेन च मध्यवर्तिनी विवदमानयोर्द्वयोर्मध्यस्थवन्निर्विकारा । सृष्ट्या-
दिकर्तृत्वेन तद्विकारेऽप्यविकारिणीति यावत् । तदुक्तं स्पन्दशास्त्रे

अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दिनम् ।
कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् ॥
कार्यान्मुखप्रयत्नो यः केवलं सोऽत्र लुप्यते ।
भण्डसंन्यवधोद्युक्तशक्तिविक्रमहर्षिता ।
नित्यापराक्रमाटोपनिरीक्षणसमुत्सुका ॥ २९ ॥
भण्डपुत्रवधोद्युक्तबालाविक्रमनन्दिता ।
मन्त्रिण्यम्बाविरचितविषङ्गवधतोषिता ॥ ३० ॥

तस्मिन्लुप्तेऽपि लुप्तोऽस्मीत्यबुधः^३ प्रतिपद्यते ।
ननु योऽन्तर्मुखो भावः सर्वज्ञत्वगुणास्पदः ।
तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनात् ॥

इति । चिद्वल्लिरूपस्य ज्ञानिनो विस्फुलिङ्गज्वालामालिनीतुल्यजगतः कार्यस्य नाशोऽपि
वल्लित्वरूपप्रकाशकत्वस्य प्रकाशात्मकत्वस्य वा न क्षतिरिति फलितार्थः । नच शिव-
कार्यस्य क्षयिण्यत्वेन शिवनिष्ठकर्तृत्वस्य नाशाभावे साधकस्य योगिनः किमप्यात-
मिति वाच्यम् । अस्यापि शिवतुल्यत्वेन 'तथापर्यनुयोगानर्हत्वाच्छिवतुल्यो जायते'

इति सूत्रात् । उक्तंच ' स्वशक्तिप्रचयो विश्व ' मिति सूत्रे वार्तिककारैः ।

शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ।

इत्यागमदिशा विश्वं स्वशक्तिप्रचयो यथा ॥

शिवस्य तत्समस्यापि तथास्य परयोगिन ।

इति । अथवा । ज्वालामालिनिकासु शक्तित्रिकोणेषु पञ्चसू क्षिप्तानां समरस-
भावमापन्नानां वह्निप्राकाराणां शिवत्रिकोणानां चतुर्णां मध्ये बिन्दुरूपेण तिष्ठतीति ।
तदुक्तमुत्तरचतुःशतीशास्त्रे

तच्छक्तिपञ्चकं सृष्ट्या लयेनाग्निचतुष्टयम् ।

पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रमंभव ॥

इति ॥ ७४ ॥

भण्डेति—भण्डामुरस्य सैन्यस्य चतुरङ्गबलस्य वधे उद्युक्तानां संयतानां शक्तीनां
नकुल्यादीनां विक्रमेण पराक्रमेण हर्षिता । यद्वा । भण्डो जीवभावस्तस्य सैन्यं
तदनुगुणाद्वैतविषयिण्यो वृत्तयस्तस्य वधे उद्युक्तानामद्वैतवृत्तिरूपशक्तीनां विशेषेण
क्रमः पादत्रिकोपस्तेन हर्षिता । स्वानन्दांशे आवरणनाशात् । तदिदमुक्तं शक्तिसूत्रे
' तदपरिज्ञाने स्वशक्तिव्यामोहिता संसारित्व ' मिति । तस्य स्वकर्तृकपञ्चविध-
कृत्यस्यापरिज्ञाने स्थाभिः शक्तिभिः खेचरीगोचरीदिक्चरीभूचरीसंज्ञाभिव्यामोहितैव
संसारित्वमिति तदर्थः । तासां च शक्तीनां पशुभूमिकापतिभूमिकेति भूमिकाद्वै-
विध्येन प्रमात्रान्तःकरणबहिःकरणविषयभावाद्यापत्तिस्तद्भाष्ये द्रष्टव्या । एत
द्युक्तशक्तयश्चैतदुत्तरसूत्रे कथिताः तत्परिज्ञाने चित्तमेवान्तर्मुखीभावेन चेतनपदा-
ध्यारोहाच्चित्तिरिति । अन्तर्मुखीभावशब्देन वृत्तिविशेषरूपाः शक्तय उच्यन्त इति ।

नित्येति—कामेश्वर्यादिचित्रान्ताः पञ्चदशतिथिनित्याख्या देवताः । यासां
मन्त्रा ज्ञानार्णवे तन्त्रराजे च भेदेनोद्धृताः । तासां पराक्रमस्याटोपो विस्तारो दमन-
कादिचन्द्रगुप्तान्तपञ्चदशसेनानीवधपर्यन्तः तस्य निरीक्षणे साम्यगृत्सुका । पक्षे
नित्या अनादिसिद्धाः स्वात्मशक्तयस्तत्पराक्रमेक्षणे उत्तरोत्तरमुत्सुका । सकृज्जा-
तापि ज्ञानकालन्तर्मुखतायामेवोत्साहं जनयन्ती सती वर्धते । उक्तंच योगवासिष्ठे

सर्वा एव कला जान्तोरनभ्यासेन नश्यति ।

इयं ज्ञानकला त्वन्तः सकृज्जातापि वर्धते ॥

इति ॥ ७५ ॥

भण्डेति—भण्डामुरस्य पुत्राणां चतुर्बह्निद्युपमायान्तानां त्रिशत्संख्याकानां
वधे उद्युक्ताया बालाख्यदेव्या नववर्षायाः स्वपुत्र्या विक्रमेण नन्दिता हृष्टा ।
उक्तंच ब्रह्माण्डे

1. एतद्वधोद्युक्त.

विशुक्कप्राणहरणवाराहीवीर्यनन्दिता ।

कामेश्वरमुक्तालोकल्पितश्रीगणेश्वरा ॥ ८१ ॥

ताभिनिवेशमानानि सा देवी ललिताम्बिका ।

पुत्र्या भुजापदानानि श्रुत्वा प्रीतिं समाययी ॥

इति ।

मन्त्रिणीति — मन्त्रिण्यम्बया श्यामलाम्बया विरचितेन विषङ्गाख्यस्य दैत्यस्य वधेन तोपिता । विषङ्गविशुक्ती भण्डासुरभ्रातरौ । तदुक्तं **ब्रह्माण्डे**

पुरा भण्डासुरो नाम सर्वदैत्यशिखामणिः ।

पूर्वदैवान्बहुविधान्यः स्रष्टुं स्वेच्छया पटुः^१ ॥

विशुक्कं नाम दैत्यवर्गसंरक्षणक्षमम् ।

शुक्रतुल्यविचारजं दक्षामेन ससर्ज सः ।

वासांसेन विषङ्गं च सृष्टवान्भ्रातरावुभौ ॥

इत्यादि ॥ ८० ॥

विशुक्तेति—विशुक्काख्यस्य दैत्यस्य प्राणान् हरतीति हरणं तावृशेन वाराही-
नामिकाया दण्डिनीदेव्या वीर्येण शीर्येण नन्दिता । **त्रिपुरासिद्धान्ते** वाराहीपदनि-
रुक्तिर्यथा

वराहानन्दनाथस्य प्रसन्नत्वा^२न्महेश्वरी ।

वाराहीति प्रसिद्धेयं वराहवदनेन च ॥

इति । पक्षे भण्डपुत्रा आणवादयो मलाः विरुद्धः सङ्गो विषङ्गो विषयाभिलाषः,
बिषं गच्छतीति वा विषात्मक इति यावत् । अत एव 'यो विषस्थो ज्ञानशक्ति-
हेतुद्वये' ति सूत्रे विषविरुद्धत्वादविषशब्दो माहेश्वर्यादिशक्तिमण्डलपरत्वेन क्षेमराज-
वृत्तौ व्याख्यातः । विरुद्धं शुक्रं तेजो यस्य स जीवभावः । विशेषेण शुचं शोकं राति
क्रामतीति वा । अयस्मयादित्वात्पृषोदरादित्वाद्वा पक्षद्वये शब्दसिद्धिः । बाला-
मन्त्रिणीवाराह्य अन्तरवृत्तिविशेषास्ताभिस्तेषां ध्येयेण स्वात्मदेवता तुष्यतीति ।
तदिदमुक्तं 'बललाभे विश्वमात्मसात्करोती' ति **शक्तिसूत्रे** । चित्तिरेव बलं तल्लाभे
उन्मग्नस्वरूपाश्रयेण विश्वं स्वाभेदेन भासयतीति तद्भाष्यम् । तथा 'तदारूढ
प्रमिते तत्क्षयाज्जीवसंक्षय' इति **शिवसूत्रे** वार्तिककारैः 'तदीत्युक्तचरे धाम्नि
संबन्धैस्वरूपिणी । आरूढा प्रमितिः सच्चिन्मद्विमर्शनतत्परा । यस्य तस्यास्य
तदिति प्रोक्ताणवमलात्मनः । अभिलाषस्य रूढस्य क्षयाज्जीवस्य संक्षय' इति ।

१. पुनः २. प्रसन्नात्मा.

असुरनिर्मितैर्नानाविधैर्विघ्नैर्यन्त्रितान्देवान्वीक्ष्य श्रीमात्रा तदात्ब एव स्वभर्तुर्मन्वा-
लोकनमात्रेणाष्टाविंशत्यर्षी महागणपतिरुत्पादिनस्त्वेन तदीयं विघ्नयन्त्रं निर्भिद्य
देवा मोचिताः । उक्तंच ब्रह्माण्डपुराणे

ततः सा ललितादेवी कामेश्वरमुखं प्रति ।
दत्तापाङ्गा समहसन्नातिव्यक्तरदावनिः ॥
तस्या मन्दस्मितरुचः कुञ्जराकृतिमान्मुखे ।
कटक्रीडगलहानः कश्चिद्देवो व्यजृम्भते ॥

इत्यादि । तदिदं नामद्वयेनाह ।

कामेश्वरेति - कामेश्वरमुखस्य परशिववदनचन्द्रस्यालोकाम्यां साकूत'वीक्षण-
चन्द्रिकाम्यां कल्पित उत्पादिनः श्रीमान्महान्गणेश्वरो यस्याः सा । यद्वा सूत्रोक्तो
जीवक्षयो नित्यत्वात्प्र युज्यत इत्याशङ्क्य जीवभावस्य क्षयपरत्वेन समाधत्ते—
कामेश्वर इति । कामेश्वरः केवलनिर्गुणः शिवस्तन्मुखांलोकैः तदनुभवेन कल्पितं
श्रीगणेश्वरत्वं पुर्यष्टकाधीश्वरत्वं यया सा । पुर्यष्टकप्रमातृत्वाहंताभिमानिविशि-
ष्टस्य जीवपदवाच्यत्वेन तत्तादात्म्याभिमानस्य स्वात्मस्वरूपनिष्कर्षज्ञानजन्येन पुर्य-
ष्टकेश्वरत्वज्ञानेन नाशे विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभाव इति भावः । तदुक्तं

महागणेश निर्भिन्न विघ्नयन्त्रप्रहर्षिता ।
भण्डामुरेन्द्र निर्मुक्त शस्त्रप्रत्यस्त्रर्षिणी ॥ ४२ ॥
कराङ्गुलि नखोत्पन्न नारायण वशाकृतिः

भूतकञ्चुकी तदा विमुक्तेः भूयः पतिममः पर इति शिवसूत्रे वार्तिककारैः

तदेत्युक्ताभिनापस्य प्रशमाञ्जीवसंक्षये ।
पुर्यष्टकप्रमातृत्वाभिमानगलनादसौ ॥
देहारम्भकरैर्भूतैरस्पृशद्भ्रूरहं पदम् ।
कञ्चुकीवविशेषेण मुक्तो निर्वाणभाग्यतः ।
भूयो बाहुल्यतः पत्यासमोयं परमेशिता ।
तत्त्वं रूपं समाविष्टश्चिदानन्दघनात्मकम् ॥
तत एव परः पूर्णस्सम्यक्तन्मयताङ्गत ।

इति । अयमेवार्थशशक्तिसूत्रेष्युक्तः ' चिदानन्दलाभे देहे प्राणादिष्ववभासमानेष्वपि
चिदैकात्म्य प्रतिपत्तिदाढर्यं जीवन्मुक्ति ' रिति । मध्यविकासाच्चिदानन्दलाभ इत्यु-
त्तरसूत्रे तु मध्यविकासो यश्चिदानन्दलाभहेतुत्वेनोक्तः । स इह वक्ष्यमाणमहागणेश

पदेन ग्राह्यः । यश्च मध्यविकासेषुपायस्ततोत्युत्तरसूत्रे विकल्पक्षयादि रूपो-
वर्ण्यते । स इह कामेश्वरमङ्गलालोक पदेनोक्तः प्रहृषितेत्यनेन तु चिदानन्दलाभ
उक्तः । एतेषां स्वरूपनिष्कर्षस्तु प्रत्यभिज्ञा हृदये अनुसन्धेयो विस्तरभयान्नोच्यते ।

महेति—महागणेशेन निश्शेषेण भिन्नर्नाशितैर्विघ्नयन्त्रैः प्रत्यहसमूहयन्त्रैः
प्रकर्षेण हर्षिता । गव्यतिमात्र यामे शिलापट्टे अलसादि देवताष्टकपुटितशूलाष्टकोपेत
दिगष्टकं जयविघ्नं नामकयन्त्रं विलिख्य देवी सैन्ये विशूक्रेण निक्षिप्तं तन्महागण-
पतिना चूर्णाकृतमिति ललितोशख्याने प्रसिद्धम् ।

भण्डेति—भण्डेनासुरेन्द्रेण दैत्यराजेन निर्मुक्तानां भण्डशस्त्राणां प्रतिकूलान्य-
स्त्राणि शस्त्राणि च वर्षतीति तथा शस्त्रास्त्रयोर्भेदो धनुर्वेदे धृत्वा प्रहरणं शस्त्र-
म्मुक्त्वात्वस्त्रमितीरितमिति पक्षे महागणानामीश्वरत्वेनात्मन्यात्मतया ज्ञानाभावा-
दाविद्यकवृत्तिरूपाणां विघ्नानां शस्त्रास्त्राणां च परा हन्तानुसन्धानधारासुरप्रत्यस्त्रै-
र्नाशेन नामद्वयमध्यात्मरीत्यापि व्याख्येयम् ।

करेति—कराङ्गुल्यो दक्षवामकरद्वयस्थाङ्गुलयो दश, तासां नखसन्धिषूपपन्ना
नारायणस्य दशाकृतयो मत्स्य दि दशावताराः यस्यास्ताः । भण्डासुरेण सर्वासुरास्त्रं
नाम सकलदैत्योत्पादनमस्त्रं प्रयुक्तम् । तेन सोमकरावणबलिहिरण्याक्षादयः उत्प-
न्नास्सन्तो अयुध्यन्त ततो देव्यादक्षहस्ताङ्गुष्ठादि वामहस्तकनिष्ठकान्ताङ्गुलि-
नखेभ्यः क्रमेण मत्स्यकूर्मवराहानृसिंहवामनभार्गवदाशरथिहलधरकृष्णकल्किरूपदशा-
वतारानुत्पाद्यते निषूदिताः । तदुक्तं दक्षहस्ताङ्गुष्ठनखान्महाराजघाससमुत्थितः ।
महामत्स्याकृतिश्श्रीमानादिनाः नारायणो विभुरित्यारभ्य दशावतारनाथास्ते कृत्वेत्थं
कर्मदुष्करम् । ललिताम्बां नमस्कृत्य बद्धाञ्जलिपुटा स्थिता इत्यन्तेन । पक्षे जीव-
संबन्धिन्यो जाग्रदादयोवस्थाः पञ्चेश्वरसंबन्धीनि सृष्ट्यादीनि कृत्यानि च पञ्चै-
वेत्येवं दशाकृतयोपि नखमात्रेणोत्पन्ना भवन्तीत्यनायासेनोत्पद्यन्त इत्यत्र तात्पर्यम् ।
नारायणशब्दो जीवेश्वरयोरुपलक्षकः । दशशब्दोवस्थापरः । कृतिशब्दः कृत्यपरो
वा ।

महापाशुपतास्त्राग्निनिर्वग्धासुरसैनिका ॥ ८३ ॥

कामेश्वरास्त्रनिर्वग्धसभण्डासुरशून्यका ।

ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रावि देवसंस्तुतवैभवा ॥ ८४ ॥

हरनेत्राग्निसंवग्धकामसञ्जीवनीषधिः ।

महेति—षडक्षरात् पाशुपतास्त्रमन्त्रादयं भिन्नो महापाशुपतास्त्रमन्त्रः पूर्वमी-
श्वरदैवत्योन्त्यस्सदाशिवदैवत्यः

रुद्रादयः पिशाचान्ताः पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतित्वात्सर्वेशो भवः पशुपतिः स्मृतः ॥

इति लङ्गात् । पशुपतेः ईश्वरस्य मदाशिवस्येदं पाशुपतम् । अश्वपत्यादित्वात्प्रपत्युरपदलक्षणोऽप्रत्ययः । महश्च तत् पाशुपतं च महापाशुपतम् । सदाशिवास्त्रं, तस्याग्निना निर्दग्धा असुरस्य भण्डस्य सैनिका यया सा । पक्षे अभ्यासतारतम्ये-
नोत्तरोत्तरोत्पन्ना उत्कृष्टा अद्वैतवृत्तय एव महापाशुपतास्त्राग्न्यः असुरसैनिका आविद्यकवृत्तयः ।

कामेश्वरेति— कामेश्वरस्येदं कामेश्वरं महापाशुपतास्त्रादप्यधिकमस्त्रं तस्याग्निना निर्दग्धाः भण्डासुरेण महितास्सभण्डासुरास्सैनिकास्तत्समीपवर्ति मुख्यसैनिका यया सा । तथाच ब्रह्माण्डे

अथैकशेषं तं दुष्टं निहताशेषवान्धवम् ।

क्रोधेन प्रज्वलन्तं च जगद्विप्लवकारिणम् ॥

महासुरं महासत्त्वं भण्डं चण्डपराक्रमम् ।

महाकामेश्वरास्त्रेण सहस्रादित्यवचंसा ॥

गतासु मकरोन्माता ललिता परमेश्वरी ।

तदस्त्रप्रहितैर्ज्वालैश्शून्यकं तस्य पट्टणम् ॥

सस्त्रीकं च सबालं च सगोष्ठधनधान्यकम् ।

निर्दग्धमासीत्सहसा स्थलमात्रमशिष्यत ॥

शून्यकं तत्पुरं नाम शून्यमासीद्यथार्थत ।

इति सभण्डासुरशून्यकेति पाठोऽस्ति चेद्युक्तः । यद्वा आत्माद्यदेवताया जीवद्दशा-
यामेव सायुज्यमूर्क्षित प्राप्तस्य शिवतुल्यस्थितिमियता प्रबन्धेन कथयित्वा साम्प्रतं
प्रारब्धवशात् स्थितस्य दग्धपटाभासस्य द्वैतभानस्य तत्तुल्येन लिङ्गशरीरादिना सह-
नाशमात्मज्ञानेन बद्धन् शिवमात्रावशेषमाह । कामेश्वराग्निश्चिदग्निः चिदात्मन
एव सर्वकाम्यमानत्वेन कामेश्वरत्वात् । आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः ।
भण्डासुरो द्वैतभानकरो जीवभावः । सैनिका लिङ्गशरीरादयः शून्यकेति तात्त्विक-
पाठे शून्यकेति पदस्य दग्धपटाभास द्वैतभानमर्थः शून्यवादिसम्मतं शून्यमेव वा ।
जीवभावसहितस्य शून्यभावस्य चिदग्निनापगमे चिन्मात्रमवशिष्यत इति सिद्धयति ।
शून्यशब्दाद्द्वैतैवादिगणपाठात् कन् ।

एवं भण्डासुरपीडितैर्देवैस्तुता सती भण्डहननान्तं देवकार्यं कृत्वा तदन्ते सन्तु-
ष्टैर्देवैः पुनस्तुतेत्याह

ब्रह्मेति—ब्रह्मविष्णुशक्राद्यैर्देवैस्सम्यक् स्तुतं वैभवं पदाक्रमो यस्याः

अस्मिन्नवसरे देवा भण्डसंहारतोषिताः ।

सर्वेऽपि सेवितुं प्राप्ता ब्रह्मविष्णुपुरोगमा ॥

इत्यादि ब्रह्माण्डपुराणात् । पक्षे ब्रह्माद्यैस्संस्तुतं परिचितं विभुत्वमपरिच्छिन्नत्वं सर्वात्मत्वञ्च यस्या आत्मरूपदेवतायाः सा ।

हरेति—हरस्य तृतीयनेत्रस्थेन अग्निना सम्यग्दग्धस्य भस्मीकृतस्य कामस्य मन्मथस्य सञ्जीवनौषधिः । जीवातुः विरक्ततरस्यापि कामेश्वरस्य स्वाभिमुखी-करणात् भण्डासुरहननोत्तरं ब्रह्मादिभिः प्रार्थितया ललिताम्बया पुनर्मन्मथो जीवित इति कथाया ब्रह्माण्डपुराणे स्मरणाच्च । एतेन पित्रा निर्भत्सिततो बालो मात्रैवाश्वास्यते किल ' इति न्यायोऽप्यनुगृहीतः । अनेनैवाशयेनोक्तं ब्रह्मवर्ते 'हरी रुष्टे गुरुस्त्राता गुरी रुष्टे न कश्चने 'ति । नच तत्र हरिपदस्योपास्यदेवतोपलक्षणत्वेन त्रिपुरसुन्दरीकोपात्त्राणकत्वं परमशिवस्यैव गुरुपरंपरावधित्वाद्वक्तव्यं न पुनर्वपरी-त्यमिति शङ्क्यम् । परमशिवस्यापि श्रीविद्योपासकत्वेनोपासनायाश्च गुरुमन्तरेणा-योगात्तदपेक्षायां त्रिपुरसुन्दर्या एव तद्गुरुत्वस्वीकारात् । अत एव योगिनीहृदये शिवेनैव पार्वतीं प्रत्युक्तम्

श्रीमद्भागभवकूटकस्वरूपमुखपङ्कजा ॥ ४५ ॥

अन्यायेन न दातव्यं नास्तिकानां महेश्वरि ।

एवं त्वयाहमाज्ञप्तो मद्विच्छारूपया प्रभो ॥

इति प्रवृत्तिं प्रति इच्छायाः कारणत्वाच्छिवस्य प्रवृत्तिका भगवत्येवेति सिद्धं तस्या गुरुत्वम् । अत एव गुरुमूर्तिरिति नाम वक्ष्यते । ' शक्त्या विना शिवे मृशमे नाम धाम न विद्यत ' इति चतुःशतीशाम्त्रादिच्छाशक्तिविशिष्टस्यैव परशिवस्यादिनाथ-त्वेन नन्त्रेषु गणनान्न त्रिपुरसुन्दर्या गुरुमण्डलान्तरादिनाथात्पूर्वगणनपूजनाद्यापत्ति-चोद्यावकाशः । तथाच महास्वच्छन्दतन्त्रे

गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयमेव सदाशिवः ।

प्रश्नोत्तरपदैर्वाक्ष्यैस्तन्त्रं समवनारयत् ॥

इति । स्वयमेवेत्यनेन प्रकाशविमर्शाशयोर्विभजनेन परम्परं गुरुशिष्यभावः सूचितः । प्रवर्तकत्वप्रप्टत्वे देवानिष्टयोर्वक्त्वत्त्वप्रवर्त्यत्वे शिवनिष्टयोर्गुरुत्वशिष्यत्वयोरवच्छे-दके इति तद्भेदादविरोधः । एतदेव द्योतयितुं मद्विच्छारूपयेति विशेषणं प्रभुपदेन संबोधनं च । वस्तुतस्तु आदिनाथादर्शागादिशक्तचम्बानाम्ना द्वितीयस्थाने गण्यत एवेति न ततः पूर्वं पुनर्गणनापत्तिः । सदाशिवनामकतृतीयगुरुं प्रत्यादिनाथावच्छि-न्नाया आदिशक्तेरेव गुरुत्वाद्द्वितीयस्थान एव गणनीयतया न तयोः पौर्वापर्यविनि-गमनाविरहोऽपीति दिक् । यद्वा हरणं हर आत्मस्वरूपापहारः, हरन्तीति वा

हाराः^१ आत्मापहर्तारस्तेषां नेता नायकः स एव आसमन्ताद्वाद्याप्तोऽग्निः स्वस्वरूपान्यथाकरणात् । मूलाजानामिति यावत् । तस्य मूलाज्ञानाधिकत्वात् । तेन सम्यग्दग्धो यः कामो जीवभावमापन्नः कामेश्वरस्वरूप आत्मा तस्य सम्यगावरणपरावृत्त्यभावपूर्वकं जीवने स्वस्वरूपावाप्तौ ओषधिर्मूलिका । एतदुपासनया विद्यारूपयाऽविद्यानिवृत्त्या स्वस्वरूपावाप्तिलक्षणो मोक्ष इति भावः । मन्मथस्य दाहात्पूर्वं स्वशरीरस्य जीवन एव पश्चादशरीरजीवनाद्दृष्टान्तादात्मनोऽपि पूर्वं ब्रह्मण एव सतोऽविद्यावशात्शरीरस्येव स्थितस्य तन्निवृत्तावशरीरतापूर्वकब्रह्मैक्यप्राप्तिर्ध्वन्यते । ध्वनितं चैवमेव शैवशास्त्रान्तिमाधिकरणे 'भूयः स्यात्प्रोक्तमिलन^३' मिति । वातिकेऽपि

पुनश्च प्रोक्तचैतन्यस्वरूपमिलनात्मकम् ।

परायोगादिरूढस्य भवेत्परमयोगिनः ॥

भूयः स्यादिति वाक्यस्य स्फुट एवायमाशयः ।

यच्छिवत्वममुष्योक्तं नापूर्वं तत्तु यागिनः ॥

स्वभाव एव तन्मायाशक्तिप्रोत्थापितान्नजात् ।

नानाविकल्पदौरात्म्यात्पराभूतमिव स्वतः ॥

विमृष्टं गर्भनिर्दिष्टप्रोक्तोपायक्रमेण तत् ।

शिवत्वं व्यक्तमेतीति शिवेनोदीरितं शिवम् ॥

इति । शक्तिशास्त्रान्तिमाधिकरणेऽपि 'निजमविद्देवताचक्रेश्वरत्वप्राप्तिरिति सूत्रावयवे निजपदेन तथैव स्फोरितमिति । इयता प्रबन्धेन देव्याः परं रूपं सूक्ष्मतरत्वासूक्ष्मरूपत्वात्परात्परतो वक्तव्यमपि रहस्योक्तिविषयत्वात्स्थूलरूपकार्येण

कण्ठाघःकटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपिणी ।

शक्तिकूटकतापन्नकटघञ्जोभागधारिणी ॥ ४६ ॥

मूलमन्त्रात्मिका मूलकूटत्रयकलेबरा ।

कुलामर्तकरासिका कुलसंकेतपालिनी ॥ ८७ ॥

भण्डामुरवधेन सह श्लेषलिप्सया पूर्वमेवोक्त्वा क्रमप्राप्तं सूक्ष्मरूपं स्थूलरूपाभिन्नत्वेन वर्णयति—

धीमद्वाग्भवेत्यादिना । सूक्ष्मरूपमपि सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदात्त्रिविधं पञ्चदशीविद्या कामकलाक्षरं कुण्डलिनी चेति भेदात् । तेष्वाद्यं नामयेत्रणोच्यते । श्रीमज्ज्ञानप्रदायकत्वादिमाहात्म्यशीलं वाग्भवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या वाग्भवनामक

कूटं पञ्चाक्षराणां समुदाय एवैकं मुख्यं स्वं निजं रूपं यस्य तादृशं मुखपङ्कजं यस्याः तदुक्तं 'नेत्रोष्ठापरगलवर्णं शालिवाचां संभूतिर्मुखमिति वाग्भवाख्यकूट' मिति ॥ ८५ ॥

कण्ठेति — कण्ठस्याधः कटिपर्यन्तो यस्य स मध्यभागः स एव मध्यस्थः काम-
राजाख्यस्यः पडक्षरसमूहस्य स्वं निजं रूपमस्याः । पटुज्योतिष्मती लोचने
इतिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः ।

शक्तिरिति — सर्जनं शक्तिमत्त्वाच्छक्तिनामकेन कूटेन चतुरक्षरसमूहेनैकताम-
भेदमापन्नं कटेरधोभागं धारयतीति तथा । तदुक्तम् 'कामस्ते हृदि वसतीति काम-
राजं स्रष्टृत्वान्तदनु तवाम्ब शक्तिकूट' मिति ॥ ८६ ॥

मूलेति — चतुर्विधपुरुषार्थमूलकारणत्वान्मूलं पञ्चदशाक्षरी सैव मननात्त्रा-
यत इति मन्त्र आत्मा स्वरूपं यस्याः । तदुक्तं

पूर्णाहं तानुसंध्यात्मा स्फूर्जन्मननधर्मतः ।

संसारक्षयकृत्त्राणधर्मतो मन्त्र उच्यते ॥

इति ।

मूलेति — मूलस्य कूटत्रयमेवोक्तरीत्या कलेवरं स्थूलरूपं यस्याः, कूटत्रय-
मेव कलेवरं सूक्ष्मरूपं यस्या इति वा । वस्तुतस्तु मूलशब्दाभ्यां कामकलाक्षर-
मुच्यते । कूटत्रयपदेन त्र्यात्मकसमुदायघटकावयवा उच्यन्ते । अवयवे तयपो विधा-
नात् । कामकलायां तूर्ध्वविन्दुरेकस्तदधमित्यग्निबिन्दुद्वयं तदधो सार्धं कलेति त्रयोऽव-
यवा गुरुमुखैकवेद्याः । त एव क्रमाद्विद्याकूटतया स्थूलरूपमुखाद्यवयवात्मना च
परिणता इति सूक्ष्मतरं कुण्डलिन्याख्यं सूक्ष्मतमं वररूपपरं नामद्वयं समष्टिव्यष्टि-
भेदेनेति नाथचरणागमे विस्तरः । एवं ब्रह्माण्डान्तर्गतरूपमुक्त्वा पिण्डाण्डान्तर्गतं
कुण्डलिन्याख्यं रूपं वक्तुमुपक्रमते । सा हि मूलाधाराख्ये चक्रे सार्धं त्रिवलयाकारेण
सुप्ता सती योगिभिरुत्थाप्य पट्चक्राणि ब्रह्मविष्णवादिग्रन्थीश्च भेदयन्ती सहस्रारं
नीता सती तत्कर्णिकारूपचन्द्रमण्डलादमृतं स्रावयति । अयोगिभिरपि भावनामात्रेण
सर्वाण्येषा प्रक्रिया संपाद्यते तत्प्रक्रियापराणि नामान्याह--

कुलामृतेत्यादिना । कुलं सजातीयसमूहः । सचैकज्ञानविषयत्वरूपसाजात्या-
पन्नज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपत्रयात्मकः । घटमहं जानामीत्येव ज्ञानाकारात् । ज्ञानभासना-
यानुव्यवसायापेक्षायां दीपभासनाय दीपान्तरापेक्षापत्तेः । उक्तं चाचार्यभगवत्वादैः
'जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जग' इति । ततश्च सा त्रिपुटी कुल-

कुलाङ्गना कुलान्तस्था कौलिनी कुलयोगिनी ।

मित्युच्यते । तदुक्तं चिद्गगनचन्द्रिकायाम् 'मेयमातृमितिलक्षणं कुलं प्रान्ततो व्रजति यत्र विश्रम' मिति । ऊर्ध्वाधरभावेन विश्रमानेषु स्वच्छन्दसंग्रहादौ प्रपञ्चि-
नेषु द्वात्रिंशत्पद्येषु सर्वाधस्तनं पद्मं त्रिपुटीसंबन्धाभावादकुलमूच्यते । तदुपरिस्थानि
कुलसंबन्धीनि । यद्वा । कुः पृथ्वीतत्वं लीयते यत्र तत्कुलमाधारचक्रं तत्संबन्धा-
ल्लक्षणया सुषुम्णामार्गोऽपि । अतः सहस्रारात्स्रवदमृतं कुलामृतम् । 'शरीरं कुल-
मित्युक्तं 'मिति स्वच्छन्दसंग्रहोक्त्या शरीरसंबन्धित्वाद्वा तत्कुलामृतम्' । तत्र
मुच्यतया रमिका तद्रमास्वादनपरा । 'पुष्पितायाः १कुलाङ्गारं दृष्ट्वा यो जपते नर'
इति कालीतन्त्रे प्रयोगान्त्रय्यामृतरहस्यरमिकेति वा ।

कुलसङ्केतेति उपास्योपासकवस्तुजातस्य चिन्वेन साजात्यात्तत्समुदायप्रति-
पादकं शास्त्रमपि कुलम् । तथाच कल्पसूत्रे प्रयोगः 'कुलपुस्तकानि च गोपाये'
दिति । 'दर्शनानि तु सर्वाणि कुलमेव विद्यन्ति हीत्यागमे च । 'न कुलं कुलमि-
त्याहुराचारः कुलमूच्यत' इति भविष्योत्तरपुराणवचनादाचारोऽपि कुलं तयोः
संकेतान् तत्रत्यरहस्यानि पालयति पशुषु न प्रकाशयति मांप्रदायिकपरंपरायं प्रकाश्य
तन्त्वं प्रवतंयति चेति तथा ।

चक्रसंकेतको मन्त्रपूजासंकेतकाविति ।

त्रिविधस्त्रिपुरादेव्याः संकेतः परमेश्वरि ॥

इत्यागमे

कुलाङ्गनैपाप्यथ राजवीथीः^३ प्रविश्य संकेतगृहान्तरेषु ।

विश्रम्य विश्रम्य वरेण पुंसां संगम्य संगम्य रसं प्रसूत ॥

इति चिन्तामणिस्तवे च प्रतिपादितोऽयमर्थः ॥ ८७ ॥

कुलेति—कुलं नाम पानिषत्यादिगुणराशिशीलो वंशस्तत्संबन्धिन्यङ्गना यथा
गुप्ता तथेयमप्यविद्याजवनिकया गुप्तत्वात्कुलाङ्गना । तदुक्तं कुलार्णवे

अन्यास्तु सकला विद्याः प्रकटा मणिका इव ।

इयं तु शांभवी विद्या गुप्ता कुलवधूरिव ॥

इति । भगवान् परशुरामोऽप्याह 'अन्या विद्या वेश्या इवातिप्रकटा' इत्यादि ।

कुलान्तस्थेति—कुलस्यान्तः मातृमेययोर्मध्ये मिति^४रूपेण स्थिता । कुलशा-
स्त्रस्य मध्ये जेयत्वेन वा स्थिता ।

1. शरीरम्
2. कुलाकारं
3. राजवीथि
4. मान

कौलिनोति -- प्रतिगृहं प्रतिदेशं प्रतिदेहं प्रतिवंशं वा पूज्यत्वेन तिष्ठति ।
'कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुल' मिति विश्वः । तदुक्तं
भविष्योत्तरपुराणे

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥

इति । अधःस्थितं रवतं सहस्रदलकमलमपि कुलम् । तत्कर्णिकायां कुलदेवी दलेषु
कुलशक्तयश्च सन्तीति स्वच्छन्दतन्त्रेऽस्य विस्तरः । ईदृगर्थस्य कुलपदस्य परतः
संबन्धमामान्यार्थे तद्धिते कौलम् ।

कुलं शक्तिरिति प्रोक्तमकुलं शिव उच्यते ।
कुलेऽकुलस्य^१ संबन्धः कौलमित्यभिधीयते ॥

इति तन्त्रोक्तम् । शिवशक्तिरसामरस्यं वा कौलं तद्वती कौलिनी

कुलेति—बाह्याकाशावकाशे चक्रं विलिख्य तत्र पूजादिकं कौलमिति रुद्रयो-
च्यते इति कश्चित् । कुले उक्तार्थके योगः संबन्धोऽस्या इति कुलयोगिनी । छला-
रसूत्रकारैः कौलिनी कुलयोगिनीत्यष्टाक्षरस्यैकनामत्वं यदुक्तं तत्रोपपत्तिं दशमे
शतके वक्ष्यामः ।

अह्ला समयान्तस्था समयाचारतत्परा ॥ ४५ ॥

मलाधारकनिलया ब्रह्मग्रन्थिविभेदिनी ।

मणिपुरान्तरुदिता त्रिष्णुग्रन्थिविभेदिनी ॥ ४९ ॥

अकुलेति—मुपुम्णोर्ध्वस्थितं^२ सहस्रारपद्ममुकुलमित्युच्यते । तथाच स्वच्छन्द-
संग्रहे 'अधश्चोर्ध्वं मुपुम्णायाम् सहस्रदलसंयत'मित्यारभ्य 'पञ्कजद्वयमीशानि कुला
कुलमयं यम्'मित्यन्तं, तद्रूपत्वान्निष्ठत्वाद्वाऽकुला । न विद्यते कुलं देहवंशादिकं
यस्या इति वा ।

समेति --दहराकाशावकाशे चक्रं विभाव्य तत्र पूजादिकं समय इति रुद्रयो-
च्यते । स च सर्वयोगिभिरैकमत्येन निर्णीतोऽर्थ इति संकेतरूपत्वादापि समयः ।
तत्प्रतिपादकत्वाद्वसिष्ठशुकसनकसनन्दनसनत्कुमाराख्यतन्त्रपञ्चकमपि समयपदेन
व्यवह्रियते । तदन्तस्तत्प्रतिपाद्यतया तिष्ठति । यद्वा । समं साम्यं यातीति समयः
शिवः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' समयो देवी च तयोरेकशेषः । साम्यं च परस्परं शिव-
शक्तयोः पञ्चविधं अधिष्ठानसाम्यमनुष्ठानसाम्यमवस्थानसाम्यं नामसाम्यं रूपसाम्यं

१. कुलाकुलत्व २. मुपुम्णाधस्थितं

चेति । अधिष्ठानं पूजाधिकरणं चक्रादि । अनुष्ठानं सृष्ट्यादिकृत्यम् । अवस्थानं नृत्यादिक्रिया^१ । नाम भैरवादि । रूपमारुण्यादि । अस्य च विस्तरो वासनासुभगो-
दयक्याख्याने सल्लेन कृतः । तयोर्गन्ते स्वरूपे तिष्ठति । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽतिमनोहर' इति विश्वः ।

समयेति—रुद्रयामले दशभिः पटलैरूपदिष्ट आचारः समयाचार इत्युच्यते । यद्वा । दीक्षितस्य गुरुकटाक्षवशान् पङ्क्तिविधेयचतुर्विधैक्यान्तरानुसंधानदाढ्यं महा-
बंधारुयसंस्कारे च महानवम्यां जाते मति पश्चान्मूलाधारदुत्थिता देवी मणिपुरे प्रत्यक्षा भवति । तां तत्रैव पाद्यादिभूषणान्तरूपचारैः संपूज्यानाहृतं नीत्वा ताम्ब-
लान्तमभ्यर्च्य विशुद्धचक्रं नीत्वा तत्रत्यचन्द्रकलारूपैर्मणिभिः पूरयित्वा^२ आज्ञाचक्रं^३
नीत्वा नाराज्य महामदलकमले सरधामध्ये सदाशिवेन संयोज्य तिरस्करिणीं प्रसार्य
ममीपमन्दिरे स्वयं स्थित्वा यावद्भूगवती पुनर्निगता सती मूलाधारकुण्डं प्रविशति
तावत्तत्रैव समय प्रतीक्षेतेत्याकारो गुरुमुखैकवेद्यः समयाचारः । तयोर्हभयविधयोरपि
तत्परा आमवता ॥ ८८ ॥

मूलेति—मूलाधाराख्यं चतुर्दलं पद्मं तत्कणिकाया मध्ये बिन्दो कुलकुण्डनामके
मुखमाच्छाद्य कुण्डलिनी तत्र सर्वदेव मुक्ता तिष्ठति । अत एवैतदाधारत्वात्मुष्णा-
मूलत्वाच्च मूलाधार इत्युच्यते । स एवैको मुखो निलयो वासस्थानं यस्याः ।

ब्रह्मेति—पट्चक्रेषु प्रतिचक्रमाद्यन्तयोर्द्वौ द्वे ग्रन्थौ । तत्र ब्रह्मग्रन्थद्वयं स्वा-
धिष्ठानीयं विशेषेण भिन्नतीति तथा ॥

इति श्रीभामुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।

आद्येन शतकेनाभूद्विद्वतीया तापिनी कला ॥ १०० ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्येत्यादिभास्कररायकृते ललितासहस्रनामपरिभाषाभाष्ये
प्रथमशतकं नाम द्वितीया कला ॥ २ ॥

मणिपुरान्तरिति—नाभौ दशदले पद्मे सामयिकपूजायां मणिभी रत्नैः पूर्यते
भाष्यते देवोति तच्चक्रं मणिपुरपदवाच्यम् । तस्यान्तरधःस्थितं ग्रन्थि भित्त्वोदिता
प्रकटिता ।

विष्णुग्रन्थोति—तदुपरिस्थितं विष्णुग्रन्थि विशिष्य भिन्नतीति तथा । विष्णो-
र्मणिपुरचक्रस्थितत्वेन तद्ग्रन्थोविष्णुग्रन्थिसंज्ञा । एवं ब्रह्मरुद्रग्रन्थिसंज्ञे अपि ज्ञेये
॥ ८९ ॥

१. नृत्यादिक्रिया २. पूजयित्वा ३. ज्ञानचक्रं

आज्ञाचक्रान्तरालस्था रुद्रग्रन्थिविभेदिनी ।
 सहस्राराम्बुजारूढा मुधासाराभिवर्षिणी ॥ ९० ॥
 तडिल्लतासमरुचिः षट्चक्रोपरि संस्थिता ।
 महासक्तिः कुण्डलिनी बिसतन्तुतनीयसी ॥ ९१ ॥

आज्ञेति—भ्रूमध्ये द्विदलपद्मे आज्ञापकस्य श्रीगुरोरवस्थानादाज्ञाचक्रसंज्ञा ।
 तावत्पर्यन्तं मनोनिग्रहाभ्यामे ईषद् जानोदयो भवतीति वा । आलोषदर्थकः । तदन्त-
 राले तिष्ठति ।

रुद्रेति—रुद्रग्रन्थिद्वयं हृदयगतानाहतचक्रीयं विभिनत्तीति तथा । अनूष्ठाने
 एन्द्रपरीत्यमुन्नेयम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् 'अर्थाच्चे'ति पाञ्चमिकन्या-
 यान् । यद्वा । श्रीविद्यायां चत्वारः खण्डाः आग्नेयसौरसौम्यचन्द्रकलाख्याः । त एव
 वाग्भवकामराजशक्तिनुर्याख्याश्च । तेषां चतुर्णां मध्ये त्रयो हृत्लेखाख्या ग्रन्थयः ।
 ताश्च तिस्रः क्रमेण रुद्रविष्णुब्रह्मसंज्ञकाः । तत्रत्रयं भिनत्ति तदन्तः प्रविशति ।
 तदाभिधेयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु वत्तात्रेयसंहितायां षडर्थप्रकरणोक्तकौलिकार्थपरमिदं
 नामषट्कम् । तदुक्तं तत्रैव

मूलाधारादिकं चक्रषट्कं कुलमिति स्मृतम् ।
 ग्रन्थित्रयं तन्त्रदेवीचक्रत्रिनयगर्भितम् ॥
 पृथ्वाप्यचक्रद्वितयं ब्रह्मग्रन्थिपदोदितम् ।
 वह्निसूर्यमयं चक्रद्वयं तेजोमयं महत् ॥
 विष्णुग्रन्थिपदेनोक्तं तैजसं सर्वसिद्धिदम् ।
 वाय्वाकाशद्वयीरूपं चक्रद्वितयमूत्तमम् ॥
 रुद्रग्रन्थिपदेनोक्तं मङ्गलायतनं महत् ।

हर्यादि ।

सहस्रेति—सहस्रसंख्याका अरा दलनि यस्य तदम्बुजं कमलं ब्रह्मरन्ध्राधस्थ-
 मारूढा ।

मुधेति—मुधायास्तत्कणिकाचन्द्रसंबन्धिन्या आसारो धारासपातस्तमभिवर्षितं
 शीलमस्याः 'अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं, चरणं नो लोके मुधितानन्दधान्वि'ति
 श्रुतेः ॥ ९० ॥

तडिल्लतेति—तडित्सीदामिन्येव लता वल्ची तथा समा रुचिः कान्तिर्यस्याः ।
 'विद्युत्लेखेव भास्वरे'ति श्रुतेः ।

वडिति — पडवयवकानि चक्रणीति मध्यमपदनांपी समामः । तेन 'द्विगो' रिति ङीप्रत्ययो न भवति । तानि च मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरुषानाहतविशुद्धा-जाचक्रनामकानि । तेषामुपरि सहस्रारे सम्यक् स्थिता ।

महेति — मह उत्मवे तत्रत्यशिवशक्तिममायोगरूपे आमक्तिस्तत्परता यस्याः । 'मह उद्धव उत्तमव' इत्यमरः । वल्लितेजस्यासक्तिर्यस्या वा । 'मह उत्सवतेजसो' रिति विश्वः । महती आ समन्तात्सक्तिः सयोगो यस्या वा ।

कुण्डलिनीति — कुण्डले अस्याः रत रति कुण्डलिनी आकृत्या भुजङ्गी वा । तत्स्वरूपं च तन्त्रराजे

मूलाधारस्थवह्न्यात्मनेजोमध्ये व्यवस्थिता ।
जीवशक्तिः कुण्डलास्या प्राणाकाराथ तैजसी ॥
प्रमुत्तभुजगाकारा त्रिराधता महाद्युतिः ।
मायाशीषा नदन्ती ताम्चचरत्यनिशं खगे ॥
मृपूष्णामध्यदेजे सा यदा कर्णद्वयस्य तु ।
पिधाय न गृणोत्येनं ध्वनिं तस्य तदा मृतिः ॥

इत्यादि । योगवासिष्ठे चूडालोपास्याने

पूर्यष्टकापरास्यस्य मनसो जीवनात्मिकाम् ।
विद्धि कुण्डलिनीमन्तरामोदस्येव मञ्जरीम् ॥

इति । नामनिर्वचने च देवीपुराणे 'यतः शृङ्गाटकाकारा कुण्डलिन्युच्यन्ते तत' इति । यद्वा वामवबीजस्य कुण्डलिनीति संज्ञा तद्रूपा ।

बिसतन्त्विति — बिसतन्तुः कमलनालं तदेव तन्तुस्तद्वत्तनीयमी अतिशयेन कृशा कृतिः । 'नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमे' ति श्रुतेः । 'कुलामृतैकरमिके' स्यारभ्ये यत्पर्यन्तमुक्ता प्राक्रिया सर्वापीति स्पष्टीकृता वामकेशवरतन्त्रे

भुजङ्गाकाररूपेण मूलाधारं समाश्रिता ।
शक्तिः कुण्डलिनी नाम बिसतन्तुनिभा शुभा ॥
मूलकन्दं फणाग्रेण दंष्ट्राकमलकन्दवत् ।
मूखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रं समन्विता ॥
पद्मासनगता स्वस्था गुदमाकुञ्च्य साधकः ।
वायुमूर्ध्वगतं कुर्वन्कुम्भकाविष्टमानसः ॥

वायवाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ।
ज्वलनाघातपवनाघातैरुन्मिद्धितोर्जहराट् ॥
ब्रह्मग्रन्थि ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थि भिनन्त्यतः ।
रुद्रग्रन्थि विभिद्यैव कमलानि भिनन्ति पट् ॥
सहस्रकमले शक्तिः शिवेन मह मोदते ।
मा चावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृत्तिकारणम् ॥

इति । अरण्योपनिषद्यपि श्रूयते

उत्तिष्ठत मा स्वप्त अग्निमिच्छध्वं भारताः ।
राज्ञः सोमस्य तृप्तासः सूर्येण सयुजोपमः ॥

इति इयं चोपनिषत्सर्वापि भगवतीपरं । उपबृंहणदर्शनात् । ‘अरण्योपनिषद्गीते’
ति श्यामलमहस्रनाममु पाठाच्च । पृथिनामकानामुपासकानां परस्परमुक्तिरियं
भारती मरुस्वती विद्योति यावत् । तत्संबन्धिनो भारताः । हे श्रीविद्योपासकाः
उत्तिष्ठत उपास्तिरूपे प्रवतध्वम् । मा स्वप्त प्रमत्ता मा भूत । अन्तर्भावितण्यथा
वा कुण्डलिनीकर्मकाविर्मा धान् योजनीया । अग्नि स्वाधिष्ठानगताग्निनेजोमयी
कुण्डलिनीमिच्छध्वं इच्छादण्डेनाहत्योत्थापयध्वम् । सूर्येण सयुजा विशुद्धचनाहतचक्र-
योर्मध्यवर्तिमूर्यंसहितेन तेनाग्निना । उपसो दग्धस्य । द्रुतस्येति यावत् । सामस्य
उमया राजराजेश्वर्या महितस्य राज्ञो राजराजेश्वरस्य सहस्रारीयचन्द्रमण्डल न्त-
गन्तस्य वा । अर्थादिमृतेन तृप्तानामो भवत तृप्यत अग्निः कुण्डलिनीमुत्थाप्य सूर्यकुण्ड-
लिन्या संयोज्य ताम्यां चन्द्रमण्डलशिवशक्तिरसामरस्येन द्रावयित्वा तदुत्थामृतधारा-
भिर्द्विसप्ततिसहस्रनाडोमार्गानापूर्य तृप्ता भवनेत्यर्थः । तृप्तास इत्यत्र ‘आज्जमे’
रित्यमुगागमः । तथा

यत्कुमारी मन्द्रयते यद्योषिद्यत्पतिव्रता ।
आरिष्टं यत्किञ्च क्रियते अग्निस्तदनुवेधति ॥

कुः पृथ्वीतत्त्वं म्रियते लीयते यास्मिस्तत्कुलकुण्डं कुमार तत्संबन्धिनी कुमारां कुल-
कुण्डलिनी । मन्द्रयते मन्द्रस्वरेण नदति । अत एव रोदनावस्थासाहित्यात्कुलकुण्डा-
दुत्थापनस्योत्पत्तिरुत्पत्वाच्च मद्य उत्पन्ना कुमारीत्युच्यते । योषित् तरुणी तारुण्य-
लक्षणसूर्येणानाहतादुपरिभागे साहित्यात् । पतिव्रता पति ब्रह्मरन्ध्रस्थं कामेश्वरं
व्रतयति भुङ्क्ते । ‘पयोव्रतं ब्राह्मणस्येत्यादिप्रयोगात् । एवं कौमारतारुण्यसंभोग-
रिष्टं शुभ पीयूषवर्षणरूपमन्यदपि यत्किञ्चित्सा क्रियते करोति तत्सर्वमग्निः स्वा-
धिष्ठानगतोऽनुवेधति साधयति । अग्निज्वलनेनैव चन्द्रमण्डलद्रवादिभिर्भावाः ।
एतदुपबृंहणं सत्कुमारतन्त्रे

पृथनयो नाम मुनयः श्रीविद्योपामका मिथः ।
 मंभूयोपदिशन्त्येतामुत्थापयत मा त्रिम् ॥
 कणिकायामधिष्ठाने वह्निमिच्छथ भारताः ।
 सूर्येण सह विद्राश्य राजः सोमस्य तृप्यते ॥

इत्यादि 'पानिब्रत्ये भुञ्जंगम्या अग्निरेव सहायवानि'त्यन्तम् । एव

लोकस्य द्वारमर्चिमत्पधित्रम् ।
 ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् ॥
 अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् ।
 चरणं नो लोके मुधितान्दधातु ॥

भवानी भावनागम्या भवारण्यकुठारिका ।
 भद्रप्रया भद्रमूर्तिर्भस्तसौभाग्यदायिनी ॥ ९२ ॥

इति मन्त्रोऽपि । लोकस्य ब्रह्मलोकस्य द्वारं साधनम् । अर्चिर्ज्योतिर्महः शब्दा
 अग्निमूर्त्येचन्द्रकलावाचकाः । चरणशब्दश्चरति यातायानं करोतीति व्युत्पत्त्या
 कुण्डलिनीपरः । सामान्ये नरसकम् मुधितान् तृप्तान् । हकारस्य धकारादेशो-
 ऽर्चिःशब्दे मकारलोपश्च छान्दसः । कुण्डलिनी अग्न्यादिस्थानमागता सता मुधा-
 वृष्टि कुर्वती अस्मास्तृप्तान्करोतिवत्यर्थः । तदिदमुपबृंहितं शुकसंहितायाम्

पावकस्यार्चिषां भानोज्योतिषा महसा विधोः ।
 दोहमाना मुधाधारा द्विमत्तिसहस्रधा ॥
 गुप्ताचारा कुण्डलिनी तृप्तानस्मास्तनोतु सा ।

इति । अत्र गुप्तं यथा तथा चरतीति चरणपदस्यार्थः । एवं वसिष्ठादितन्त्रंष्वप्युप-
 बृंहणानि द्रष्टव्यानि ॥ ९१ ॥

भवानीति — भवं महादेवं संसारं कामं वा आनयति विव्रयतीति भवानी ।
 तदुक्तं देवीपुराणे निर्वचनाव्याये

रुद्रो भवो भवः कामो भवः संसारसागरः ।
 तत्प्राणनादियं देवी भवानी परिकीर्तिता ॥

इति । यद्वा जलमूर्तेः परमेश्वरस्य भव इति संज्ञा । तस्य पत्नी उषानाम्नी । पुत्रः
 शुक्राख्यः । तदुक्तं विष्णुपुराणे

भव इत्युच्यते देवीर्भगवान्वेदवादिभिः ।
 संजीवनेन लोकानां भवस्य परमात्मनः ॥
 उषा संकीर्तिता भार्या सुतः शुकृश्च सूरिभिः ।

इति । वायुपुराणेऽपि

भवस्य या द्वितीया तु तनूरापः स्मृतेति वै ।
तस्योषानामिका पत्नी पुत्रश्चाप्युशना स्मृत ॥

इति । भवशब्दनिष्पत्तिरपि तत्रैव

यस्माद्भूवन्ति भूतानि ताम्यस्ता भावयन्ति च ।
भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां स भवः स्मृतः ॥

इति । अत्र ताम्य इत्यस्याद्म्य इत्यर्थः । 'तस्मादापो भवः स्मृता' इत्यपक्रम्य पाठात् । भवं जीवनरूपं जलमप्यानयति जीवयतीति भवानी । यद्वा भवस्य स्त्रोत्यर्थे पुयोगलक्षणो ङाप् । 'इन्द्रवरुणे'त्यादिना तुगागमः । इयंच स्थानेश्वराख्यपीठस्याधिष्ठात्री देवता । तदुक्तं पद्मपुराणेऽष्टोत्तरशतबेदीतीर्थमालाध्याये 'स्थानेश्वरे भवान्याख्या बिल्वके नामपत्रके'ति--

भावेनेति-- एवं रूपञ्चकं निर्वर्ण्य तत्प्राप्त्युपायं कतिपर्यन्तमभिराह । भावना नावद्विविधा शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति । तत्र शाब्दी वैदिकशब्दनिष्ठा-चार्येच्छममानयोगक्षेमा । ईश्वरेच्छेवेति तु मीमांसकवादकौतूहले निरूपितमस्माभिः आर्थी तु प्रवृत्तिरूपा । कारकाणां परस्परसम्बन्धरूपेत्यपि तत्रैव निरूपितम् । ताम्यामगम्या गम्या वा कर्ममार्गाविषय इति वा तत्रजन्यचित्तशुद्धिरूपा वेत्यर्थः । यद्वा भावना त्रिविधा । तदुक्तं कूर्मपुराणे

ब्राह्मी गणेश्वरी चैव तथैवाक्षरभावना ।
तिस्रस्तु भावना रुद्रे वतन्ते सततं द्विजा ॥

इति । अन्यत्रापि

त्रिविधां भावनां ब्रह्मन्प्रोच्यमानां निबोध मे ।
एका मद्रिषया तत्र द्वितीयाऽव्यक्तमंश्रया ॥
अन्त्या तु मगुणा ब्राह्मी विजेया त्रिगुणा त्रिधा ।

इति ।

इदं चेन्द्रद्युम्नं प्रति कूर्मावतारस्य भगवतो वचनम् । एतल्लक्षणनिष्कर्षश्च रत्न-त्रयपरीक्षायां वीक्षितैः कृतस्ततएवावगन्तव्यः । यद्वा

आज्ञान्तं सकलं प्रोक्तं ततः सकलनिष्कलम् ।
उन्मन्यन्ते परे स्थाने निष्कलं च त्रिधा स्थितम् ॥

भक्तिप्रिया भक्तिगम्या भक्तिवश्या भयापहा ।

शांभवी शारदाराध्या शर्वाणी शर्मदायिनी ॥ ९३ ॥

इति योगिनीहृदयोक्तलक्षणाम्तिस्त्रो भावनाः । ताभिर्गम्या ज्ञेया ।

भ्रत्रारण्येति—भवः संसार एवारण्यमतिगहनत्वान् पुनः पुनः प्ररोहाच्च । तस्य कुठारेव कुठारिका । 'द्वयोः कुठार' इति कोशात्स्त्रीलिङ्गता । तच्छेत्री-
न्यर्थः ।

भद्रेति — भद्रं मङ्गलं प्रियं यस्याः । भद्रा गजविशेषस्तज्जानीया गजाः प्रिया यस्या इति वा । 'ब्रह्म तन्मङ्गलं विद्' इति विष्णुपुराणात् । मङ्गलानां च मङ्गलं 'मिति भारताच्च । भद्रा भव्या मतिः स्वरूपं यस्याः ।

भक्तसौभाग्यदायिनीति - भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययस्तार्ककीतिष्वि 'त्या-
न्येपुराणोक्ता भगपदायोः शोभना यस्यां सा मुभगा ललितैव तस्या भावः सौभाग्यं
तदभेद इति यावत् । यत् पञ्चपुराणे 'इक्षवस्तहराजश्च निष्पावाजीरधान्यके ।
विकारवच्च गोक्षीरं फीमुम्भं कुमुभं तथा । त्वणं चाष्टमं तद्वत्सौभाग्याष्टक-
मच्यते' इति वचने परिगणितं तदपि मङ्गलकार्योपयुक्तत्वाच्छ्रीकरत्वात्सौभाग्य-
मेव । सुष्ठु भाग्यं नियतियंस्य तस्य भावो वा सौभाग्यम् । भक्तेभ्यस्तानि ददातीति
तथा । अत्रेदं बोध्यम् - महाशक्तिरित्यारभ्येतत्पर्यन्तानि नव नामानि बडण् इति
छलाक्षरमूत्रेण निर्दिष्टानि । तथाहि वरश्चिसंकेते यवर्गाऽष्टानामिह तु नवानां
संज्ञेत्युक्तं काञ्जाद्वाः 'टयोचे'ति' मूत्राभ्यां ककारभारभ्य अकारमभिव्याप्य द्वाराणि
नव भवन्ति । टवर्गयवर्गवप्येषमिति तदर्थः । पिपः । पवर्गं इषूणां पञ्चानां
संज्ञा । एतान्यक्षराणि नामसंख्याद्योक्तानि । अत्राट् । अचो राजः पांडनान्त-
संख्यावाचका भवन्ति । ययुना । इकार आदौ वा उकारः । एतद्द्वयं यस्मा-
दक्षरात्परतस्तदक्षरं साः । अकारेण सहितं तयोर्नाम । यथा किकृ इत्यनयोः क
इति संज्ञा टिटु इत्यनयोः ट इति । फीपात्पृडवः । फीकारात्परतः पकारश्चेत्तद्युग-
लस्य डकारः संज्ञा । पकारात्परतश्चेत्तद्युगलस्य बकारः संज्ञा । पुटोण् । संपुटी-
करणस्य ण् इति संज्ञा । एवच बडणिनि मूत्रस्य डकारेण पुटितो बकार इत्यर्थः ।
तेन डबड इति सिध्यति । ततश्च फीपूपिपुपुफीपृ इति सप्त वर्णा भवन्ति । द्वे
नामनी चतुरक्षरे । तत्र प्रथमनाम्न आद्यमक्षरं पवर्गीयम् । तृतीयं नामाष्टाक्षरम् ।
तदाद्यमक्षरं पवर्गीयम् । ततो द्वित्रिपञ्चाक्षरे । तदाद्ये पवर्गीये । ततः षष्ठं नामा-
ष्टाक्षरं । तदाद्यमक्षरं च पवर्गीयम् । ततो द्वे चतुरक्षरे । तयाराद्यं नाम पवर्गीया-
दिमाक्षरकम् । ततोऽष्टाक्षरमेकं नाम । तदाद्यमक्षरं च पवर्गीयमिति । एवं नव
नामानित्येतावान्सूत्रार्थं इति दिक् ॥ ९२ ॥

भक्तिप्रियेति — भक्तिद्विविधा मुख्यया गौणी चेति । तत्रेश्वरविषयकोऽनु-
रागाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो मुख्यभक्तिः । तथाच भक्तिमीमांसासूत्रम् 'सा परानु-
रक्तिरीश्वरे' इति । 'अथातो भक्तिजिज्ञासे'ति सूत्रोपात्ता भक्तिस्तत्पदार्थः ।
तस्याः परेति विशेषणम् । परां मुख्यां भक्तिविशेषमुद्दिश्यानुरक्तिर्लक्षणत्वेन विधी-
यत इति तदर्थः । अत एव परेति गौणी व्यावर्तयतीति भाष्यम् । 'गौण्या तु समाधि-
सिद्धि'रिति सूत्रे गौणी भक्तिः सेवारूपा कथिता । तथाच गरुडपुराणे

भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात्सेवा ब्रुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥

इति । तद्भेदाः स्मरणकीर्तनादयो बहवः । तेन

भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन्मलेच्छेऽपि वर्तते ।
स विप्रेन्द्रो यतिः श्रीमान्स मृनिः स च पण्डितः ॥

इत्यादित्यगरुडपुराणयोर्बचनम् । 'भक्तिर्नवविधा राजन्' इत्यादि भागवतं वचनं
'भक्तिदशविधा ज्ञेया पापारण्यदवोपमे'ति दशविधत्वप्रतिपादकं बृहन्नारदीयवचन-
मन्यच्चेतादृशमवयुत्यानुवाद एव । ईदृशो भक्तिपदार्थः प्रियो यस्याः सा । तथाच
शिवपुराणे

कृतकृत्यस्य तृप्तस्य मम किं क्रियते नरैः ।
बहिर्वाभ्यन्तरे वापि मया भावो हि गृह्यते ॥

इति । अत्र भावशब्देन बाह्या सेवारूपा चेष्टाभ्यन्तरोऽभिप्रायश्च गृह्यते ।

भक्तिगम्येति — भक्त्या संराधनेन गम्या प्रत्यक्षा । तथाच श्रुतिः

पराञ्चि वानि व्यनृणस्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतस्वमिच्छन् ॥

इति । स्मृतिरपि योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनमिति । 'ईश्वरप्रणि-
धानाद्वे'ति योगसूत्रेऽप्येवं प्रणिधानपदस्य भक्तिपरतया राजमार्तण्डे व्याख्यानात् ।
भक्ती ब्रह्मसूत्रमपि 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या'मिति । अव्यक्तमपि ब्रह्म
भक्त्या प्रत्यक्षं भवतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां तथावगमादिति तदर्थः ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥

इति भगवद्ब्रह्मणमपि । अत्र प्रवेष्टुमित्यनेन ब्रह्मभावाख्या मोक्ष उच्यते सोऽपि
भक्त्यैव लभ्यत इत्यर्थः । तेन प्रकृते गम्यपदं प्राप्यरत्वेनापि व्याख्येयम् । 'ब्रह्म-

संस्थोऽमृतत्वमेती'ति श्रुती निष्ठापर्यायभक्तिवाचिना संस्थापदेन तथा प्रतिपादनात् । अत एव भक्तिमीमांसायां 'तत्संस्थस्यामृतत्वापदेशादि'ति सूत्रम् । ब्रह्ममीमांसायां 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादि'ति सूत्रं च । नित्यातन्त्रेऽपि भक्तिलक्षणकथनपूर्वकं तस्याखिलपुरुषार्थप्रदत्वमुक्तम् ।

उक्तलक्षणसंपन्ने गुरो तत्प्रोक्तयोस्तथा ।
विद्यानुष्ठानयोः स्पर्धयधियः संगयनाशनी ॥
तारकत्वाप्रमत्तत्वे भक्तिरुक्ताखिलार्थदा ।
यया विहीना नियतमिहामुत्र च दुःखिता ॥

इति । अथवा भक्तिर्लक्षणा तथा गम्या बोध्या । विशिष्टशक्तिकानां सत्यजानादिपदानां निर्धर्मकब्रह्मवाचकत्वायोगात् । अत एव त्रिशत्यां वक्ष्यते 'लक्ष्यार्था लक्षणागम्ये'ति । 'सर्वेषां त्वैकमन्त्रयामैतिशायनस्य भक्तपावनत्वात्सवनाधिकारी ही'ति जीमिनिसूत्रे भक्तिपदस्य लक्षणायां प्रयोगः । आस्माकीने शिवस्तत्रेऽपि

न मे शक्तिः श्रीमन्महिमपरमाणोरपि नुती
तथापि त्वद्भक्तिं व्यननवमवण्टभ्य किमपि ।
न मञ्जाः क्रोशन्ति प्रवचनमथापि प्रववृते
यथा लोके भक्त्या परशिव न शकनया स्वगतये ॥

इति ।

भक्तिवश्येति -- भक्तेरुक्तलक्षणाया वश्या पराधीना । भक्त्या वश्येति वा । 'स्वतन्त्रापि शिवभक्तिपारतन्त्रचत्वमश्नुष' इति वचनात् ।

भयंति -- भयानि जलस्थलादिप्रयुक्तादीनि सर्वाण्यपहन्तीति भयापहा । 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वाघ्न बिभेति कुतश्चने'ति श्रुतेः । तथाच वायुपुराणे

अरण्ये प्रान्तरे वापि जने वापि स्थलेऽपि वा ।
व्याघ्रकुम्भीरचारेभ्यो भयस्थाने विशेषतः ॥
आधिष्वपि च सर्वेषु देवीनामानि कीर्तयेत् ।

शांकरो श्रीकरी साध्वी शरच्चन्द्रनिभानना ।
शान्तोदरी शान्तिमती निराधारा निरञ्जना ॥ ९४ ॥

इति ।

शाम्भवीति -- शंभोरियं स्त्री, शांभवानामियं माता वा शांभवी । योगशास्त्रे मुद्राविशेषस्येदं नाम । तल्लक्षणं तत्रैव

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिनिमेषोन्मेषवर्जिता ।

एषा सा शांभवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥

इति । कल्पसूत्रे तु दीक्षास्तिस्र उक्ताः शाक्तिः शांभवी मान्त्री चेति । विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि देवीभागवते 'अष्टवर्षा च शांभवी' ति कन्याविशेषस्य नामोक्तं तद्रूपा वेत्यर्थः ।

शारदेति—शारदया सरस्वत्या वाग्देवताभिश्च आराध्या, शारदे शरदती वर्षादी वा आराध्या । 'अथ शरत्समाः संवत्सर' इत्यमरात् । 'शरत्काले महा-पूजा क्रियते या च वार्षिकी' ति मार्कण्डेयपुराणे । वर्षस्यादी भवा वार्षिकीत्यर्थः । 'वासन्ते नवरात्रे तु पूजयेद्भक्तदन्तिका' मिति रुद्रयामलात् । शारदौविशारदः पण्डितैः शालीनाख्याश्रमविशेषशैलैर्वाराध्या । 'शारदः पीतमूत्रे^१ स्याच्छालीने प्रतिभाविनी' ति मेदिनी । 'अकारो वासुदेवः स्यादाकारस्तु पितामह' इत्यनेकार्थ-ध्वनिमञ्जर्यामभिधानात्ताम्यामाराध्येत्यक्षरद्वयश्लेषेणार्थे सिद्धे शारदा चामावारा-ध्येति कर्मधारयो वा । तत्र शारदांशनिरुक्तिः कालीपुराणे

शरत्काले पुरा यस्मान्नवम्यां बोधिता मुरैः ।

शारदा मा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥

इति ।

शर्वाणीति—क्षितिमूर्तेः परमशिवस्य शर्व इति संज्ञा । तस्य स्त्रीत्यर्थे पुयांग-लक्षणे डीष्यानुगागमः । मङ्गलस्य माता मुकेशी नाम्नीत्यर्थः । तदुक्तं लैङ्गे

चराचराणां भूतानां धाता विश्वंभरात्मकः ।

शर्वं इत्युच्यते देवः सर्वशास्त्रार्थपारगैः ॥

विश्वंभरात्मनस्तस्य शर्वस्य परमेष्ठिनः ।

मुकेशी कथ्यते पत्नी तनूजोऽङ्गारकः स्मृत ॥

इति । वायवीयेपि

शर्वस्य या तृतीया^३ तु नाम भूमितनूः स्मृता ।

पत्नी तस्य मुकेशीति पुत्रश्चाङ्गारको मत ॥

इति ।

शर्मति—शर्म मुखं दातु शीलमस्याः 'शर्मशातमुखाणि चे' त्यग्निपुराणीय-कोशः । 'मुखं ददाति भक्तेभ्यस्तेनैषा शर्मदायिनी' ति देवीभागवतान् ॥ ९३ ॥

शाङ्करीति करोतीति करः । पचाद्यच् । 'कृजो हेतुताच्छीस्ये' त्यादिना टो वा । शं मुखस्य करः । शं करे यस्य स वा शंकरः तस्य स्त्री शांकरी । तथाच कालिकापुराणे

प्रतिसर्गादिमध्यान्तमहं शंभु निराकुलम् ।
स्त्रीरूपेणानुयास्यामि प्राप्य दक्षादहं तनूम् ॥
तनस्तु त्रिष्णुमायां मां योगनिद्रां जगन्मयीम् ।
शांकरीति स्तुविष्यन्ति ध्वाणीति दिवोकम् ॥

इति ।

श्रीकरीति—करोतीति करी श्रियः करी श्रीकरी । श्रीकरो विष्णुः । श्रीधरः श्रीकरः श्रीमानिति विष्णुसहस्रनाममु पाठात् । तस्येय श्रीकरीति वा ॥

अथ परिभाषायां षट्चत्वारिंशन्नामानि विभजते ।

राजा चतुर्भुजो भूत्वा खनिरागमन् द्विदश ।
गुणगणगोणं गणगोमार्गं मार्गं मृगेण भवेत् ॥ ११ ॥

चतुरित्येकारिमघ्नर्थे चतुदचतुरक्षराणि चत्वारि नामानि द्विदश द्विसहिता दश । अर्धत्रयेणैतानि नामानि द्वादश । स्रष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

साध्वीति—साध्वी पतिव्रता । 'मती साध्वी पतिव्रते' ह्यमरः । कालत्रयेऽपि पत्यन्तरयोगाभावादनितरसाधारणं पातिव्रत्यम् । तुदुक्तं श्रीमदाचार्यभगवत्पार्ष्णः

कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः
श्रिया देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः ।
महादेव हित्वा तव सति सतीनामचरमे
कुचाभ्यामासङ्गः कुरबकतरोरप्यमुलभः ॥

इति । देवीभागवतेऽपि 'साध्वीत्यनन्यमामान्यपातिव्रत्येन गीयसे' इति ।

शरविति—शरत्कालिकेन चन्द्रेण तुल्यमाननं मूखं यस्याः ।

शातोदरीति—'शो तनूकरणे' । शातं कृशम् । 'आदेच उपदेशेऽशितौ' त्यात्वम् । उदरं यस्याः सा शातोदरी । शतोदरस्यानन्तगुह्यस्य हिमवतोऽपत्यं हैमवतीत्यर्थो वा ।

शान्तिमतीति—शान्तिरस्या अस्तीति शान्तिमती । भक्तेष्वौढव्याभावात् ।

निराधारेति—आधारान्निष्क्रान्ता मूलाधारादुदगता । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'ति समासः । यद्वा निर्गत आधारः अधिष्ठानान्तरं यस्याः । सर्वजगदधि-

पठानस्य सत्यत्वेनाधारान्तरायोगात् । अथवा निराधाराख्यपूजास्वरूपा । तथाच सूतसंहितायाम् 'पूजा शक्तेः परायास्तु द्विविधा संप्रकीर्तिते' त्युपक्रम्य बाह्याभ्यन्तर भेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा बाह्याया वैदिकतान्त्रिकभेदेन द्वैविध्यं सलक्षणं वर्णयिस्वोक्तम्

पूजा याऽभ्यन्तरा सापि द्विविधा परिकीर्तिता ।
साधारा च निराधारा निराधारा महत्तरा ॥
साधारा या तु साधारे निराधारा तु संविदि ।
आधारे वर्णसंकल्पविग्रहे परमेश्वरीम् ॥
आराधयेदतिप्रीत्या गुरुणोक्तेन वर्त्मना ।
या पूजा संविदि प्रोक्ता सा तु तस्यां मनोलयः ॥
सविदेव परा शक्तिनेतरा परमार्थतः ।
अतः समारनाशाय साधिणीमात्मरूपिणीम् ॥
आराधयेत्परा शक्तिं प्रपञ्चोत्लासर्वाजिताम् ।
रयान्भूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ।
पूजयेदादरेणैव पूजा सा पुरुषार्थदा ॥

इति । अथ निराधारपूजाकर्मीभूतसंविदस्वरूपस्यैदंपर्येण निषेधमुखेन विधिमुखेन पराभिमतनिगमेन च निर्धारणपूर्वकं तत्प्राप्तिसाधनोपायं तज्जन्यफलस्वरूपं च कतिपर्यैर्नामभिराह—निरञ्जनादिभिरष्टभिः श्लोकैः ।

निरञ्जनेति—मन्त्रि हि त्रिविधाः पशवः । तत्रानात्मन्यात्मताज्ञानस्वरूपा एव मलमात्रेण युक्तो विज्ञानकेवलः, देहारम्भकादृष्टात्मककर्मणमलवान्प्रलय¹ भेदबुद्धिजनकमाध्याख्य²(?) मलवान्सकल इति भेदात् । एषूत्तरोत्तरो मलः पूर्व-पूर्वव्याप्य इत्यादि निरूपितं सेतुबन्धेऽम्भाभिः । तत्र सकलपशुनिरासायाह—निरञ्जना अञ्जनं नाम कालिमा । मायासङ्ग इति यावत् । तमोरूपत्वेनावरणधर्मेण सादृश्यात् । तथाच योगवासिष्ठे

भावाभावे पदार्थाणां हर्षामर्षविकारदा ।
मलिना वासना राम सङ्गशब्देन कथ्यते ॥

इति । निर्गतमञ्जनं यस्या सा निरञ्जना । 'निरवद्यं निरञ्जन'—मिति श्रुतेः । अविद्यासंपर्काभाववतीत्यर्थः । मिथ्यारूपाया अविद्यायाः स्वाधिष्ठानेऽभावात् । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वात् । यद्वा नितरां रञ्जनं रागो रक्तिमा संतोषणं वा यस्याम् ॥ १४ ॥

निल्लेपा निमंसा नित्या निराकारा निराकुला ।

निर्गुणा निष्फला शान्ता निष्कामा निष्पप्लवा ॥ ९५ ॥

नित्यमुक्ता निर्विकारा निष्प्रपञ्चा निराश्रया ।

निल्लेपेति - प्रलयकालेऽतिव्याप्तिं निरस्यति । कर्मसंबन्धेन लेपस्तम्भा-
भिष्णुकाशिता । 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' इति स्मृतेः । यद्वा लेपः कर्मसंबन्धः
स ज्ञानेन निर्गतो यस्याः सा निल्लेपा । तदुक्तं यज्ञबैभवसूत्रे 'कर्मभिः सकलैरपि
लिप्यन्ते ब्रह्मवित्प्रवरश्च न सर्वथा । पक्षपत्रमिवाद्भिर्ग्रहो परब्रह्मवित्प्रवरस्य तु
वैभवम्' । गीतास्वपि 'लिप्यन्ते न स पापेन पक्षपत्रमिवाग्भसा' इति ।

निमंसेति - विज्ञानेनेवनेऽतिव्याप्तिं परिहरति । निमंसा आणवमलाभाववती
मलस्तमात्मा तदभाववती वा । मुक्तजीवस्तु लक्ष्य एव । नित्यमुक्तेत्यनेन वा
तन्निगमः । यद्वा नित्यशुचिनो मानिन्यभ्रमाधायकत्वादविद्यैव मलस्तदभावत्वान्नि-
मंसा ।

नित्येति - मलस्य मिथ्यात्वात् । तदधिष्ठानं तु न तथेत्याह । नित्या काल-
त्रयेऽप्यबाध्या । तेन क्षणिकविज्ञानमेवात्मेत्यौत्पातिकबाह्यनिरासः । 'अविनाशी
वा अरेऽयमात्म' इति श्रुतेः । तिथिनित्या कालनित्या मन्त्रधरा वा ।

निराकारेति - साकारविज्ञानवादिमाध्यमिकनिरासायाह । अकारस्य सगुण-
रूपस्य कल्पितत्वाभिर्गकारा । तदुक्तं विष्णुभागवते

स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् स्त्री न षण्डो न पुमान् जन्तुः ।

नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः ॥

इति ।

निराकुलेति - आकुलेति भावप्रधानो निर्देशः । अविद्यासंपर्कस्याकुलस्वा-
भावान्निराकुला । निर्गता आकुलता यस्या इति वा । तादृशानां दूरेति यावत् ।
आकुलत्वं सर्वाभावः शून्यं वा तेन शून्यवादिगम्भीराद्यबाह्यनिरासः ।

निर्गुणेति - तार्किकमतं निरस्यति । गुणशून्यत्वान्निर्गुणा । 'साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्चे' इति श्रुतेः । गुणानां शरीरधर्मत्वेन चिद्धर्मत्वाभावाच्च । तदुक्तं मस्य-
पञ्चपुराणयोर्हिमवन्तं प्रति नारदेन

यदुक्तं च मया देवी लक्षणैर्वर्जितेति च ।

शृणु तस्यापि वाक्यस्य सम्पत्तयं विचारणात् ॥

लक्षणं देवकोट्यङ्कः^१ शरीरकाश्रयो गुणः ।
इयं तु निर्गुणा देवी नैव लक्षयितुं क्षमा ॥

इति ।

निष्कलेति—सावयवमेव ब्रह्मेति मतं निरसितुमाह । निर्गताः कला अंशा वास्तविका यस्याः । 'अंशो नानाव्यपदेशा' इति सूत्रम् । ममैवांशो जीबलोके' इति स्मृतिश्च कल्पितांशाभिप्रायत्वादविरुद्धा । निर्गुणचिन्ता वा निष्कलेत्युच्यते । तदुक्तं विज्ञानभैरवभट्टारकः—

ध्यानं या निष्कला चिन्ता निराधारा निराश्रया ।
न तु ध्यानं शरीरस्य मुखहस्तादिकल्पना ॥

इति । निष्कला कलातीता वा ।

शान्तेति—शान्ता शमवती । 'निष्कलं निष्क्रयं^२ शान्त' मिति त्रिपुरोपनिषत् । शकारोऽन्तो यस्य तद्रूपा । अमृतबीजात्मिकेति यावत् । अशान्तेति वा छेदः-द्विगन्तव्याप्तत्वोक्त्यात्मनः परिच्छिन्नतावादिदिगम्बरनिरासः ।

निष्कामेति—'सत्यकामः सत्यसंकल्प' इत्यादेश्च न्या तादृशमेव ब्रह्मेति मतं निरस्यति । निर्गताः काम इच्छा यस्याः सा निष्कामा । 'अवाप्ताखिलकामायास्तृष्णा किंविषया भवेत्' इति देवीभागवतात् । 'नेति नेत्यात्मे' ति श्रुतः 'पूर्णमदः पूर्णमिद' मिति श्रुतेश्च औपाधिकगुणपराणि श्रुत्यन्तराणीति भावः । निष्कममतीति वा । 'अम गत्यादिषु' ।

निष्प्लवेति—उपप्लवो नागः स निर्गतो यस्याः । निःशेषेणातिशयेन उपसमीप एव पिण्डाण्ड एव प्लवोऽमृतम्रवणं यया मा निरुपप्लवा ; निर्बन्धादिपदेष्वतिशयाद्यर्थे निरः प्रयोगात् । तथाचारुणोपनिषदि 'आप्लवस्व प्रप्लवस्व आप्णो-भवज मा मृद्' रिति ॥ ९५ ॥

नित्यमुक्तेति—नित्यं मुक्ता यस्या भक्ताः सा । नित्यं यथातथा मुक्ता वा । नित्यं मुञ्चति मुच्यते वा नित्यमुक्तस्य भावस्तत्ता वा मोक्षरूपेत्यर्थः ।

निर्विकारेति—प्रधानस्य मनसश्च निरासायाह । निर्गता विकाराः सांख्ये प्रसिद्धा महदाद्यास्त्रयोविंशतिर्यस्याः । तदुक्तं संख्यातत्त्वकौमुद्यां—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
पांडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति ।

निष्प्रपञ्चेति—निर्गताः प्रपञ्चाः क्षित्यादिसंचयप्रतारणविस्तारा यस्याः सा निष्प्रपञ्चा । 'प्रपञ्चः संचये प्राक्तो विस्तारे च प्रतारणे' इति विश्वः । 'प्रपञ्चोपरमं शिवमहंतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रुतेः ।

निराश्रयेति—शरीराश्रितं ब्रह्मंति चार्वाकमतं निरस्तम् । सर्वाश्रयस्याश्रयान्तरायोगान्निराश्रया । 'विश्वं प्रतिष्ठितं यस्यां तस्याः कुत्र प्रतिष्ठिति' रिति वचनात् ।

नित्यशुद्धा नित्यबुद्धा निरवद्या निरन्तरा ॥ ९० ॥

निष्कारणा निष्कलङ्का निष्पाधिनिरीश्वरा ।

मीरागा रागमथनी निर्मदा मदनाशिनी ॥ ९७ ॥

नित्यशुद्धेति—कालत्रयेऽपि मालिन्याभावान्नित्यात्यशुद्धा । 'अस्पर्शश्च महाशुचि' रिति श्रुतेः 'अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः' इति स्मृतेश्च ।

नित्यबुद्धेति—'नहि विजातुर्विजातेर्विपरिलोको विद्यते' इति श्रुतिमभिसंधायाह । नित्यबुद्धा चिद्रूपा । शुद्धबुद्धौ जिनविशेषो तो यस्याः प्रसादादिति वा । षड्दर्शनपूजायां जैनदर्शनोपास्यत्वेनाऽऽ देव्याः पूजादर्शनात्तदुपास्यतारानामकदेवीरूपेति यावत् ।

निरवद्येति—निर्गतं अवद्यं गह्वंमाविद्यकविकारजातं यस्याः । 'निरवद्यं निरञ्चन' मिति श्रुतेः । अवाद्यान्नरकात्रिगता यत्प्रसादादिति वा । तथाच कूर्मपुराणे

तस्मादहनिशं देवी संस्मरेत्पुरुषो यदि ।

न यात्यवद्यं नरकं संक्षीणाशेषपातकः ॥

इति । लिङ्गपुराणेऽपि

मायान्ताश्चैव घोराद्या अष्टात्रिंशतिकोटयः ।

नरकाणामवद्यानां पच्यन्ते तासु पापिनः ॥

अनाश्रिता भवानीशं शंकरं नीललोहितम् ।

इत्यादि ।

निरन्तरेति—अवकाशावधिभेदच्छिद्राण्यन्तरपदार्थाः तैर्विरहिता निरन्तरा । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तधिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावाहिरवमरमध्येऽन्तरात्मनि चे' त्यमरः । 'य एतस्मिन्नदरमन्तरं कुहतेऽथ तस्य भयं भवति' इति श्रुतेः तेन सजातीयादिभेदत्रयवदेव ब्रह्मेति मतनिरासः ॥ ९६ ॥

निष्कारणेति—सर्वकारणस्य कारणान्तराभावान्निष्कारणा 'स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इति श्रुतेः । निःशेषं कारणं

प्रथमं यस्यामिति वा । तज्जन्यानन्दवतीत्यर्थः । 'महापद्मवतान्तस्थां कारणानन्द-
विग्रहा' मिति वचनात् ।

निष्कलङ्कते - कलङ्कः पापं तदभावाग्निष्कलङ्का । 'शुद्धमपापविद्ध' मिति
श्रुतेः ।

निरुपाधिरिति—उप समीपे आदधाति स्वीयं धर्ममित्युपाधिः । 'उपसर्गे घोः
किः' । स्वीयं लौहित्यं सामीप्यमात्रेण स्फटिके ममर्पयज्जपाकुसुममुपाधिः । तद्व-
च्चित्तेर्भेदेन भानेऽविद्यैवोपाधिस्तद्रहिता निरुपाधिः । यद्वा । निष्कलङ्कत्वाद्यसाधा-
रणधर्मेषु साध्येषु देव्यास्तादात्म्येन हेतुत्वे निरुपाधित्वं नाम व्याप्यत्वामिद्व्यधभावः ।
सद्वेतुरित्यर्थः । सखण्डोपाधिरखण्डोपाधिश्चेति द्विविधंरपि धर्मैः शून्येति वा ।

निरीश्वरेति—मीमांसाशास्त्रं सांख्यशास्त्रं च द्विविधं शैश्वरं निरीश्वरं चेति
तदुभयरूपत्वान्निरीश्वरा । सर्वेषामोश्वर्या ईश्वरान्तराभावाद्वा ।

नीरागेति—अथान्तःकरणभेदानामात्मत्वनिरासायारिषड्गुणत्यागस्य साधनत्व-
बोधनाय च राग इच्छा तदभावादवाप्तसकलकामत्वानीरागा । अथवा 'द्वेषप्रति-
पक्षभावादसशब्दाच्च राग' इति शाण्डिल्यसूत्रे भवतेरपि रागपदवाच्यत्वाभिधानात्-
स्त्रिष्कान्तेत्यर्थः । नीरं जलं अगः पर्वतस्तदुभयरूपा वा ।

रागमथनेति—भक्तानां वैराग्यदानेन राग मथनातीति रागमथनी । कर्तर्यपि
त्युटो महाभाष्ये 'नहि कारणयोरेव त्युडुच्यत' इत्यादिग्रन्थेन साधितत्वादिह
'रागद्वेषाभिनवेशाः क्लेशा' इति योगसूत्रोक्तो रागो गृह्यते ।

निर्मदेति—मदराहित्याग्निर्मदा ।

मदेति—मदं नाशयति, मदनं धत्तूरमश्नातीति वा मदनाशिनी ॥ ९७ ॥

निश्चिन्ता निरहंकारा निर्मोहा मोहनाशिनी ।

निर्ममा ममताहन्त्री निष्पापा पापनाशिनी ॥ ९८ ॥

निष्क्रोधा क्रोधशमनी निर्लोभा लोभनाशिनी ।

निःसंशया संशयघ्नी निर्भवा भवनाशिनी ॥ ९९ ॥

निश्चिन्तेति — चिन्ताशब्दः स्मृतिमामान्यवचनोऽपि दुःखजनकस्मृतिविशेषे
निरूढलाक्षणिकः ।

चिन्ता चितासमा ज्ञेया चिन्ता वै बिन्दुनाधिका ।

चिता दहति निर्जोवं चिन्ता दहति जोवितम् ॥

इति प्रयोगात् । 'चिन्ता छले चुल्लिकाया' मिति विश्वकोशाच्छलमप्यर्थः । तदु-
भयराहित्याग्निश्चिन्ता ।

निरहङ्कारेति — 'वैकारिकस्वर्जसश्च भूतादिश्चेत्यहं त्रिधे' ति वचनात्त्रिविधोऽहंकारस्तद्राहित्यान्निरहंकारा ।

निर्मोहेति — मोहो वैचित्य तदभावान्निर्मोहा ।

मोहेति — मोहमेकत्वज्ञानदानं न नाशयतीति मोहोत्पत्तिः । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रुतेः ।

निर्ममेति — ममशब्दो विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं नमदमित्याकारकबुद्धिपरम् । सा च भेदघटितसंबन्धं स्वरमनो विषयीकरोति । 'स्वाभिन्नेतरभावात्त्रिममा ।

ममतेति — ममतायास्तादृश्या बुद्ध्या हन्त्री ।

निष्पापेति — पापराहित्यान्निष्पापा ।

पापेति — पापं नाशयति स्वीयविद्याया जपादिना भक्तानामिति तथा । 'यथेपीकानूलमनो प्रायं प्रदूयेतैवमेवाम्य पाप्मानः प्रदयन्ते' इति श्रुतेः । तथाच वसिष्ठस्मृतिः

विज्ञानपाप्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपनेत्येकम् ।

सदापि पापकर्माणमनो न प्रतियुज्यते ॥

जापिनां ह्यमिनां चैव ध्यायिनां तीर्थवामिनाम् ।

न संवसन्ति पापानि ये च स्नाताः शिरावर्तैः ॥

इति । पापो पुष्करलण्डे मरुपर्वतमात्राऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । कात्यायनी समासाद्य नश्यति क्षणमात्रतः । दुर्गाचंनरतां नित्यं महापापकसंभवैः । दोषैर्न लिप्यन्ते वीर पद्मपत्रमिबाम्भसे' त्यादि । देवीभागवतेऽपि —

ल्लिन्वा भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।

प्रणम्य शिरसा देवीं न स पापं विलिप्यते ॥

सर्वावस्थागतो वापि युवतो वा सर्वपातकैः ।

दुर्गा दृष्ट्वा नरः पूतः प्रयाति परमं पदम् ॥

इत्यादि । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि

वर्णाश्रमविहीनानां पापिष्ठानां नृणामपि ।

यद्रूपध्यानमात्रेण दुष्कृतं मुक्तायते ॥

इति ॥ ९८ ॥

1. स्वाभिन्ने तदभावादिति पाठः

निष्क्रोधेति — द्वेष्यभयैवाभावानिष्क्रोधा । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इति भगवद्वचनात् ।

क्रोधेति—भक्तानामरिपद्गन्तर्गतं क्रोधं शमयति नाशयतीति क्रोधशमनी । क्रोधस्य दुष्टत्वमापस्तम्बेनोक्तम्

क्रोधयुक्तो यद्यजति यज्जुहोति यदर्चति ।

म तस्य हृते गर्वभामकुम्भो यथोदकम् ॥

इति ।

निलोभेति— अत्यन्तामादायांनिलोभा ।

लोभेति— 'लोभः स्वगुणान्दन्ती' इति निन्दितं लोभं भक्तानां नाशयतीति तथा । तन्त्रराजे गुरुलक्षण कथनदशायाम् 'अमंशयः संशयाच्छन्निरपेक्षो गुरुर्मत' इत्युक्त्वा तयोर्विशेषणयोर्लक्षणमुक्तम् ।

निस्संशयेति— 'असंशय-तत्त्वविच्च नच्छित्तप्रतिपादना' इति तादृशगुर्व-भेदादिदं नामद्वयं निःसंशया संशयघ्नीति । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रुतेः स्मृतेश्च ॥

अथ परिभाषायामिदं पञ्चाशन्नानि विभजते । छलाक्षरसूत्रम्—

गुणभुविगोमृगशृङ्गे मूलमघाभागोरवाभावे ।

स्थूणाङ्गमहान्तो द्विर्भवदूषितः क्वतुविभाजोऽष्टौ ॥ १२ ॥

गुणइति—द्विरिति पञ्चाक्षरं नामद्वयम् । एकस्मिन्नर्थे दशाक्षराणामेव परि-
शेषात् । चतुरष्टपदे चतुरक्षरकनामधेयचतुरष्टयाष्टकपरे । सप्तमन्यत् ॥ १२ ॥

निर्भवेति— उत्पत्तिराहित्य निर्भवा । 'धनादिमत्परं ब्रह्म' इति श्रुतेः ।

भवनाशिनीति— भवं संसार नाशयतीति तथा । तथाच शक्तिरहस्ये—

नवम्या शुक्लपक्षे तु विधिवच्चण्डिकां नृप ।

घृतेन स्नापयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं श्रुणु ॥

दश पूर्वान्दश परानात्मानं च विशेषतः ।

भवार्णवात्ममुद्गत्य दुर्गालोके महीयते ॥

इति । कीर्त्तयेति—

सेषा धात्री विश्वादी च परमानन्दमिच्छताम् ।

संसारतापान्निखिलान्निहन्तीश्वरभंजया ॥

इति । देवीभागवतेऽपि—

अहं वै मत्परान्भक्तानैश्वरं योगमाश्रितान् ।
संसारसागरादस्मादुद्धराम्यचिरेण तु ॥

इति भगवतीवाक्यम् । यद्वा 'भवनाशिनीतटं नृमिहमगमदि' ति बृहज्जाबालोप-
निषत्प्रसिद्धनदीविशेषरूपा ॥ १९ ॥

निर्विकल्पा निराबाधा निर्भेदा भेदनाशिनी ।

निर्नाशा मृत्युमथर्ना निष्क्रिया निष्परिग्रहा ॥ १०० ॥

निर्विकल्पेति—विकल्पः शून्यविषयकं शब्दजन्यं ज्ञानम् । तथाच योगसूत्रं
'शब्दमात्रानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । खण्डनखण्डखाद्येऽपि 'अत्यन्तासत्यपि
ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति ही' ति । फलपरीक्षायां गौतमसूत्रमपि 'बुद्धिसिद्धं
तदस' इति । तन्निष्क्रयान्ता निर्विकल्पा । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये' ति
समामः । तदतिक्रमश्च शब्दजन्यत्वाद्ये । तेन निर्विषयकनित्यज्ञानरूपेति फलितम् ।
अथवा विकल्पः प्रकारो न विद्यते यस्यां चरमवृत्ती तद्रूपेति । यद्वा विरुद्धः कल्पः
पक्षो विकल्पस्तदभाववती । स्वविरुद्धपञ्चान्नराभावात् । सर्वस्य चाभिन्नत्वान्निवि-
शेषेति पर्यवसितोऽर्थः । 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा' इति तार्तीयोके ब्रह्ममीमांसा-
धिकरणे निर्विकल्पैकलिङ्गताया ब्रह्मणः साधितत्वात्

निराबाधेति—नेदं रजतमिति ज्ञानेन रजतबाधेऽपीदंपदार्थस्येव बाधाभावा-
न्निराबाधा ।

निर्भेदेति—अन्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वसंबन्धेनान्योगित्वसंबन्धेन चाभा-
वान्निर्भेदा । तदुक्तं कीर्त्त—

त्वं हि सा परमा शक्तिरनन्ता परमेष्ठिनी ।

सर्वभेदविनिर्मुक्ता सर्वभेदविनाशिनी ।

इति । तत्रैव स्थान्तरं

शक्तिशक्तिमतोभेदं वदन्त्यपरमार्थतः ।

अभेदं चानुपदयन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तका ॥

इति ।

भेदनाशिनीति—भेदज्ञानं भेदमेव वा व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानेन नाशयतीति
तथा ।

निर्नाशेति—नाशोऽस्तस्तदभावान्निर्नाशा । 'सत्यं ज्ञानमनन्त' मिति श्रुतेः ।

मृत्युमयनेति — भक्तानां मृत्युं मथ्यतीति तथा । 'अयं कस्मादुच्यते मामृ-
तादित्यमृतत्वं प्राप्नोतीत्यक्षयत्वं प्राप्नोति' स्वयं ह्यहो भयती 'ति त्रैपुरोपनिषदुक्तेः ।

निष्कर्म्येति — विहितनिषिद्धरूपक्रियाराहित्यान्निष्क्रिया । 'अशरीरं वाव
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेः । यद्वा क्रियान्वयमन्तरेणैव कर्त्तादिकारक-
भावमापन्ना । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

यथा संनिधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।

मनसो नोपकृतृत्वात्तथासौ परमेश्वरः ॥

इति ।

निष्परिग्रहेति — निर्गतः परिग्रहो यस्याः 'परिग्रहं परिजने पन्थ्यां स्वीकार-
मूलयो' रिति मेदिनी ॥ १०० ॥

निस्तुला नीलचिकुरा निरपाया निरत्यया ।

दुर्लभा दुर्गमा दुर्गा दुःखहन्त्री सुखप्रदा ॥ १०१ ॥

दुष्टदूरा दुराचारशमनी दोषवर्जिता ।

सर्वज्ञा सान्द्रकरुणा समानाधिकर्षजा ॥ १०२ ॥

निस्तुलेति — उपमाभावात्निस्तुला 'हेतुदृष्टान्तवर्जित' मिति । त्रैपुरोपनिषत् ।

नीलचिकुरेति — नीलाशिकुराः कुन्ताया यस्याः ।

निरपायेति — अपायोऽत्ययो नाशस्तद्रहिता ।

निरत्ययेति — 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयो' रिति विश्वकोशानु-
सारेणातिक्रमादिरहिता निरत्यया ।

दुर्लभेति — दुर्लभा योगिनामप्यमाध्यत्वात् ।

दुर्गमेति — अत एव दुर्गमा अधिगन्तुमशयन्त्वात् । अदुर्गमेति वा छेदः । न
विद्यते दुर्गमो यस्या इति तदर्थः । दुर्गमाख्यदैत्यवधप्रयोजिकेति यावत् ।

दुर्गेति — अत एव दुर्गा । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे पाञ्चरात्रे लक्ष्मीतन्त्रे च
भगवत्येव

तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्य महासुरम् ।

दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति ॥

।. नित्यत्वं प्राप्नोति

इति । काशीखण्डेऽपि 'दुर्गा नाम महादेव्य इत्यादिरध्यायः सर्वोऽप्येतत्पर एव । इयं च भीमरथतीरं संनतिक्षेत्रवासिनी । दुर्गापदनिरुक्तिर्देवीपुराणेऽपि—

मुचलादिभये । दुर्गे तारिता रिपुमकटे ।

देवाः शक्रादयो येन तेन दुर्गा प्रकीर्तिता ॥

इति । इयं च वाराणस्या मुवाहुनाम्ने राजे वरदानेन तेन प्रार्थिता मती देव्यनेन दुर्गेति नाम्ना प्रसिद्धा स्थिता । तदुक्तं देवीभागवते तस्मै वरदानोत्तरं तत्प्रार्थना-प्रकरणे—

नगरेऽत्र त्वया मानः स्थातव्यं सर्वदा शिवे ।

दुर्गादेवीति नाम्ना वै त्वं शक्तिरिह मस्थिते ॥

इति । नववर्षा कस्यापि दुर्गेत्युच्यते । तदप्युक्तं तत्रैव 'नववर्षा भवेद्दुर्गे' इति तेन तद्रूपा वेत्यर्थः ।

दुःखहन्त्रीति—दुःखस्य सांसारिकस्य हन्त्री । तदन्यन्तविमोकोऽपवर्गं 'इति गी।मसूत्रात् । 'दुःखेनान्यन्तविमवशचरति' इति श्रुतेश्च ।

मुखप्रदेति—मुखान्प्रीतिकामुष्मिककैवल्यरूपाणि प्रकर्षेण दत्ते मुखप्रदा । 'रत्नसूत्रायं लब्धवानन्वी भवति' इति श्रुतेः । एतस्य विस्मयः पाद्ये पुष्करखण्डे-तन्मभागे तदभिरध्यायैर्प्रेष्यः ॥ १०१ ॥

दुरांति—दृष्टाना दोषवता दूरा अप्राप्या । तेन भजन्ति कुतर्कजा देवी विष्णेश्वरी शिवा 'मिति देवीभागवतात् ।

दुराचारेति—दुराचारं शास्त्रविरुद्धाचारं शमयतीति तथा । वक्ष्यति च पुरस्तात्

'नत्यकर्माननुष्ठानान्निषिद्धकरणादापि ।

यत्पाप जायते पश्चात् तत्सर्वं नश्यति द्रुतम् ॥

इति ।

दोषवर्जितेति—दोषं रागद्वेषादिमिर्वर्जिता ।

सर्वज्ञेति—सर्वं जानातीति सर्वज्ञा । 'यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः । 'सर्वज्ञा सर्ववेत्तुत्वा' इति देवीपुराणाच्च ।

सान्धेति—सान्द्रा घना करुणा यस्याः ।

१. धीबलादिभये

समानेति— न तत्समश्चाभ्यभिरुच्च दृश्यते ' इति श्रुती दर्शननिषेधेन तद्विषययोरेव निषेधात्समानाधिकार्यां वर्जिता । १०२ ॥

अथ सगुणरूपमाश्रित्याह—

सर्वशक्तिमयी सर्वमङ्गला मद्गतिप्रदा ।

सर्वेश्वरी सर्वमयी सर्वमन्त्रस्वरूपिणी ॥ १०३ ॥

सर्वेति—वालाब्रगलादिनिर्दिष्टशक्त्यभेदात्सर्वशक्तिमयी । ' ब्रह्ममयं जगदि' त्यादाविव मयडभेदार्थकोऽपि । सर्वदेवशक्तिममूहस्तात्वादपि सर्वशक्तिमया । तद्वन्त पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे इन्द्रं प्रति देव्यैव—

महालक्ष्मीरहं शक्र पुनः स्वार्थभवेऽन्तरे ।

हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी ॥

मदीयाः शक्तिवेशा ये तत्तद्देवशरीरगाः ।

संभूय ते ममाभूवन्त्सर्वं परमशोभनम् ॥

आयुधानि च देवानां यानि यानि सुरेश्वर ।

मच्छक्नयस्तदाकरा आयुधानि तदाभवन् ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे त्वयमर्थो त्रिस्तरेण वर्णितो द्रष्टव्यः । ' पदार्थशक्तयो या रास्तास्ता गौरी विदुर्बुधा ' इति लंङ्गादमकुचिनाथक एव सर्वशब्दो वा ।

सर्वमङ्गलेति—सर्वाणि मङ्गलानि यस्याः । देवीपुराणे तु

सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।

ईप्सितानि ददातीति तेन सा सर्वमङ्गला ॥

शोभनानि च श्रेष्ठानि या देवी ददते हरे ।

भक्तानामार्तिहरणी तेनेयं सर्वमङ्गला ॥

इति ॥

इति श्रीभामुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।

द्वितीयशतकेनाभूत्तृतीया घण्टिका कला ॥ २०० ॥

इति श्रीमत्पद्मबाण्येत्यादिभास्कररायकृते ललितासहस्रनामभाष्ये

द्वितीयं शतकं नाम तृतीया कला ॥ ३ ॥

स्वर्गादिमोक्षान्ताः सद्गतोः मतो ब्रह्मणोऽवगतिं ज्ञानं वा सतां गतीर्वा प्रद-
दातीति तथा । 'गतिस्त्व मतिस्त्वं त्वमेवा भवानी'त्यभियुक्तोक्तेः । पाप्मे

त्रिकालं पूजयेद्यस्तु चतुर्दश्यां नराधिप ।

ग गच्छति परं स्थानं यत्र देवो व्यवस्थिता ॥

इत्यारभ्य 'दुर्गापूजोपकरणं स्वल्पं वा यदि वा बहु । कृत्वा वित्तानुसारेण रुद्रलोके
महोद्यत' इत्येवैश्वर्युभिर्ध्यायैः प्रत्युपचारं गुणकामविधिभिः क्रमेण समस्तलोकगति
प्रतिपादकानि वचनानीहोपष्टम्भकत्वेन योजनीयानि ।

सर्वेश्वरीनि अन एव सर्वंस्वामिन्वात्मवैश्वरी ।

सर्वमयीति - अयंकुचिस्वामित्वमभेदं विना न निर्वहतीत्याह । सर्वमयी
श्रित्यादिशिवान्ततन्वाभिन्ना । तदुक्तं कामिके—

चतुर्विधस्युत्तरं यद्भवनातां सतद्वयम् ।

भवनाध्वा स मचिन्व्या रोमवृन्दात्मनो विभोः ॥

पञ्चाशद्वर्णक्षेपेण स्तुवन्वर्णाध्वकल्पना ।

असौ त्वगात्मना चिन्व्यो देवदेवस्य शूलिनः ॥

मत्तकोटिमहामन्त्रैर्मलविद्यासमद्भुवैः ।

मन्त्राध्वा मंधिरात्मानो विचिन्व्यः पार्वतीपतेः ॥

अनेकभेदमभिन्ना मन्त्राणां पदसंहतिः ।

पदाध्वेत्युच्यते सौम्या शिरमामनया स्थितः ॥

पृथिव्यादीनि षड्विंशत्तन्त्रान्यागमवेदिभिः ।

तन्त्राध्वेत्युदितान्यप श्वरमज्जास्थिरूपधृक् ॥

इति ।

सर्वमन्त्रेति - एतदेवावयव्यानुवदति त्रिभिः । सर्वे सप्तकोटिसंख्या मन्त्राः
स्वरूपमस्या । श्रूयते च सुन्दरीतापिनीये 'पूर्वोत्तराभ्यां विद्याया अनेकाः परिकल्पता'
इति स्पष्टतरं च गौडपार्वः 'विद्यायाः पूर्वोत्तराभ्यामनेका जाता' इत्यादिभिः सप्तभिः
सूत्रैः सर्वमन्त्रात्मकत्वं वर्णितं तद्भाष्ये च प्रपञ्चनम् । तत्रैव 'तथा यन्त्रतन्त्राणि'
इति सूत्रं वर्णितं प्रमेयमाह ॥ १०३ ॥

सर्वयन्त्रात्मिका सर्वतन्त्ररूपा मनोन्मनी ।

माहेश्वरी महादेवी महालक्ष्मीर्मृडप्रिया ॥ १०४ ॥

सर्वयन्त्रेति—सर्वेषां घण्टागलादीनां यन्त्राणामात्मस्वरूपमेवात्मिका । 'प्रत्य-
यस्था'दिति त्वम् ।

सर्वतन्त्रेति— वामकेश्वरादिसर्वतन्त्राण्येव रूपं शरीरमस्याः । सर्वतन्त्रैर्निरूप्या वा । तदुक्तं—

बहुधाप्यागमैभिर्नाः गन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्येते स्रोतस्विन्य इवार्णवे ॥

इति । शरीरपक्षेऽपि कामिकागमे—

कामिकं पादकमलं योगजं गुल्फयोर्युगम् ।
पादद्वयाङ्गुलीरूपे कारणप्रसृताह्वये ॥
अजिता जानुनोर्युग्मं दीप्तमूहद्वयं विभोः ।
पृष्ठभागोऽशुमानस्य नाभिः श्रीमुप्रभेदकम् ॥
विजयं जठरं प्राहुर्निःश्वासं हृदयात्मकम् ।
स्वायंभुवं स्तनद्वन्द्वमनलं लोचनत्रयम् ॥
वीरागमः कण्ठदेशो हस्तन्त्रं श्रुतिद्वयम् ।
मुकुटं मुकुटं^१ तन्त्रं बाहवो विमलागमाः ॥
चन्द्रज्ञानमुरः प्रोक्तं बिम्बं वदनपङ्कजम् ।
प्रोद्गीततन्त्रं रसना लनितं गण्डयोर्युगम् ॥
मिद्धं ललाटफलकं संतानं कुण्डलद्वयम् ।
किरणं रत्नभूषा^२ स्याद्वातुलं वसनात्मकम् ॥
अङ्गोपाङ्गानि रोमाणि तन्त्राण्यन्यानि कृत्स्नशः ।
एवं तत्त्वात्मकं^३ रूपं महादेव्या विचिन्तयेत् ॥

इति ।

मनोन्मनीति— भ्रमध्यादष्टमं स्थानं ब्रह्मरन्ध्रादधस्तनं मनोन्मनीति कथितं तद्रूपा । तत्स्वरूपं स्वच्छन्दसंग्रहे—

या शक्तिः कारणत्वेन तदूर्ध्वं चोन्मनी स्मृता ।
नात्र कालकलामानं न तत्त्वं न च देवता ॥
मुनिर्वाणं परं शुद्धं हृदयवक्त्रं तदुच्यते ।
शिवशक्तिरिति ख्याता निर्विकल्पा निरञ्जना ॥

इति । अत एव 'वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः' इति श्रुतौ प्रसिद्धस्य मनोन्मनाख्य-
शिवस्य शक्तिरिति च । त्रिपुरोपनिषद्यपि—

निरस्ताविषयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि ।
यथायात्यन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥

1. मुकुटं मकूट 2. विपूलागमाः 3. रक्तभषा 4. तन्त्रात्मकं

इति । योगशास्त्रे मुद्राविशेषस्य संज्ञा । तल्लक्षणं तत्रैव—

नेत्रे ययोन्मेषनिमेषमुक्ते वायुर्यया वर्जितरेचपूरः ।

मनश्च संकल्पविकल्पशून्यं मनोन्मनी सा मयि संनिधत्ताम् ॥

इति । बृहन्नारदीयेऽपि—

ध्यानध्यातृध्येयभावां यदा पश्यति^१ निर्भरम् ।

तदोन्मनन्वं भवति ज्ञानामृति-षेवणात् ॥

इति । मनांस्युन्मन्यन्ते उस्कृष्टज्ञानयुक्तानि कुरुत इति वा । संधिरार्षः ।

माहेश्वरीति—

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्य प्रकृतिर्नोनस्य यः परः सः महेश्वरः ॥

इति श्रुतिप्रसिद्धस्य महेश्वरपदस्य त्रिगुणातीतत्वं शक्यतावच्छेदकम् । तदुक्तं लङ्गे

तमसा कालरुद्राख्यो रजसा कनकाण्डजः ।

सत्त्वेन सर्वगो विष्णुर्नैर्गुण्येन महेश्वरः ॥

इति । अत्रिच्छिन्नत्वमत्र तृतीयार्थः । महेश्वरपदस्य तद्वाच्ये लक्षणा । कालरुद्रस्य हृत्युपक्रमानुसारात् । तेन तदवच्छिन्नो महेश्वरः ।

मत्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यथा स्थितम् ।

समर्चयन्ति ये लोकास्तन्महेश्वर उच्यते ॥

इति । भारते 'महेश्वरः स भूतानां महतामीश्वरश्च स' इति च । यस्य पञ्च-
विंशतिव्यूहो वातुलशुद्ध प्रतिपादितः सोऽपि महेश्वरस्तस्येयं माहेश्वरी ।

महेश्वरीति—महती च सा देवी च महादेवी । महत्त्वं च प्रमाणागम्यशरीर-
वत्त्वम् । तदुक्तं देवीपुराणे—

बृहदस्य शरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः ।

धातुमहेति पूजायां महादेवी ततः स्मृता ॥

इति । अथवा चन्द्रमूर्तेः शिवस्य महादेव इति संज्ञा तस्य पत्नी । बुधस्य माता रोहिणी नाम्नी देवीत्यर्थः । तथाच लङ्गे—

समस्तसौम्यवस्तूनां प्रकृतित्वेन विश्रुतः ।

सोमात्मकां बुधैर्देवो महादेव इति स्मृतः ॥

सोमात्मकस्य देवस्य महादेवस्य सूरिभिः ।

दयिता रोहिणी प्रोक्ता बुधश्चैव शरीरज ॥

इति । वायवीयेऽपि—

नाम्ना देवस्य महतश्चन्द्रमास्तनुरष्टमी ।

पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रश्चास्य बुधः स्मृतः ॥

इति । मेघं गण्डक्यां चक्रतीर्थाधिष्ठात्री देवता । 'शालग्रामे महादेवी' ति पाषे
पुष्करखण्डे देवीतीर्थेषु परिगणनात् ।

महालक्ष्मीरिति—तत्रैव 'करवीरे महालक्ष्मी' रिति परिगणितां देवीमाह ।
महालक्ष्मीः महती च सा लक्ष्मीश्च । महाविष्णोरियं पत्नी । करवीरं कली कोला-
पुरमिति प्रसिद्धम् । अथवा अम्बिकाशभूतैवेयम् । तदुक्तं मंरालतन्त्रे—

महालनामकं दैत्यं स्यति क्षपयीतीति च ।

महालसा महालक्ष्मीरिति च ख्यातिमागता ॥

उपत्यकायां सह्याद्रेः पश्चिमोदधिरोधमि ।

इति । शिवपुराणेऽपि शिवं प्रस्तुत्य

तस्याङ्कमण्डलारूढा शक्तिमहिेश्वरी परा ।

महालक्ष्मीरिति ख्याता श्यामा सर्वमनोहरा ॥

इति । आयुष्यमूक्ते—'श्रियं लक्ष्मीमम्बिकामोपलाङ्गा' मित्यत्र लक्ष्मीपदमात्रस्य
पार्वत्यां प्रयोगश्च । तेन पदेन पूज्यवाचिमहत्पदस्य 'सन्महत्परमे' त्यादिसूत्रेण
ममासः । 'सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा मा व्यवस्थिते' ति मार्कण्डेयपुराणं च ।
त्रयोदशवर्षात्मककन्यारूपा वा । कन्यां प्रक्रम्य 'त्रयोदशे महालक्ष्मी' रिति धौम्येन
कथनात्

मृडप्रियेति—'मृड मुखने' इति धातां विश्वस्थितिकर्तुः सत्वगुणवतः शिवस्य
मृड इति संज्ञा । 'जनमुखकृते सत्वोद्विकृतौ' मृडाय नमो नमः' इति महिम्नस्तवात्
तस्य प्रिया ॥ १०४ ॥

महारूपा महापूज्या महापातकनाशिनी ।

महामाया महासत्त्वा महाशक्तिर्महारतिः ॥ १०५ ॥

महारूपेति—महत् रूपचतुष्टयमपेक्ष्योत्कृष्टं रूपं यस्याः । तदुक्तं विष्णुपुराणे
परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति मूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः ।
रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥

इति ।

महापूज्येति—महती च सा पूज्या च महापूज्या । पूज्यानां शिवादीनामपि पूज्येत्यर्थः । तथाच पाद्मदेवीभागवतयोः शिवब्रह्मविष्णुकुबेरविद्वदेववायुवमुक्तरूपाग्निशक्रमूर्यंसोमग्रहराक्षसपिशाचमातृगणादिभेदेन तत्तत्पूजनीयदेवीमूर्तिभेदो मन्त्रे शैलेन्द्रनीलस्वर्णरोप्यपित्तकांस्यस्फटिकमाणिक्यमुक्ताफलप्रवालवैडूर्यत्रपुसीसवज्जलोहविकाररूपो विस्मरेण दर्शितः । अत्राग्निशक्रमूर्या माणिक्यमयीमेव प्रतिमां पूजयन्ति । इतरद्यथासंख्यं योजनीयम् ।

महापातकनाशिनोति—महान्ति ब्रह्महत्यादीनि पातकानि नाशयतीति तथा ।
तथाच ब्रह्माण्डे—

कृतम्याखिलपापस्य जानतोऽजानतोऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं परं प्रोक्तं पराशक्तेः पदस्मृतिः ॥

इति । ब्रह्मोत्तरखण्डेऽपि—

बहुनात्र किमुक्तेन श्लोकार्धेन वदाम्यहम् ।
ब्रह्महत्याशक्तं वापि शिवपूजा विनाशयेत् ॥

इति । 'महापातकशब्देन वीरहत्यैव कथ्यते' इति स्वर्णरत्नावल्यामुक्तम् । अत्रैव सौभाग्यरत्नाकरादिषु प्रायश्चित्तप्रकरणे पापतारतम्येन पञ्चदश्या जपसंख्यायां तारतम्यवचनान्यपष्टम्भकत्वेन योजनीयानि ।

महामायेति—ब्रह्मादीनामपि मोहकत्वान्महामाया । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

कालिकापुराणेऽपि—

गर्भान्तज्ञानसंपन्नं प्रेरितं सूतिमार्हतैः ।
उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम् ॥
पूर्वातिपूर्वसंघातसंस्कारेण नियोज्य च ।
आहारादौ ततो मोहममत्वाज्ञानसंशयम् ।
क्रोधोपरोधलोभेषु क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा पुनः पुनः ॥
पश्चात्कामेन योज्याशु चिन्तायुक्तमहर्निशम् ।
आमोदयुक्तं व्यसनासक्तं जन्तुं करोति या ।
महामायेति संप्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी ॥

इति । यद्वा 'माया दम्भे कृपायां चे' ति कोशात्कृपाबहुला ।

महासत्त्वेति—सतो भावो बलं गुणः । प्राणिनश्च सत्वपदार्थाः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयो' रिति विश्वः । महान्ति सत्त्वानि यस्याः ।

महाशक्तिरिति — महती सर्वजगन्निर्वाहकत्वादिरूपा विस्तृता विविधा च शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः सा । 'शक्तिर्बले च सामर्थ्ये तथा प्रहरणान्तरे' इति यावत् । बलायुधपक्षावपीह योज्यौ । उक्तं च विष्णुपुराणे—

एकदेशस्थितस्याग्नेज्योस्ना विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथैतदखिलं जगत् ॥

इति ।

तत्राप्यासन्नदूरत्वाद्बहुत्वं स्वल्पता यतः ।

ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेय विद्यत ॥

इति । 'महाशक्तिः कुण्डलिनी' त्यत्र यदि तृतीयाक्षरस्य तालव्यत्वनिश्चयस्तदात्राकारप्रश्लेषः कर्तव्य इति न पौनरुक्त्यम् । न विद्यते महती शक्तिर्यदपेक्षयेति बहुव्रीहिः । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुतेः । छलाक्षरसूत्रे परिभाषायां चानयोश्चतुरक्षरत्वोक्तिबलात्कृचित्पुस्तकेषूपलम्भाच्च महासनामहाशनापदयोरिव भेदमङ्गीकृत्यास्माभस्तथा व्यख्यातम् । नह्येतद्विष्णुसहस्रनामादिवत्पुनरुक्तिशताक्रान्तं येनार्थभेदमात्रमङ्गीकृत्य शब्दत ऐक्यं सोढव्यं स्यादिति ।

महारतिरिति—महती विषयरतिभ्योऽधिका रतिः प्रीतिर्ज्ञानिनां यस्यां सा । महाकामसुन्दरीत्वाद्वा महारतिरित्युच्यते ॥ १०५ ॥

महाभोगा महेश्वर्या महावीर्या महाबला ।

महाबुद्धिर्महासिद्धिर्महाद्योगेश्वरेश्वरी ॥ १०६ ॥

महाभोगेति—महानाभोगः क्षित्यादिरूपो विस्तारो यस्याः, भोगः सुखं वा धनं वा महद्यस्या इति वा ।

महेश्वर्येति—ऐश्वर्यमीश्वरता विभूतिश्चेत्युभयं महद्यस्याः

महावीर्येति—महान्ति वीर्याणि शुक्रादीनि यस्याः । 'वीर्यं शूक्रे प्रभावे च तेजः सामर्थ्ययोरपी' ति विश्वः ।

महाबलेति—महान्ति बलानि गन्धादीनि यस्याः ।

बलं गन्धे रसे रूपे स्थामनि^१ स्थौत्यमेनयोः ।

बलो हलायुषे दैत्यभेदे बलानि वायसः ॥

इति विश्वः । वायसपक्षे भ्रुमुष्णादयो यत्प्रसादान्महान्तो जाता इति योज्यम् ।
तथाच योगवासिष्ठे वसिष्ठं प्रति भ्रुमुष्णाद्यस्य वायसस्य वाक्यम्—

भ्रातरश्चण्डतनया वायसा एकविंशतिः ।
भ्रातृभिः सह हंसीभिर्ब्राह्मी भगवती तथा ॥
चिरमाराधितास्माभिः समाधिविरमे मति ।
प्रसादपरया काले भगवत्या ततः स्वयम् ॥
तथैवानुगृहीताः स्मो येन मुक्ता वयं स्थिता ।

इत्यादि ।

अथ परिभाषायां चत्वारिंशन्नामानि विभजते ॥

भुवि हि चतुर्वेदां चतुष्पदार्षं भवेदविभो ।
पावत्रयगुणवो द्विर्गोणार्हो द्विविभागशरवोरः ॥ १३ ॥

भुवोति—अत्र प्राथमिकं चतुरितिपदं द्विरिति पदद्वयं चैकैकार्षविभागपरम् ।
तेनाद्ये चत्वारि नामानि चतुरक्षराणि अन्वययोरष्टाक्षरे द्वे द्वे नामनी इति सिद्धयति ।
चतुष्पदेत्यत्र पदशब्दः पादपरः । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

महाबुद्धिरिति—महती च सा बुद्धिश्च महाबुद्धिः । यस्यां बुद्धावृत्तान्नायां
जातव्यं नावशिष्यते सा महती । 'यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विजातं स्या' इति श्रुतेः
महती बुद्धियस्याः सकाशादिति वा ।

महासिद्धिरिति—एवमेव द्वेषा महासिद्धिपदं व्याख्येयम् । सिद्धयश्चाणि-
माद्याः प्रसिद्धाः । अन्या अप्युक्ताः स्कन्दपुराणे—

रमानां स्वत उल्लासः प्रथमा सिद्धिरीरिता ।
द्वन्द्वैरतभिभूतिश्च द्वितीया सिद्धिरुच्यते ॥
अधमोत्तमताभावस्तृतीया सिद्धिरुत्तमा ।
चतुर्थी तुल्यता तेषामायुषः सुखदुःखयोः ॥
कान्तेर्बलस्य बाहुल्यं विशोका नाम पञ्चमी ।
परमात्मपरत्वेन तपोध्यानादिनिष्ठता ॥
षष्ठी निकामचारित्वं सप्तमी सिद्धिरुच्यते ।
अष्टमी च तथा प्रोक्ता यत्र कृचन शायिता ॥

इति ।

महायोगीश्वरीति—महतां योगेश्वराणामीश्वरीति तथा ॥ १०६ ॥

महातन्त्रा महामन्त्रा महायन्त्रा महासना ।

महायागक्रमाराध्या महाभैरवपूजिता ॥ १०७ ॥

महातन्त्रेति—महान्ति बहुफलप्रदानि तन्त्राणि कुलार्णवबालार्णवादीनि ।

महामन्त्रेति—मन्त्रा बालाबगलादयः ।

महायन्त्रेति—यन्त्राणि पूजाचक्रपञ्चक्रामृतघटमेरुलिङ्गादीनि यस्याः सा तथा । यद्वा स्वतन्त्राख्यं तन्त्रं श्रीविद्याख्यो मन्त्रः सिद्धिविद्याख्यं च यन्त्रं महत्सर्वोत्तमं यस्याः । स्वतन्त्रस्यान्यानपेक्षत्वान्महत्त्वम् । तदुक्तं तत्रैव—

भगवन्सर्वतन्त्राणि भवतोक्तानि वै पुरा ।

तेषामन्योन्यसापेक्षयाज्जायते मतिविभ्रमः ॥

तस्मात्तु निरपेक्षं मे तन्त्रं तासां वद प्रभो ।

इति प्रश्न

शृणु कादिमतं तन्त्रं पूर्णमन्यानपेक्षया ।

गोप्यं सर्वप्रयत्नेन गोपनं तन्त्रचोदितम् ॥

इति । सौन्दर्यलहरीमप्युक्तम्—

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसंधाय भूवनं

स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसवपरतन्त्रः पशुपतिः ।

पुनस्त्वं निबन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना

स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवार्तातरदिदम् ॥

इति मन्त्रविषये तु 'श्रीविद्यं तु मन्त्राणा' मित्यादीनि कुलार्णवशक्तिरहस्ययोः परः सहस्रं वचनानि द्रष्टव्यानि । सिद्धिविद्याख्यं यन्त्रं प्रकृत्य नित्यातन्त्रं स्मर्यते—

ललिताविद्यया विद्यामन्यां यन्त्रेण वामुना ।

यन्त्रमन्यत्समं वेत्ति योऽसौ स्यान्मूढचेतनः ॥

इति ।

महासनेति—महदासनं क्षित्यादिषट्त्रिंशत्तन्त्रं पं यस्याः । 'एषा भगवती सर्वतत्त्वान्याश्रित्य तिष्ठती' ति देवी भागवतात् ।

महायागक्रमेति—ब्राह्मणार्च्यशभूताक्षोभ्यादिचतुःषष्टियोगिनीपूजासहितो महायागः, स एव क्रमः तदितरस्य सर्वस्यापि त्रिविधनफलप्रदत्वेनाक्रमत्वात्तेनाराध्या । 'शक्तौ च परिपाट्यां च क्रमश्चलनपञ्क्तयो'रिति शाश्वतः । यद्वा भावनोपनिषदा प्रतिपादितो यागो रहस्यतरः त्रिवयोग्यैरुसाध्यो महायागः । स चास्माभिस्तद्भाष्ये तत्प्रयोगविधी च विशदीकृत इति नेहोच्यते ।

महाभैरवेति—भरणरमणवमनकर्ता सृष्टिस्थितिसंहृतिकारी परशिवो भैरवः
स एव महास्नेन महाभैरवेण पूजिता । तदुक्तं पाद्ये—

शंभुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शंभाम् ।
अक्षमालां करे कृत्वा न्यासेनैव भवोद्भव ॥

इति । महाशंभुनाथो महायागेन चिदग्निकुण्डाल्ललितां प्रादुर्भावयामासेति ललितो-
पाख्याने प्रसिद्धम् ॥ १०७ ॥

महेश्वरमहाकल्पमहाताण्डवसाक्षिणी ।
महाकामेशमहिषी महात्रिपुरसुन्दरी ॥ १०८ ॥
चतुःषष्ट्युपचारादृष्या चतुःषष्टिकलामयी ।
महाचतुःषष्टिकोटियोगिनोगणसेविता ॥ १०९ ॥

महेश्वरेति—महाकल्पे महाप्रलये यन्महेश्वरस्य महाताण्डवं विश्वोपमहारा-
वात्मकशेषममुद्भूतानन्दकृतं तत्कालेऽन्यस्य कस्याप्यभावादियमेव साक्षिणी । तदुक्तं
पञ्चवशीस्तवे—

कल्पोपसंहरणकल्पितताण्डवस्य देवस्य खण्डपरशोः परभैरवस्य ।
पाशाङ्कुशंक्षवशारासनपुष्पबाणैः सा साक्षिणी विजयते तव मूर्तिरेका ॥

इति ।

एषा संहृत्य सकलं विश्वं क्रीडति संक्षये ।
लिङ्गानि सर्वजीवानां स्वशरीरे निवेश्य च ॥

इति देवीभागवते । महावासिष्ठेऽपि निर्वाणप्रकरणोत्तरार्धे एकाशीनितमे सर्गे
शताधिकैः श्लोकेभ्यश्चैव भूतमतिभयंकरं नृत्यमुभयोर्निर्वर्ण्योपसंहृतम् ।

डिम्भं डिम्भं मुडिम्भं पच पच सहसा श्मयश्मयं प्रश्मयं
नृत्यन्त्या शब्दवाद्यैः स्रजमुरसि शिरः शेखरं ताक्ष्यपक्षैः ।
पूर्णं रक्तासवानां यममहिषमहाशृङ्गमादाय पाणी
पायाद्वो वन्द्यमानः प्रलयमुदितया भैरवः कालराश्या । इति

महाकामेशेति — महतः कामस्य परमशिवाभिन्नस्येशस्य भूपस्य महिषी
कृताभिषका पत्नी ।

महात्रिपुरसुन्दरीति—त्रयाणां मातृमानमेयानां पुरं नगरं तदारिमिका च सा
महती च सा सुन्दरी चेति तथा ॥ १०८ ॥

चतुःषष्टीति—चतुरधिका षष्टिश्चतुःषष्टिस्तावन्त उपचारा भगवता परशु-
रामेण कल्पसूत्रे गणिताः । अन्येऽप्यष्टौ तन्त्रान्तरे—

शिवपादप्रसूनानां धारणं चात्मरोपणम् ।
 परिवारविसृष्टिश्च गुह्यभक्तार्चनं तथा ॥
 शिवपुस्तकपूजा च शिवाग्नियजनं ततः ।
 शिवपादोदकादानं साङ्ग प्राणाग्निहोत्रकम् ॥
 एते चतुःषष्टियुता उपचारा द्विसप्ततिः ।

इति । चतुरधिका षष्टिश्चतुःषष्टिस्तत्संख्या उपचाराः पूजाप्रकरणेऽस्माभिः कृताः
 तैराढ्या । धनिनी तदभिन्नधनशीला ।

चतुष्षष्टिकलेति --- चतुःषष्टिकलाः शार्ङ्गधरीये कथाकोशे च धीधरीये
 लक्ष्मीपीठिकायां च वैलक्षण्येन गणितास्ता निष्कृष्य लिख्यन्ते—

अष्टादशल्लिखितबोधस्तल्लेखनशीघ्रवाचने चित्रम् ।
 बहुविधभाषाज्ञानं तत्कविताश्रितनिगदिता द्यूतम् ॥
 वेदा उपवेदाश्चत्वारः शास्त्राङ्गपट्के द्वे ।
 तन्त्रपुराणस्मृतिकं काव्यालंकारनाटकादि द्वे ॥
 शान्तिर्वंश्याकर्षणविद्वेषोच्चाटमारणानि च पट् ।
 गतिजलदृष्ट्यग्न्यायुधवाग्नेतःस्तम्भसप्तकं शिल्पम् ॥
 गजहयरथनरशिक्षाः सामुद्रिकमल्लसूदगारुडका ।
 तत्तत्सुपिरानद्धधनेन्द्रजालनृत्तानि गीतरमवादी ॥
 रत्नपरीक्षा चौर्यं घातुपरीक्षाप्यदृश्यत्वम् ।
 इति भास्करसुधियोक्ता^१ निष्कृष्य कलाश्चतुःषष्टिः ॥

इति तत्प्रचुरा । कलाशब्दस्तन्त्रपरो वा । तान्यपि चतुःषष्टिर्वात्मिकेश्वरतन्त्रे गणि-
 तानि । तानि तट्टी^२कायामस्माभिर्विवेचयिष्यन्ते । तन्मयी तत्प्रधाना ।

महाचतुष्षष्टीति— ब्राह्मद्यादीनामष्टानां मध्ये एकैकस्या अंशभूता अक्षोभ्यादि-
 शक्तयोऽष्टावष्टाविनि चतुःषष्टिर्योगिन्यः । तामामपि प्रातिस्विकमंशभक्ताः कोटि-
 संख्याका गणास्तैर्महद्भिः सेविता । वस्तुतस्तन्त्रराजोक्तास्ता एवेह ग्राह्याः । तथा

ललिताचक्रनवके प्रत्येकं शक्तयः प्रियं ।

चतुःषष्टिमिताः कोटयः ॥

इति । (ताः संहृत्य पञ्चाब्जानि सप्तार्बुदानि पट्कोट्यां भवन्ति । नवसु त्रैलोक्य-
 मोहनादिचक्रादिषु प्रतिचक्रं भिन्नाभिन्नाश्चतुःषष्टिकोटिमंख्याका योगिन्यः सन्तीति

1. भास्करकविनोक्ता
2. सनुबन्धेऽस्माभिविवृतानि

ताः संहृत्य पञ्चाब्जानि मन्त्रार्चुदानि षट्कोट्यो भवन्ति । तदिदं चोतयितुं महत्पदं
कोटिरेव विशेषणं वा । महत्त्वं च नक्षगुणितत्वम्) ॥ १०९ ॥

मनुविद्या चन्द्रविद्या चन्द्रमण्डलमध्यगा ।
चाररूपा चारुहासा चारुचन्द्रकलाधरा ॥ ११० ॥
चराचरजगन्नाथा चक्रराजनिकेतना ।
पार्वती पद्मनयना पद्मरागसमप्रभा ॥ १११ ॥

मनुविद्येति—

मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च लोपामुद्रा च मन्मथः ।
अगस्तिरग्निः सूर्यश्च इन्द्रः स्कन्दः शिवस्तथा ॥
क्रोधभट्टारको देव्या द्वादशामी उपासकाः ।

इति वचने संगृहीतो द्वादशप्रकारः श्रीविद्याप्रस्तारः । तदुद्धारश्च ज्ञानार्णवे द्रष्टव्यः ।

चन्द्रविद्येति—नेषु मनुचन्द्रविद्योभयरूपेत्यवयुन्यानुवादेन नामद्वयम् ।

चन्द्रमण्डलेति—चन्द्रमण्डलस्य मध्यं गच्छन्तीति तथा कुण्डलिन्याः सहस्रार-
कर्णिकाचन्द्रभेदित्वात् मायमंध्यावन्दने आयुष्करप्रयोगादौ च चन्द्रमण्डले ध्येयत्वात् ।
शिवपुराणे देवीं प्रति शिववचनम्—

अहमग्निशिरोनिष्ठस्त्वं सोमशिरसि स्थिता ।
अग्नीषोमात्मकं विश्वमावाभ्यां समधिष्ठितम् ॥

इति । चन्द्रमण्डलं तु श्रीचक्राभिन्नमिति रहस्यम् ।

चाररूपेति—चारु सुन्दरं रूपं लावण्यं यस्याः ।

चारुहासेति—चारुः हासो यस्याः । 'तवैव मन्दस्मितबिन्दुरिन्दु' रित्युक्तेः ।
परमानन्दप्रदः प्रबोधविशेषो गुरुमुखैकवेद्यो यस्या इति तु लक्षणया कश्चिदूचे ।

चारुचन्द्रकलाधरेति—चारुर्वा वृद्धिक्षयरहितायाश्चन्द्रकलायाः सादारूप्याया-
श्चिद्रूपाया धरा धारयित्री । यद्वा चन्द्रकलाख्या राजकन्या देवीभागवते प्रसिद्धा ।
तस्याः स्वप्ने कामराजबीजोपासकः सुदर्शनारूपो राजपुत्र एव त्वया वरणीय
इत्यम्बया कथितं तेन चारु यथातथा चन्द्रकलायाः धरा आधारभूतेत्यर्थः । तदुक्तं
तत्रैव तृतीयस्कन्धे—

एतस्मिन्समये पुत्री काशिराजस्य सत्तमा ।
नाम्ना शशिकला दिव्या सबलक्षणसंयुता ॥

इत्युपक्रम्य

स्वप्ने तस्याः समागत्य जगदम्बा निशान्तरे ।
उवाच वचनं चेदं समाश्वास्य सुखं स्थिता ॥
वरं वरय सुश्रोणि मम भक्तं सुदर्शनम् ।
सर्वकामप्रदस्तेऽस्तु वचनान्मम भामिनि ॥

इत्यादि ॥ ११० ॥

धराचरेति—जंगमस्थावरात्मकस्य जगतोऽधीश्वरी ।

धक्रराजेति—त्रैलोक्यमोहनादिनवचक्रराजमेव निकेतनं वासस्थानं यस्याः ।

पावतीति — हिमवत्पर्वतस्य स्त्रचपत्यत्वात्पावती । काचिदपवादविषयेऽ-
प्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेरिज्जभाव इत्याहुः । 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इतिवत्संबन्ध-
सामान्यमेवेह विवक्षितं न विशेष इति युक्तम् ।

पद्मेति—पद्मे इव नयने यस्याः सा पद्मनयना ।

पद्मरागेति—पद्मरागाख्यरत्नेनारक्तेन समा तुल्या प्रभा कान्तिर्यस्यास्तथा ।
पद्माविशेषस्य कोकनदस्य रागेण रक्तिम्ना समेत्यादि वा । 'त्रायस्व कुण्डलिनि
कुङ्कुमपङ्कताम्ने' इति कल्याणाचार्योक्तेरमृतकुण्डलिनीपरं वेदं नाम ॥ १११ ॥

पञ्चप्रेतासनासीना पञ्चब्रह्मास्वरूपिणी ।

चिन्मयी परमानन्दा विज्ञानघनरूपिणी ॥ ११२ ॥

पञ्चेति—ब्रह्माद्याः पञ्चापि वामादिस्वस्वशक्तिविरहे सति कार्याक्षमत्वा-
द्वामांशेन^१ प्रेताः तैः कल्पिते आसने पञ्चके आसीना । तदुक्तं ज्ञानार्णवे—

पञ्च प्रेतान्महेशान ब्रूहि तेषां तु कारणम् ।

निर्जीवा अविनाशास्ते नित्यरूपाः कथं वद ॥

इत्यादिना देव्या पृष्ट ईश्वर उवाच—

साधु पृष्टं त्वया भद्रे पञ्चप्रेतासनं कथम् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वश्च सदाशिवः ॥

पञ्च प्रेता वरारोहे निश्चला एव ते सदा ।

ब्रह्मणः परमेशानि कर्तृत्वं सृष्टिरूपकम् ॥

वामा शक्तिस्तु सा ज्ञेया ब्रह्मा प्रेतो न संशयः ।
शिवस्य करणं नास्ति शक्तेस्तु करणं यतः ॥

इत्यारभ्य

सदाशिवो महाप्रेतः केवलो निश्चलः प्रिये ।
शक्त्या विनाकृतो देवि कथंचिदपि न क्षम ॥

इत्यन्तम् ।

पञ्चब्रह्मेति -- ब्रह्मादिसदाशिवान्तानां पञ्चानामपि ब्रह्मकोटावन्तर्भावात्पञ्च
ब्रह्मणां स्वरूपमस्याः । तदुक्तं त्रिपुरसिद्धान्ते—

निर्विशेषमपि ब्रह्म स्वस्मिन्मायाविलासतः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥
इत्याख्यावशातः पञ्च ब्रह्मरूपेण संस्थितम् ।

इति । यद्वा ईशानतन्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजाताख्यानि पञ्च ब्रह्माणि । तथाच
संज्ञे 'क्षेत्रज्ञप्रकृतिबुद्धचङ्कारमनांसि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वोपस्थानि शब्दादिपञ्च-
तन्मात्राणि च पञ्च ब्रह्मस्वरूपाणीत्युक्त्वा तेषामाकाशादिपञ्चमहाभूतजनकत्व-
मुक्तम् । तादृशस्वरूपवतीत्यर्थः । यज्ञवर्भवखण्डेऽप्युक्तम्—

एक एव शिवः साक्षात्सत्यज्ञानादिलक्षणः ।
विकाररहितः शुद्धः स्वशक्त्या पञ्चधा स्थितः ॥

इति । सृष्टिस्थित्यादिपञ्चकृत्यशक्तिभिः सद्योजातादिपञ्चरूपो जात इत्यर्थः ।
गरुडपुराणेऽपि—

लोकानुग्रहकृद्विष्णुः सर्वदुष्टविनाशिनः ।
धामुदेवस्य रूपेण तथा संकर्षणेन च ॥
प्रद्युम्नाख्यस्वरूपेणाऽनिरुद्धाख्येन च स्थितः ।
नारायणस्वरूपेण पञ्चधा ह्यद्वयः स्थितः ॥

इति आचार्यैरप्युक्तम्—

पुंभावलीला पुरुषास्तु पञ्च यादृच्छिकं संलपितं त्रयी ते ।
अम्ब त्वदक्ष्णोरणुरंशुमाली तवैव मन्दस्मितबिन्दुरिन्दुः ॥

इति ।

चिन्मयीति — चिदभेदाच्चिन्मयी ।

परमेति—परम उत्कृष्ट आनन्दो यस्याः स्वरूपं सा । 'यो वै भूमा तत्सुख'
मिति श्रुतेः ।

विज्ञानेति—विज्ञानं चैतन्यमेव घनं सान्द्रं तदेकरसं रूपमस्याः । विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाये 'ति श्रुतौ विज्ञानघनपदस्य त्रिदेकरसपरत्वेन व्याख्यान-दशनात् । अथवा विज्ञानशब्दो जीवपरः । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानमन्तरो यमयती' त्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणे तथा व्याख्यानात् । तैर्घनं समष्ट्यात्मकं रूपमस्याः । जीवसमष्ट्याभिमानहिरण्यगर्भात्मिकेत्यर्थः । 'एतस्माज्जीवघना' दिति श्रुतौ जीव-घनपदस्य तथा व्याख्यानात् ॥ ११२ ॥

ध्यानध्यातृध्येयरूपा धर्माधर्मविवर्जिता ।

विश्वरूपा जागरिणी स्वपत्नी तंजसात्मिका ॥ ११३ ॥

ध्यानेःत—'धर्मं चिन्तायाम् । चिन्ता मानसं ज्ञानं 'प्रत्ययैकतानता ध्यान'-मिति योगसूत्रोक्तम् । ज्ञानज्ञानतूजेयाख्यत्रिपुटीरूपेत्यर्थः ।

धर्मोति—इष्टानिष्टप्रापकं कर्मणी धर्माधर्मौ । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

धर्मोति धारणे धातुर्महत्त्वे वै प्रपद्यते ।

धारणेन महत्त्वेन धर्म एव निरुच्यते ॥

तेनेष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।

इतरोऽनिष्टफलदस्त्वाचार्यैरपदिश्यते ॥

इति । संबर्तस्मृतिरपि—

देशे देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

आम्नायैरविरुद्धश्च स धर्मः परिकीर्तितः ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इति । जैमिनिरपि 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति । अत्रैवाधर्म इत्यकारप्रश्लेषेण विहितनिषिद्धक्रियात्वं तल्लक्षणे ऊह्ये । ताभ्यां विवर्जिता । तिर्यगधिकरणन्यायेन देवतानां कर्मानधिकारित्वान्, शास्त्रस्याविद्यावद्विषयत्वाद्वा । यद्वा धर्माधर्मौ । बन्ध-मोक्षौ । 'धर्माधर्मस्य वाच्यस्य विषामृतमयस्य च' इति नित्याहृदयश्लोके तथा व्याख्यानदर्शनात्तदुभयरहिता । तथा च त्रिपुरोपनिषदि श्रूयते—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येपा परमार्थतः ॥

इति । अथवा धर्मशब्दो मत्वर्यलक्षणया धर्मपरः । अधर्मशब्दो बहुव्रीहिणा धर्म-परः । धर्मधर्मभावेन रहिता । जगता सहात्यन्ताभिन्नेत्यर्थः । धर्माधर्मशब्दौ

शक्तिशिवाक्षरवाचको ताम्यां विवर्जिता पञ्चदशी ललितेति तु रहस्यार्थः । धातूनामनेकार्थत्वाद्जनमभिवृद्धिः । तच्च।क्षरद्वयं नित्याह्वये कथितम्—

मध्यप्राणप्रथारूपस्पन्दव्योम्नि स्थिता पुनः ।

मध्यमे मन्त्रपिण्डे तु तृतीये पिण्डके पुनः ॥

राहूकूटद्वयं स्फूर्जत् ।

इति । एतस्यार्थां गुरुमुखादवगन्तव्यो वरिवस्यारहस्ये वा सेतुब्रह्मे वा प्रपञ्चितोऽस्माभिरिति ततोऽवगन्तव्यः ॥

अथैकोनविंशतिनामभिर्जिवेश्वरयोर्भेदान्विभजस्तदात्मकत्वेन देवीं स्तोतुमुपक्रमते—**विश्वरूपेत्यादिना** । सृष्टिक्रमे हि प्राथमिकस्तमःसर्गस्ततो महतः सर्गस्ततोऽहंकारस्य अ्यात्मकस्य । ततः पञ्चतन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभूतानि शब्दादीनि भवन्ति । तेषु च पञ्च ज्ञानशक्तयः पञ्च क्रियाशक्तयश्च सन्ति । तास्वाद्या व्यष्टिवेषेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं जनयन्ति । समष्टिवेषेण त्वन्तःकरणम् । अन्त्या अपि व्यष्टिवेषेण वागादिकर्मेन्द्रियपञ्चकं समष्टिवेषेण प्राणं जनयन्ति । धर्मभूताः शब्दादयस्तु गगनादिस्थूलभूतपञ्चकं जनयन्तीति वस्तुस्थितिः । तत्र व्यष्टिभूतैः स्थूलभूतोपाधिभिः सूक्ष्मभूतोपाधिभिः कारणोपाधिभिश्चोपहितं चैतन्यं क्रमेण विश्वतैजसप्राज्ञपदवाच्यं भवति । समष्टिभूतैस्तरूपहितं तु तत्त्वं क्रमेण वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरपदवाच्यम् । अन्तःकरणकारणोपहितः परमात्मा हिरण्यगर्भः । प्राणकारणोपहितस्तु सूत्रात्मा । उभाभ्यां कारणाभ्यामविभक्ताभ्यामनुगमव्योपहितस्त्वन्तर्यामीत्युच्यते । एते त्रय एव ब्रह्माविष्णुरुद्रपदैः क्रमादिभिधेया भवन्ति । एतच्च व्यष्टिजीवात्मसमष्टिजीवात्मपरमात्मना प्रातिस्विकं त्रैविध्यमौपनिषदानां मतमवलम्ब्योक्तम् । तेषामन्ते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामवस्थानां सृष्टिस्थितिसंहाराणां कृत्यानां च त्रयस्य त्रयस्यैवाङ्गीकारात् । तान्त्रिकाणां मते तु तुर्यतुर्यातीतयोरवस्थयोस्तिरोधानानुग्रहयोः कृतयोश्च द्वयोर्द्वयोराधिक्येन तदवस्थाकृत्यापन्नयोर्जीवपरमात्मनोऽप्याधिक्यात्प्रातिस्विकं पाञ्चविध्यम् । नर्चंतावता वैमत्यं, निवृत्करणपञ्चीकरणप्रक्रिययोरेव स्थानसूक्ष्मदृष्टिभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः, परंतु सुषुप्तावेव प्राज्ञस्य ब्रह्मभावसंपत्त्या तदतीतावस्थाद्वयापन्नस्यात्मनो न जीवभावः । अविद्यालेशानुवृत्तेः सत्त्वाच्च न परमात्मभावोऽपि । अत एव सुषुप्तिदशापन्नजीवोपाधेः कारणशरीरत्वेनेव तुर्यदशापन्नजीवोपाधेमहाकारणशरीरत्वेन व्यवहारः 'तत्परश्च शिवतुल्यो जायत' इति शिवसूत्रे तादृशः शिवतुल्यत्वेन निर्दिष्टः । अर्धसाम्यादर्धशिव इति तदर्थः । अत एव च ततोऽपि परस्य 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती' ति श्रुतावभेदस्य परमसाम्यपदेन निर्देश उपपद्यते । अनेनैवाशयेन पूर्णजीवतायाः पूर्णशिवतायाश्च तद्दशायामभावात् पृथग्गणनमौपनिषदानाम् । अत एव 'मृग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषा' दित्यधिकरणे मूर्च्छावस्थायाः पार्थक्येन गणनाभावेऽयमेव हेतुस्तरूपन्यस्तः ।

अस्त्येव वा गणनं पञ्चत्रिधजीवोपाधीनां पञ्चकोशपदैर्ध्ववहादर्शनात् । परमा-
त्मनस्तु तिरोधानानुग्रहापरपर्यायबन्धमोक्षदानोपाधिकत्वेन ' ईश्वरो बहिरुन्मेषो
निमेषोऽन्तः सदाशिव ' इति शंघतन्त्रोक्तलक्षणानुसारेण रुद्रात्परतो भेदद्वयमक्षुण्णम् ।
एवं सति विश्वे स्थूलभूतोपहितजागरावस्थापन्नचैतन्यात्मका जीवास्तत्समष्टिभूतो
वेश्वानरो रूपं चैतन्यदृष्ट्यात्मैव यस्याः सा विश्वरूपेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं धर्मधर्मि-
भाबविवर्जितेत्युक्तं तेन जगदभेदः सिद्ध इत्याह—विश्वरूपेति । विश्वमेव यस्या
रूपं न तु विश्वाधारत्वेन धर्मभूतमन्यद्रूपमस्तीत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

यथा हि कदली नाम त्वष्पत्रान्या न दृश्यते ।

एवं विश्वस्य नान्यत्वं त्वत्स्यादीश्वर दृश्यत ॥

इति । देवीभागवतेऽपि प्रथमस्कन्धे—

वटपत्रशयानाय विष्णवे बालरूपिणे ।

श्लोकार्धेन तदा प्रोक्तं भगवत्याम्बिलार्थदम् ॥

सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनातनम् ।

इति । अथवा साक्षाद्ब्रह्मणो जीवभावोऽत्यन्तं नीचं रूपमिति गुणकतुल्यत्वम् ।
अत एव नीचसेवात्मकवृत्तेः श्ववृत्तिरिति संज्ञा । नीचतरः पशुभाव इति यावत् ।
तादृशं स्वरूपं विगतं यस्याः प्रसादात्सा विश्वरूपा । अथवा षोडशकलात्मिका
त्रिपुरसुन्दरीत्यविवादम् । तदुक्तं वासनामुभयोदये—

दर्शाद्याः पूर्णिमान्ताश्च कलाः पञ्चदशैव तु ।

षोडशी तु कला ज्ञेया सच्चिदानंदरूपिणी ॥

इति । चन्द्रमण्डले हि सादाद्या कला वृद्धिह्लासरहितैका । अन्याः पञ्चदश
यातायातभागिन्यः । तदभिन्नायाः श्रीदेव्या अपि चिद्रूपा कला त्रिपुरसुन्दरीपद-
वाच्यैका । अन्यास्तु कामेश्वर्यादिचित्रान्तास्तिथिभेदेन त्रिपरिवर्तमानाः । तदाभि-
न्नायां पञ्चदश्यामप्येकमक्षरं गुरुमुखैकवेद्यं चिद्रूपं यद्दशादस्याः श्रीविद्येति संज्ञा ।
अन्यानि च पञ्चदशाक्षराणि सर्वेषामकैः श्रूयमाणानि नित्यास्वरूपाणि । एवं
चन्द्रमण्डलदेवीपञ्चदशीनामैक्यमिति तत्तत्कलाक्षराणामप्यैक्यमेव । अत एव पञ्च-
दशसंख्यानां तिथीनामाक्षराणामपि त्रिखण्डत्वं यथा नन्दा भद्रा जया रिकता पूर्णेति
त्रिरावृत्तेन भेदेन वाग्भवादिक्लृप्तभेदेन च । अत एव खण्डत्रयेणैव तैत्तिरीयाः शुक्ल-
पक्षरात्रीणां पञ्चदशानां नामान्यामनन्ति ' दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना
आप्यायमानाप्यायमानाप्यायसून्तरापूर्थमाणापूर्थमाणा पूरयन्ती पूर्णा षोणंमासी ' ति ।
एवमेतद्द्विसानामपि खण्डत्रयेणैव नामान्याम्नायन्ते ' संज्ञानं विज्ञानं जानदभिजानत् ।
संकल्पमात्रं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकल्पं कल्पं श्रेयोवसीय आयस्संभूतं भूत '

मिति । अनयोरनुवाकयोश्च दिवमरात्रिनामत्वमित्यपि तत्रैवाभ्यातम् 'संज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टे'त्येतावनुवाको पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानीति । अत्र यद्यपि खण्डत्रयमपि समानसंख्यमेव तथाप्येकादश्या दशमीवेधे दशमीत्वात् 'उपोष्या द्वादशी शुद्धे'ति वचनाद्द्वादश्या एवैकादशीत्वाच्चरमखण्डान्तर्गततियेर्मध्यमखण्डे प्रवेशान्मन्त्रे द्वितीयतृतीयखण्डौ षट्चतुरक्षरी भवतः । अत एव वेधाभावपक्षाभिप्रायेण सूर्यादिविद्यान्तरेषु समानाक्षराण्येव त्रीणि कूटानि । अननैवाशयेन सुभगो-
दयटीकायां सल्लेनोक्तम्—

आपूर्यमाणायाः कलायाश्चन्द्रखण्डान्तः स्थिताया अपि सौरखण्डेऽन्तर्भावः ।
इराकलाप्रभेदत्वादिरापूर्यमाणयोरेक्यमनुमंघेयम् ॥

इति । उक्तश्लोके दर्शाद्या एति पदस्य शुक्लप्रतिपदाद्या इत्यर्थः । उदाहृतश्रुती प्रतिपदो दर्शनामकत्वोक्तेः तासां तिथीनां मन्त्राक्षराणां च प्रातिस्वकं शिवशक्ति-
मायाशुद्धविद्यादितत्त्वात्मकत्वं कौलिकसामयिकमतभेदेन तत्तदुपासनाप्रकारश्च चन्द्र-
कलायां द्रष्टव्यः । एवं च परस्परभेदाच्छुक्लपक्षचतुर्थीरात्रेः संजाभूतमपि विश्वरूपा
पदं वाग्भवकूटचतुर्थाक्षरस्य शुद्धाविद्यातत्त्वस्य च प्रतिपादकमिति तत्तितयाभि-
न्नेत्यर्थः । अथवा विश्वरूपमिति नपुंसकं पदम् । तस्य च मिथ्याजगदधिष्ठानेति-
वत्स्त्रीलिङ्गता । तच्च कृष्णपक्षपञ्चमीदिवसवाचकम् । तथाच श्रूयते—

प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् ।

शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धम् ॥

अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत् ।

मुता मुन्वती प्रमूता सूयमानाभिषूयमाणा ॥

पीति प्रपा संपा तृप्तिस्तर्पयन्ती ।

कान्ता काम्या कामजाती युष्मती कामदुघा ॥

प्रस्तुतं विष्टुतं मुतामुन्वती ॥

इति । एतावनुवाकावपरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानीति । तेन तद्रूपेत्यर्थः ।
एवं रात्रिर्विशेषस्य दिवसविशेषस्य चोपलक्षणरीत्या श्लेषलिप्सया चैकैकस्यैवोपा-
दानेऽपि सर्वरात्रिरूपा सर्वदिवसरूपा चेत्यर्थः पर्यवस्यति । अत एवेदृशज्ञाने फल-
विशेषः श्रूयते 'स यो हवा एता मधुकृतश्च मध्वृषांश्च वेद कुर्वन्ति हास्येता
अग्नौ मधुनास्येष्टापूर्तं धप्रन्ति । अथ यो न वेद न हास्येता अग्नौ मधु कुर्वन्ति
घयन्त्यस्येष्टापूर्तं' इति । अत्र मधुकृच्छब्दो रात्रिपरः । मध्वृषशब्दश्च दिवसपरः
'या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयस्ता मधुकृतो यान्यहानि ते मध्वृषा' इति
वाक्यशेषात् । मधु कुर्वन्ति वर्षन्ति चेत्यवयवशक्तेश्च । एता यो वेद तस्यैता

दिवससहिता रात्रयः अग्नी बँदवस्थानात् ब्रह्मरन्ध्रान्मधु कुर्वन्ति स्रावयन्ति ।
अस्येष्टापूर्तं कर्मजातं न ध्रयन्ति पीत्वा न लोपयन्ति । व्यतिरेकेऽनिष्टमाह । अथ
य इत्यादिना । कुण्डलिन्यूत्थापनेन मधुस्रावणेन डाकिन्यादिमण्डलाप्लावनरूपान्तर-
कर्मणि मत्स्येव बाह्यानि यज्ञादिकर्माणि सकलानि भवन्ति । तदभावे तु यस्मिन्काले
कर्माणि क्रियन्ते स काल एव तेषां कर्मणां कालमृत्युरूपो भवतीति फलितार्थः ।
तदिदम्पत्रं चन्द्रजाननन्त्रे

अन्नरग्नी मधुस्रावं कुर्वतां शिशिरात्मनाम् ।
इष्टापूर्तादिकर्माणि फलन्ति किल कालतः ॥
अन्नस्रावविहीनानां मदा मनन्तचेतसाम् ।
कर्माणि क्रियमाणानि कालो ग्रमति तत्क्षणात् ॥
कालकर्षणिकैवान्तः करोति मधु वर्षति ।
इति या वेद तस्य स्याद्ब्रह्मरन्ध्रात्मुधास्रुतिः ॥
वैदेही जनयामास सरघा कालकर्षणी ।
अहोरात्रैरिमां विद्यां पञ्चदशभिर्क्षरैः ॥

इति । अत्र तृतीयचतुर्थश्लोकयोर्यमर्थः—कालकर्षिण्यास्या देवी मधु करोतीति मधुकृत्
रात्रिरूपा । मधुवर्षतीति मधुवृषा अहारूपा च । इति प्रकारेण रात्रिदिवसाभिन्नां
देवी यो वेदेत्यादि । विगतो देहा यस्य स विदेहोऽनङ्गः कामेशस्तत्सबन्धिनी वैदेही
कामेश्वरी अहोरात्राभिन्नैः पञ्चदशभिर्वर्णैरिमां पञ्चदशीं विद्यां जनयामास ।
तथाच श्रुतिः ' जनको ह वैदेहोऽहोरात्रैः समाजगामे ' ति । एयमेव च मधुकृत्त्वा-
त्सरघा । सरघा मधुमक्षिके' त्यमरः । श्रुतिरपि ' इयं वाव सरघा तस्या अग्नि-
रेव सारघ मध्वि ' तीत्यलं विस्तरेण ।

जागरिणीति—जागराख्यावस्थालक्षणमुक्तमाश्वरप्रत्यभिज्ञायां
सर्वाक्षगोचरत्वेन या तु बाह्यतया स्थिरा ।
सृष्टिः साधारणी सर्वप्रयात्मायं' स जागरः ॥

इति । तद्वान् जागरी विश्वास्यः स्थूलशरीराभिमानो जीवः तदभिन्ना जागरिणी ।
' ऋत्नेभ्यो डीप् ' ।

स्वपन्तीति—स्वप्नलक्षणमपि प्रत्यभिज्ञायाम्
मनोमात्रपथेऽध्यक्षविषयत्वेन विभ्रमात्" ।
स्पष्टावभासभावानां सृष्टिः स्वप्नपदं मतम् ॥

1. सर्वप्रियात्मायं 2. विभ्रमात्

इति । परेभ्य आत्मोपदेश एव दानम् । तदुक्तं कृष्णदासेन---

प्रोक्तचैतन्यरूपस्य साक्षात्करणमात्मनः ।

यत्तज्ज्ञानं तदेवास्य दानं यत्नेन' दीयते ॥

इति । एतत्सूत्रत्रयमुपलक्षणपरत्वेन व्याख्येयमिति मन्वानैरुक्तं भगवत्पादैः 'जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचन'मित्यादि । वार्तिकेऽपि

इति प्रोक्तं व्रतं कुर्वञ्जपं चर्या च पालयन् ।

शिवतुल्यः सदा स्वात्मा शिवाराधनतत्परः ॥

अयमेव महायोगी महामन्त्रधुरन्धरः ।

अन्तेवासिजनस्यान्तस्तत्त्वतस्तत्त्वबोधकः ॥

इति ।

एवमविद्यावशीकृतस्य जीवस्य पाञ्चविध्यमुक्त्वा वशीकृतमायावच्छिन्नस्येश्वरस्य कृत्यभेदेन तथात्वमाह—सृष्टीत्यादिना । आचार्यभगवत्पादैरयमर्थो 'जगत्सूते धाते'ति श्लोके निरूपितः । सृष्टिजगन्निर्माणं रजोगुणप्रधानस्येश्वरस्य कृत्यं तस्य कर्त्री ।

ब्रह्मरूपेति — ब्रह्मा चतुर्मुखस्तादृश ईश्वरः स एव रूपं यस्याः । तदुक्तं विष्णुपुराणे 'ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तय' इति ।

गोप्त्रीति—गोपनं जगतः स्थितिः सा च सत्त्वगुणप्रधानस्येश्वरस्य कृत्यं तस्य कर्तृत्वाद्गोप्त्री ।

गोविन्देति—गोविन्दस्तादृश ईश्वरो विष्णुः स एव रूपमस्याः । तथाच हरिवंशे नारदवाक्यम्—

प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमादेवी यशस्विनी ।

व्यक्तः सर्वमयो विष्णुः स्त्रीसंज्ञो लोकभावन ॥

इति । गोविन्दपदनिरुक्तिविष्णुभागवते -

अहमिन्द्रो हि देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ।

गोविन्द इति नाम्ना त्वां भुवि गास्यन्ति मानवाः ।

इति । भारते मोक्षधर्मोऽपि 'नष्टा च धरणी पूर्वमविन्द^२ इति तेनाहं देवैर्बाग्भिर-भिष्टुत' इति । हरिवंशोऽपि—

गौरेषा तु तथा वाणी तां च विन्दयते भवान् ।
गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान् ॥

इति । 'गवादिषु विन्देः संज्ञाया' मिति शः । गोविन्दो वामुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे
बृहस्पती । इति । विश्वप्रकाशकोशाद्बृहस्पतिरूपेति वा ॥ ११४ ॥

संहारिणी रुद्ररूपा तिरोधानकरीश्वरी ।

सदाशिवाऽनुग्रहदा पञ्चकृत्यपरायणा ॥ ११५ ॥

संहारिणीति—संहारो जगतः परमाण्वादिसावशेषो ध्वंसस्तमोगुणप्रधानम्ये-
श्वरस्य कृत्यं तत्करोतीति संहारिणी ।

रुद्ररूपेति—रुद्रस्तादृश ईश्वरः । रुजं द्रावयतीति वा रोदयतीति वा ।
सर्वकालीनाया वृष्टेरेतत्सूर्याख्यनेत्रजन्यत्वेनाश्रुरूपत्वात् । 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्-
द्रुद्रस्य रुद्रत्व' मिति श्रुतेः । 'रुजं द्रावयते तस्माद्रुद्रः पशुपतिः स्मृत' इति शिव-
रहस्याच्च । 'प्राणा वाव रुद्रा एतो हीदं सर्वं रोदयन्ती' ति छान्दोग्यात् 'रोदेणि-
लुकूचे' त्यौणादिको रक् । अथ्यन्तादपि रगित्याहुः^१ ।

तुष्टचर्ये ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः स्वयम् ।

अरुद्रत्सुस्वरं घोरं जगतः प्रभुर्व्यय ॥

इति भारते । वायवीयसंहितायां तु—

रुद्रदुःखं दुःखहेतुर्वा तद्द्रावयति यः प्रभुः ।

रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम् ॥

इत्युक्तं स एव रूपं यस्यास्तथा ।

तिरोधानेति—तिरोधानमाच्छादन निरवशेषो ध्वंसः । परमाण्वादेरपि प्रकृती
जयो दीपनाशतुल्यो घनतरशुद्धसत्त्वप्रधानस्येश्वरस्य कृत्यं तत्करोतीति तिरोधानकरी ।
तिरस्करिण्याख्यशक्तिविशेषरूपा वा । तदुक्तं त्रिपुरासिद्धान्ते—

अभवतानां च सर्वेषां तिरोधानकरी यतः ।

श्रीस्तिरस्करिणी तस्मात्प्रोक्ता सत्यं वरानने ॥

इति । ईश्वरपदेन घनतरशुद्धसत्त्वप्रधान ईश्वर उच्यते । ईश्वरपदस्य मायाया इव
तादृशसत्त्वगुणस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वेनैकार्थत्वात् । तदभिन्नत्वादीश्वरी । 'वनो-
रचे' ति डीप् । वस्तुतः 'स्थेशभासे' ति वरचि गौरादित्वान्डीप् । अश्नोतेर्वा वरट्

इच्छोपधायाः टित्वाङ्गोप् । पराहन्तैवेश्वरत्वं तद्वर्तात्यर्थः । उक्तंच विरूपाक्षपञ्चा-
शिकायां विश्वशरीरस्कन्धे---

ईश्वरता कर्तृत्वं स्वतन्त्रता चित्स्वरूपता चेति ।

एते चाहन्तायाः पर्यायाः सद्भिर्ह्यन्त इति ।

सदाशिवेति—विरलतश्शुद्धसत्त्वप्रधान ईश्वरः सदाशिवस्तदभेदात्मदाशिवा ।

अनुग्रहेति—अदन्तत्वाद्वा । अनुग्रहो निरवशेषध्वंसमापन्नस्य जगतः सृष्ट्यादौ
पुनः परमाण्वादिरूपतापत्तिः । सा च तावदुक्तविधस्येश्वरस्य कृत्य तद्दानि
कुरुत इत्यनुग्रहदा । तिरोधानानुग्रहौ बन्धमोक्षौ वा । एतत्पक्षे बहिरन्तरन्मेषलक्षण-
योरीश्वरसदाशिवयोरेतत्प्रदत्तं स्वारसिकं भवति ।

पञ्चेति—पञ्चविधानामुत्तरूपाणां कृत्यानां परायणं आश्रयस्तेषु तत्परा
वा । तान्यभीष्टानि यस्या इति वा । 'परायणप्रभीष्ट स्यात्तत्पराश्रयधारपी' ति
विश्वः । उक्तं च मृगेंद्रसंहितायां---

जगज्जन्मस्थितिध्वंसतिरोधानैककारणम् ।

भूतभौतिकभावानां नियमस्यैतदेव हि ॥

इति । आगमान्तरेऽपि

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिः स्थितिसंहृती तिरोभावः ।

तद्वदनुग्रहकरणं जगतः सततोदितस्याग्य ॥

इति । देवीभागवतेऽपि चतुर्थस्कन्धे —

सा त्रिद्वं कुरुते कामं सा पालयति पालनम् ।

कल्पान्ते पहरत्येव त्रिरुरा विश्वमोहिनी ॥

तथा युक्तः सृजेद्ब्रह्मा विष्णुः पाति तयान्वितः ।

रुद्रः संहरते कामं तथा संमिलितो जगत् ॥

सा बध्नाति जगत्कृत्स्नं मायापाशेन मोहिनीम् ।

अहं ममेति पाशेन मुदडेन नराधिप ॥

योगिनो मुक्तसङ्गाश्च मृत्तिकामा मुमुक्षवः ।

त मेव समुपासन्ते देवीं विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥

इति । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं 'जगत्सूते धाता हरिरवती' त्यादिना । शक्ति-
सूत्रेऽपि 'तथापि तद्वत्पञ्चविधकृत्यानि करोती' ति । कृत्यलक्षणाभ्यप्येतदुत्तरमूत्रे

‘ आभासनरक्तिविमर्शनवीजावस्थापनविलासनतस्तानी ’ इति । एतदर्थः प्रत्यभिज्ञा-
हृदये द्रष्टव्यः ॥ ११५ ॥

भानुमण्डलमध्यस्था भैरवी भगमालिनी ।

पद्मासना भगवती पद्मनाभसहोदरी ॥ ११६ ॥

उन्मेषनिमिषोत्पन्नविपन्नभुवनावली ।

सहस्रशीर्षवदना सहस्राक्षी सहस्रपात ॥ ११७ ॥

भान्विति—भानुमण्डलस्य सूर्यमण्डलस्य मध्ये तिष्ठतीति तथा । संध्यासमये
देव्यास्तत्र ध्रुवेयत्वात् । अन्नरश्मिकरणे ‘ य एषोऽन्नरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते ’
इति श्रुती प्रतिपादितस्य रूपस्य परमेश्वरत्वनिर्णयाच्च । तथाच कूर्मपुराणे हिमव-
त्कृते देवीस्तवे—

‘ अशेषेदात्मकमेकवेद्यं स्वतेजसा पूरितलोकभेदम् ।

त्रिलोकहेतुं परमेष्ठिमंजं नमामि रूपं रविमण्डलस्थम् ॥

इति भानुमण्डलमनाहतकमलं वा ।

भैरवीति—भैरवस्य परशिवस्य स्त्री भैरवी । यद्वा भीरूणां स्त्रीणां संहति-
भैरवी । ‘ तस्य समूह ’ इत्यणि डीप् । न च काकं शीकं यौवतं गाभिणमितिव-
न्नपुंसकापत्तिः । भैरवपदाद्विभूतिबंधे पुनरणि डीप् सभवात् । तथाच लैङ्गे ‘ अर्थः
शंभुः शिवा वाणी दिवा शंभुः शिवा निशे ’ त्यारभ्यारुन्धत्यनमूयाशच्यादीनां गौरी-
रूपत्वं विशिष्य विशिष्योक्त्वाऽन्ते उपसंहृतम् ‘ स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या याः सर्वा गौर्या
विभूतय ’ इति । त्रिपुराम्बाचक्रेश्वरीमन्त्रे मध्यकूटे रेफनिष्कामे तस्य भैरवीति
मंजा । तन्मन्त्रात्मिकेति वा । द्वादशवर्षकन्यारूपा वा । ‘ द्वादशाब्दा तु भैरवी ’ इति
कन्यां प्रकृत्य धीभ्योक्तेः ।

भगमालिनीति—भगं पाङ्गुण्यं मलति धारयतीति भगमालिनी । ‘ मल मल्ल
धारणे ’ इति धातुः । मालापदाद्वा समष्टिवाचिनो ब्राह्म्यादित्वादिभिः । भगाङ्क-
वस्तुमात्ररूपा वा । तथाच लैङ्गदेवीभागवतगोः—

ये ये पदार्या लिङ्गाङ्कास्ते ते शर्वविभूतयः ।

अर्था भगाङ्किता ये ये ते ते गौर्या विभूतयः ॥

इति । तिथिनित्या विशेषरूपा वा । अस्या मन्त्रे तन्त्रराजज्ञानार्णवोद्धृतप्रकारमपेक्ष्य
दक्षिणामूर्तिसंहितोद्धृतप्रकारे बहवो भगशब्दाः पठ्यन्ते । तदावरणदेवतानामान्यपि
प्रायेण भगशब्दपूर्वाण्येवेति तद्बाहुल्याद्भगमालिन्येवेयम् ।

पद्मासनेति — ब्रह्मरूपत्वात्पद्मासना । प्रकृतिमयपञ्चकारमयकेसरसंविज्ञा-

लादिविशेषणशालं पद्ममेवामनं पीठं यस्या वा । पद्मां लक्ष्मीं मनति भक्तेभ्यो
विभज्य ददातीति वा । 'वनपणसंभवती' । तदुक्तमभियुक्तैः—

असौभाग्यं धत्ते परममुखभोगास्पदमयं
विचित्रं तद्गर्हं भवति पृथुकार्तस्वरभृतम् ।

निविष्टः पत्न्यङ्के स कलयति कान्तारतरणं
प्रसादकोपं वा जननि भवती यत्र कुस्ने ।

इति । प्रसादपक्षे असी इति छेदः । कार्तस्वरं सुवर्णम् । पत्न्यङ्को मञ्चः ।
कान्तारस्य तरणमिति । कोपपक्षे असौभाग्यमित्येकं पदम् । अयं इति छेदः ।
विचित्रं विगर्तचित्रम् । पृथुकानामार्तस्वरः । पत्न्या अङ्के कान्ताया रने रणमिति
श्लेषेण योज्यम् । पद्मः शूरः पद्मामुरस्तमस्यति क्षिपतीति वा । बिन्द्यादिसंभव-
दर्थान्तरमपि योज्यम् । 'पद्मस्यादम्ब्रजव्यहनिधिमस्या हि बिन्दुत्वि'ति रभमः ।

भगवतीति ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥

इति कालिकापुराणे,

भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोनिषु ।
यशोवीर्यप्रयत्नेच्छाधर्मश्रीरविमुक्तिषु ॥

इति कोशे च प्रसिद्धा भगवदार्था अस्यां सन्तीति भगवती । देवीभागवते तु

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानां गतिमागतिम् ।
अविद्याविद्ययोस्तत्त्ववेत्तीति भगवत्यमो ॥

इत्युक्तम् । शक्तिरहस्ये तु —

पूज्यते या मुरः सर्वैस्तांश्चैव भजते यतः ।
मेवायां भजतिर्धातुर्भगवत्येव सा स्मृता ॥

इत्युक्तम् ।

पद्मनाभेति—पद्मनाभस्य विष्णोः सहादरी एकोदरभवा भगिनी । एकमेव
ब्रह्म धर्मो धर्मीति रूपद्वयं प्रापत् । तत्र धर्मः पुमान् स्त्रीति द्विधाभवत् । तत्र
पुमान् विष्णुः सकलजगदुत्पादनभावं, स्त्री तु परमशिवमहिषीभावं प्रापत् । एत-
त्त्रयमपि मिलित्वैकमखण्डं ब्रह्मेति शैवमतरहस्यं कर्मपुराणादिविषु प्रसिद्धं रत्नत्रय-
परीक्षायां दोक्षितविस्तरेण निरूपितम् । एतदभिप्रायेणैव ब्रह्मपुराणे पुरुषोत्तमक्षेत्र-
माहात्म्ये—

या मेनाकुक्षिसंभूता मुभद्रा पूर्वजन्मनि ।
कृष्णेन सह देवक्याः सास्मिञ्जन्मनि कुक्षिगे ॥

इत्यादि स्मर्यते । यत्तु 'सुभद्राप्राणनाथाय जगन्नाथाय मङ्गल' मिति तत्रैव पठ्यते तत्र सुभद्रापदं लक्ष्मीपरं तात्त्विकाभेदाभिप्रायं वेति न कश्चिद्विरोध इति । अन्यत्रापि—

काञ्चीक्षेत्रे पुरा धाता सर्वलोकपितामहः
श्रीदेवीदर्शनार्थाय तपस्तेपे मुदारुणम् ॥
आत्मैक्यध्यानयुक्तस्य तस्य प्रतपतो मुनेः ।
प्रादुर्बभूव त्रिपुरा पद्महस्ता ससोदरा ॥
पद्मासने च तिष्ठन्ती विष्णुना जिष्णुना सह ।

इति । अत्र कादिविद्याया वाग्भवकूटोद्धारः । पद्मासनः ककारः । भग एकारः । तद्वतीत्यत्र कामकलायाः प्रश्लेषः । पद्मनाभस्योपेन्द्रस्य सहोदर इन्द्रो लकारः । हश्च उदं च होदे हकारविन्दू ताभ्यां सहिता सहोदा । सहोदा च सा रीचेत्यनेन हल्लेखेति रहस्यम् ॥ ११६ ॥

उन्मेषेति — उन्मेषनिमिषो नेत्रविकाससंकोचो ताम्यामेव क्रमेणोत्पन्ना विपन्नाश्च सृष्टा नष्टाश्च भुवनानां^१ ब्रह्माण्डानामावलयः पङ्क्तयो यस्यास्तथा । देव्या अनिमिषत्वेऽपि प्राणिकर्मवशेन तयोरुत्पत्तिसंभवात् । इच्छामात्रे तात्पर्यात् तदुक्तमाज्ञावतारे 'इच्छयैव जगत्सर्वं निगिरत्युदगिरत्यपी'ति । 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टि' रिति च । कालिदासेनाप्युक्तम्—

दृष्टदृश्यदृशिलक्षणं जगत्प्राक्स्मृतेस्त्वयि तदम्ब संहृतम् ।
उन्मिषत्यपि पुनस्त्वदुदग्मे त्वल्लये निमिषति त्वदिच्छया ॥

इति । गौरक्षेणाप्युक्तं महामञ्जर्याम्

विमुउन्मेषदसाए देसिअणाहस्य जेत्तियोऽवसरो ।
कालावत्थप्पढियो विस्मणिमेसेवि तेत्तियो होई ॥

छाया तु—विश्वोन्मेषदशायां देशिकनाथस्य यावःनवसरः ।

कालावस्थाप्रथितो विश्वनिमेषेऽपि तावानेव भवति ॥ इति ।

सहस्रशीर्षेति—'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादि'ति श्रुती सहस्र-
शब्दोऽनन्तरः । शीर्षशब्दो मूखादेरुपलक्षणम् । लिङ्गं त्वविवक्षितम् ।

सर्वनःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

इति गीतासूपबृंहणदर्शनादित्याशयेनाह सहस्रशीर्षवदनेति ।

सहस्राक्षीति—' बहुव्रीही सङ्ख्येक्षणो ' रिति षच्प्रत्ययान्ताञ्जीषि सहस्राक्षी ।

सहस्रपादिति—सहस्राणि पादा यस्याः सहस्रपात् । सहस्रपदे नम इति प्रयोगः । ' संख्या सुपूर्वस्ये ' ति समासान्तो लोपः । देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

सहस्रनयनारामा सहस्रकरसंयुता ।

सहस्रशीर्षचरणा भाति दूरादसंशयम् ॥

इति । अत्र भुवनस्यावलीत्यनेन भुवनेश्वरीबीजद्वयम् । सहस्राक्षीत्यनेन लकारः । सहस्रशब्दो हकारसकारसाहित्यपरः । तेन द्वितीयतृतीयकूटयोर्द्वारः ॥ ११७ ॥

आब्रह्मकीटजननी वर्णाश्रमविधायिनी ।

निजाज्ञारूपनिगमा पुण्यापुण्यफलप्रदा ॥ ११८ ॥

धृतिसीमन्तसिन्दूरीकृतपापाब्जधूलिका^१ ।

सकलागमसंबोहशुक्तिसंपुटमौक्तिका ॥ ११९ ॥

आब्रह्मिति — ब्रह्मा सर्वजीवसमष्टिः स्थूलतमो हिरण्यगर्भाख्यो जीव कीटः अतीन्द्रियतर ऊर्णाभक्षको बंध्यतन्त्रे ककेरुकमकेरुकेति द्वैविध्येन प्रतिपादितः स्तम्बाख्यो जीवविशेषः । आद्यन्तग्रहणेन प्रत्याहारन्यायेन तन्मध्यपतिताः सर्वेऽपि तन्मध्यमपरिमाणकशरीरधारिणो जीवा गृह्यन्ते । आङ्गभिर्विधौ । ब्रह्मादिस्तम्बान्त-जीवजातजनयित्रीत्यर्थः ।

एवं निर्मितानां जीवानां सन्मार्गप्रदर्शनाय स्वाज्ञारूपवेदात्मिका जाता । तत्र कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डभेदेन द्विविधे वन्दे कर्मणि तिर्यग्घिकरणन्यायेन देवानां^२ तिरश्चां चाधिकाराभावान्मनुष्यानेव वर्णाश्रमभेदेन चतुर्धा विभज्य कर्मकाण्डेन मातेव तत्तद्धर्मानपि व्यवस्थापयामासेत्याह—वर्णाश्रमेति । तथाच कर्मपुराणे हिम-वत्कृतदेवीस्तवानन्तरं—

अथ सा तस्य वचनं निशम्य जगतोऽरणिः ।

सस्मितं प्राह पितरं स्मृत्वा पशुपतिं पतिम् ।

शृणुष्व चैतत्परमं गुह्यमीश्वरगोचरम् ।

उपदेशं गिरिश्रेष्ठ सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥

इत्यादिना साधनान्युक्त्वा—

ध्यानेन कर्मयोगेन भक्त्या ज्ञानेन चैव हि ।

प्राप्याहं ते गिरिश्रेष्ठ नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥

इत्युपसंहृत्य कर्मयोगनिरूपणार्थं पुनरप्युक्तं—

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्कर्म वर्णाश्रमात्मकम् ।
 अध्यात्मज्ञानसहितं मुक्तये सततं कुरु ॥
 धर्मात्संजायते भक्तिर्भक्त्या संजायते परम् ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो धर्मो यज्ञादिको मतः ॥
 नान्यतो जायते धर्मो वेदाद्धर्मो हि निर्बन्धो ।
 तस्मान्मुमुक्षुर्धर्मार्थं मद्रूपं वेदमाश्रयेत् ॥
 मदाज्ञयैव गुप्तचर्यं वेदानां भगवानजः ।
 ब्राह्मणादीन्ममर्जाथ स्वे स्वे कर्मण्ययोजयत् ॥

इत्यादि ।

निजेति—निजां स्वीयामाज्ञां वेदविद्विः शब्दभावनात्वेन व्यवहृतां रूपयन्ति साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपान्शत्रयविशिष्टामर्थभावनार्थवादाविभिः कुर्वन्ति तादृशा निगमाः कर्मकाण्डात्मका वेदा यस्यास्तथा । अत एव 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' इति जैमिनिः । कौर्मोऽपि

ममैवाज्ञा परा शक्तिर्वेदसंज्ञा पुरातनी ।
 ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तत ॥

इति । अथवा सन्ति वेदानुयायीनि शैवतन्त्राणि कामिकादीन्यष्टाविंशतिः वेदविरुद्धानि कापालभैरवादीनि च । तेषु वैदिकानि निगमपदवाच्यानि परमेश्वरस्य मुखादुद्भूतत्वादाज्ञारूपाणि न पुनर्नाभ्यधोभागादुत्पन्नानि वेदविरुद्धानीत्यर्थः । तदुक्तं देवीभागवतस्कान्दयोः—

सद्योजातमुखाज्जाताः पञ्चाद्याः कामिकादयः ।
 वामदेवमुखाज्जाता दीप्ताद्याः पञ्च संहिताः ॥
 अघोरवक्त्राद्बुद्भूताः पञ्चाप्तिविजयादयः ।
 पुंवक्त्रादपि^१ संभूताः पञ्चवैरोचनादयः ॥
 ईशानवदनाज्जाताः प्रोद्गीताद्यष्टसंहिताः ।
 ऊर्ध्वस्रोतोभवा एते नाम्यषःस्रोतसः परे ॥

इत्यादि । एवं व्यवस्थापिते वर्णाश्रमधर्मात्मके वेदे विहिताचरणनिषिद्धाचरणाभ्यां सदसत्कर्मणि व्यवस्थादाड्यर्थं मातैव ददातीत्याह—पुण्यापुण्येति । पुण्यपापयोः फले स्वगंनरको प्रददातीति तथा । तदुक्तं कौर्मो—

ये न कुर्वन्ति तद्धर्मं तदर्थं ब्रह्मणा कृताः ।
 निरघास्तेषु क्षमनः पातयेत्तान्मदाज्ञया ॥
 धर्मं कुर्वन्ति वेदोक्तं ये मद्भक्तिपरायणाः ।
 स्वर्गादिषु शचीशाद्यास्ताश्नयन्ति मदाज्ञया ॥

इति । अन्यत्रापि 'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वे'ति । 'ऋतौ सुप्ते जाग्रत्त्वमसि फलयोगे ऋतुमता'मित्यादि । शिवरहस्ये श्रुतिरपि 'एष एव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्ननीषत्येष एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषती'ति । 'फलमत उपपत्ते'रिति ब्रह्ममीमांसाधिकरणेप्ययमेवार्थः साधितः । 'वैषम्यनैर्घृण्ये अपि कर्मसापेक्षत्वाच्च भवत' इति च तत्रैवोक्तम् । सौरसंहितायामपि 'ननु धर्मो ह्यधर्मश्च स्वस्वकर्त्रा ह्यधिष्ठितः । अन्तरेण महादेवं फलं कर्तुः प्रयच्छति । इति चेत्तन्न साधूक्त'मित्यादिनान्तर्यामिब्राह्मणोपबृंहणपूर्वकं समर्थोपसंहृतं—

श्रुत्यनुग्राहकेणापि ग्राह्यस्तर्केण शंकरः ।

अतः सर्वात्मना साक्षाद्धर्माधर्मफलप्रदः ॥

इति ॥ ११८ ॥

श्रुतीति—एवं कर्मकाण्डस्य क्रियार्थत्वमुक्त्वा ब्रह्मकाण्डस्य सिद्धबस्तुप्रतिपादनपरत्वमपि मातुराज्ञैवेत्याह । श्रुतीनां सीमन्ता ऊर्ध्वभागसाम्यादुपनिषदां भागास्तेषु सिन्दूरवत्तदन्तर्गतरहस्यार्थवत्संपद्यमाना कृता पादाब्जधूलिश्चरणकमलरजो यया सा तथोक्ता । अत्र विषयस्योपनिषदादेर्निगणान्द्रूपकातिशयोक्तिः । श्रुतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वादिवशादप्रस्तुतनायिकामण्डनप्रतीतिश्च समासोक्तिः । ताम्यामलंकाराभ्यां वस्तुनो ध्वनिः । वेदा अपि भगवत्याः स्वरूपं शृङ्गग्राहिकया विधिमुखेन प्रतिपादयितुमसमर्था एव । इतरनिषेधमात्रं कुर्वन्तस्तु दूरादेव लज्जिता इव भीता इव वा यथाकथंचित्प्रतिपादयन्तीव । तदिदं प्रतिपादनमित्यमिति ज्ञानाजननादत्यल्पतममिति धूलिपदेन ध्वन्यते । एतदपि च न वेदानां सामर्थ्यादपि तु मातुराज्ञैवेति चि्वप्रत्ययेन ध्वन्यत इति । तदिदमुक्तमस्माभिः शिवस्तवे—

सर्वज्ञाः श्रुतयोऽपि याः परशिव त्वत्प्राणरूपाः प्रियाः

शृङ्गग्राहिकया त्रपाभृत इव त्वां न प्रजल्पन्ति ताः ।

अन्यानेव तु नेति नेति बहुशो वाचा निषेधन्ति चे-

त्कोऽन्यस्त्वामिदमित्यमित्यनुवदेत्तत्रापि मादृग्जनः ॥

इति ।

विधिमुखेन प्रतिपादयन्तस्त्वागमाः स्थूलारुन्धतीन्यायेन तटस्थलक्षणरीत्यैव निर्दिशन्तीत्याह ।

सकलागमेति—सकलाश्च ते आगमा वेदाश्च तेषां संदोहाः समूहा एव शुक्तयस्ताभिः संपुटं पुटितं गर्भोक्तं प्रतिपादितं मौक्तिकं नासाभरणं यस्याः सा तथोक्ता । मौक्तिकपदं समीपवर्तिसृष्ट्यादिधर्मोपलक्षकं, स्थूलतारकासाम्यात्तन्यायस्मारकं च । अम्बामुखसमीपवर्त्यसाधारणं मौक्तिकाद्येव वेदैः प्रतिपाद्यते नतु

तस्याः स्वरूपकम् । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादि श्रुतेरिति भावः । यद्वा मुक्ता-
शब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययोत्तरं तद्धितेन मौक्तिकमिति नपुंसकरूपसिद्धात्पि प्रथममेवा-
णन्तान्डीपि कृते पश्चात्कप्रत्यये 'ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुल' मिति ह्रस्वे घटी
घटिकेतिवन्मौक्तिकेति श्रीलिङ्गमपि रूपं भवति । मौक्तिकवदाचरतीत्यर्थे
क्विवन्तात् 'अप्रत्ययादि' त्यनेनाकारप्रत्यये सति अदन्तादृब्वा । एवमेव मिथ्याजग-
दधिष्ठानेत्यादिबिषयमाणानाममु द्रष्टव्यम् । तेनागमसंदोह एव शुक्तिमयः संपुटः समु-
दगकस्तत्र मौक्तिकेव मौक्तिकेति तत्पुरुष एवेति न परवल्लिङ्गताविरोधभयेन
बहुव्रीहिराश्रयणीय इति रूपकोत्प्रेक्षे । श्रुतिसीमन्तेत्यादिना त्रैवर्णिकोपास्यत्वं,
सकलागममेत्यादिना चतुर्वर्णोपास्यत्वं च ध्वनितमिति वा । तथाच रुद्रयामले—

यद्वेदैर्गम्यते स्थानं तत्तन्त्रैरपि गम्यते ।

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रास्तेन सर्वेऽधिकारिणः ॥

इति ॥ ११९ ॥

पुरुषार्थप्रदा पूर्णा भोगिनी भुवनेश्वरी ।

अम्बिकाऽनाविनिधना हरिब्रह्मेन्द्रसेविता ॥ १२० ॥

पुरुषार्थप्रदेति—धर्मादींश्चतुरः पुरुषार्थान्प्रददातीति तथा—

येऽर्चयन्ति पराशक्ति विधिनाऽविधिनापि वा ।

न ते संसारिणो नूनं मुक्ता एव न संशयः ।

तस्मादशेषवर्णानां त्रिपुराराघनं विना ।

न स्तो भोगापवर्गा तु यौगपद्येन कुत्रचित् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । 'पुरुषो वै रुद्र' इति श्रुत्या रुद्रः अर्थप्रदः पुरुषार्थदातृत्व-
वान्यथा सेति वा । निष्कलस्य ब्रह्माण उपास्यत्वं फलप्रदत्वं च शक्त्यायत्तमिति
भावः ।

पूर्णैति—देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदराहित्यात्पूर्णा ।

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

इति श्रुतेः । पञ्चमीदशमीपञ्चदशीतिथिस्वरूपा वा । शुक्लपक्षचतुर्दशीरात्रि-
स्वरूपा वा । नदीविशेषरूपा वा ।

भोगिनीति—भोगः सुखसाक्षात्कारस्तद्वती भोगिनी वा । नागकन्यात्मिका
वा ।

भुवनेति—भुवनानां चतुर्दशसंख्याकलोकानामीश्वरी स्वामिनी । भुवनशब्दो जलपरो वा । हल्लेखाभिमानिदेवतारूपा वा । हल्लेखात्मकमन्त्रस्वरूपा वा । त्रिपुरसिद्धान्ते तु—

भुवनानन्दनाथस्य प्रसन्नत्वान्महेश्वरी ।
भुवनेष्वतिविख्याता शांभवी भुवनेश्वरी ॥

इत्युक्तम् । भुवनानन्दनाथो नाम मानवोघान्तर्गतो गुरुविशेषः । वक्षिणामूर्तिसहि-
तायां तु घटागलयन्त्रपटले 'एकाक्षरेऽपि देवेशि सन्त्यत्र भुवनानि तु' इत्युपक्रम्य
हल्लेखाघटकाक्षरेषु हकारादिषु 'व्योमबीजे महेशानि कैलासादिप्रतिष्ठित' मित्या-
दिना प्रत्येकं भुवनादिसद्भावं प्रतिपाद्य 'अत एव महेशानी भुवनाधीश्वरी स्मृते'
त्युपसंहृत्य 'हकाराद्व्योमनुयैग स्वरेणानिलसंभव' इत्यादिना भुवनजनकत्व-
मप्युक्त्वा 'अत एव महेशानी भुवनेशीति कथ्यत' इत्युपसंहारेण द्वेषा निरुक्तम् ।

अम्बिकेति — अम्बैवाम्बिका ; जगन्माताभारतीपृथ्वीरुद्राण्यात्मकेच्छाज्ञान-
क्रियाशक्तीनां समष्टिरम्बिकेत्युच्यते तद्रूपा वा । रात्रिरूपा निद्ररूपा वा 'अम्बिका
कैतवे सिद्धे निद्रायां निशि कीर्त्यत' इति विश्वः । उक्तंच नवरात्रवीपे स्कान्दे
'रात्रिरूपा महादेवी दिवारूपो महेश्वर' इति । हरिवंशेऽपि

या ह्येषा गह्वरी माया निद्रेति जगति स्थिता ।
तस्यास्तनुस्तमोद्वारि निशादिवसनाशिनी ॥
जीवितार्घहरी घोरा सर्वप्राणिभृतां भुवि ।
नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मूहुर्मुहुः ॥
सक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महार्णवे ।
देवीष्वपि दधारैनां नान्यो नारायणादृते ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीम् ।
निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुः ॥

इत्यादि ।

अनादिनिधनेति—आदिर्जननं निधनं मरणं च न विद्यते यस्याः साऽनादि-
निधना । अथवाऽनादिशब्दादादिशब्दाद्वा वररुचिपरिभाषानुसारेणाशीतिसंख्योच्यते ।
आदिसंख्याकानि च तानि निधनानि च । आयुर्धृतमिति वत्साधनलक्षणया मरण-
साधनान्यमृतत्वविघातकानीति यावत् । न विद्यन्ते आदिनिधनानि यस्या उपासनया
साऽनादिनिधना । निधनसाधनानि तावत्पाशवधभेदेन द्विविधानि तत्र वधा अष्टा-
विंशतिविधाः । 'अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्वधात्मिका' इति विष्णुपुराणात् ।

1. स्तोमि निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलतेजसः ॥ इति पाठान्तरम् ।

पाशास्तु द्विपञ्चाशद्विधाः । 'द्विपञ्चाशदमी पाशा अविद्यापर्वसंभवा' इति लिङ्गपुराणात् । एवमशीतिः । तेषु वधनिरूपणं सांख्यतन्त्रे । तत्र समाससूत्राणि 'अष्टाविंशतिधा शक्तिः' । 'नवधा तुष्टिः' । 'अष्टधा सिद्धि' रिति । एतेषामर्थस्तु कारिकाभिरुक्तः—

एकादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥

आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

बाह्या त्रिषयोपरमात्पञ्चान्यास्तुष्टयोऽभिहिताः ॥

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वाङ्कुशस्त्रिविधः ॥

इति । अयमर्थः—मुक्तेः पूर्वाङ्कुशः प्रतिघातकस्त्रिविधः अशक्तिस्तुष्टिः सिद्धिश्चेति । तत्राशक्तिर्नामेन्द्रियाणां स्वार्थग्रहणासामर्थ्यमान्द्यबाधिर्यादिवैकल्यकृतम् । सा चेन्द्रियाणामेकादशत्वादेकादशधा । तुष्टिस्तावद्द्विविधा । आध्यात्मिकबाह्यभेदात् । तत्राद्या प्रकृत्यादि भेदाच्चतुर्धा । अष्टविधायां प्रकृत्यां चित्तलयान्मुक्तोऽस्मीति तुष्टिः प्रकृत्याख्या । संन्यासवेषमात्रोपादानात्कृतार्थोऽस्मीति तुष्टिरुपादानाख्या । कालत एव सेत्स्यति किं ध्यानक्लेशेनेति तुष्टिः कालाख्या । दैवोदयादेव सेत्स्यस्तीति तुष्टिर्भाग्याख्या । एताश्चात्मानमधिकृत्य भवन्तीत्याध्यात्मिकाः । बाह्यास्तु शब्दादिविषयपञ्चकभेदेन पञ्चविधाः अर्थानामर्जनरक्षणव्ययनाशादिदोषाणां शब्दादिषु विद्यमानानां कतिपयेषां दोषाणां च दर्शनेन तत्तद्विषयेष्वलंबुद्धिरूपाः । एवं नव तुष्टयः । एतासां सलिलाद्युत्तमाम्भःपर्यन्तानि नामानि तारादिसमुदितान्तानि सिद्धिनामानि चाकर एव द्रष्टव्यानि । सिद्धिरष्टविधा । ऊहादिभेदात् । उपदेशानपेक्षमेवार्थोन्नयनमूहसिद्धिः । प्रासङ्गिकाच्छब्दश्रवणादर्थज्ञानं शब्दसिद्धिः । गुरूपदेशादेव ततो विवेकार्थज्ञानमध्ययनसिद्धिः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपदुःखत्रयविघातात्मिकास्तिस्रः सिद्धयः । सुहृत्प्राप्तितोऽर्थसिद्धिरेका । विद्वत्तपस्विशुश्रूषालभ्यार्थसिद्धिरेकेत्यष्टौ सिद्धयो नव तुष्टयश्च । एतासां सप्तदशानां विपर्ययोऽपि सप्तदशविधः । अस्तेत्यादिप्रमुदितान्तानि तन्नामान्याकरे द्रष्टव्यानि । एतेऽप्यशक्तिबुद्धिपदवाच्याश्चेति सप्तदश । एकादशभिरिन्द्रियशक्तिभिः सहाष्टाविंशतिर्बधा इति । एतेषां च व्यवस्थोक्ता वायुपुराणे—

अष्टमोज्जुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः ।

विपर्ययेण चाशक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च ॥

स्थावरेषु विपर्यासात्तिर्यग्योनिष्वशक्तितः ।

सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नशः ॥

इति दिक् ।

हरिब्रह्मेति — हरिब्रह्मेन्द्रैर्विष्णुविधिशक्रैः सेवितोपासिता । श्रीनगरेऽष्टदश सप्तदशप्राकारयोर्मध्ये, विष्णोः सप्तदशषोडशयोर्मध्ये ब्रह्मणः पञ्चदशचतुर्दशयोर्मध्ये चेन्द्रादिलोकपालानां देवीसेवार्थं निवासस्मरणात् । देवीभागवतेऽपि

ब्रह्मा विष्णुस्तथा शंभुर्वासवो वरुणो यमः ।

वायुरग्निः कुबेरश्च त्वष्टा पूषाऽश्विनौ भगः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ।

सर्वे ध्यायन्ति तां देवीं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम् ॥

इति । एतेन विष्णुब्रह्मादिमात्रविषयकागमद्रष्टृणां विष्ण्वादिविषयकतत्त्वज्ञाना-
भावात्तदुपासनायां प्रवृत्तापि देव्यागमदर्शानां विशेषदर्शानाम् तदुपासनायां प्रवृत्तिः ।
'नहि भिक्षुको भिक्षुकान्याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके' इति न्यायविरोधादिति
ध्वन्यते । तदिदमुक्तमस्माभिः शिवस्तवे—

त्वद्दत्तैश्वर्यभाजः परमशिवकथंकारमन्यानमर्त्या-

न्याचे देहीति शक्रद्रुहिणहरिमृत्खान्भिक्षुकान्भिक्षुकोऽहम् ।

अज्ञोऽपि द्वादशाहक्रतुविकृतिशतोक्थ्याङ्गभूतोऽपि चोक्थ्यो

ज्योतिष्टोमोक्थ्यघर्मानभिलषति न तु द्वादशाहोक्थ्यघर्मान् ॥

इति ॥ १२० ॥

नारायणी नावरूपा नामरूपध्वजिता ।

ह्रींकारी ह्रीमती हृद्या हेयोपादेयवर्जिता ॥ १२१ ॥

नारायणीति—नरस्यापत्यमित्यर्थे नडादित्वात्फकि नारायणः शिवो विष्णुर्वा
तस्येयं नारायणी । नारायणपदनिरुक्तिस्तावन्मनुस्मृतौ—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

अयनं तस्य ता यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥

इति ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि 'नराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृत' इति । अत्र नारशब्दो
जीवपरः । 'नृ नये' इति धातुमभिप्रेत्य 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा
सनातनः' इति देवीभागवतात् । नरस्येमे नारा इति व्युत्पत्तिसंभवात् । महा-
भारते तु—

नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः ।

तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्युक्तस्य नारायणस्य परमशिवस्य स्त्री नारायणी । तुरीयं प्रकृत्य 'सः श्रीपतिः सोऽपि च पार्वतीपति' रिति काशीखण्डात् । लक्ष्म्यभेदाभिप्रायेण वेयमुक्तिः । वस्तुतस्तु 'पुंयोगादाख्याया' मिति सूत्रे पुंयोगपदेन न वधूवरभाव एव विवक्षितः । पितृपुत्रीभावरूपसंबन्धस्यापि तत्रोदाहरणदर्शनात् । तेनेह भ्रातृभगिनीभावरूपे पुंयोगे ङीप् । नारायणभगिनीत्यर्थः । अत एव 'नारायणीसहचराय नमः शिवाये' त्यत्रैवमेव व्याचक्षते । नारायणस्य गौर्या सहाभेदादपि नारायणी । तदुक्तं कूर्मपुराणे गुणिशिवेन

अहं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनी ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं परमेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽहं वेद्य विश्वात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥

इति । देवीपुराणे तु—

जलायनानले(?) कुर्यात्समुद्रशयनाथवा ।
नारायणी समाख्याता नरनारीः प्रकुर्वति ॥

इति । इयं च सुपाश्वक्षेत्रे प्रसिद्धा । उक्तंच पाश्चे देवीक्षेत्राध्याये 'नारायणी सुपाश्वे तु त्रिकूटे भद्रसुन्दरी' ति ।

नामरूपेति—ह्रींकारादिषु बिन्दोरुपर्यर्धचन्द्ररोधनीनादनादान्तशक्तिव्यापकाः समनोन्मन्याख्याः सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमरूपा अष्टौ वर्णा वर्तन्ते तेषु तृतीयो वर्णा नाद इत्युच्यते । तत्स्वरूपं च महास्वच्छन्दतन्त्रे 'रोधिन्याख्यं यदुक्तं ते नादस्तस्यो-ध्वंसंस्थितः । पद्मकिञ्जल्कसंकाशः कोटिसूर्यममप्रभः । पुरैः परिवृतोऽसंख्यै' रित्यारभ्य 'तस्योत्सङ्गतामूर्ध्वगामिनीं परमां शिवाम् । ध्याये'दित्यन्तं तादृशे नादे रूपं यस्याः सा । नाद एव रूपं यस्या इति वा ।

नामरूपेति — सन्ति हि परस्परविवेकेन चिदचिद्ग्रन्थिरूपेण भासमानानि जगतः पञ्च रूपाणि 'अस्ति भाति प्रियं नाम रूपं चेत्यंशपञ्चकम् । ब्राह्मण्यं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वय'मित्यभियुवर्तविवेचितानि । तत्र जगद्रूपयोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वात्ताभ्यां विविजिता । असत्यसत्ययोः संबन्धस्यापि मिथ्यात्वेन वास्तविकस्ताभ्यां संबन्धः सत्येन सह भवतीति भावः । आमनन्ति च छन्दोगाः 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' ति । चिच्छक्तिरूप आकाश एव नामरूपयोर्निर्वाहकस्तदुभयं विना यदधिष्ठानमात्रमवशिष्यते तदेव ब्रह्मेति तदर्थः ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।

मरीच्याख्या कला तुर्या जाता नाम्नां शतत्रयात् ॥ ३०० ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्येत्यादिभास्करारयोस्मिन्ने ललितासहस्रनामभाष्ये

तृतीयशतकं नाम चतुर्थो मरीचिः कला ॥ ४ ॥

ह्रीङ्कारोति—ह्रीं लज्जां करोतीति ह्रींकारी । कर्मण्यण् अणन्तान्डीप् द्वितीयाया अलुक्। यद्वा ह्रीमिति स्वरादेराकृतिगणत्वादव्यत्वम् । अत एव त्रिशत्या-
मेकोनशततमस्य नाम्नश्चतुर्थ्यन्तो ह्रीं नम इत्येव प्रयोगः । तस्यार्थस्तु स्वतन्त्रतन्त्रे
व्याकुलाक्षरश्लोकेनोक्तः 'स्वंकामाम्भानप्रशव्यो नानमसग्निमात्वग्रारोमईयोका-
विशतानन्तफादुलनान्निवि' इति ।

देवतारथगो मूक इति यो वेत्ति न क्रमम् ।

स व्याकुलाक्षरे मूको देवतारथगोऽपि सन् ॥

इति तु वाचनक्रमः । सृष्टिस्थितिसंहारास्तदर्थत्वेन पर्यवस्यन्ति तां करोतीति
ह्रींकारी । अथवा वणत्कारप्रत्ययोयम् गौरादेराकृतिगणत्वान्डीप् । भुवनेश्वरी-
बीजस्वरूपेत्यर्थः ।

ह्रीमतीति—ह्रीरस्या अस्तीति ह्रीमती । तथाच श्रूयते 'लज्जामती तुष्टि-
रिष्टा च पुष्टे'ति ॥

अथ परिभाषायामष्टात्रशस्त्रामानि विभजते ।

राजतरेखितलिङ्गैरहरत्तैर्द्विविभूरतौ रेतः ।

हालामदभुविरक्तो गुणदंभो वाजिगीर्णं द्विः ॥ १५ ॥

द्विद्विरिति चतुश्चतुरक्षरे द्वे द्वे नामनी ॥ १५ ॥

हृद्येति—हृदि भवा हृद्या मृतिहृन्निवासिनी, रमणीया वा ।

हेयेति—हातुमुपादातुं च योग्ये हेयोपादेये ताम्यां वर्जिता । प्रवृत्तिनिवृत्ति-
बोधकशास्त्राणामविद्यावद्विषयत्वात् ॥ १२१ ॥

राजराजार्चिता राज्ञी रम्या राजीबलोचना ।

रञ्जनी रमणी रस्या रणत्किङ्कणिमेलला ॥ १२२ ॥

रमा राकेन्दुवदना रतिरूपा रतिप्रिया ।

रक्षाकरी राक्षसघ्नी रामा रमणलम्पटा । १२३ ॥

1. न विद्योस्य पद्यस्य परिभाषां वयमतस्तज्ज्ञान्विज्ञापयामोर्षावित्यं

राजराजेति—राजराजो मनूः कुबेरश्च ताभ्यामचितोपासिता, कुबेरादिविद्यारूपा वा । अत एव चतुर्दशपञ्चदशप्रकारयोर्मध्यभूमिं वर्णयतोक्तं दुर्वास-
मुनिना—

तल्लोकपूर्वभागे धनदं ध्यायामि शेवधिकुलेशम् ।

अपि माणिभद्रमुख्यानम्बाचरणावलम्बिनो यक्षान् ॥

इति । तल्लोकेति तत्पदस्य वायुरर्थः ।

राज्ञीति—राजराजेश्वरस्य षट्महिषीत्वाद्वाज्ञी ।

रम्येति—रम्या सौन्दर्यवती ।

राजीवेति—राजीवशब्देन पद्मं हरिणो मत्स्यो वा गृह्यते । तद्रल्लोचने यस्याः सा राजीवलोचना । 'राजीवाख्या मृगे मत्स्ये पद्मे राजोपजीविनी' ति विश्वः । राजोपजीवनो लोचयति पश्यतीति वा ।

रञ्जनीति—भक्तान् रञ्जयतीति रञ्जनी । शुद्धस्फटिकसंकाशं परमशिवं अरुणादेवी जपाकुमुमवत्सानिध्यमात्रेण रञ्जयतीति वा ।

रमणीति—भक्तान् रमयति तैः सह क्रीडतीति रमणी । 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इति श्रुतेः ।

रस्येति—रसयितुमास्वादितुं योग्या रस्या । 'रसो वै सः' इति श्रुतेः ।

रणत्किङ्कणीति—रणन्त्यः किङ्कणयः क्षुद्रघण्टिका यस्यां तादृशी मेखला रशना यस्याः सा ॥ १२२ ॥

रमेति—सूतसंहितायां 'लक्ष्मीर्वागादिरूपेण नर्तकीव विभक्ति ये' त्यक्तरीत्या लक्ष्मीस्वरूपत्वाद्द्रमा । 'कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राकानिशाकरे' इत्याग्नेयपुरा-
णस्थकोशबलाद्राकेन्दुवत्पूर्णचन्द्रवद्वदनं यस्याः ।

रतिरूपेति—रतिरेव रूपं यस्याः कामपत्नीत्वात् । रमा ईकारः । राकेन्दु-
वदना अनुस्वारसहिता चेद्रतिरूपा कामकला भवतीत्युद्धारः ।

रतिप्रियेति—रतिः कामपत्नी रतं वा प्रियं यस्याः ।

रक्षेति—रक्षा रक्षणं भस्म वा तत्कर्तृत्वाद्रक्षाकरी ।

राक्षसघ्नीति—स्थितिमंहारकर्त्री । रक्षांस्येव राक्षसास्तान्हन्तीति राक्षसघ्नी ।

रामेति—रामा स्त्रीमात्रस्वरूपा । रमन्तेऽस्यां योगिन इति वा 'ज्वलितिक-
सन्तेभ्यो णः' इति णः । 'स्त्रीलिङ्गमखिलं गौरी' ति लैङ्गात् । तत्रैव स्थलान्तरे—

शंकरः पुरुषाः सर्वे स्त्रियः सर्वा महेश्वरी ।
 पुल्लिङ्गशब्दवाच्या ये ते च रुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या याः सर्वा गीर्या विभूतयः ।
 एवं स्त्रीपुरुषाः प्रोक्तास्तयोरेव विभूतयः ॥

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

देवतिर्यङ्मनुष्यादौ पुनामिन् भगवान्हरिः ।
 स्त्रीनामिन् लक्ष्मीर्मेत्रेय नानयोर्विद्यते परम् ॥

इति । ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

यत्किञ्चित्त्रिषु लोकेषु स्त्रीरूपं देवि दृश्यते ।
 तत्सर्वं त्वत्स्वरूपं स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

इति । अत एव बृहत्पराशरस्मृतौ—

स्त्रियस्तुष्टाः स्त्रियो रुष्टास्तुष्टा रष्टाश्च देवताः ।
 वर्धयन्ति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिता ॥

इति ।

रमणलंपटेति—निखिलस्त्रीरूपत्वादेव स्वस्वरमणेषु पतिषु रमणे संभोगे वा
 क्रीडायां वा लम्पटा लालमा सत्पणा ॥ १२३ ॥

काम्या कामकरूपा कदम्बकुसुमप्रिया ।
 कल्याणी जगतीकन्दा करुणारससागरा ॥ १२४ ॥
 कलावती कलालापा कान्ता कादम्बरीप्रिया ।
 वरदा वामनयना वारुणीमवविह्वला ॥ १२५ ॥

काम्येति—जानेन प्राप्तव्यत्वेन मुमुक्षुभिः काम्यमानत्वात्काम्या । कृष्णपक्ष-
 द्वादशीरात्रिरूपा वा ।

कामकलेति—‘बिन्दुत्रयं हार्धकला चे’त्यत्र प्रथमो बिन्दुः कामाख्यश्चरमा कला
 चेति प्रत्याहारन्यायेन कामकलेत्युच्यते । तस्याः स्वरूपं ‘स्फुटशिवशक्तिसमागम-
 बीजाङ्कुररूपिणी पराशक्ति’ रित्यारभ्य ‘कामः कमनीयतया कला च दहनेन्दु-
 विग्रही बिन्दू’ इत्यन्तेन निर्णीतं कामकलाविलासे तद्रूपेत्यर्थः । कामो योनिः कमलेति
 वा^१ । तदुक्तं त्रिपुरसिद्धान्ते—

तस्य कामेश्वराख्यस्य कामेश्वर्याश्च पार्वती ।
 कलाख्या सविलासा च ख्याता कामकलेति सा ॥

इति । कामा चासी कलारूपा चेति वा । कामपदमात्रवाच्यतायाः कालीपुराणे प्रतिपादनात्

कामार्थमागता यस्मान्मया सार्धं महागिरी ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ॥
कामदा कामिनी काम्या कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात्कामाख्या तेन कथ्यते ॥

इति ।

कदम्बेति—कदम्बकुसुमानि नीपपुष्पाणि प्रियाणि यस्याः सा ।

कल्याणीति—मङ्गलस्वरूपत्वात्कल्याणी । पाद्ये देवीपुराणे च 'कल्याणी मलयाचल' इति परिगणितमूर्तिविशेषरूपा । शुभात्मका वाणी कल्या तः भवाणति शब्दायतेऽसौ कल्याणी ।

जगतीति—जगत्या. कन्दः पूरणं मूलं वा यस्याः सा । 'कन्दः स्यात्पूरणे सस्यमूले जलधरेऽपि चे'ति यावत् ।

करुणेति—करुणैव रसो येषु तादृशाः सागरा यस्यां सा । सागरेभ्योऽप्यधिकतमकरुणाशीलेति यावत् । तत्पुरुषपदं कन्दभागरपदयोः परवल्लिङ्गतया पुंस्त्वापत्तिः ॥ १२४ ॥

कलावतीति—चतुःषष्टिसंख्याः कला अस्यां सन्तीति कलावती ।

कलालापेति—कल एवालापो भाषणं यस्याः । कलो मञ्जुल आलापो यस्या इति वा । 'ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कल' इत्यमरः । कं ब्रह्म तस्य आलावत् लक्षणया अतिसुलभ आपः प्राप्तिर्यस्याः सकाशादिति वा । कं लालापं लालाजल-प्रायं ययेति वा । अपां समूहं आपं 'ऋक्पूरब्धू' रिति समासान्तो वा ।

कान्तेति—कान्ता कमनीयत्वात् । कं ब्रह्मैवान्तः सिद्धान्तो यस्या इति वा । कृष्णैकादशीरात्रिरूपा वा ।

कावम्बरोति—कादम्बरी उत्तमा मदिरा सैव प्रिया यस्याः । अत एव श्रुतिः

परिस्त्रुतं श्लषमाद्यं पलं च भक्षतानि योनीः मुपरिष्कृतानि ।
निवेदयन्देवतायै महत्यै स्वात्मीकृत्य सुकृती सिद्धिमेति ॥

इति ।

वरदेति—ब्रह्मविष्णवादिभ्य उपासकेभ्यो वरान् दत्त इति वरदा । तदुक्तं
मास्यपापयोर्नारदेन—

यच्चाहमूक्तवानस्या उत्तानकरतां सदा ।

उत्तानो वरदः पाणिरेष देव्याः सदैव तु ॥

सुरासुरमुनिव्रातवरदेयं भविष्यति ।

इति । अत्र दानस्य प्रायेण कस्तकरुणकत्वाद्वरदः पाणिरित्युक्तम् । वस्तुतो देव-
कामनापूर्तिमात्रे तात्पर्यं नतु वरदमुद्राधारणेऽपि । भगवत्पादाचार्यैः 'त्वदन्यः
पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणस्त्वमेका नैवासि प्रकटितवराभीत्यभिनया' इत्युक्तेः—

वरार्थिभ्यः सुरादिभ्यः कामान्पूरयतीश्वरी ।

धातुवृञ् वरणे प्रोक्तस्तेन सा वरदा स्मृता ॥

इति देवीभागवताच्च । वाराहेऽपि वेत्रामुरवधप्रकरणे—

नवम्यां च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।

वरदा सर्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥

इति ।

वामनयनेति—वामानि सुन्दराणि नयनानि नेत्राणि प्रमाणानि वा यस्याः ।
वामं मार्गविशेषं नयतीति वा । अथवा कर्मजन्यफलं वाममित्युच्यते 'एष उ एव
वामनी' रिति श्रुतौ संयद्वामादिश्रुतौ च वामपदस्य तथा व्याख्यानदर्शनात्तन्नयति
प्रापयतीति वामनयना ।

वारुणीति—वरुणस्येयं वारुणी सास्यास्तीति वारुणीमान्सहस्रफणः शेषः ।
शेषं प्रस्तुत्य विष्णुपुराणे 'उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्तये' ति
पाठात्स यथा भूधरणे विह्वलो न भवति तद्वदविह्वला । यद्वा खर्जूरीसमृद्धो रसो
वरुणप्रियत्वाद्धारुणी तस्या मदेन पानजन्यानन्देन विह्वला बाह्यपदार्थविस्मरणशीला ।
स्वात्मानन्दैकचर्चणवतीति यावत् । वारुणीमन्तः अविह्वला ययेति वा । वारु-
ण्याख्यां वायुदेवत्यां नाडीं जितवन्तो वारुणीमन्त इत्युच्यन्ते । उक्तं च योगशास्त्रे

अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी वारुणी सर्वगामिनी ।

पूषा दिग्देवता प्रोक्ता वारुणी वायुदेवता ॥

इति ॥ १२५ ॥

विश्वाधिका वेववेद्या विन्ध्याचलनिवासिनी ।

विधात्री वेदजननी विष्णुमाया विलासिनी ॥ १२६ ॥

विश्वाधिकेति—विश्वस्मात्क्षित्यादिशिवान्तादधिकोत्कृष्टा । ‘विश्वाधिको
रुद्रो महर्षि’ रिति श्रुतेः ।

वेदवेद्येति—वेदैः ऋग्यजुःसामाथर्वणैर्वेद्या ज्ञेया । ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य’
इति श्रुतेः स्मृतेश्च । यद्वा चिन्तामणिगृहस्य चत्वारि द्वाराणि । चतुर्वेदरूपाणि
द्वारप्रवेशमन्तरेण देवतादर्शनाभावाद्देवैकवेद्यत्वम् । तथाच श्रुतिः

ऋचां प्राची महती दिगुच्यते दक्षिणामाहुर्यजुषामपाराम् ।

अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची साम्नामुदीची महती दिगुच्यते ॥

इति । शुद्धविद्यादिभिः सौभाग्यादिभिर्लोपामूद्रादिभिस्तुरीयाम्बादिभिश्चर्ग्यजुषाथर्व-
सामदेवताभिर्वेद्येत्यर्थः ।

विन्ध्याचलेति—विन्ध्याख्ये अचले पर्वते निवसतीति तथा । तथाच पाद्ये
देवीक्षेत्रगणनायां ‘त्रिकूटे च तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी’ ति । पाञ्च-
रात्रलक्ष्मीतन्त्रेऽपि —

वैवस्वतेन्तरे तौ च पुनः शुम्भनिशुम्भकौ ।

उत्पत्स्येते वरान्मत्तो देवोपद्रवकारिणौ ॥

नन्दगोपकुले जाता यशोमागर्भसंभवा ।

तावहं नाशयिष्यामि नन्दाख्या विन्ध्यवासिनी ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणेऽप्येषोऽर्थः प्रसिद्धः ।

विधात्रीति—विदधाति धारयति पोषयति वा जगदिति विधात्री । ‘धात्री
माता समाख्याता धारणाच्चोपगोयत’ इति देवीपुराणात् । विधातुर्ब्रह्मणः पत्नी
वा । विशिष्टा विशेषप्रीतिविपद्या धात्री आमलकी यस्या इति वा ।

वेदजननीति—वेदानां जननी उत्पादिका ‘अस्य महतां भूतस्य निःश्वसित-
मेतद्यद्वेदो यजुर्वेद’ इत्यादिश्रुतेः । ‘ऋचः सामानि जज्ञिरे’ इत्यादिश्रुतेश्च ।
देवीपुराणे तु—

यतः शृङ्गाटकाकारकुण्डलिन्याः समुद्गता ।

स्वराश्च व्यञ्जनातीति वेदमाता ततः स्मृता ॥

इत्युक्तम् ।

विष्णुमायेति—विष्णोर्व्यापनशीलस्य देशकालादिभिरनवच्छिन्नस्यापि माया
आवरणकर्त्री । परिच्छेदिकेति यावत् । तत्संबन्धिनी मायेति वा । ‘दैवी ह्येषा
गुणमयी मम माया दुरत्यये’ ति भगवद्ब्रह्मनात् । कालिकापुराणेऽप्युक्तम्—

अव्यक्तव्यक्तरूपेण रजःमत्त्वतमोगुणः ।
विभज्य यार्थं कुरुते विष्णुमायेति सोच्यत ॥

इति ।

विलासिनीति — विलासो विक्षेपशक्तिरस्या अस्तीति तथा । पीठशक्ति-
विशेषरूपा वा । नित्या विलासिनी दोग्ध्री 'त्यादिना तामु परिगणनात् । विले
ब्रह्मरन्ध्रे आस्त इति वा विलासिनी । तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे 'तत्र ब्रह्मविलं ज्ञेयं
रुद्रकोट्यर्बुदैवंत' मिति प्रस्तुत्य

ब्रह्माणीत्यपरा शक्तिर्ब्रह्मणोत्सङ्गामिनी ।
द्वारं सा मोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥

इति ॥ १२६ ॥

अथ परिभाषायामष्टिंशत्प्रश्नानामानि विभजते ।
मृगजो द्विर्बालः खे जीवाभं पञ्चपादार्षम् ।
गुणभूवरतेजोर्षं रतिगुणदेशो दहेद्गणं दुरितम् ॥ १६ ॥

द्विरित्यष्टाक्षरे द्वे नामनी ॥ १६ ॥

क्षेत्रस्वरूपा क्षेत्रेशी क्षेत्रक्षेत्रज्ञपालिनी ।
अथवृद्धिविनिर्मुक्ता क्षेत्रपालसमर्चिता ॥ १२७ ॥

क्षेत्रस्वरूपेति—क्षेत्रं कामरूपादिकं वसुधादिशिवान्तषट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकं शरीरं
वा । तत्त्वं निजं रूपं यस्याः सा । तथाच लंङ्गे—

विभर्ति क्षेत्रतां देवी त्रिपुरान्तकवल्लभा ।
क्षेत्रज्ञत्वमजो धत्ते भगवानन्तकान्तकः ॥

इति ।

क्षेत्रेति—क्षेत्रस्य शरीरस्येशः शिवस्तस्येयं क्षेत्रेशी ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञेति—क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो जीवस्तं च पालयतीति क्षेत्रक्षेत्रज्ञपालिनी ।
तथाच विष्णुस्मृतौ 'इदं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते' इति ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

इति । गीतास्वप्येवमेव कौन्तेयभारतसंबोधनाभ्यां घटितमिदमेव । लंङ्गेपि—

चतुर्विंशतितत्त्वानि क्षेत्रशब्देन सूरयः ।

आहुः क्षेत्रज्ञशब्देन भोक्तारं ऋषेण तथा ॥

इति । वायुपुराणे तु ' अव्यक्तं क्षेत्रमृद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ' इत्युक्तम् । ब्रह्म-
पुराणेऽपि—

क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथामुखम् ।

तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥

इति । मनुस्मृतौ तु—

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥

असंख्या मूर्त्यस्तस्य निःपतन्ति शरीरतः ।

उच्चावचानि भूतानि संततं चेष्टयन्ति याः ॥

इत्युक्तम् ।

क्षयवृद्धिबिनिर्मुक्तेति— क्षयवृद्धयोः क्षेत्रसंबन्धिभावविकाररूपत्वेन तदधि-
ष्ठत्त्वेऽपि ताभ्यां विनिर्मुक्ता । ' नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणी ' त्यादिस्मृतेः । कर्म-
कृताभ्यां वा ताभ्यां विनिर्मुक्ता । ' एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते
नो कनयानि ' ति काठकश्रुतेः । ' स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनी-
यानि ' ति वाजसनेयश्रुतेः च ।

क्षेत्रपालेति— दारुकासुरवधार्थं शिवेन काली निर्मिता सती दारुकं हतवती ।
तदुत्तरमण्यशान्तेन तस्याः क्रोधाग्निना जगदाकुलमालोक्य शिवस्तत्क्रोधनिरामाय
वालौ भूत्वाऽरोदीत् । सा तं वालं स्तनावपाययत् । स पयोद्वारा तस्याः क्रोधाग्नि-
मपि पयो । सोऽयं क्षेत्रपालः शिवावतारविशेष इति कथा लंङ्गादिषु प्रसिद्धा ।
क्षेत्रं यागायतनं पालयतीति व्युत्पत्तिः । तेन सम्यगर्चिता ॥ १२७ ॥

विजया विमला वन्द्या वन्दारुजनवत्सला ।

वाग्वादिनी वामकेशी वल्लिमण्डलवासिनी ॥ १२८ ॥

भक्तिमत्कल्पलतिका पशुपाशविमोचिनी ।

संहृताशेषपालण्डा सदाचारप्रवर्तिका ॥ १२९ ॥

विजयेति—विशिष्टो जयो यस्याः सा विजया संविद्रूपा वा । देवीपुराणेऽष्ट-
षष्टिशिवतीर्थेषु 'विजयं चैव काश्मीर' इति गणित इति शिवस्वरूपा वा । तत्रैव
निर्वचनाध्याये—

विजित्य पद्मनामानं दैत्यराजं महाबलम् ।
त्रिषु लोकेषु विख्याता विजया चापराजिता ॥

इति विश्वकर्मशास्त्रप्रसिद्धविजयाख्यगृहविशेषरूपा वा । विजयाख्यो मूर्हत उक्त-
दिचन्तामणौ—

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।
स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

इति । रत्नकोशे तु—

ईषत्संध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुन्निद्रतारकः ।
विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ॥
एकादशो मूर्हतो यो विजयः परिकीर्तितः ।
तस्मिन्यात्रा विघातव्या सर्वे विजयकाङ्क्षिभिः ॥

इति तादृशकालरूपेत्यर्थः ।

विमलेति—विगतो मल आविद्यको यस्याः सा विमला । पाद्मे 'विमला
पुरुषोत्तमे' इति देवीतीर्थेषु परिगणितमूर्तिविशेषरूपा वा । गृहविशेषरूपा वा ।
तदुक्तं विश्वकर्मशास्त्रे गृहाप्यधिकृत्य—

ध्रुवं धान्यं जयं कान्तं विपुलं विजयं तथा ।
सुमुखं विमलं नन्दं निधनं च मनोरमम् ॥

इति ।

वन्द्येति—वन्दितुं योग्या वन्द्या ।

योग्यतामेवाह—वन्दारिति । वन्दन्ते ते वन्दारवः । शृवन्द्योरारु' रित्यार-
प्रत्ययः । तादृशान् जनान्वत्सवत्लात्यनुगृह्णाति 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लप्रत्ययो
वा ।

वाग्वादिनीति—वाचं वदतीति वाग्वादिनी काचिद्देवता तद्रूपा वा । वाचं
वादयतीति वा । एतन्निर्वचनं च त्रिपुरासिद्धान्ते—

सर्वेषां च स्वभक्तानां वादरूपेण सर्वदा ।
स्थिरत्वाद्वाचो विख्याता लोके वाग्वादिनीति सा ॥

इति । 'शब्दानां जननी त्वमेव भुवने वाग्वादिनीत्युच्यते' इति लघुस्तवेऽपि ।

वामकेशीति—वामाः सुन्दराः केशा यस्याः सा । वामा एव वामकास्तेपा-
मोशः शिवः । देवोपुराणेऽष्टषष्ठिशिवतीर्थेषु 'जटे वामेश्वरं विद्यादि' ति प्रतिपा-
दितस्तस्य स्त्री वा । वामकेशेन प्रोक्तं तन्त्रं वामकेशं तत्र प्रतिपाद्यतया तत्संबन्धिनी
वा ।

बह्निमण्डलवासिनीति—बह्निर्मण्डलं मूलाधारे परमाकाशे वा विद्यमानं तत्र
वसतीति तथा । बह्निशब्दस्त्रित्वसंख्यावच्छिन्नपरो वा । तेन सोममूर्त्याग्निमण्डल-
त्रयवासिनीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

भक्तिमदिति — भक्तिमतां जनानां कल्पलतिकेव अभिमतार्थदातृत्वात् ।
अथवा ईषदसमाप्ता कल्पप्रत्ययेनाऽपूर्णभक्ता भक्तिमत्कल्पाः । तेषां लतिकेव
विन्तारकारिणी । कस्तुरिकेवामोदयित्री वा । 'ज्योतिष्मत्यां च कस्तूर्या माधवी-
दूर्वयोल्लेते' ति रभसः । अर्धभक्तानां भक्तिपूर्तिदानद्वारा संतोषिकेति यावत् ।
तदुक्तं शक्तिरहस्ये —

अक्रमेणार्धभक्त्या वा भवान्याः कृतमर्चनम् ।

जन्मान्तरे क्रमप्राप्त्यै पूर्णभक्त्यै च कल्पते ॥

इति ।

पशुपाशविमोचनीति - अभेदज्ञानरूपविद्याविहीनाः पशवः । तदुक्तं ब्रह्वा-
रण्यके 'योऽन्यां देवनामुपास्तेज्योऽसावान्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु' रिति ।
इह यान्यां त्रिकोणचक्र इत्यर्थः । 'तस्मिन् हिरण्ये कांशे त्र्यरे च त्रिप्रतिष्ठित'
इति श्रुत्यन्तरात् । ईदृशानां पशूनां विद्याविहीनानां पाशो पिपासाऽज्ञानाये विजिघ्य
मोचयतीति तथा । पिबन्तरेवनातेश्च धातुद्वयस्य पाशपदेन निर्देशः । पातेरश्नानश्च
कियपि पा अश हन्ताऽपि तयोः समाहारे पाशमिति रूपम् । तावन्मात्रवत्त्वादेव
हि पशूत्वं निर्विद्याणम् । तथाच श्रूयते 'अथेतेरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञानं
न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोका' विति ।
अथवा पशु इत्यव्ययं सम्यगर्थे 'लोधं नयन्ति' पशु मन्यमानाः' इति श्रुती तथा
व्याख्यानदर्शनात् । पशु यथाभवति तथा पाशान् बरुणपाशान् विमोचयतीति ।
यद्वा सम्यक्पाशानक्षान्पातयतीति । शिवेन सह द्यूतक्रीडायां सम्यक्पाशान् फलके
पातयित्वा शिवं जयतीति यावत् । अथवा पशुपस्य परशिवस्याशा प्रेप्सा येषां ते
पशुपाशास्तान् विशेषेण मोचयति प्राप्तशिवास्तनोतीति । अथवा ब्रह्मादिस्थाव-
रान्ताः पशुममानधर्मत्वात्पशवः तेषां बन्धमाधनत्वादविद्यैव पाशः । तदुक्तं सौर-
संहितायाम'विद्यानामनिर्वचनप्रकरणे 'सर्वाधारतयाधारः पाशो बन्धस्य हेतुत' इति
तद्विकारास्तत्त्वादयो वा पाशास्तान् शिवभक्त्या मोचयति । तदुक्तं लङ्गे—

१. बोधयन्ति

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च देवदेवस्य शूलिनः ।

पशवः परिकीर्त्यन्ते समस्ताः पशुवर्तिनः ॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति ।

विषया अपि कीर्त्यन्ते पाशजीवनबन्धनात् ॥

तैर्बद्धाः शिवभक्त्यैव मुच्यन्ते सर्वदेहिनः ।

इति । अथवा अविद्याऽस्मिता रागो द्वेषोऽभिनवेशश्चेति पञ्चविधः क्लेशः । आत्मानात्मविवेकाभावोऽविद्या । अनात्मनि देहादावात्मत्वविपर्ययोऽस्मिता । तेन च देहोपभोगकरणे स्रक्चन्दनादावभिलाषो रागः । तत्प्राप्तिपरिपन्थिनि क्रोधो द्वेषः । तदिदमहितमिति ज्ञात्वाप्यज्ञवत्तदपरित्यागोऽभिनवेश इति । तदिदं योगसूत्रे प्रथमपादोपान्त्यसूत्रेणोद्देशमात्रं कृत्वा द्वितीयपादे पञ्चभिः सूत्रैः सलक्षणमुक्तम् । यत्कृतं देवीभागवते—

तमो विवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।

महामोहस्तु विज्ञेयो घ्राभ्यभोगमुखौषणा ॥

मरणं त्वन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।

अविद्या पञ्चपर्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥

इति । तत्र तमःप्रभृतीन्यविद्यादीनामेव नामान्तराणि । मरणशब्दो मिथ्याभिनिवेशपरः । तदिदमुक्तं लैङ्गे—

अविद्यामस्मितां रागं द्वेषं च द्विपदां वर ।

वदन्त्यभिनिवेशं च क्लेशान्पाशत्वमागतान् ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रमथ पण्डिताः ।

अन्धतामिस्रमित्याहुः क्लेशान्वं पञ्चधा स्थितान् ॥

अविद्या तम इत्याहुरस्मिता मोह इत्यपि ।

रागं चैव महामोहं द्वेषस्तामिस्रमित्यपि ॥

अन्धतामिस्रकं मिथ्याभिनिवेशं प्रचक्षत ।

इति । एतेषां पञ्चानां क्लेशानां प्रभेदा अपि तत्रैव—

तमसोऽष्टविधो भेदो मोहश्चाष्टविधः स्मृतः ।

महामोहप्रभेदास्तु बुधैर्दश विचिन्तिताः ॥

अष्टौ विघ्नास्तथा प्राहुस्तामिस्रस्य विचक्षणाः ।

अन्धतामिस्रभेदाश्च तथाऽष्टादश कीर्तिताः ।

इति संहृत्य द्विपञ्चाशत् । तामिस्रस्याप्यष्टादशविधत्वमाश्रित्य द्विषष्टिः पाशा इति केचित् । एते च क्लेशा वैषयिकयोगितत्वज्ञरूपपशुत्रैर्विध्यात्तांस्तान्प्रति विलक्षणाः । तदुक्तं देवीभागवते—

प्रमुप्तास्तत्त्ववेत्तृणां दग्धदेहास्तु योगिनाम् ।

अविच्छिन्नोदाररूपाः क्लेशा विषयसङ्गिनाम् ॥

इति । यत्तु कुलाणवे—

घणा शङ्का भयं लज्जा जग्मुस्ता चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं च जातिश्चेत्यष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥

इति तद्विद्ययादिक्लेशपञ्चकस्योक्तेष्वेव द्विपञ्चाशद्भेदेषु कतिपयानामवयूत्यानुवादः । ते च भेदा विस्तरभयाऽप्येताः । इत्थंच मूलपशुशब्द उक्तपरिभाषयैः पञ्चाशत्संख्यापरोक्षेण प्रत्यामत्तिमन्वयेन लक्षणया द्विपञ्चाशत्परः । 'नित्यानन्दवपुनिरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णः क्रमा' इति शारदातिनकश्लोके पञ्चाशत्पदस्येदृशलक्षणयैव हर्षदोषितादिभिरैकपञ्चाशत्परत्वेन व्याख्यानात् । तेन पशुसूत्रान् द्विपञ्चाशत्पाशान्विमोचयतीत्यर्थः । तदुक्तं शिवरहस्ये—

पञ्चक्लेशैर्द्विपञ्चाशत्पाशैर्वधनाति यः पशून् ।

स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यग्पागितः ॥

इति तु पौराणिकरीत्या निष्कपः । अथवा अणुभेदः कर्म चेति त्रयः पाशाः । तत्राजानमणुः । तच्च चैतन्यस्वरूपे आत्मन्यात्मत्वज्ञानाभावो देहादवनात्मन्यात्मत्वज्ञानं चेति द्विविधम् । द्विविधमप्येतत्संभूयाणव्रं मलमित्युच्यते । अणुपदवाच्यत्वं चास्यापरिच्छिन्नस्याप्यात्मनः परिच्छेदकत्वात् । तदुक्तं सौरसंहितायाम् 'आत्मनाऽणुत्वहेतुत्वाद्गणुमालिन्यतो मल' मिति । एषस्यैवात्मनो नानात्वं तु भेदः । तत्र मूलकारणं मायाख्यं तत्त्वेषु पष्ठमेकम् । तज्जन्यं सप्तमादिषट्त्रिंशान्ततत्त्ववृन्दमपरमिति द्विविधमपि मायीयं मलमुच्यते । विहितनिर्पिद्धक्रियाजन्यं शरीरदानक्षममदृष्टं तु कर्म । तदपि पुण्यपापभेदेन द्विविधमपि संभूय कामर्णं मलमुच्यते । एतेष्वणुकर्मभेदेपूत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वव्याप्यं सर्वमिदमभिहितं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे—

स्वातन्त्र्यचहानिर्बोधस्य स्वतन्त्रस्याप्यबोधता ।

द्विधाणव्रं मलमिदं स्वस्वरूपापहारतः ॥

भिन्नवेद्यप्रथात्मैव मायीयं जन्म भोगदम् ।

कतव्यबोधकर्म तु मायाशक्त्यैव तत्रयम् ॥

इति । स्पष्टतरमुक्तं शैवसूत्रत्रातिके 'तन्वेवविधविश्वस्य चैतन्यं चेद्वपुस्तदा ।

कथं बन्धस्य संबन्ध इति शङ्कां व्यपोहितम् । अश्लेषश्लेषपाशाभ्यां' सूत्रमाह महेश्वरः' । अज्ञानं बन्धः । 'अज्ञानमिति तत्राद्यं चैतन्यस्फाररूपिणी । आत्मन्यनात्मताज्ञानं ज्ञानं पुनरनात्मनि । देहादावात्ममानित्वं द्वयमप्येतदाणवम् । मलं स्वकल्पितं स्वस्मिन्बन्धस्वेच्छाविभावितः । किमाणवमलात्मैव बन्धाऽयं नेत्युदीर्यते' । योनिवर्गः कलाशरीरम् । 'योनिर्भेदप्रथाहेतुर्मायावर्गस्तदुत्थितः । कालादिक्षितिपर्यन्ततत्त्वराशिस्तदात्मकः । मायीयाख्यं मलं तत्तद्भिन्नत्रेद्यप्रथामयम् । कलेति कायमाविश्य परिच्छेदकरी नृणाम् । व्यावृत्तिः पुण्यपापात्मा शरीरं यस्य तत्पुनः । कामणं मलमेतस्मिन्द्वये बन्धोऽनूवर्तत' इति । एवंभूतेषु त्रिषु पाशेषु च केन द्वाभ्यां त्रिभिरपि बन्धप्रयुक्ता जीवा अपि त्रिविधाः पशुपदेनोच्यन्ते । यद्यपि त्रयाणां प्रस्तारेष्वेककास्त्रयो द्विकास्त्रयस्त्रिक एक इति सप्तधा जीवाः संपद्यन्ते तथाप्यणुकर्मभेदानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वव्याप्यत्वनियमात्त्रिण एव पशोर्विधाः । ते च पशवो नित्याहृदये शुद्धमिश्राशुद्धपदैर्व्यवह्रियन्ते । स्वच्छन्दतन्त्रादौ तु विज्ञानकेवलाः प्रलयाकलाः सकला इति व्यवहृताः । तथाचोक्तं—

पशवस्त्रिप्रकाराः स्युस्तंप्वेकं सकला मताः ।

प्रलयाकलनामानस्तेषां केचन्महेश्वरि ॥

विज्ञानकेवलास्त्वन्ये तेषां रूपं क्रमाच्छृणु ।

इति । तेषु त्रिभिरपि पशुवैबद्धः सकलः । तदुक्तम्

अनादिमलसंछन्नो मायाकर्मावृतो विभुः^३

शरीरशिवतत्त्वज्ञो भेदैकरसिको लघुः ॥

सर्वदा कर्मकर्ता च स्वकर्मफलभोजकः ।

नित्यं विषयसंरक्तः सकलः पशुरुच्यत ॥

इति । अत्र मलमायाशब्दावणुभेदपरी । एते च सकलाः पशवो मलपाकापाकाभ्यां द्विविधाः । तत्र ये पक्वमलस्त्रयस्तेषां मध्येऽष्टादशोत्तरशतसंख्याकाः सिद्धाः परिपूर्णशिवानुग्रहवशान्मन्त्रेश्वरतामाप्ता वर्तन्ते । ते च शतरुद्राख्या अष्टौ शतमण्डलिनोऽष्टौ क्रोधभट्टारकादयो वीरेश्वरः श्रीकण्ठश्चेति द्वाविति । अन्यानप्याचार्यरूपेण शिव एवानुगृह्णाति अपरिपक्वमलत्रयांस्तु भोगेन मलपाकाय नानायोगिनिषु विनियुङ्क्ते सोऽपि चानुग्रह एव । तदुक्तं—

मलादीनामपाके तु सामान्यानुग्रहो भवेत् ।

आधिकारिकमैश्वर्यं शिवानुग्रहमात्रतः ॥

पशवस्त्रिप्रकारान्तु प्राप्नुयुः परमेश्वरी ।

इति । 'नानायोनिषु पाकाय नियुङ्क्तेऽनुजिघृक्षये'ति च । अणुकर्माख्यपाशद्वय-
बद्धास्तु प्रलयाकलाः । तेषि तयोः परिपाकतदभावाभ्यां द्विविधाः । तेष्वन्त्याः
कर्मवशादुत्तमयोनिषु जायन्ते । आद्येषु यत्रेश्वरानुग्रहस्ते भुवनेश्वरा भवन्ति ।
तदुक्तं स्वच्छन्दसंग्रहे—

मिश्राः प्रमातरूपाः स्युः प्रलयाकलसंज्ञकाः ।
पुर्यष्टकशरीराश्च पृथक्कर्मवशात्प्रिये ॥
सर्वयोनिषु संप्राप्य भोगाद्यं स्वस्वकर्मणाम् ।
भुक्त्वा भोगानि तेषां तु कर्मसाम्ये शिवः स्वयम् ॥
सुपक्वमलकर्माणस्तान्किञ्चिदनुगृह्य च ।
जलतत्त्वादि तत्त्वानां मध्ये लोकेश्वरास्त्रिधा ॥

इति । आणवमलमात्रबद्धा विज्ञानकेवलाः । तदुक्तं—

मलमात्रेण संबद्धः पञ्जुविज्ञानकेवलः ।
सुपक्वमलविज्ञानकेवलः स स्वयं प्रिये ॥

इति । तेषुपि समाप्तकलुषा असमाप्तकलुषाश्चेति द्विविधाः । तत्राद्या विद्येश्वराः ।
अन्त्यास्तु सप्तकोटिमहामन्त्रात्मकाः । न च तेषां जडत्वमिति शङ्क्यम् । शब्दरूप-
शरीराणां जडत्वेऽपि शरीरिणामस्माकमिव चेतनत्वोपपत्तेः । अत एव मृगेन्द्रसंहि-
तायाम्—

अथानादिमलापेतः सर्वकृतसर्वदृक् शिवः ।
पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति ॥

इति । आगमिका अप्याहुः 'भुवि त मुक्तिमणूनां स्वव्यापारे समर्थानाम् । जडवर्गस्य
विधत्ते सर्वानुग्राहकः शंभु'रिति । अपक्वाणवमलवज्जीवत्वादेव मन्त्राणामणु-
संज्ञापि । एवं षड्विधानामपि पशूनां मलपाकतारतम्यानन्त्यादनन्ता भेदाः ।
तेषां च तत्तत्तारतम्यार्हयोनिप्रापणेश्वर्यदानान्यपि भोगेन मलपाकार्थत्वात्पाशविमो-
चनरूपाण्येव । तथाच पशूनामृक्तरूपाणां पाशान्मलान्विशेषेण तत्तद्योग्यतानुसारेण
मोचयतीति पशुपाशविमोचनी । न च मोचनस्य शिवकार्यत्वात्कथं तत्र देव्याः
कर्तृत्वमिति वाच्यम् । मोचकत्वशक्तिमन्तरेण शिवस्य तदयोगेन मोचनकर्तृताया
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्तावेव स्वीकर्तुं युक्तत्वात् । तदुक्तमभियुक्तैः—

शक्तो यया स शंभुर्भक्तौ मुक्तौ च पशुगणस्यास्य ।
तामेनां चिद्रूपामाद्यां सर्वात्मनास्मि नत ।

इति । किञ्च स्वातन्त्र्यं हि कर्तृत्वम् । 'स्वतन्त्रः कर्त'ति पाणिनिसूत्रात् । तच्च
शक्तिगतमेव । तथाच शक्तिसूत्रं 'चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतु'रिति । यत्तु

‘चैतन्यमात्मे’ति शिवमूर्त्रं तत्स्वानन्वयानिर्देशान्मूर्त्रसकलिङ्गबलाच्च कर्तृत्वादिधर्मा-
भावपरम् । यत्तु ‘चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतु’ रित्याद्यमूर्त्रं किल शक्तिशास्त्रे ।
चैतन्यमात्मेति तु शैवशास्त्रे शिवश्च शक्तिश्च चिदेव तस्मादित्यभियुक्तैरुच्यते
तत्तु शक्तिशक्तिमतोरभेदाभिप्रायेणेति तु शैवग्रहस्यनिष्कर्षः । तथा च पशूनां मूक्त-
रूपाणां पाशान्मलान् विशेषेण तत्तद्योगस्तानुसारेण मोचयतीति पशुपाशविमोचनी ।

संहृतेति—संहृता नाशिता अशेषाः समस्ताः पाखण्डा यया सा तथाक्ता ।
पाखण्डस्वरूपं च लङ्गे—

वेदवाह्यव्रताचाराः श्रौतस्मार्तबहिष्कृताः ।

पाखण्डिन इति ख्याता न संभाष्या द्विजातिभिः ॥

इति । **ब्रह्मवैवर्तेऽपि**—

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे ॥

इति परिगणितानि विद्यास्थान न्यधिकृत्य—

एतत्सत्यमितश्चान्यात्पाखण्डं बुद्धिकल्पितम् ।

दैत्यानां मोहनाथीयं महामोहेन निर्मितम् ॥

इति । ‘पाशब्देन तु वेदार्थः खण्डाः स्पृस्तस्य खण्डका’ इति तु निरुक्तिः ।

सदाचारेनि—यत् एवाह सदाचारप्रवृत्तिकेति । मनुस्मृतमः सनां शिष्टानां वा
सतो ब्रह्मणो वा आचारः सदाचारस्तस्य प्रवृत्तिका । कर्मकाण्डोक्ते धर्मे ब्रह्मकाण्डो-
क्तेऽद्वैतब्रह्मणि चाभिरतिपूर्वकं तत्तन्नाप्तसाधनानि पुराणादिषूपदिशत्यनुष्ठापय-
तीति यावत् । उक्तं च कूर्मपुराणे भगवत्यैव—

अष्टादश पुराणानि व्यासेन कथितानि तु ।

नियोगाद्ब्रह्मणो राजंस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥

अन्यान्यपपुराणानि तच्छिष्यैर्व्याकृतानि तु ।

युगे युगे तु सर्वेषां कर्ता वै धर्मशास्त्रवित् ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।

ज्योतिःशास्त्रं न्यायविद्या सर्वेषामुपबृंहणम् ॥

एवं चतुर्दशैतानि विद्यास्थानानि सत्तम ।

चतुर्वेदैः गहोक्तानि धर्मो नान्यत्र विद्यते ।

एवं पैतामहं धर्मं मनुव्यासादयः परम् ।

स्थापयन्ति ममादेशाद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥

इति ॥ १२९ ॥

तापत्रयाग्निसंतप्तसमाह्लादनचन्द्रिका ।

तरुणी तापसाराध्या तनुमध्या तमोपहा ॥ १३० ॥

चिन्तितस्तत्पदलक्ष्यार्था चिदेकरसरूपिणी ।

स्वात्मानन्दलबीभूतब्रह्माद्यानन्दसंततिः ॥ १३१ ॥

तापत्रयेति — आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाख्यानां तापानां यथा यत्र तेनाग्निना संसारलक्षणेन सम्यक्वत्पानां जनानां सम्यगाह्लादनेनापहरणपूर्वकानन्दन-विषये चन्द्रिकेव वा ; 'पत्ररोऽमृत' इति श्रुतेः

तरुणीति — नित्यतारुण्यवत्त्वात्तरुणी — तरुणतलूनानामुपसंख्यान 'मिति वार्तिकावयवेन डीप् ।

तापसेति—तापसंस्तपस्विभिराराध्या । तापस्तज्जनकः संसारस्तत्र सारभता आध्या आममन्ताद्ध्यानं यस्या इति वा ।

तनुमध्येति—तनुः कृशा मध्यो यस्याः सा । काञ्चीदेशे तनुमध्याख्या देवी प्रसिद्धा । यदाह—

मां पानु निवायास्तीरे निवसन्ती ।

त्रिवेश्वरवर्णा देवी तनुमध्या ॥

तनुमध्याख्यसमवृत्तविशेषरूपा वा । तथाच पिङ्गलसूत्रं 'तनुमध्या तयो' । पद-चतुरध्वंसूत्रात्प्रतिपादमित्यस्यानुवृत्त्या प्रतिपादं तगणयगणौ चत्सा तनुमध्येत्यच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वोक्तमुदाहरण 'गायत्री छन्दसामह' मिति कौर्म देवावचनादस्य वृत्तस्य तच्छन्दस्कत्वात्तद्रूपता ।

तमोपहेति—तमोऽविद्यामपहःतीति तमोपहा । तथाचेशाश्वये श्रूयते 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत' इति । अविद्यामिति पदकाराणां पाठः । 'विद्या-न्यापामनामेवं निन्दत्यारण्यकश्रुति' रिति ब्रह्माण्डपुराणस्थानपबृंहणं च ॥ १३० ॥

चिन्तितारति - अत एवाह । चितिः अविद्यापरिपन्थिज्ञानस्वरूपा । 'चितिः स्वतन्वा विश्वभिद्धितेनु' रिति शक्तिरसूत्रोक्तस्वरूपेत्यर्थः । सैषा चित्तिरिति प्रोक्ता जीवनाज्जीवितैपिणा' मिति महावांसिष्ठे ।

तत्पदलक्ष्यार्थेति—तत्त्वमस्यादिमहावाक्यघटकतत्पदस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्व-विशिष्टं जगत् ब्रह्म वाच्योऽर्थः तदेवेह स्तूयमानम् । धर्ममात्र तु शृद्धं ब्रह्म तदधोऽर्थः । अनयोश्च विशिष्टकेवलयोग्यतादात्म्यं संबन्धः । तदेतदाह । तदिति पदेन लक्षणीयो-ऽर्थो यस्याः यत्तादात्म्यात्तन्नः सा तत्पदलक्ष्यार्था । धर्ममात्रपरत्वे तु तत्पुरुषापत्या 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो' रिति नियमात्पुलिङ्गतापत्तिः ।

चिदेकरसरूपिणीति—ननु केवलमपि रूपमानन्दादिधर्मविशिष्टमेवेति वाच्यमेवास्त्वत आह । चिता सहैको रसः स्वरूपं येषां, चिदेव मुख्यो रसो येषां तानि चिदेकरसानि रूपाण्यानन्दचैतन्यादिधर्मा अस्याः सन्तीति चिदेकरसरूपिणी । स्वाभिन्नधर्मवतीति यावत् । उक्तं च पंचपादिकायां, 'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त ' इति । तथाच शक्यतावच्छेदकभूतसृष्टिकर्तृत्वादिधर्माणां स्वरूपानन्तर्गतत्वात्तदन्तर्गतधर्माणां चात्यन्ताभेदेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावाद्भागत्यागलक्षणावश्यक्येति भावः । यद्वा केवलं ब्रह्मनेश्वरस्य धर्माति तयोर्भेदादुक्तः संबन्धो न घटत इत्यत आह । चिदेकरसं चिन्मात्राभिन्नं रूपमस्या एवेत्यर्थः । तयोर्भेदेऽप्यभेदस्यापि सत्वाद्भेदसमानाधिकरणभावेऽस्यैव तादात्म्यरूपत्वादुक्तसंबन्धो घटत एवेति भावः ।

ननु सृष्टिकर्तृत्वादिधर्माणां स्वरूपानन्तर्गतत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वमंभवात्तद्विशिष्टस्यैव तत्पदेन प्रतिपादने तदभेद एव वाक्यार्थोऽस्तु । वचनबलाद्विशिष्टयो-रपि तादात्म्यस्वीकारसंभवात् । 'यो यच्छुद्धः स एव स' इत्यादिवचनानामुपास्यो-पासकत्वादिधर्मविशिष्टयोरेवाभेदप्रतिपादने स्वारस्यात् । एतेनैतदन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानस्य निर्गुणस्यापि निरासाद्विशिष्टकेवलयोः संभवन्नपि संबन्धोऽप्रयोजक एवेत्यत आह—

स्वात्मेति । स्वस्या आत्मरूपो य आनन्दस्तस्य लवीभूता इन्द्राद्यानन्दविन्दु-पर्यालोचनया सागरायमाणत्वेनालवा अपि देव्यानन्दसागरस्य लवाः संपद्यमानाः ब्रह्मादीनां सृष्टिकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टानां ब्रह्मविष्णुब्रह्माणामानन्दानां संततयः सम्यक्समूहा यस्याः सा । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती' ति श्रुतेः । तैत्तिरीये मानुषानन्दमारभ्योत्तराधिक्येन वर्ण्यमानानामानन्दानां मध्ये परिगणितानां प्राजापत्याद्यानन्दानामपि परिच्छिन्नत्वेनापरिच्छिन्नब्रह्मानन्दतोऽपत्त्वेन पुरुषार्थत्वायोगेनापरिच्छिन्नानन्दस्य निर्गुणस्य सिद्धत्वाच्च पुरुषार्थसाधनज्ञानोप-क्रमादितात्पर्यनिर्णायकप्रमाणाविरोधाय तत्पदस्य निधर्मकात्मलक्षकत्वमेव युक्तमित्याशयः । 'लवो लेशो विलासे च' ति विश्वः ॥ १३१ ॥

परा प्रत्यक्षितोरूपा पश्यन्ती परदेवता ।

मध्यमा वैखरीरूपा भक्तमानसहसिका ॥ १३२ ॥

ननु शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्यैव शक्तिपदार्थत्वान्निर्गुणस्यापि ब्रह्मणः शब्दब्रह्माभिन्नत्वेन किमिति तत्र सत्यादिशब्दानां लक्षणेत्याशङ्क्य वैखर्यात्मकपदानां विराट्-पुरुषेणैव सह तादात्म्येन शुद्धब्रह्मतादात्म्यं नास्त्येवेति समाधित्तया वाचं विभजते ।

परिति—अत्रेदं बोध्यम्—प्रलये सृज्यमानप्राणिकर्मणामपरिपाकदशायां तादृश-कर्माभिन्नमायावच्छिन्नं ब्रह्म घनीभूतमित्युच्यते । कालवशात्कर्मणां परिपाके सति

विनश्यद्व्यवस्थः परिपाकप्रागभावो विचिकीर्षेत्युच्यते । ततः परिपाकक्षणे माया-
वृत्तिरूपद्यते तादृशं परिपक्वकर्मकारपरिगणितमायाविशिष्टं ब्रह्माव्यननपदवाच्यम् ।
अत एव तस्यात्पत्तिरपि स्मर्यते ' तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे ' इति । स
एव जगदङ्कुरकन्दरूपत्वात्कारणबिन्दुपदेन व्यवह्रियते । तदुक्तं प्रपञ्चसारे ' विचि-
कापृर्षनीभूता सा चिदभ्येति बिन्दुता ' इति । अस्माच्च कारणाबिन्दोः सकाशात्क्रमेण
कार्यबिन्दुस्ततो नादस्ततो बीजमिति त्रयमुत्पन्नम् । तदिदं परमूक्षमस्थूलपदैरप्युच्यते ।
चिदंशश्चिदचिन्मिश्रोऽचिदंशश्चेति तेषां रूपाणि । तदुक्तं रहस्यागमे—

कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा ।

स्थूलमूक्षमपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ॥

स बिन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ।

इति । एते च कारणबिन्द्वादयश्चत्वारोऽर्धदेवतमव्यक्तेश्वरहिरण्यगर्भविराट्स्वरूपाः
शान्तावामाज्येष्ठारौद्रीरूपाः, अम्बिकेच्छाज्ञानक्रियारूपाश्च । अधिभूतं तु काम-
रूपपूर्णगिरिजालन्धरोडद्याणपोठरूपा इति तु निश्चयः हृदये स्पष्टम् । अध्यात्मं तु
कारणबिन्दुः शक्तिपिण्डकुण्डल्यादिशब्दवाच्यो मूलाधारस्थः ' शक्तिः कुण्डलिनीति
विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां जात्वेत्यं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः ' इत्या-
दिरीत्याचार्यैर्व्यवहृतः सोऽयमविभागावस्थः कारणबिन्दुः । अयमेव च यदा कार्य-
बिन्द्वादित्रयजननोन्मुखो भिद्यते तद्दशायामव्यक्तः शब्दब्रह्माभिधेया रवस्तत्रोत्पद्यते ।
तदप्युक्तम् ' बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानादव्यक्तात्मा रवोऽभवत् । स रवः श्रुतिर्गर्भः
शब्दब्रह्मेति गीयते ' इति । सोऽयं रवः कारणबिन्दुतादात्म्यापन्नत्वात्मवर्गतोऽपि
व्यञ्जकयत्नसंस्कृतपवनवशात्प्राणिनां मूलाधार एवाभिव्यज्यते । तदुक्तं—

देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुदेति समीरणः ।

विवक्षोरिच्छयोत्थेन प्रयत्नेन सुसंस्कृतः ॥

स व्यञ्जयति तत्रैव शब्दब्रह्मापि सर्वगम् ।

इति । तदिदं कारणबिन्दात्मकमभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया निष्पन्दं तदेव च
परावागित्युच्यते । अथ तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन पवनेनाभिव्यक्तं विमर्श-
रूपेण मनसा युक्तं सामान्यस्पर्शप्रकाशरूपकार्यबिन्दुमयं सत्पश्यन्तीवागुच्यते । अथ
तदेव शब्दब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यन्तमभिव्यज्यमानं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या
युक्तं विशेषस्पर्शप्रकाशरूपनादमयं सन्मध्यमावागित्युच्यते । अथ तदेव वदनपर्यन्तं
तेनैव वायुना कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानमकारादिबर्णरूपपरं श्रोत्रग्रहणयोग्यं तद-
तरप्रकाशरूपबीजात्मकं सदैवखरीवागुच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

मूलाधारात्प्रथममुदितो यश्च भावः पराख्यः

पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।

व्यक्ते वैखयथ हरुदिपोरस्य जन्तोः

मुष्मणावद्धस्तस्माद्भ्रुवति पवने प्रेरिता वर्णसंज्ञा ॥

इति । नित्यातन्त्रेऽपि —

मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नादसंभवः ।

स एवाध्वतयानीतः स्वाधिष्ठाने विजृम्भितः ॥

पश्यन्त्याख्याप्रवाप्नोति तथैवोर्ध्वं जनैःशनैः ।

अनाहते वृद्धितत्त्वसमेतो मध्यमाभिधः ॥

तथा तयोर्ध्वंनृन्नः सन्विशुद्धो कण्ठदेशतः । वैखर्याख्ये ’

इत्यादि । अथ चतुर्विधासु मातृकासु परादित्रयमजानन्तो मनूष्याः स्थूलदृशो वैखरी-
मेव वाच मन्यन्ते । तथाच श्रुतिः ‘तस्माद्यद्वाचाऽनाप्त तन्मनूष्या उपजीवन्ती’ति ।
अनाप्तं अपूर्णं तिसृभिर्विरहितमित्यर्थं इति वेदभाष्ये । श्रुत्यन्तरेऽपि ‘चत्वारि वाक्-
परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गृहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति
तुरीयं वाचां मनूष्या वदन्ती’ति । स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डेऽपि —

अपदं पदमापन्नं पदं चाप्यपदं भवेत् ।

पदापदाविभागं च यः पश्यति स पश्यति ॥

इति । अपदं गतिरहितं तिःस्पन्दं शब्दब्रह्मैव परादिपदचतुष्टयं जातं तदिदं पद-
चतुष्टयमेव जातं मदपदं ब्रह्मैव भवतीति तदर्थः । एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां तदिति
पदस्य चातुर्विध्यात् । ‘ते विभक्तचनाः पद’मिति गीतमसूत्रेण, ‘सुप्तिञन्त पद’
मिति पाणिनिमूत्रेण च प्रतिपादितपदलक्षणान्तर्गतमुप्रत्ययादरपि चातुर्विध्यात्परमक-
तत्पदस्थाः । त्रिगुणाव्ययनमात्रतादात्म्यवत्त्वेन ततोऽपि परतरनिर्गुणब्रह्मतादात्म्या-
भावेन वैखर्यात्मकतत्पदस्य कैमृतिकन्यायेन दूरापाम्तं तत्तादात्म्यमिति शब्दार्थयो-
स्तादात्म्यमेव शक्तितारात् पक्षेऽपि तत्पदस्य केवले लक्षणैव स्वीकार्येति भावः ।
मातृजाभेदेषु तिसृभ्यः परत्वात्परा । त्रिपुरासिद्धान्ते तु प्रकारान्तरैरपि निरुक्ता—

श्रीपरानन्दनाथस्य प्रसन्नत्वापरेति सा ।

परानन्दाभिधे तन्त्रे प्रसिद्धत्वाच्च सा परा ॥

प्रासादरूपिणी चेति परा सा शंभर्वापरा ।

इति ।

प्रत्यक्षिचतीति—प्रतिकूलं स्वात्माभिमुखमञ्चतीति प्रतीची साच सा चिती
च प्रत्यक्षिचती अव्यक्तमञ्जं ब्रह्म सैव रूपं यस्यास्तथा । चिनोतेः कितजन्तात् ‘कृदि-
कारादि’ति डीप् ।

पश्यन्तीति — पश्यतीति पश्यन्ती । अस्या एवोत्तीर्णेत्यपि संज्ञा । उक्तंच **सौभाग्यसुधोदये**—

पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणानां सरणिमपि यदुत्तीर्णा ।
तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्यते माता ॥

इति ।

परदेवतेति— परा उत्कृष्टा चासी देवता च परदेवता । उपास्येश्वरस्वरूपे-
त्यर्थः ।

मध्यमेति— मध्ये स्थिता मध्यमा । तदुक्तं—

पश्यन्तीव न केवलमुत्तीर्णा नापि वैखरीव वहिः ।
स्फुटतरनिस्तिलावयवा वाग्रपा मध्यमा तयोरस्मात् ॥

इति ।

वैखरीति— विशेषेण खरः कठिनस्तस्येयं वैखरी संव रूपं यस्याः । घनभाव-
मापन्नैति यावत् । वै निश्चयेन खं कर्णविवरं राति गच्छतीति व्युत्पत्तिः **सौभाग्य-
सुधोदये** कथिता 'प्राणेन विखाराद्येन प्रेरिता वैखरी पुन'रिति योगशास्त्रवचना-
द्विखरवायुनृन्नेति वा ।

भक्तमानसहंसिकेति— भक्तानां मानसे चित्ते श्लेषभित्तिः काभेदाध्यवसायेन
सरोविशेषे हंसीव हंसिका । परैरजातत्वात्कप्रत्ययः ॥ १३२ ॥

कामेश्वरप्राणनाडी कृतज्ञा कामपूजिता ।

शृङ्गाररससंपूर्णा जया जालन्धरस्थिता ॥ १३३ ॥

कामेश्वरेति— कामेश्वरस्य शिवकामस्य प्राणनाडी जीवनाडीव । तदुक्त-
माचार्यभगवत्पादैः 'करालं यत्क्ष्वेलं कवलितवतः कालकलना न शभोऽन्मूलं तव
जननि ताटङ्कमहिमे'ति ।

कृतज्ञेति— कृते मुकृतदुष्कृते जानातीनि कृतज्ञा ।

सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।

एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः ॥

इत्युक्तनवकाभिन्नेति वा । कृतस्योपकारस्य ज्ञानेन प्रत्युपकर्त्री वा । कृतवत् जा
ज्ञानं यस्या इति वा । कृतादियुगेषु धर्मस्येव ज्ञानस्याप्युत्तरोत्तरं ह्यासात्कृते^१ यथा
पूर्णं ज्ञानं तादृशज्ञानवतीत्यर्थः । यद्वा द्यूतशास्त्रे कृतत्रैताद्वापरकलिसंज्ञानि चत्वारि

द्युतानि प्रसिद्धानि । तानि चतुस्त्रिद्वयेकाङ्कुषटितान्यापि दशषट्त्र्येकरूपाणि । पूर्व-
पूर्वद्युते उत्तरोत्तरद्युतानामन्तर्भावात् । तथाच श्रूयते 'ने वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
दशमंतस्तत्कृत'मित्येव दद्यातां कृतमजा । अत एव कृतद्युतं जितवता व्रतादिद्युतत्रय-
मपि जिनं भवतीति द्युतशास्त्रमयादापि । श्रूयते च 'कृतायविजितायाधरेऽप्याः
संयन्ती'ति । अयो द्युतक्रीडा कृतरूपोऽप्यो विजितो येन तस्मै अधरे तदधस्तना
अयास्त्रेतादिक्रीडाः संयन्ति उपनमन्ते जिता भवन्तीति तदर्थान् । तेन कृतं यथा
सर्वव्यापकमेव सर्वविषयकं जानं यस्या इत्यर्थः । कृतं जानातीति वा । शिवेन सह
द्युतक्रीडायांमवश्यं कृतजन्वाद्देव्या एव जय इति ध्वन्यम् ।

कामपूजतेति—कामेन मन्मथेन पूजितोपासिता । अत एव ब्राह्मणोपनिषदि—

पुत्रा निश्चृत्या वैदेह अचेता यश्च चेतनः ।

स तं माणमविन्दत् ॥

इति श्रूयते । लक्ष्म्याः पुत्रोऽनङ्गो विद्यारत्नं प्राप्तवानित्यर्थः ।

शृङ्गाररसेति—शृङ्गारानुसारेण सम्यक् पूर्णा । अथवा उत्तरत्र जालान्ध-
राड्याणपीठयोः परामर्शदशनादनयोर्नाम्नोः कामरूपपूर्णगिरिपरत्वं नामैकदेशान्याये-
नाश्रयेयम् । सम्यक् पूर्णं आस्ते इति संपूर्णम् । आस्तेः क्विपि स्त्वयत्वयलोपाः ।
शृङ्गारदेन डिमंभ्या । अपरपदेन दलम् । रसाः षट् । द्विदलषट्कं द्वादशदलम् ।
जगत्तन्त्रकर्मात् यावत् । अधिभूतं प्रसिद्धस्य पीठचतुष्टयाध्यात्मं मूलाधाराना-
ह्नाविशुद्धचाजास्थिते तन्त्रेषु कथनाद्द्वादशदलेति पूर्णगिरिविशेषणम् । यद्वा शृङ्गं
प्रधानभूतं अररं कवाटं आवरकाविद्येति यावत् यस्याः सा शृङ्गाररा । सपूर्णं
ब्रह्मणा सहिता ससपूर्णा । उभयोः कर्मधारये शबलब्रह्मशुद्धब्रह्मोभयवतीति यावत् ।

जयेति—जयस्वरूपत्वाज्जया । पाद्ये 'जया वराहशैले त्वि'ति परिगणिता ।

जालान्धरेति—जालान्धरे पीठविशेषे स्थिता । पाद्ये 'जालान्धरे विष्णुमुखी'

ति प्रतिपादितविष्णुमुख्याद्या ॥ १३३ ॥

ओड्याणपीठनिलया विन्दुमण्डलवासिनी ।

रहोवागक्रमाराधया रहस्तर्पणतपिता ॥ १३४ ॥

अथ नामपरिभाषामण्डले चतुश्चत्वारिंशत्पदानि विभजते ॥

द्वे द्वे चेद्वेदे भवदोहव भविलेशशीलजलमोहैः ।

द्विचर्धचतुर्भवगाः स्मो भुवि जलशोभा भगोलः खे ॥ १७ ॥

द्वे इति—अत्र तृतीयं द्वे इति पदं षडक्षरनामद्वयपरम् इतराणि त्वष्टाक्षर-
पराणि । चतुःपदं चतुरक्षरकनामचतुष्टयपरम् ॥ १७ ॥

ओडघाणीति—ओडघाणाख्यं पीठमेव निलयो वामस्थानं यस्याः ।

बिन्दुमण्डलेति—बिन्दुरेव मण्डलं सर्वानन्दमयात्मकं चक्रवालं तत्र वसति ।
बिन्दुः शुक्लं तस्य मण्डलं ब्रह्मरन्ध्रमित्यन्ये ।

रहोयागक्रमेति—‘सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे’ इत्याचार्योक्तेः ।
रहसि विविक्ते क्रियमाणो यागश्चिदग्नौ अनक्तकृण्डलन्यधिष्ठिते पुण्यादिहोमाद्यैः
रूपो रहोयागस्तस्य क्रमेण प्रयोगेणाराध्या । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेपि’ ति
घानुपाठादेकान्तसंगतिरेव वा रहोयागः तत्र क्रमेण पादविक्षेपेणाराध्या प्राप्या ।
यदाहापस्तम्बः

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसथप्रियस्य ।

न भोजनाच्छादनत्परस्य न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥

एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य मोक्षो^२ भवेत्प्रीतिनिवर्तकस्य ।

आध्यात्मयोगे^३ निरतस्य सम्यग्माक्षो^४ भवेन्नित्यमहिमकस्य ॥

इति ।

रहस्तरणेति—अरुणोपनिषदपि ‘यदि प्रविशेत् मिथो वाग्वा प्रविशेदि’ति
श्रीविद्योपासनामार्गे रहःसंपाद्यैव प्रविशेदिति तदर्थः । ‘मिथोऽन्योन्यं रहस्यपी’ ति
कोशात् ‘प्रकाशामर्शहस्ताभ्यामवलम्ब्योनमनी सृचम् । धर्माधर्मकलाग्नेहं पूर्णवद्धो
जुहोम्यह’ मिति । मन्त्रोक्तार्थविभावनं—

अन्तर्निरन्तरनिरन्धनमेधमाने मोहान्धकारपरिपन्थिनि सविदग्नौ ।

कस्मिंश्चिदद्भूतमरीचिविकासभूमौ विश्वं जुहोमि वसुधादिशि वा वसानम् ॥

इति मन्त्रार्थविभावनं च रहस्तरपणं तेन तर्हिता ॥ १३४ ॥

सद्यःप्रसाविनी विश्वसाक्षिणी साक्षिर्वाजिता ।

षडङ्गदेवतायुक्ता षाड्गुणपरिपूरिता ॥ १३५ ॥

नित्याकिलन्ना निरुपमा निर्वाणमुखदायिनी ।

नित्याषोडशिकारूपा श्री लण्ठार्धशरीरिणी ॥ १३६ ॥

सद्य इति—तादृशयागतर्पणाभ्यां सद्यस्तदात्वं एव प्रसीदतीति तथा ।

विश्वसाक्षिणीति—विश्वस्य द्रष्ट्री साक्षादव्यवधानेन स्वरूपात्मकबोधनेति
विश्वसाक्षिणी ।

साक्षिर्वाजतेति—‘माक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया’ मितौञ् । सर्वसाक्षिण्याः साक्ष्य-
न्तरायोगात्साक्षिर्वाजिता ।

षडङ्गदेवतेति — षडवयवकान्यङ्गानि हृदयशिरःशिखानेत्रकवचास्त्राणि तेषां देवताभिः शक्तिभिर्युक्ता आवृता । ज्ञानार्णवादिषु—

अथाङ्गावरणं कुर्याच्छ्रीविद्यामनुसंभवम् ।

षडङ्गावरणाद्बाह्यसमीपे क्रमतोऽर्चयेत् ॥

परिवारार्चनं पश्चादादावङ्गावृतिः प्रिये ।

इत्यादिव्यवहारदर्शनेन तामामण्यावरणदेवतात्वात्, ताभिः सहैव नवावरणसंख्यापूर्तेः संभवाच्च । पण्णामङ्गानामधिष्ठात्री देवता महेश्वर एव । तेन युक्ता वा । उक्तं च देवीभागवते—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तता चेति विधेविधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

इति । शिक्षाकल्पादिषडङ्गाभिमानिदेवतासाहित्याच्छ्रुतिस्वरूपेति वार्थः ।

षाड्गुण्येति—संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाणां कामन्दकोक्तानामेश्वर्य धर्मयशःश्रीज्ञानवैराग्याणां पुराणप्रसिद्धानां वा पण्णां गुणानां समूहः षाड्गुण्यं तेन परितः पूरिता ॥ १३५ ॥

नित्यक्लिप्नेति—नित्यं दयया क्लिप्ना सार्द्रा । तृतीयातिथिनित्या नित्यक्लिप्नेत्युच्यते । इयं गण्डपुराणे 'नित्यक्लिप्नामथो वक्ष्ये त्रिपुरां भक्तिमुक्तिदा' मित्यादिना प्रपञ्चिता तद्रूपा वा ।

निरुपमेति—निर्गंतोपमा सादृश्यं यस्याः सा निरुपमा । 'न तस्य प्रतिमा अस्ती' ति श्रुतेः ।

निर्वाणेति—निर्गतं बाणं शरीरं यस्मिस्तदशरीरम् । 'एतद्बाणमवष्टभ्ये'ति श्रुतौ वेदान्तिभिर्गोर्वाणपदे च मीमांसकैर्बाणशब्दस्य शरीरपरत्वेन व्याख्यानात् । 'शरीरे बाणमुद्गला' वित्यमरशेषाच्च । अशरीरं इयत्तानवच्छिन्नं सुखं मोक्षार्थं ददातीति तथा । कौर्मो हिमवन्तंप्रति देवीवाक्यं—

मामनादृत्य परमं निर्वाणममलं पदम् ।

प्राप्यते नहि शैलेन्द्र ततो मां शरणं व्रज ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन तथाचोभयतोऽपि वा ।

मामुपास्य महाराज ततो यास्यसि तत्पदम् ॥

इति ।

नित्येति— षोडशैव षोडशिकाः नित्याश्च ताः षोडशिकाश्च कामेश्वर्यादि-त्रिपुरसुन्दर्यन्तास्तासां रूपाणि यस्याः सा । उक्तं च तन्त्रराजे—

आद्याया ललितायाः स्पृरन्याः पञ्चदशाङ्गगाः ।
ललितार्त्तङ्गत्वरूपेण सर्वासामात्मविग्रहा ॥

इति । पोडश्येव षोडशिकेति वा ; नित्यो विकल्परहित आसमन्तात्षोडशिको ग्रह-
यागाभ्यासविशेषो येषु क्रतुषु तैराममान्ताद्भूप्यते प्रीयत इति वा । अतिरात्रे विक-
ल्पितस्यापि षोडशीग्रहस्य 'उत्तरेहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यादिवचनैरुत्तरक्रतुषु
नित्यत्वात् । उक्तं च शशितरहस्ये—

कोटिभिर्वाजनेयानां यथा षोडशकोटिभिः ।
प्रायतऽम्बा तथैकेन षोडश्युच्चारणेन सा ॥

इति ।

श्रीकण्ठेति—श्रीविषं कण्ठे यस्य सः श्रीकण्ठः शिवस्तस्यार्धं शरीरमस्याः ।
श्रीकण्ठेनार्धशरीरवतीति वा । तदभिन्नार्धशरीरगालिनीति यावत् । अत एवैकस्यैव
द्व्यात्मकत्वं बृहदारण्यके श्रूयते 'आत्मैवेदमग्र आसी'दिति प्रक्रम्य 'स इममेवात्मानं
द्वंधाऽपातयत्ततः पतितश्च पत्नी चाभवतामि'ति । अथवा श्रीकण्ठवदर्थं शरीरे
अस्याः श्रीकण्ठस्य यथा किञ्चिन्नीलं किञ्चिच्छुक्लं शरीरं तद्वदुभयरूपेति यावत् ।
तदुक्तं वायुपुराणे—

तत्र या सप्त भागा शंकरस्यार्धकायिनी ।
कायार्धं दक्षिण तस्याः शुक्लं वामं तथा सितम् ॥
आत्मानं विभजस्वेति प्रोक्ता देवी स्वयंभवा ।
तस्यैव द्विविधा भूता गौरी कालीति सा द्विजा ॥

इति । यद्वा । 'अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटं केशवोऽमृते'ति मातृकाकोशाच्छ्री
कण्ठाऽकारः स एवार्धं शरीरमस्या वायुपाया इत्यर्थः । तथाच श्रूयते अकारो वै
सर्वा वाक्सपा स्पर्शोष्मभिव्यञ्ज्यमाना बह्वी नानारूपा भवती'ति । अकाररूपा
पराख्या प्रथमा वामेव वैश्वर्यात्मिका जातेत फलितार्थः । उक्तं च सूतसंहितायां—

वाग्भूता पराशक्तिर्या चिद्रूपा पराभिधा ।
वन्दे तामनिशं भक्त्या श्रीकण्ठार्धशरीरिणीम् ॥

इति । यद्वा एकाररूपाया देव्या अर्धान्तरः श्रीकण्ठः परिपूर्तिकर इति यावत् ।
तदपि तत्रैवावतम् 'इच्छासंजा च या शक्तिः परिपूर्णा शिवोदरे'ति । शैवे मातृ-
कान्यामेऽर्धं पूर्णादर्यादिशक्तिभिरर्धं श्रीकण्ठादिशिवैः पूर्यत इति फलितार्थः । यद्वा
अकारस्य यत्स्वप्नदशायां कामकलासमानजातीयमर्धं तदभिन्नशरीरवतीति ॥१३६॥

प्रभावतीति—प्रभा अणिमाद्या आवरणदेवताः । 'अणिमादिभिरावृतां
मयूखै'रिति वचनात् तद्वती । ताभिरावृता किरणास्तावद्गुणस्वरूपा न पुनर्द्रव्या-

न्तराणीति प्राचां पक्षः ' किरणा गुणा न द्रव्यं तेषु पयासो गुणो न सो द्रव्यो ' इति धर्मसंग्रहिण्यादौ ग्रन्थे हरिभद्रादिभिर्जेनसूरिभिरुद्धृतः । ' किरणा गुणा न द्रव्यं तेषु प्रकाशो गुणो न स द्रव्य ' मिति तु तच्छाया ।

प्रभारूपेति—ततश्च गुणगुणिनोरभेदादाह । प्रभारूपा अणिमाद्या देवताः स्वरूपमेव यस्याः । ' मनोमयो भारूप ' इति श्रुतेः ।

प्रसिद्धेति - सर्वैरहमिति वेद्यत्वात्प्रसिद्धा । तथाच देवीभागवते ' तामहं-प्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तव ' इति । तत्रैव प्रथमस्कन्धारम्भे ' सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमही ' ति ।

परमेश्वरीति—परमा उत्कृष्टा च मेश्वरी स्वामिनी च ।

मलेति—मूलस्य श्रीविद्यामन्त्रस्य प्रकृतिः कारणभूतप्रकाशविमर्शाख्याक्षरद्वय-रूपा । सांख्यमतप्रसिद्धा वा मूलप्रकृतिः । यदाहुः —

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति । मृगेन्द्रसंहितायां तु ' महदादिमत्परूपमुष्मणावेष्टिता कुण्डलिन्येवाष्टप्रकृति-रूपा मूलप्रकृतिरुच्यते ' इत्युक्तं तेन तद्रूपा वा । अथवा पृथिव्यादीनामाका-न्तानां मध्ये पूर्वपूर्वस्य विकृतिभूतस्योत्तरोत्तरं भूतं प्रकृतिः । आकाशस्य तु ब्रह्मैव प्रकृतिः । ' आत्मन आकाशः संभूत ' इति श्रुतेः । तस्य तु न प्रकृत्यन्तरमतो मूलस्थानीया प्रथमा प्रकृतिरित्यर्थः । अत एव पञ्चरात्रागमे शिववाक्यम्—

प्रादुरासीज्जगन्माता वेदमाता मरस्वती ।

यस्या न प्रकृतिः सेयं मूलप्रकृतिसंज्ञिता ॥

तस्यामहं समुत्पन्नस्तत्त्वैस्तैर्महदादिभिः ।

इति । अत्रेदं बोध्यम्—नियतकालपरिपाकानां हि कर्मणां मध्ये परिपक्वानामुप-भोगेन क्षयादितरेषां च पक्वानां भोगसंभवेन तदर्थीयाः मृष्टेरनुपयोगात्प्राकृतप्रलयो भवति । तदा ग्रस्तसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठे परमशिवे निष्कले विलीना सती यावदवशिष्टकर्मपरिपाकं तथैव तिष्ठति । तदुक्तं ' प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरमिदं जग ' इति । विष्णुपुराणेऽपि—

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

तेजस्यापः प्रलीयन्तो तेजो वायी प्रलीयते ॥

वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं पुरुषे बह्नास्त्रिष्कले संप्रलीयते ॥

इति । अव्यक्तं माया । तस्याश्च लयो नाम मुक्ताविव नात्यन्तिको नाशः किंतु सुषुप्तावन्तःकरणवृत्तीनामिव मायावृत्तीनामनुदयादत्यन्तनिर्विकल्पात्मनः परमात्म-प्रकाशस्य बलाद्भ्रानसत्वेऽप्यप्रतिभातप्रायत्वम् । सर्वथा भानाभावे वस्तुन एवाभावापत्तेः इष्टापत्तावुत्तरत्र सर्गानुपपत्तेः । अविशिष्टैः प्राणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां त्रिलीयंत्र क्रमेण प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय परशिवस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिरुत्पाद्यते । सैषा मायावस्था ईक्षणकामतपोविचिकीर्षादिशब्दैरुच्यते । 'स ईक्षत लोकांस्तु सृजा' इत्यंत्रेये । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये' ति छान्दोग्ये । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये' ति तैत्तिरीये । 'तपसा चीयते ब्रह्मे' ति मुण्डके । तादृशवृत्तिविषयतया सविकल्पकत्वेन मायाया यत्स्फुरणं सोऽयमबुद्धिपूर्वकस्तमसः सर्गः प्रथमः । 'नासदासीन्नो सदासी' दित्यारभ्य 'तम आसीत्तमसा गूहमग्र' इत्यन्ता श्रुतिः 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्न' मित्यादिस्मृतिरप्येतत्परैव । एतस्मादविभागापन्नगुणत्रयादव्यक्ततमःपदवाच्यादन्तर्विभागस्थगुणत्रयात्मकस्येषदव्यक्तस्य महतः सर्गा द्वितीयः । तदुक्तं—

अव्यक्तादन्तरुदितत्रिभेदग्रहणात्मकम् ।

महन्नाम भवेत्तत्त्वं महतोऽहंक्रतिस्तथा ॥

इति । तस्माद्वैर्हि विभागगुणत्रयावस्थस्याहंकारस्य सर्गस्तृतीयः ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ॥

इति वचनात् । अत्र भूतादेस्तामसत्वेन विशेषणादन्ययोः सात्त्विकराजसत्वे सूचिते । तत्र भूतादिनामकात्तामसादहंकाराद्रजसावष्टब्धात्पञ्चतन्मात्राणां सर्गश्चतुर्थः । वैकारिकनाम्नः सात्त्विकादहंकाराद्रजोवष्टब्धादेकादशेन्द्रियगणस्य सर्गः पञ्चमः । राजसात्तैजसादहंकारादुभयाधिष्ठातृदिग्वातार्कप्रचेतोऽश्व्यादिदेवतासर्गः षष्ठः । यदाहुः सांख्याः—

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।

भूतादेस्तामसतस्तन्मात्रं तैजसादुभयम् ॥

इति । शैवमते तु सात्त्विकादहमो मनः, राजसादहमो दशेन्द्रियाणीति विशेषः । यदाहुः शैवाः—

सात्त्विकराजसतामसभेदेन स जायते पुनस्त्रैधा ।

स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुल्लसति ॥

तैजसतस्तत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि ।

भूतादेस्तन्मात्राप्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ॥

इति । एते च षट्सर्गाः प्राकृताः । वृक्षादिरूर्ध्वस्त्रोतीरूपः पश्वादिस्तिर्यक्स्रोतीरूपो भूतप्रेतादिरर्वाक्स्रोत इति त्रयो वैकृताः । प्राकृतवैकृतात्मक एकः कौमारसर्ग इति । तदुक्तं विष्णुभागवते—

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥
भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
चतुर्थं ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥
वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो ॥
पांडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ।

इत्यादि । अत्राव्यक्ताख्यतमःसर्गस्य षष्ठत्वोक्तिः पाठक्रमानुसारेण । आर्थक्रमानु-
तस्य प्रथमत्वमेव । अस्मिन्नेवार्थे वायुपुराणादीन्यप्युदाहार्याणि । एवं चाव्यक्तादि-
सर्गाणां मध्ये उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रकृतिः अव्यक्तस्य तु ब्रह्मैव प्रकृतिरिति सर्व-
सृष्टीनां मूलभूतत्वात्तस्य मूलान्तराभावाच्च मूलप्रकृतिरित्यर्थः । अत एव श्रूयते
'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यारभ्य 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च
परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति' रिति । अथवा मकारः पञ्चसंख्यानां तन्मा-
त्राणां । लकारस्त्वव्यक्तमहदहंकाराणां त्रयाणां बोधकः । तेनाष्टविधा प्रकृति-
रित्यर्थः । तथाच समासमूत्रं 'अष्टौ प्रकृतय' इति ।

अव्यक्तेति—अथ क्रमेण सर्वस्वरूपैः स्तोतुमुपक्रमते । अव्यक्ता प्राथमिक-
मायास्फूर्तिरूपा । सांख्यमते प्रधानप्रकृत्यादिपदवाच्यमव्यक्तं तद्रूपा वा । तदुक्तं
सांख्यसप्तत्याम्

सूक्ष्ममलिङ्गमचेतनमनादिनिधनं तथा प्रसवधर्मि ।
निरवयवमेकमेव हि साधारणमेतदव्यक्तम् ॥

इति । पञ्चशिखाचार्यैरपि 'अनादिमध्यं महतः परं ध्रुवं प्रधानमव्यक्तमुशन्ति
सूरय, इति । तच्च गुणत्रयसमष्टिरूपमेवेति 'सत्त्वादीनामतद्वर्मत्वं तद्रूपत्वादी' ति
सांख्यप्रपञ्चनमूत्रे स्पष्टम् । ब्रह्मैव वाज्यक्तपदेनोच्यते । 'तदव्यक्तमाह ही'
त्यधिकरणे 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वे' त्यादिश्रुति-
भिस्तथा निर्णयात् । विष्णुस्वरूपेति वार्थः ।

प्रधानमव्ययं योनिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।
विष्णोरेतानि नामानि नित्यं प्रभवधर्मिणः ॥

इति लैङ्गात् ।

व्यक्ताव्यक्तेति—व्यक्तं महत्त्वं पूर्वस्मादभिव्यक्तत्वान्महत्वाच्च । आस-
मन्ताद्व्यक्त आव्यक्तस्तज्जन्योऽहंकारः तदुभयस्वरूपिणीत्येकं पदम् । व्यक्तेत्यस्य
भिन्नपदत्वं स्वीकृत्योत्तरत्र ब्रह्मजननीति नामद्वयस्यैक्यमपि कर्तुं युक्तं पौनःकृत्या-
दिदोषाप्रसरात् । प्रत्युत वकारवकारादिनामप्रायसाठानुगुण्याच्च । अस्मिन्पक्षे व्यक्तं
स्वरूपमहन्तात्मकमस्या इति योज्यम् । पराहन्तायास्त्रिपुरमुन्दरीरूपत्वान् अहंका-
राद्यतत्वे तदभिव्यक्तेः । व्यक्तमव्यक्तं चेति स्वरूपे अस्या इति वा । भूतभाव-
विकारसाहित्यराहित्यवतीत्यर्थः । तदप्युक्तं लङ्गे—

भूतभावविकारेण द्वितीयेन सदुच्यते ।
व्यक्तं तेन विहीनत्वादव्यक्तमसदित्यपि ॥

इति । क्षराक्षररूपेति वार्थः ‘उक्तमक्षरमव्यक्तं व्यक्तं क्षरमुदाहृतं’ मिति मत्स्य-
पुराणात् । समष्टिव्यष्टिरूपेति वा । ‘समष्टि विदुरव्यक्तं व्यक्तं व्यष्टिं मुनीश्वरा,
इति नृसिंहपुराणात् । त्रयोविंशतितत्त्वप्रकृतिरूपा वा

त्रयोविंशतितत्त्वानि व्यक्तशब्देन सूरयः ।
वदन्त्यव्यक्तशब्देन प्रकृतिं च परां तथा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । अथवा व्यक्ताव्यक्ते च व्यक्ताव्यक्तं चेति पुनरेकशेषान्त-
रेण व्यक्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं चेति त्रिविधलिङ्गरूपेत्यर्थः । तल्लक्षणानि ब्रह्म-
वैवर्तपुराणे—

स्वायंभुवं बाणलिङ्गं शैललिङ्गमिति त्रिधा ।
कीर्तितं व्यक्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तमिति क्रमात् ॥
व्यक्तं भुक्तिप्रदं मुक्तिप्रदमव्यक्तमुच्यते ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तं प्रचक्षते ॥
द्वित्रिस्तुलां समारूढं वृद्धिमिति न ह्योयते ।
तद्बाणलिङ्गमुदितं शेषं शैलं विदुर्बुधा ॥

इति । अथवा पक्वमलेषु सुव्यक्तं पाशबद्धेष्वव्यक्तं स्वरूपमस्याः । तदुक्तं शक्ति-
रहस्ये शक्तिपातशब्दार्थनिरूपणावसरे—

व्यापिनी परमा शक्तिः पतितेत्युच्यते कथम् ।
ऊर्ध्वादिधोगतिः पातो मूर्त्तस्यासर्वगस्य च ॥
सत्यं सा व्यापिनी नित्या सहजा शिववत्स्थिता ।
किं त्वियं मलकर्मादिपाशबद्धेषु संवृता ॥
पक्वदोषेषु सुव्यक्ता पतितेत्युपचर्यते ।

इति ॥ १३७ ॥

व्यापिनी विविधाकारा विद्याविद्यास्वरूपिणी ।
महाकामेशनयनकुमुदाल्लादकीमूढी ॥ १३८ ॥

व्यापिनीति—अहंकारत्रयकार्यरूपावशिष्टप्राकृतसर्गत्रितयात्मकतया परिणामा-
द्व्यापिनी । सर्वजगद्व्यापिका वा ॥

इति भास्कररायेण कृते सोभाग्यभास्करे ।
चतुर्थशतकेनाभूत्पञ्चमी ज्वालिनी कला ॥ ४०० ॥

इति श्रीमल्ललितासहस्रनामभाष्ये चतुर्थशतकं नाम पञ्चमी कला ॥ ५ ॥

विविधाकारेति—प्राकृता वैकृताः सर्गाः कौमारसर्गश्चेत्येवं विविधा आकारा
यस्याः सा ।

विद्याविद्येति—विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

इति श्रुतौ प्रसिद्धे विद्याविद्ये । विद्या स्वात्मरूपं ज्ञानम् । अविद्या चरमवृत्तिरूपं
ज्ञानम् । तदुभयं स्वरूपमस्याः । उक्तं च बृहन्नारदीये—

तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत्कार्यपरिक्षमा ।
भावाभावस्वरूपा सा विद्याविद्येति गीयत ॥

इति देवीभागवतेऽपि 'ब्रह्मवसाति दुष्प्राया विद्याविद्यास्वरूपिणी' ति । तत्रैव
स्थलान्तरे—

विद्याविद्येति देव्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव ।
एकया मुच्यते जन्तुरन्यया बध्यते पुनः ॥

इति । यद्वा विद्यैव चरमवृत्तिरूपं ज्ञानम् । अविद्या भेदभ्रान्तिरूपं ज्ञानम् । स्वः
परब्रह्मात्मकं ज्ञानम् । स्वपदस्यात्मवाचित्वात् । 'स्वो जातावात्मनी' ति कोशात्
एतत्त्रयं रूपमस्याः । उक्तं च लैङ्गे—

भ्रान्तिविद्या परं चेति शिवरूपमिदं त्रयम् ।
अर्थेषु भिन्नरूपेषु विज्ञानं भ्रान्तिरुच्यते ॥
आत्माकारेण संवित्तिर्बुधैर्विद्येति कथ्यते ।
विकल्परहितं तत्त्वं परमित्यभिधीयत ॥

इति ।

महाकामेशेति—महांश्चासौ कामेशश्चेति वा महाकामो महेच्छो महाशय^१-
श्चसावीशश्चेति वा महाकामेशस्तस्य नयने एव कुमुदे कंरवे रक्तपङ्कजे वा त्तयो-
राह्लादे विकासे सुखातिशयकृतनिमीलने वा कौमुदी चन्द्रिकेव । कार्तिकपूर्णमे-
वेति वा ।

कुमुदं कंरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपी ।

कौमुदः कार्तिके मासि चन्द्रिकायां च कौमुदी ॥

इति यावत् । अथवा — कुत्सिता नश्वरत्वाधिकदुःखसंमिश्रत्वादिहेतुभिर्निन्द्या
मुत्प्रीतियेषां ते कुमुदो वैषयिकाः । अत एव तेषामनूकम्प्यत्वाभिप्रायेण 'कृपणे कुमुदे
कुमुदि' ति शाश्वतः । 'स्यात्कुमुत्कृपणेऽन्यवदि' ति विश्वश्च । तेषामासमन्ता-
द्व्याप्तौ ह्लादः सुखातिशयो मोक्षरूप इति यावत् । स च महाकामेशं प्रति नयनेन
प्रापणेनेति तृतीयासमासः । शिवप्रापणजन्यस्य वैषयिकनिष्ठस्य सुखस्य कौमुदी
प्रकाशिका ॥ १३८ ॥

भक्तहार्वंतमोभेदभानुमद्भानुसंततिः ।

शिवदूती शिवाराध्या शिवमूर्तिः शिवंकरी ॥ १३९ ॥

शिवप्रिया शिवपरा शिष्टेष्टा शिष्टपूजिता ।

अप्रमेया स्वप्रकाशा मनोवाचामगोचरा ॥ १४० ॥

भक्तेति—भक्तानां हृदि भावनीयानि तमांस्यावरणशक्तिमन्त्यजानानि तेषां
भेदे नाशने भानुमतः सूर्यस्य भानुसंततिः किरणपरम्परेव । 'हृदयस्य हृत्लेखयदण-
लासेष्वि' ति हृदादेशः । 'तत्र भवः' इत्यण् ।

शिवेति—शिवो दूतोऽल्पं यथा भवति तथा संदेशप्रापको यस्याः सा शिवदूती ।
'दूज् उपतापे' । यथोक्तवदकृत्वा^२ दूतोऽप्युपतापकः । 'दूती संचारिके समे' इति
कोशे संचारशब्दोऽपि संदेशसंचारणपरः । दुनोतेनिष्ठ्यां 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' ति
दीर्घः । 'क्तादल्पाख्याया' मिति डीप् । बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तादल्पत्वे द्योत्ये
स्त्रियां डीषिति तदर्थः । उक्तं च **मार्कण्डेयपुराणे**—

यतो नियुक्तो दौत्येन तथा देव्या शिवः स्वयम् ।

शिवदूतीति लोकेऽस्मिस्ततः सा ख्यातिमागता ॥

इति । एतद्व्याख्याकारास्तु शिवेन संदेशं प्रापयतीति शिवदूती । गौरादेराकृति-
गणत्वान्डीप् बहुव्रीही तु टाप् स्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । इयं च पुष्कराख्ये तीर्थे
स्थिता । तदुक्तं **पद्मपुराणे** पुष्करखण्ड 'अथ तेज्याः प्रवक्ष्यामि पुष्करे या व्यव-
स्थिता' इति प्रकृत्य 'शिवदूती तथा देवी क्षेमा क्षेमंकरी सदे' त्यादि ।

शिवाराधयेति—शिवेनाराध्योपास्या । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

शिवोऽपि यां समाराध्य ध्यानयोगबलेन न ।

ईश्वरः सर्वसिद्धीनामर्धनारीश्वरोऽभवत् ॥

इति । शंकरोपासितचतुष्कूटविद्यास्वरूपा वा ।

शिवमूर्तिरिति—शिव एव मूर्तिः स्वरूपं यस्याः शिवशक्तयोरभेदात् । तदुक्तं—

एको रुद्रः सर्वभूतेषु गूढो माया रुद्रः सकलो निष्कलश्च ।

स एव देवी न च तद्विभिन्ना ह्येतज्जात्वैवामृतत्वं व्रजन्ति ॥

इति । शिवा मङ्गलमयी मूर्तिर्यस्या इति वा । शिवो मोक्ष एव रूपं यस्या वा । मोक्षः यात्ममात्रस्वरूपत्वात् । तदुक्तं सौरसंहितायां चतुर्दशाध्याये 'अथ मृक्तेः स्वरूपं ते प्रवक्ष्यामि समासत' इत्यारभ्य

तस्मादात्मस्वरूपैव परा मुक्तिरविद्यया ।

प्रतिबद्धा विशुद्धस्य विद्यया व्यज्यतेऽनघ ॥

इत्यन्तम् ।

शिवङ्करोति—भक्तं शिवमेव करोति अविद्यापाशनिरासेन मुक्तप्राप्यं ब्रह्म करोतीवेत्युपचारात् । शिवं मङ्गलं करोतीति वा शिवंकरी । 'कृजो हेतुताच्छी-
त्यामूलोम्यपि' ति टः । 'शिवशमरष्टस्य करे' इति मुम् ॥ १३९ ॥

शिवप्रियेति—शिवस्य प्रिया । शिवः प्रियो यस्या इति वा ।

शिवपरेति—शिवात्परा शिवस्य शक्तचधीनात्मलाभकत्वात् । शिवः परो यस्या इति वा । शिवप्रतिपादकत्वाद्वा शिवपरा । अयं शिवशब्द एतत्पर इत्यत्रैव-
मेव व्याख्यादर्शनात् ।

शिष्टेति—शिष्टान्यनुशिष्टानि विहितकर्माणि शिष्टानि इच्छाविषयाः पियाणि यस्याः सा शिष्टेष्टा । 'इषु इच्छाया' मिति धातोः कर्मणि निष्ठायामिष्टमिति रूपम् । यद्वा शिष्टैर्विहितकर्मभिरिष्टा पूजिता । यजतेनिष्ठायां संप्रसारणे 'व्रश्चे' ति षत्वे च रूपम् ।

स्वस्ववर्णाश्रमैर्धर्मैः सम्यग्भगवदर्पितैः ।

यत्पूजनं न तद्गन्धमाल्यादीनां समर्पणैः ॥

इति वचनात् । 'आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युत' इति महाभारतबृहन्नार-
दीययोर्वचनाच्च । यद्वा

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् ।

न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥

पारंपर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

इति वशिष्ठसूत्रोक्तलक्षणकाः शिष्टास्ते इष्टा यस्याः सा । यद्वा शिष्टैरिष्टा पूजिता ।

शिष्टपूजितेति—इममेतद्यं स्पष्टमाचष्टे शिष्टपूजिता ।

अप्रमेयेति—प्रमानं योग्या प्रमेया प्रमेया न भवतीत्यप्रमेया । अकारार्थ-
ब्रह्मविष्णवादिभिः प्रमेया वा । अप्सु प्रमेया वा । 'मम योनिरप्स्वन्तःसमुद्र' इति
श्रुतेः ।

स्वप्रकाशेति—स्वः आत्माभिन्नः प्रकाशो यस्याः । दृश्यत्वाभावेन पराप्रका-
श्यत्वात् । 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति' रिति श्रुतेः । सुषु अप्सु प्रकाशो यस्या
वा ।

मनोवाचामिति—मनांसि च वाचश्च मनोवाचस्तेषां तासां चागोचरा अविषयः ।
'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहे' इति श्रुतेः । विष्णुपुराणे प्रह्लादवचनं
च—

यातीतगोचरः वाचां मनसां चाविशेषणा ।

जानिज्ञानपरिच्छेद्यः वन्दे तामीश्वरीं पराम ॥

इति । 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरे' त्यादाविव गोचरशब्दस्य स्त्री-
लिङ्गत्वम् । न विद्यते गोचरो यस्यामिति वा । वाङ्मनसविषय एकोऽपि पदार्थो
यस्यां नास्ति । तद्गुणानामप्यानन्त्येन वाङ्मनसातीतत्वादिति भावः । यत्तु
अन्त्या इत्यधिकृत्य 'निर्मन् द्वे क्तिष्ठे' इति छलाक्षरसूत्रद्वयं पठ्यते । निः मन्
क्तिः ष्ठा इत्येतदक्षरान्तानि चत्वार्येव नामानि द्विद्विपदघटितानि भवन्तीति तदर्थः ।
तत्समानविभक्तिकपदद्वयपरम् । 'अप्राप्ते वाक्यमर्थव' इति न्यायेन तादृशस्थल
एव नामद्वयभ्रमनिरासकत्वेन सार्थक्यात् । यथा 'परं ज्योतिः परं धाम' 'परा
शक्तिः परा निष्ठे' इति । इदं तु भिन्नविभक्तिकपदद्वयघटितमेकं नामेत्यदोषः । यद्यपि
मनश्च वाचा च मनोवाचे ते च ते आमे च अपक्वे च मनोवाचामे । 'विशेषणं
विशेष्येण ब्रह्म' मित्युक्तेर्न पूर्वनिपातः । ते न भवत इत्यमनोवाचामे । तयो-
र्गोचरेत्येकपदमेवेदं नाम सुवचम् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेर्वेदेकवेद्यत्व-
श्रुत्या 'मनसैवानुद्घष्टव्य' इत्यादिश्रुत्या च सह विरोधस्य भामत्यां शक्तिलक्षणा-
परतया पक्वापक्वमनःपरतया च व्यवस्थाकल्पनेन परिहृतत्वात् । तथापि 'गस्वि-
यादृढीठकां पृण' इति छलाक्षरसूत्रविरुद्धम् । तस्य च छाया 'पृक्कुरवीरिवदृढीठ-

1. अस्यार्थो मान्त्रिकविद्वद्देशिककवेद्यः

कांपू' इत्येकादशभिरक्षरैर्भाष्यकारैरुक्ता । तेषु च प्रकृतं नामारभ्य पञ्चकोशान्तरस्थितेत्यन्तानि चतुर्दश नामानि प्रतिपाद्यन्ते । पवर्गीयाद्यक्षरकाष्ठाक्षरनामभ्यां संपुटीकृतानि द्वादश नामानीत्यर्थः । प्रकृतनामन्येकाक्षरप्रक्षेपे तु नवाक्षरत्वं स्वरादित्वं च स्यादिति तादृशेन संपुटीकरणाभावाद्भूवति सूत्रविरोधः । सूत्राणामपि दृष्टोपायनिबन्धनमात्ररूपत्वेन तदुक्तोपायस्यापायान्तरादुपकृतवर्ष्यालाचने तु सांऽपि पक्षः साधुरेव । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १४० ॥

चिच्छक्तिश्चेतनारूपा जडशक्तिर्जडात्मिका ।

गायत्री व्याहृतिः संध्या िजवृन्दनिषेविता ॥ १४१ ॥

चिच्छक्तिरिति—चिच्छक्तिरौपम्यशक्तिः । 'चिदित्युपमाया' मिति यास्कस्मृतेः । 'चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमानः' इति पाणिनिस्मरणाच्च ।

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे अनन्ते विद्याविद्य निहिते यत्र गृहे ।

क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याऽविद्ये ईयते यस्तु सोऽज्यः ॥

इति श्वेताश्वतरनिदिष्टं विद्यापदेनोच्यते । अविद्यानिवारकत्वरूपं सामर्थ्यं चेतन्यापरपर्यायं वा चिच्छक्तिः । देवीभागवते पञ्चमस्कन्धे—

वर्तते सर्वभूतेषु शक्तिः सर्वात्मना नृप ।

शववच्छक्तिर्हीनस्तु प्राणी भवति सर्वथा ॥

चिच्छक्तिः सर्वभूतेषु रूपं तस्यान्तदेव हि ॥

इति । तदेवाह चेतनारूपा । 'चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते' इति संक्षेपशारीरकाचार्याः । 'चैतन्यस्वरूपा शक्तिः' इति गौडपादीयसूत्रं च । देवीभागवते प्राथमिकश्लोकेऽपि—

सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमाह ।

बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ॥

इति । इयं च त्रिवरणा गायत्री । अत एव मात्स्ये 'साप्रथ्या च यमात्ममस्तद्वै भागवते विदु' रिति । 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवती' ति श्रुतिरपि । आनन्दस्य ब्रह्मणः सैषा चिद्रूपा शक्तिर्मिमांसा भवति विमर्शात्मिका भवतीति शंकरारण्यचरणैर्विद्यारत्ने व्याख्यानदर्शनात् ।

जडशक्तिरिति—स्रष्टव्यजगदात्मकशक्यप्रतियोगिको मायापरिणामविशेषो जडशक्तिः । सृज्यशक्तिमात्रोपलक्षणमेतत् ; उक्तं च विष्णुपुराणे—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

शतशो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥

भवन्ति तपसां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ।

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्माण ॥

प्रधानकारणीभूता यतो वै मृज्यशक्तयः ।
निमित्तमात्रं मुकुटं नान्यत्किंचिदपेक्षते ॥
नीयते तपसां श्रेष्ठं स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ।

इति ।

जडात्मिकेति—जडं दृश्यमात्रमात्मा स्वरूपं यस्या मायायाः सा जडात्मिका ।

गायत्रीति—चतुर्विंशत्यक्षरं छन्दो गायत्री । 'गायत्री छन्दसामह' मिति
गीता । 'गायत्री छन्दसामसी' ति कीर्त्तयेत्तत्र च । यद्वा गायत्र्याख्या गोपकन्या
ब्रह्मणः कनिष्ठारत्नी । तदुक्तं पद्मपुराणे पुण्डरीके त्रे ब्रह्मणि यागं कुर्वति सति समा-
हूता मावित्री, लक्ष्म्याशिका अद्यापि नागतास्ताभिः सहागच्छामीत्युत्तरमदात् । तेन
वचनेन कुम्भितो ब्रह्मा शक्तिरहस्तात्कांचिद्गोपकन्यामानाय्य विष्णुं प्रत्युक्तवानिति
प्रकृत्य --

तावद्ब्रह्मा हरिं प्राह यजार्थं सत्वरं च नः ।

दैवी दैवा महाभाग गायत्री नामनः प्रभो ॥

एवमुक्ते तदा विष्णुर्ब्रह्माणं प्रोक्तवानिदम् ।

तदेनामद्ब्रह्मस्वाद्य मया दत्तां तव प्रभो ॥

गान्धर्वेण विवाहेन विकल्पं मा कृथाश्चिरम् ।

गृहाण गोपकन्याया अस्याः पाणिमनाकुलम् ॥

गान्धर्वेण ततो गोपीमुपयेमे पितामहः ।

इत्यादि । तेन तादृशगोपकन्यारूपेत्यर्थः । अथवा 'गायन्तं त्रायते यस्माद् गायत्री
तेन गध्यते' इति गायत्रीकल्पे भरद्वाजस्मृत्युक्तनिर्वचनाद्वेदमातरि प्रसिद्धो गायत्री-
शब्दस्तदभेदादम्बाया अपि वाचकः । 'आतांजुपसर्गे क' इति कः । गौरादित्वा-
न्डीप् । तदुक्तं पद्मपुराणे—

विशेषात्पुण्डरे स्नात्वा जपेन्मां वेदमातरम् ।

अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्ब्याप्तं मया त्विदम् ॥

इति । देवीपुराणे तु 'गायनाद्गमनाद्वापि गायत्री त्रिदशार्चिते' त्युक्तम् । 'गायति
च त्रायते च' इति तु छान्दोग्यम् । 'गायत्री गायनात्मत्वा'दिति महावासिष्ठ-
रामायणं च ।

व्याहृतिरिति—व्याहृतिर्व्याहरणमुच्चारणं तद्रूपा । मन्त्रविशेषरूपा वा ।

वायपुराणे तु—

मयाभिव्याहृतं यस्मात्त्वं चैव समुपस्थिता ।

तेन व्याहृतिरित्येवं नाम ते सिद्धिमेष्यति ॥

इति निरुक्तम् ।

संध्येति—आदित्यावच्छिन्नचतन्यस्य स्वस्य चाभेदभावनं संध्यापदार्थः ।
सम्यग्ध्यायन्त्यस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तदुक्तं महाभारते—

संध्येति सूर्यं ब्रह्म संध्वानादविभागतः ।
ब्रह्माद्यैः सकलैर्भूतैस्तदंशैः सच्चिदात्मनः ॥
तस्य दासोऽहमस्मीति सोऽहमस्मीति या मतिः ।
भवेदुपासकस्येति ह्येवं वेदविदो विदुः ॥

इति । तदभेदादियमपि संध्या । तथाच ध्यासः —

न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
साहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित् ॥

इति । भारद्वाजस्मृतावपि—

ब्रह्माद्याकारभेदेन या भिन्ना कर्मसाक्षिणी ।
भास्वतीश्वरशक्तिः सा संध्येत्यभिहिता बुधैः ॥

इति । 'गायत्री सशिरास्तुरीयसहिना संध्यामयीत्यागमैराख्याता त्रिपुरे त्वमेव
महतां शर्मप्रदा कर्मणा' मित्यभियुक्तोक्तिरिति । अत एव संधिकालोपास्यदेवता-
परोऽयं शब्द इति माधवः । सम्यग्ध्येयत्वात्संध्या । 'आतश्चोपसर्ग' इति 'कर्मण्य'
णिति पारिजातकारः । इयं च ब्रह्मणो मानसपुत्री । तदुक्तं कालिकोपपुराणे—

तदा तन्मनसो जाता चारुणा वराङ्गना ।
नाम्ना संध्येति विख्याता सायंसंध्या जयन्तिका ॥
ब्रह्मणो ध्यायतो यस्मात्सम्यग्जाता वराङ्गना ।
अतः संध्येति लोकेऽस्मिन्नस्याः ख्यातिर्भविष्यति ॥

इति । भगवतीपुराणेऽपि—

या सा संध्या ब्रह्ममुता मनोजाता पुराभवत् ।
तपस्तप्त्वा तनुं त्यक्त्वा सैव भूता ह्यरुन्धति ॥

इति । रेणुकापुराणे तु—

इडैकास्य महाकाली महालक्ष्मीस्तु पिङ्गला ।
एकवीरा सुषुम्णोयमेवं संध्या त्रयात्मिका ॥

इत्युक्तम् । एकवर्षात्मिककन्यारूपा वा 'एकवर्षा भवेत्संध्ये' ति कन्याप्रकरणे धीम्य-
बचनात् ॥

अथ परिभाषायां षट्त्रिंशत्पदानि विभजते ।
 त्रिवि कूटंश्विते द्वे द्विद्विर्गोर्णा विभाति तयो ।
 चत्वारो रुडफलं शंभूर्भोजो बली राजा ॥ १५ ॥

द्वे इति पञ्चाक्षरे । चत्वार इति द्व्यक्षराः शब्दाः एकस्मिन्नर्थे अवि-
 शिष्टेषु समं स्या 'दिति न्यायेन तथैव पर्यवसानान्नकारस्य दशाक्षरं नामेत्यर्थः ।
 स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

द्विजबृन्देति—द्विजबृन्दैस्त्रैर्वर्णिकसमूहैर्निषेधितोपास्या संध्यात्यादेव उषनं च
 रेणुकापुराणे—

संध्यैका सर्वदा देवैर्द्विजैर्वन्द्या महात्मभिः ।
 आसने शयने याने भोजने रेणुकं व हि ॥

इति । अथवा व्याहृत्यादिनामत्रयमवस्थात्रयवत्परम् । व्याहृतिर्वाग्व्यापारो जाग्र-
 दवस्थोपलक्षकः । संध्याशब्दो 'उवस्थयोः संधौ जात' इति व्युत्पत्त्या 'संध्ये मृष्टि-
 राह ही' नि व्याससूत्रे प्रयोगाच्च स्वप्नपरः । अवस्थाविशेषत्वाभिप्रायेण तदव-
 च्छिन्नदेव्यभिप्रायेण च स्त्रीलिङ्गः । द्विजाः पक्षिण इव द्विजा जीवास्तेषां वृन्देन
 नितरामभेदेन सेविता संबद्धेति सुषुप्तदृशोक्तिः । यथा पक्षिणः संचारेण श्रान्ताः
 पक्षी संकोच्य नीडे लीयन्ते तथा जीवा अपि श्रान्ता जागरस्वप्नौ संकोच्य परब्रह्मणि
 निलीयन्त इत्युक्तेः । यच्छ्रुतं ब्रह्मवारण्यके 'तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा गुणर्णो
 वा विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षी संल्लयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा
 अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यती' ति ।
 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवती' ति श्रुतेश्च । 'तदभावो नाडीपु तच्छ्रुतेरात्मनि
 चे' ति तार्क्यीकाधिकरणे तथा निर्णयाच्च ॥ १४१ ॥

तत्त्वासना तत्त्वमयी पञ्चकोशान्तरस्थिता ।
 निःसीममहिमा नित्ययौवना मवशालिनी ॥ १४२ ॥

तत्त्वासनेति—शिवादिक्षित्यन्तानि षट्त्रिंशत्त्वान्येवासनं योगपीठाख्यमासन
 यस्याः । तत्त्वान्यस्यति क्षिपतीति वा ।

तदिति—तत्पदस्य बुद्धिविपरिवृत्तिविषये शक्तिः । भगवत्यपि सर्वेषां बुद्धी
 विपरिवर्तत एवेति भवति तत्पदवाच्या । एवमेव चोक्तं 'यत्तत्पदमनुत्तम' मिति
 विष्णुसहस्रनामभाष्ये आचार्यभगवत्पादैः । ततश्च तत्र 'यदे नमः तदे नमः' इति
 केषांचिच्चतुर्थ्यन्तमन्त्रकल्पनं चिन्त्यं, यत्तत्पदशक्यतावच्छेदकापरित्यागेनैव ब्रह्मणि
 प्रवृत्तौ संजात्वाभावेन सर्वनामत्वानपायात् । किंच तवर्गीयाक्षरचतुष्टयान्य-
 तमान्तत्वेऽपि चत्वेन यत्तत्पदमिति संहितोपपत्तेर्दकारान्तमेवेति तयोः प्रातिपदिकयो-

द्वैरूपपादम् । तस्माद्यस्मै नमः तस्मै नमः इत्येव प्रयोगः । ब्रह्मविशेष्यकत्वाभिप्रायेण नपुंसकलिङ्गोपपत्तिः ।

त्वविति—एवमेव त्वंपदेनापि भगवती वाच्येति तुभ्यं नम इत्येव प्रयोगः । यदा तु तत्त्वमसीत्यत्रैव निर्गुणब्रह्मलक्षके तत्त्वंपदे तदापि सर्वनामतानपायादुक्तविध एव प्रयोगः । नहि संकुचितवृत्तिक्रमपि विव्वपदं विश्वेदेवा इत्यादौ सर्वनामतां जहाति ।

अयीति—अयीति कामलमन्त्रणेऽव्ययम् । गौरादेराकृतिगणत्वात्ततो ङीषि रूपमिदम् । जनमातृत्वाज्जनैरामन्त्रणादित्यर्थः । अयः शुभावहो विधिस्तद्रूपा वा । असीति पदार्थस्यैक्यस्य वाचकं वाऽयीति पदम् । 'अयपय गता' विति धानुपाठेन गत्यर्थस्य नत्रैव पर्यवसानात् अय्यं नमः इति प्रयोगः । चरमशतकान्तर्गतेन नाम्ना पौनरुक्त्यपरिजिहीषयेयं कल्पना सूत्रकृतमित्युपपत्तिः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

पञ्चकोशेति - पञ्चसंख्याकाः कोशाः पञ्चकोशा इति मध्यमपदलोपी समासः । ते च पञ्च पञ्चक्रापूजने प्रसिद्धा मन्त्रविशेषाः । तदभेदात्तद्देवता अपि । ताश्च ज्ञानार्णवे—

श्रीविद्या च परंज्योतिः परा निष्कलशांभवी ।

अत्रपा मातृका चेति पञ्च कोशाः प्रकीर्तिता ॥

इति । एतामु पञ्चदेवतामु श्रीचक्रराजेऽर्च्यमानामु परंज्योतिराद्याश्चतस्रो देवता अभिनः मृष्टद्यादिचक्रेषु व्यष्टिसमष्टिभेदेन पूज्यन्ते । श्रीविद्या तु मध्ये विन्द्विति स्थितिः । तेन पञ्चकोशानामन्तरे मध्ये स्थितेत्यर्थः । यद्वा सन्ति तावदस्मदादि-शरीरेष्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्या अन्तरन्तः कक्ष्याक्रमेण पञ्च-कोशपदत्राच्याः पदार्थाः । एतेषां पञ्चानां मध्ये आन्तर आनन्दमयः कोशस्तत्रा-भेदेन स्थिता । आनन्दमयाधिकरणे वृत्तिकारैः 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्या-दिश्रुतिष्वानन्दमयस्य ब्रह्मरूपतोक्तेः । आचार्यभगवत्पादैस्त्वानन्दमयस्य शोधनीयेषु गणनादशुद्धत्वं सिद्धे ब्रह्मता नोपपद्यत इत्याशयेन ब्रह्मपुच्छवाक्य एव ब्रह्मनिर्देशो व्यवस्थापितः । तत्पक्षे 'यदयमाकाश आनन्दो न स्या' दिति सामानाधिकरण्येन प्रयोगादानन्दमयकोशस्य पराकाशात्मकब्रह्मशरीरभूतचिच्छवितरूपत्वम् । श्रीकण्ठ-भाष्यतट्टीकादावयमर्थः स्पष्टः । पुच्छब्रह्मपक्षे तु पञ्चानामन्तरे मध्ये स्थितेत्यर्थः । युक्तं चैतत् । ब्रह्मगीतायां तथैवोपबृंहणदर्शनात् । तदुक्तं—

तथानन्दमयश्चापि ब्रह्माणान्येन साक्षिणा ।

सर्वोत्तरेण संपूर्णो ब्रह्म नान्येन केन चित् ॥

यदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यजानाद्वयात्मकम् ।
मरसः सर्वदा साक्षान्नान्यथा सुरपुंगवाः ॥

इति । क्रोधभट्टारका अप्याहुः—

अन्नप्राणमनःप्रबोधपरमानन्दैः शिरःपक्षयुक्
पुच्छात्मप्रकटैर्महोपनिषदां वाक्यैः प्रसिद्धीकृतः ।
कोशैः पञ्चभिरेभिरेव भवतीमेतत्प्रलीनामिति
ज्योतिःप्रज्वलदुज्ज्वलात्मचपलां यो वेद स ब्रह्मवित् ॥ इति ।

निस्सीमेति—निष्क्रान्तः सीमानं सीमां वा निःसीमा निःसीमो वा निरवधिको
महिमा यस्याः । 'मनः' इति निषेधान्न डीप् । वैकल्पिको डाप् । अतो निःसीम-
महिम्ने नम इति वा निःसीममहिमायै नम इति वा प्रयोगः ।

नित्ययौवनेति—कालत्रयेऽपि रजसोऽविरहान्नित्ययौवना ।

मदशालिनीति—विषयान्तरसंपर्कशून्य आनन्दैकविषयका वृत्तिविशेषो मद-
स्तेन शालते शोभत इति तथा ॥ १४२ ॥

मदाघूर्णितरक्षणाक्षी मदपाटलगण्डभूः ।

चन्दनद्रवदिग्धाङ्गा चाम्पेयकुसुमप्रिया ॥ १४३ ॥

मदेति—मदेन घूर्णितानि रक्तानि चाक्षीणि यस्याः । बाह्यविषयवैमुख्यं
घूर्णनम् ।

मदपाटलेति—मदेन पाटले श्वेतरक्ते गण्डभुव्री कपोलभित्ती यस्याः । मदा
मद्यं लक्षणया तत्त्वानम् । यद्वा मदः कस्तूरी । पाटलं पुष्पविशेषः । मत्वर्थीयोऽच् ।
तद्वत्यौ मकरिकाचित्रिते कर्णावितंसवत्यौ च गण्डभवो यस्याः ।

मदो रेतसि कस्तूरीं गर्वे हर्षेभदानयोः ।

मद्येऽपि मद आख्यात ॥ इति विश्वः ।

चन्दनद्रवेति—चन्दनस्य मलयजस्य द्रवेण घृष्टसारेण दिग्धानि लिप्तान्य-
ङ्गानि यस्याः ।

चाम्पेयेति—चाम्पेयकुसुमं नागकेसरपुष्पं, चम्पासंबन्धिपुष्पं वा प्रियं यस्याः
॥ १४३ ॥

कुशला कोमलाकारा कुरुकुल्ला कुलेश्वरी ।
कुरुकुण्डालया कौलमार्गतत्परसेविता ॥ १४४ ॥

कुशलेति—सृष्ट्यादिनिर्माणकौशलवत्त्वात्कुशला । कुशं जलं लाति आदत्ते इति वा । आदन्तत्वात्कः । कुत्सितः शलश्चन्द्रमा यस्या अग्रे तदधिककान्तिमत्त्वादिति वा । ‘शलं तु शल्लकीलोमिन् शलो भृङ्गीगणे विधा’ विति विश्वः । कोमलः मुकुमार आकारोऽवयवविन्यासो यस्याः ।

कुरुकुल्लेति—कुरुकुल्लाख्यदेवी श्रीपुरेऽहंकारचित्तमयप्राकारयोर्मध्ये विमर्शमयवाप्यामाधिकृता । तदुक्तं ललितास्तवरत्ने वापीं प्रकृत्य—

कुरुविन्दतरणिलयां कुलाचलस्पर्धिकुचनमन्मध्याम् ।
कुङ्कुमविलिप्तग्री कुरुकुल्लां मनसि कुर्महे सततम् ॥

इति तन्त्रराजे च द्वाविंशो पटले निरूपिता तद्रूपा ।

कुलेश्वरीति—सजातीयानां मातृमानमेयानां समूहः कुलं तस्येश्वरी ।

कुलकुण्डेति—मूलाधारकर्णिकामध्यगतो बिन्दुः कुलकुण्डं कमलकन्दमध्यस्थितछिद्रतुल्यं देवालयः स्वापस्थानं यस्याः । तस्मिन्नाममन्ताल्लयः सुषुप्तिरिव यस्या इति वा । सा कुण्डलिनीति यावत् । तदुक्तमाचार्यभगवत्पादैः ‘अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्यष्टवलयं स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणी’ति ।

कौलेति — स्वस्ववंशपरंपराप्राप्तो मार्गः कुलसंबन्धित्वात्कौलः । तदुक्तं व्रतखण्डे—

यस्य यस्य हि या देवी कुलमार्गेण संस्थिता ।
तेन तेन च सा पूज्या बलिगन्धानूलेपनैः ॥

इति । ‘नैवेद्यैर्विधैश्चैव पूजयेत्कुलमार्गत’ इति च । यद्वा समयमतं कौलमतं मिश्रमतं चेति विद्योपास्तौ मतत्रयम् । शुकवसिष्ठाबिसंहितापञ्चकोक्तं वैदिकमार्गकरम्बितमाद्यम् । चन्द्रकुलादितन्त्राष्टकोक्तं तु चरमम् । कुलसमयोभयानुसारित्वात् । एतद्भिन्नतन्त्रोदितं कौलमार्गम् । कौलैर्मृग्यत इत्यर्थे कर्मणि घञ् । तत्तदुपास्तभेदोऽधिकारभेदश्च तत्तन्त्रेष्वेव स्पष्टः । तस्मिन्स्तत्परैरासक्तैः सेविता ॥ १४४ ॥

कुमारगणनाथम्बा तुष्टिः पुष्टिमतिर्षुतिः ।
शान्तिः स्वस्तिमती कान्तिनन्विनी विघ्ननाशिनी ॥ १४५ ॥

कुमारेति—कुमारः स्कन्दो गणनाथो गजाननस्तयोरम्बा माता । कुत्सितो मारगणः स्मरविकारसमूहो येषां तन्नाथानम्बतै बध्नातीति वा । ‘अवि बन्धन’ इति धातुः । कुमारशब्देन तद्देवत्योऽहंकारो वा गृह्यते । तदुक्तं बराहपुराणे—

पुरुषो विष्णुरित्युक्तः शिवो वा नाम नामतः ।

अव्यक्तं तु उमादेवी श्रींवा पद्मनिभेक्षणा ॥

तत्संयोगादहंकारः स च सेनापतिर्गुहः ।

इति । तद्गणनीयानतोवाहन्ताविष्टानम्बत इति ।

तुष्टिरिति—तुष्ट्यादीनि सप्त नामानि तोषपोषज्ञानधैर्यशमकल्याणवत्त्व-
कमनीयतावाचकानि सन्ति ताद्दशभगवतांस्वरूपत्वाभिप्रायेण तामप्यभिदधति ।
तथाच माकण्डेयपुराणे -

या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण मस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम ॥

इत्यादि मल्लारिसाहास्येऽपि—

यो देवः सर्वभूतेषु तोषरूपेण संस्थितः ।

नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमो नम ॥

इत्यादि । देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

बुद्धिः कीर्तिर्धृतिर्लक्ष्मः शक्तिः श्रद्धा मतिः स्मृतिः ।

सर्वेषां प्राणिनां साम्बा प्रत्यक्षं तन्निरदनम् ॥

इति । पद्मपुराणे देवीक्षेत्रगणनावसरे तुष्टिर्वस्त्रेश्वरे तथा ।

पुष्टिरिति—देवदारुवने पुष्टिः ।

धृतिरिति—धृतिः पिण्डारकक्षेत्रे इत्येवं तत्तत्क्षेत्राधिष्ठात्र्या भगवत्या नामे-
त्युक्तम् ।

मतिरिति—मतिस्तु वःपुपुराणे निरुच्यते—

विभति मानं मनृते विभागं मन्यतेऽपि च ।

पुरुषो भोगसंब्रद्धस्तेन चासी मतिः स्मृता ॥

इति । तस्याश्च देवीरूपता सूतसंहितायाम्—

यानुभूतिरुदिता मतिः परा वेदमाननिरता शुभावहा ।

तामतीव मुखदां वयं शिशं केशवादिजनसेवितां नुमः ॥

इत्यादि ।

शान्तिरिति—शान्तिशब्देन वायवीयः कलाविशेषो वा कथ्यते । तदुक्तं
शंवागमे—

मलमायाविकारौघशान्तिः पुंसः पुनर्यया ।
सा कला शान्तिरित्युक्ता साधिकारास्पदं पदम् ॥

इति । बृहत्पाराशरस्मृतावपि --

दशपञ्चाङ्गुलव्याप्तं नासिकाया वहिःस्थितम् ।
जीवो यत्र विशुध्येत सा कला षोडशी स्मृता ॥

इति प्रकृत्य 'सा च शान्तिः प्रकीर्तिते' त्यन्तम् ।

स्वस्तिमतीति—सुष्ठु अस्तिः सत्ता तद्वत्त्वेन वा स्वस्तिमती । सत्तायाः शोभ-
नत्वं च पारमार्थिकत्वं व्यावहारिकसत्ताधिकत्वम् । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं' ।
'तत्सत्यस्य सत्य' मिति च श्रुतेः । 'स्वस्त्याशीःक्षेमनिष्पापपुण्यमङ्गलवाचक' इति
रत्नकोशः । 'स्वस्तीत्यविनाशिनाम' इति यास्कश्च ।

कान्तिरिति—कान्तिशब्देनेच्छाशक्तिर्वोच्यते ।

नन्दिनीति—नन्दयितृत्वान्नन्दिनी कामधेनुवशोद्भवगोविशेषो वा । गङ्गा-
स्वरूपा वा ।

विघ्ननाशिनीति—विशेषेण घ्नन्तीति विघ्ना विद्यान्तरायास्ताम्राशयितुं
शीलमस्यास्तथा ॥ १४५ ॥

तेजोवती त्रिनयना लोलाक्षां कामरूपिणी ।

मालिनी हंसिनी माता मलयाचलवासिनी ॥ १४६ ॥

तेजोवतीति—तेजसामादित्यादीनामाधारभूतत्वात्तेजोवती । 'एतस्मिन् खल्व-
क्षरे गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति श्रुतेः ।

त्रिनयनेति—त्रीणि सोमसूर्याग्निरूपाणि नयनानि नेत्राणि यस्याः ! क्षुभ्रा-
देराकृतिगणत्वात्संज्ञाशब्दत्वेऽपि णत्वाभावः । वीषडिति शब्दस्य त्रिनयनेति संज्ञा
नामपारायणे प्रसिद्धा तद्रूपा वा । यद्वा नयनशब्दो लक्षणया प्रमाणपरः । नयति
प्रापयति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेश्च । तथाच शाण्डिल्यसूत्रे प्रयोगः 'त्रीण्येषां नेत्राणि
शब्दलिङ्गाक्षभेदाद्ब्रुव' इति । त्रीणि प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपाणि प्रमाणानि यस्याः ।
यद्विषयकप्रमाणनने त्रिविधमेव प्रमाणम् । श्रवणरूपं शाब्दज्ञानम् । मननं यौक्तिक-
त्वादानुमानिकम् । निदिध्यासनं तु स्वानुभवरूपं प्रत्यक्षमेव । परंतु विजातीयप्रत्ययैः
कदाचिन्मध्येमध्येऽन्तरितम् । एतदभिप्रायेणैव शाण्डिल्यमुनिना शब्दमारभ्यैव प्रमा-
णानि गणितानि । उपमानस्य शक्तिग्रहमात्रविषयकत्वेन प्रकृतानुपयोगात् । अत-
एवोक्तं मनुस्मृतौ—

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च त्रिविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

इति । सांख्यानां समाससूत्रमपि ' त्रिविधं प्रमाण ' मिति । योगसूत्रमपि ' प्रत्यक्षानु-
मानागमा. प्रमाणानी ' त्ति । त्रीन्मार्गान्प्रत्यधिकारिणो नयतीति वा । दक्षिणोत्तर-
मार्गां ब्रह्ममार्गश्चेति त्रयो मार्गा उत्तरञ्च विवेचयिष्यन्ते । तथा चोक्तं देवीपुराणे—

दक्षिणं चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायन परम् ।
नयं मन्मार्गवर्गं च नेत्री त्रिनयना मता ॥

इति ।

लोलाक्षीति—लोलाक्षीणां स्त्रीणां यः कामो मन्मथस्तद्रूपिणी । शिवकाम-
निरासाय लोलाक्षीमंबन्धित्वं कामविशेषणम् । कामाभिमानियोगेश्वरीरूपा वा ।
तदुक्तं वराहपुराणे—

कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो मांश्च पञ्चमः ।
मात्सर्यं षष्ठमित्याहुः पैशुन्यं सप्तमं तथा ॥
असूया त्वष्टमी ज्ञेया इत्येता अष्ट मानरः ।
कामं योगेश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोहः स्वयंभूः कल्याणी मात्सर्यं चेन्द्रजां विदुः ॥
यमदण्डधरा देवो पैशुन्यं स्वयमेव च ।
असूया च वराहाख्या इत्येताः परिकीर्तिता ॥

इति ।

मालिनीति—मालावत्त्वान्मालिनी । ब्राह्मादित्वादिनिः एकपञ्चाशन्मातृ-
काभिमानिदेवताया मालिनीति संज्ञा तद्रूपा वा । यद्वा अस्ति देव्याः सखी मालिनी
नाम्नी तद्रूपा । तदुक्तं वामनपुराणे पावतीविवाहप्रकरणे सप्तपदीक्रमणं प्रकृत्य—

ततो हराङ्घ्रिर्मालिन्या गृहीतो दायकारणात् ।
किं यावत्स ददाम्येप मृञ्चन्वेति हरोऽब्रवीत् ॥
मालिनी शंकरं प्राह मत्सख्यै देहि शंकर ।
सौभाग्यं निजगोत्रीयं ततो मांक्षमवाप्स्यसि ॥
अथोवाच महादेवा दत्तं मालिनि मुञ्च माम् ।

इत्यादि । वृत्तविशेषरूपा मन्दाकिनीरूपा वा ।

मालिनी वृत्तभेदे स्यान्मालाकारमित्रियामपि ।
वम्पानगर्यां गौर्यां च मन्दाकिन्यां च मालिनी ॥

इति विश्वः । सप्तवर्षा कन्या मालनीत्युच्यते तद्रूपा वा । सप्तभिर्मानिनी सा स्यादिति कन्याप्रकरणे धीम्यवचनात् ।

हंसिनीति—हंसा यतिविशेषा अस्यामभेदेन मन्तीति हंसिनी । हंस इत्यजपा मन्त्रो वा ।

मातेति—सर्वजनयितृत्वान्माता । मातृकाह्या वा । 'मन्त्राणां मातृभूता च मातृका परमेश्वरी'ति स्कान्दात् । प्रमात्रर्थक पुलिङ्ग वा । प्रकाशोऽत्र विशेष्यः । अथवा दशमोनिधित्वामन्त्रस्य मातेति मंजा । नामपारायणे तथा दर्शनात् । तद्रूपेत्यर्थः । कायात्ररोहणाख्यक्षेत्राधिष्ठात्रीयम् । 'माना कायावरोहण' इति पाद्यात् । लक्ष्मीबीजस्यापि मातेति मंजा । 'श्रीर्मा रमा च कमला माता लक्ष्मीश्च मङ्गले'ति विश्वाख्योक्तेः ।

मलयाचलेति—शाबरचिन्तामणौ प्रसिद्धा मलयालया भगवती तद्रूपत्वान्मलयाचले वसतीति तथा ॥ १४६ ॥

अथ परिभाषायां पञ्चत्रिंशद्गामानि विभजने ॥

गलफफशोभावेगः शंभोर्वेदे चतुर्होमः ।

भूद्विस्ताद्वाजंको मोदाङ्गणवासतो ननिहृत ॥ १९ ॥

अत्र स्ताद्राजेत्यनेनार्धसमाप्त्युत्तरमेकपदेनैक नामेत्येतावन्मात्रोक्तावपि परत्र मोदाङ्गणेति पञ्चाक्षरनामकीर्तनबलात्प्रथमस्यैक दशाक्षरात्मत्वलाभो न्यायगम्यः । तावत् एव परिशेषात् । चरमतकारस्य स्वरयोगाभावाद्वाजसंख्यापरता ॥ १९ ॥

सुमुखी नलिनी सुभ्रूः शोभना सुरनायिका ।

कालकण्ठी कान्तिमती क्षोभिणा सूक्ष्मरूपिणी ॥ १४७ ॥

सुमुखीति—शोभनं मुखं यस्याः सा सुमुखी । जानेत मुखज्ञान्तेराधिक्यात् । 'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदे'ति श्रुतेः । ब्रह्मविद् इव ते सौम्य मुखमाभाती'ति श्रुतेश्च । षोडश्यङ्गत्वेनोपास्यदेवताविशेषो वा सुमुखी ।

नलिनीति—करचरणमुखनेत्राद्यवयवानां कमलरूपत्वात्सृष्टिन्यायेन नलिनी । भागीरथीरूपत्वाद्वा । 'नन्दिनी नलिनी सीने'ति लदीयद्वादशनामसु गणनात् । नलाख्यो राजा यस्यामृपासनया तादात्म्येन विविष्टः सति वा ।

सुभ्रूति—शोभने भ्रुवो यस्याः सा सुभ्रूः ।

शोभनेति—सौन्दर्यशीलत्वाच्छोभना । 'सुषमं साध शोभन'मिति कोशः ।

सुरनायिकेति—सुराणां नायिकेश्वरी 'महत्तरा महिमा देवताना'मिति श्रुतेः ।

कालकण्ठीति—कालः कण्ठी यस्येश्वरस्य तस्य स्त्री। उक्तं च वायुपुराणे—

पश्यतां देवसंघानां पिशाचोरगरक्षसाम् ।

धृतं च ण्ठे विषं घोरं कालकण्ठस्ततोऽस्म्यहम् ॥

इति देवीपुराणेऽष्टषष्टिशिवतीर्थप्रकरणे 'कालञ्जरे कालकण्ठः' इति स्मर्यते । तेन तत्क्षेत्राधिष्ठात्रीत्यर्थः । मधुराऽस्फुटो ध्वनिः कलः स एव कालः स्वार्थिकोऽण् । कालः कण्ठी यस्या इति वा । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वा डीप् । दारुकासुरवधार्थं ससर्ज काली कामारिः कालकण्ठी कपर्दिनी'मिति लङ्ङे कथायाः प्रसिद्धेस्तद्रूपा वा । कल्पदादेव स्वार्थिकोऽण्वा । मञ्जूध्वनिरिति तदर्थः ।

कान्तिमतीति—कान्तिरस्या अस्तीति कान्तिमती ।

क्षोभिणीति—परमेश्वरो सृष्टघ्नोन्मुख्येन क्षोभयतीति क्षोभिणी । तदुक्तं विष्णुपुराणे

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास भगवान्सर्गकालं व्यपाश्रितः ॥

इति । यद्वा । मनःक्षोभात्कांश्चिद्गणानजनयदिति क्षोभिणी । तदुक्तं बराहपुराणे मूर्तित्रयं प्रकृत्य—

या मन्दरं गता देवी तपस्तप्तुं तु वैष्णवी ।

तस्यास्तपन्त्याः कालेन महतः क्षुभितं मनः ॥

तस्मात्क्षोभात्ममूत्तस्थुः कुमार्यः सौम्यदर्शनाः ।

नीलकुञ्चितकेशान्ता विम्बोष्टयः पद्मलोचनाः ॥

इन्दीवरममा दामनूपुराढ्याः मुवर्चसः ।

एवंविधाः स्त्रियो देव्यः क्षोभिते मनसि द्रुतम् ॥

उत्तस्थः शतसहस्राः कोटिशो विविधानना ।

इत्यादि ।

सूक्ष्मरूपिणीति—सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयं रूपमस्याः । 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यम्' 'अणोरणीया' निति च श्रुतेः । सूक्ष्म इति होमविशेषस्य संज्ञा । तन्त्रराज्ञे 'नित्यानित्योदिते मूलाधारमध्येऽस्ति पावकः' इत्यादिना 'एवं द्वादशधा होममक्षरैः स्यादुदीरितं' रित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता तदेव रूपमस्या इति वा । देव्या अपि त्रीणि रूपाणि स्थूलसूक्ष्मपरभेदात्सन्त्येवेति व्यक्तमेव ॥ १४७ ॥

वज्रेश्वरी वामदेवी वयोवस्थाविवर्जिता ।

सिद्धेश्वरी सिद्धविद्या सिद्धमाता यशस्विनी ॥ १४८ ॥

वज्रेश्वरिति—षष्ठीतिथिनित्या जालन्धरपीठाधिष्ठात्री वज्रेश्वरी । अथवा श्रीपुरस्य द्वादशः प्राकारो वज्रमणिमयस्तस्यैकादशस्य मध्ये वज्राख्या नदी तदधिपतिः । उक्तं च दुर्वाससा—

तत्र सदा प्रवहन्ती तटिनी वज्राभिधा चिरं जीयात् ।
चटुर्लोमिज्ञाटनृत्यत्कलहंसीकुलकलवणितपुष्टा ॥
रोर्धसि तस्या रुचिरे वज्रेशी जयति वज्रभूषाढद्या ।
वज्रप्रदानतोषितवज्रिमुखत्रिदशविनूतचारित्रा ॥

इति । इन्द्राय वज्रांसिपि देव्यैव दत्तः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे शक्रस्य जले तपःप्रकृत्य

तज्जलादुत्थिता देवी वज्रं दत्त्वा बलिद्विपे ।
पुनरन्तर्दधे सोऽपि कृतार्थः स्वर्गमेयिवान् ।

वामदेवीति—वामो वननीयो^१ देवो वामदेवः । 'तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति तस्माद्द्वामदेव' इत्यैतरेयश्रुतेः । वामेन भागेन दीव्यतीत्यर्धनारीश्वरो वा वामदेवः ।

कुङ्कुमक्षोदसंकाशं वामाख्यं वनवेपथुत् ।
वक्त्रमुत्तरमीशस्य प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितम् ॥

इति शिवपुराणोक्तं सदाशिवव्यूहान्तर्गतो मूर्तिविशेषोऽपि वामदेवस्तस्येयं वामा सुन्दरी च सा देवी वा । वामानां कर्मफलानां वा देवी अधिष्ठानदेवता । वामाचारे रता वामाः । 'पूजकोऽपि भवेद्द्वामस्तन्मार्गं मततं रत' इति कालिकापुराणवचनात् तेषां देवीति वा । उक्तं च देवीपुराणे—

वामं विरुद्धरूपं तु त्रिपरीतं च गीयते ।
वामेन मुखदा देवी वामदेव' ततः स्मृता ॥

इति ।

वयोवस्थेति—वात्यपौगण्डकंशोरादिवयोविशेषाणामवस्थाभिर्विवर्जिता । सदा तनत्वात् ।

सिद्धेश्वरीति—गोरक्षप्रमुखानां सिद्धानामीश्वरी स्वामिनी एतन्नाम्नैव काश्यां प्रसिद्धा ।

सिद्धविद्येति—सिद्धा च सा विद्या च सिद्धविद्या । अत एव पञ्चदश्याः सिद्धारिचक्रशोधो नास्तीत्युक्तं काविमते 'नित्यानां सिद्धमन्त्रत्वान्नावेक्ष्यास्त्वंशकादय' इति ।

सिद्धमातेति—सिद्धानां माता । रक्षकत्वात् ।

यशस्विनीति—यशोऽस्यां अस्तीति यशस्विनी । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' ।
'तय नाम महद्यशः' इति श्रुतेः ॥ १४० ॥

विशुद्धिचक्रनिलयाऽऽरक्तवर्णा त्रिलोचना ।

खट्वाङ्गादिप्रहरणा वदनेकसमन्विता ॥ १४१ ॥

विशुद्धीति—अथ द्विषष्टिनामभिर्योगिनीन्यासक्रमेण विशुद्ध्यादिसप्तचक्राधि-
ष्ठातृडरलकसहयाद्ययोगिनीसप्तकस्वरूपेण भगवतीं स्तोतुमारभते ।— विशुद्धीत्या-
विना । तत्रेदं डाकिनिध्यानं—

ग्रीवाकूपे विशुद्धी नृपदलकमले श्वेतरक्तां त्रिनेत्रां

हस्तैः खट्वाङ्गखड्गी त्रिशिखमपि महाचर्म सधारयन्तीम् ।

ववत्रेणैकेन युक्तां पशुजनभयदां पायसान्नकसक्तां

त्वक्स्थां वन्देऽमृताद्यैः परिवृत्तवपुषं डाकिनीं वीरवन्द्याम् ॥

इति विशुद्धिचक्रं षोडशदलकमलस्य कर्णिकैव निलयो यस्याः ।

आरक्तवर्णेति—आरक्तो वर्णो यस्या इति पञ्चाक्षरं नाम । आडीषदर्थे ।
तेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटल' इत्युक्तलक्षणकपाटलीकुसुमसमानवर्णेत्यर्थः । लाकिनी-
प्रकरणगतनाम्ना पीनरुक्त्यभावाच्च । त्रीणि लोचनानि यस्याः ।

खट्वाङ्गेति—खट्वाङ्गं खट्वापादः । दण्डारोपितनरकपालं वा । तदादि येषां
चतुर्णां मध्ये तानि प्रहरणान्यायुधानि यस्याः ।

वदनेति—वदनं च तदेकं च । 'पूर्वकालैके' ति समासः । अनित्यत्वान्न
पूर्वनिपातः । तेन समन्विता युक्ता ॥ १४१ ॥

पायसान्नप्रिया त्वक्स्था पशुलोकभयंकरी ।

अमृतादिमहाशक्तिसंवृता डाकिनीश्वरी ॥ १५० ॥

पायसन्नेति—पयोविकारः पायसश्च तदन्नं च तत्परमान्नं प्रियं यस्याः ।

त्वक्स्थेति—त्वचि धातौ तिष्ठतीति त्वक्स्था । तदभिमानित्वात् ।

पशुलोकेति—अद्वैतविद्याविहीनाः पशवस्त एव लोकास्तेषां भयंकरी । 'यो-
ऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु' रिति श्रुतेः । 'द्विती
याद्वं भयं भवति' 'य एतस्मिन्नृदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवती' ति च श्रुतेः ।

अपृतेति—अमृताख्या शक्तिरादिर्यासां ताभिः षोडशभिर्महाशक्तिभिः 'अमृता
कर्षिणीन्द्राणी' त्याभिरक्षरान्ताभिरैकैकदलनिष्ठाभिः संवृता । उक्तं च स्वच्छन्दतन्त्रे

तस्मादेकाङ्गुलाध्वं विशुद्धं षोडशाक्षरम् ।
मध्यगा डाकिनी बाह्यपत्रेषु परमेश्वरी ॥
अमृताद्यक्षरान्ताः स्युश्चन्द्रविम्बं तदूर्ध्वत ।

इति । नवानां विशेषणानां विशेष्यं नाम्ना निर्दिशति — डाकिनीश्वरीति ।
डाकिन्याख्येश्वरीत्यर्थः ॥ १५० ॥

अनाहताब्जनिलया श्यामाभा वदनहृद्या ।
बंष्ट्रोज्ज्वलाक्षमालाविधरा रुधिरसंस्थिता ॥ १५१ ॥

अनाहतेति — हृदये द्वादशदलकमलेऽनाहताख्यचक्रे राकिन्याख्या योगिनी
तिष्ठति । तस्या ध्यानं यथा—

हृत्पद्मे भान्पत्रे द्विवदनमितां दंष्ट्रिणीं श्यामवर्णा
मक्षं शूलं कपालं डमरुमपि भुजैर्धारयन्तीं त्रिनेत्राम् ।
रक्तस्थां कालरात्रिप्रभृतिपरिवृतां स्निग्धभक्तैकसक्तां
श्रीप्रद्वीरेन्द्रवन्द्यामभिमतफलदां राकिनीं भावयामः ॥

इति । अनाहताब्जं तत्कर्णिका निलयो यस्याः ।

श्यामाभेति—श्यामा षोडशवार्पिकी तथा तुल्या श्यामाभा । श्यामा आभा
कान्तिर्यस्या इति वा ।

वदनहृद्येति वदनयोर्द्वयं यस्याः ।
बंष्ट्रोज्ज्वलेति दंष्ट्राभिर्वराहममानदन्तैः उज्ज्वला शोभमाना ।

अक्षमालेति—अक्षमाला आदियेषां तेषां चतुर्णामायुधानां धरा । पचाद्यच् ।
कर्मण्यणि धारेति स्यात् । उक्तश्लोके यदि चक्रं शूलमित्येव पाठस्तदाऽक्षस्य
रथाङ्गस्य मां शोभां लाति आदत्त इत्यक्षमालं चक्रमित्याख्येयम् ।

रुधिरसंस्थितेति—रुधरे शोणिते संस्थिता तदभिमानित्वेन ॥ १५१ ॥

कालरात्र्यादिशक्तघोषवृता स्निग्धेदनप्रिया ।
महावीरेन्द्रवरदा राकिण्यम्बास्वरूपिणी ॥ १५२ ॥

कालरात्रीति—अस्ति कालरात्र्याख्या काचन शक्तिः । तदुक्तं बराहपुराणे
मूर्तित्रयं प्रकृत्य—

या सा नीलगिरिं याता तपसे धृतमानसा ।
रौद्री तमोभवा शक्तिस्तस्याः शृणु घरे व्रतम् ॥

इत्यारभ्य

रोद्री तपोरता देवी ताममी शक्तिरुत्तमा ।
सहारकारिणी नाम्ना कालरात्रीति तां विदुः ॥

इति । सा आदिर्यासां तासां ठकार्यन्तद्वादशशक्तीनामोघेन समूहेन वृता पत्रेषु वेष्टिता ।

स्निग्धोदनेति—स्निग्धो घृतप्लुत ओदनः प्रियो यस्याः ।

महावीरेति—विविधा ईरा वा इरा वा येषां ते वीराः । पक्षद्वयेऽपि चम-
स्कृतवाणीकाः । स्तावका इति यावत् । अथवा महावीरं सौमिकः पात्रविशेषः ।
'महावीरं तु विबाधमृजीष' मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः । लक्षणया च पानपात्रपरः ।
तस्मान्मत्वर्थीयोऽच् । ब्रह्मरसामृतपानशीला इति यावत् । अत एवेन्द्रा ब्रह्मविदः ।
इदमित्यापरोक्ष्येण ये साक्षिणः स्वात्मभूतं ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कुर्वन्ति ते इन्द्राः ।
तथा च श्रूयते 'इदमदर्शमिदमदर्शमिति तस्मादिन्द्रो नामे'ति । अथवा 'त्रितया-
भोक्ता वीरेश' इति शिवसूत्रोक्तलक्षणा जागराद्यवस्थात्रयेऽपि तुर्यान्संधानपरा
वीरेन्द्राः । उक्तं च वरदाजेन—

वीरेश इति वीराणां भेदव्यमनकारिणाम् ।
अन्तर्बहिर्विसरतामिन्द्रियाणामधीश्वरः ॥

इति । अथवा महावीरः प्रह्लादः एन्द्रः शक्रश्च । देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे शक्र-
प्रह्लादयोर्दिव्यवर्षशतं यद्धे जाते पश्चादुभाभ्यां स्तुता भगवती द्वयोरपि वरमदा-
दिति कथानकस्मरणात् तेभ्यो वरं ददातीति तथा ॥

अथ परिभाषायामेकोनचत्वारिंशन्नामानि विभजते ॥

पञ्चपदी भाविचतुष्पदी द्विष्वरणीव शंभोर्वाक् ।

चतुरङ्घ्रिवशे पञ्चाङ्घ्रिभवे द्वैकं चतुष्पदं च मम ॥ २० ॥

षट्पदीति वक्तव्ये चतुर्णां द्वयोश्च विभज्योक्तिश्छन्द पूरणाय । एकपदेन द्वादशा-
क्षरमेकं नाम । अर्थे तावत् एव परिशेषात् ॥ २० ॥

राकिण्यम्बेति—राकिणीनामिकाया अम्बायाः स्वरूपमस्याः ॥ १५२ ॥

मणिपूराब्जनिलया वदनत्रयसंयुता ।

वज्रादिकायुधोपेता डामर्यादिभिरावृता ॥ १५३ ॥

मणिपूरेति—मणिपूराख्यं दशदलं नाभौ पद्मं तत्र लाकिन्याख्या योगिनी
तिष्ठति । तदुक्तं—

दिक्पात्रे नाभिपद्मे त्रिवदनविलमहृष्टिणी रक्तवर्णा

शक्ति दंभोलिदण्डावभयमनि भुजैर्धारयन्ती महोग्राम् ।

डामर्याद्यैः परीतां पशुजनभयदां मांसधास्वेकनिष्ठां

गौडान्नासक्तचित्तां सकलसुखकरीं लाकिनीं भावयामः ॥

इति । मणिपूराख्यमब्जं निलयो यस्याः ।

ववनत्रयेति—वदनानां त्रयेण संयुता ।

वज्रादिकायुधोपेतेति—वज्रदिकैश्चतुभिरायुधैरुपेता ।

डामरीति—डामर्याद्याभिः फट्कारिण्यन्ताभिर्दंशभिः शक्तिभिरावृता ॥ १५३ ॥

रक्तवर्णा मांसनिष्ठा गुडान्नप्रीतमानसा ।

समस्तभक्तसुखदा लाकिन्यम्बास्वरूपिणी ॥ १५४ ॥

रक्तवर्णेति—रक्तो वर्णो यस्याः ।

मांसनिष्ठेति—मांसे नितरां तिष्ठति तद्धात्वाभमानित्वेनेति तथा ॥

इति श्रीभासुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।

पञ्चभिः शतकंरासीत्षष्ठी नाम्ना रुचिः कला ॥ ५०० ॥

इति श्रीभास्कररायेत्यादिश्रीमल्ललितासहस्रनामभाष्ये

पञ्चमशतकं नाम षष्ठी कला ॥ ६ ॥

गुडान्नेति—गुडेन मिश्रमन्नं गुडान्नम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरण' मिति समासः ।
तेन प्रीतं मानसं यस्याः ।

समस्तेति—समस्तेभ्यो भक्तेभ्यः सुखं ददातीति तथा ।

लाकिनोति—लाकिन्याख्याया अम्बायाः स्वरूपमस्याः ॥ १५४ ॥

स्वाधिष्ठानाम्बुजगता चतुर्वक्त्रमनोहरा ।

शूलाद्यायुधसंपन्ना पीतवर्णतिर्गविता ॥ १५५ ॥

स्वाधिष्ठानेति—स्वाधिष्ठानाख्ये षड्दले पद्मे काकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति ।
तदुक्तम्—

स्वाधिष्ठानाख्यपद्मे रसदललसिते वेदवक्त्रां त्रिनेत्रां

हस्ताभ्यां धारयन्तीं त्रिशिखगुणपालाभयान्यात्तर्गवाम् ।

मेदोघातुप्रतिष्ठामलिमदमूदितां बन्धिनीमुख्ययुक्तां

पीतां दध्योदनेष्टामभिमतफलां वाकिनीं भावयामः ॥

इति । स्वाधिष्ठानाख्यमम्बुजं गता प्राप्ता ।

चतुर्वक्त्रेति—चतुर्भिवक्त्रैर्मनोहरा । चित्रा ।

शूलाद्यायुधेति—शूलादिभिर्भक्तसंख्याकायुधैः संपन्ना ।

पीतवर्णेति—पीतो वर्णो यस्याः सा ।

अतिगर्वितेति—अतीव सौन्दर्यादिकृतो गर्वा यस्याः । संजातो गर्वधातो-
निष्ठया वातिगर्विता ॥ १५५ ॥

मेधोनिष्ठा मधुप्रीता बन्धिन्यादिसमन्विता ।

दध्यन्नासक्तहृदया काकिनोरूपधारिणी ॥ १५६ ॥

मेधोनिष्ठति—मेदसि धातुविशेषे निष्ठा स्थितिर्यस्याः । मधुना मद्येन
श्रीद्रेण वा प्रीता । तथा च श्रुतिः 'यन्मधुना जृहोति महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति'
इति । महादेवीं प्रीणयतीत्यर्थः ।

बन्धिन्यादिसमन्वितेति—बन्धिन्यादिभिर्लम्बोष्ठचन्ताभिः षड्भिः समन्विता ।

दध्यन्नेति—दधना अन्नं दध्यन्नं । 'अन्नेन व्यञ्जन' मिति समासः । दधि-
सिक्तं ओदनं इति यावत् । तस्मिन्नासक्तं हृदयं यस्याः ।

काकिनोरूपधारिणीति—काकिन्या रूपं स्वरूपं धारयतीति तथा ॥ १५६ ॥

मूलाधाराम्बुजारूढा पञ्चवक्त्रास्थिसंस्थिता ।

अङ्कुशादिप्रहरणा वरदादिनिषेविता ॥ १५७ ॥

मूलाधारेति—मूलाधाराख्ये चतुर्दले कमले साकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति ।
शुक्लं—

मूलाधारस्थयस्ये श्रुतिदललसिते पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां
धूम्राभामस्थिसंस्थां सृणिभयि कमलं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् ।

विभ्राणां बाहुदण्डैः सुललितवरदापूर्वशक्त्या वृतां तां
मुद्गान्नासक्तचित्तां मधुमदमृदितां साकिनीं भावयामः ॥

इति । मूलाधाराख्येऽम्बुजे आरूढा तत्कर्णिकायां स्थिता ।

पञ्चवक्त्रेति—पञ्चसंख्यानि वक्त्राणि यस्याः ।

अस्थिसंस्थितेति—अस्थिन् अस्थिषु वा संस्थिता ।

अङ्कुजेति अङ्कुशादीनि चत्वारि प्रहरणानि यस्याः ।

वरदादिनिषेवितेति—वरदादिभिः सरस्वत्यन्ताभिश्चतसृभिः शक्तिभिर्निषेविता

॥ १५७ ॥

मुद्गोदनासक्तचित्ता साकिन्यम्बास्वरूपिणी ।

आज्ञाचक्राब्जतिलया शुक्लवर्णा षड्भानना ॥ १५८ ॥

मुद्गोदनेति—मुद्गसूपमिश्र ओदने आसक्तं चित्तं यस्याः । तल्लक्षणं च
कुमारसंहितायाम्—

सुशालितण्डुलप्रस्थं तदर्धं मुदगभिन्नकम् ।
 चतुःपलं गुडं प्रोक्तं तन्मानं नालिकेरकम् ॥
 मुष्टिमात्रं मरीचं स्यात्तदर्धं सैन्धवं रजः ।
 तदर्धं जीरकं विद्यात्कुडवं गोघृतं विदुः ॥
 गोक्षीरेण स्वमात्रेण संयोज्या कमलामनम् ।
 मन्दाग्निपचनादेव । सद्धान्नमिदमुत्तमम् ॥

इति ।

साकिनोति—साकिन्यम्बायाः स्वरूपमस्याः ।

आज्ञाचक्रंति—भ्रूमध्ये आज्ञाचक्रं नाम द्विदलं पद्मं तत्र हाकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति । तदुक्तं—

भ्रूमध्ये बिन्दुपद्मे दलयुगकलिते श्कलवर्णां कराब्जं
 विभ्राणां जानमुद्रां डमरुकममलामक्षमालां कपालम् ।
 षट्चक्राधारमध्यां त्रिनयनलसितां हंसवत्यादियुक्तां
 हारिद्रान्नैकसक्तां सकलसुखकरां हाकिनीं भावयामः ॥

इति । आज्ञाचक्राब्जमेव निलयो यस्याः ।

शुक्लवर्णेति—शुक्लो वर्णो यस्याः ।

षडाननेति—षट्संख्यान्याननानि यस्याः ॥ १५४ ॥

मज्जासंस्था हंसवती मुख्यशक्तिसमन्विता ।

हरिद्रान्नैकरसिका हाकिनोरूपधारिणी ॥ १५९ ॥

मज्जासंस्थेति—मज्जशब्दो नकारान्तः पुलङ्गः । 'सारो मज्जा नरी' त्यमरात् । तदुत्तरमाङ्प्रश्लेषेण मज्जि आसमन्तात्सम्यक् तिष्ठतीति विग्रहे मज्ज-धात्वभिमानिनीत्यर्थः । आबन्तो वा मज्जाशब्दः । तथा 'चिद्बित्त्वफलमज्जेयं' 'चिन्मज्जारूपमखिलं निजमज्जाचमत्कृति' रित्यादेर्ज्ञानवासिष्ठे प्रयोगात् । 'मज्जा स्यान्मज्जया सह' इति कोशाच्च टाबन्त एव वा । तेन नाङ्प्रश्लेषः ।

हंसवतीति—मुखे भवा मुख्या हंसवत्येव मुख्या आदिर्ययोस्ताभ्यां शक्तिभ्यां हंसवतीक्षमावतीभ्यां समन्विता ।

हरिद्रान्नेति—हरिद्रामिश्रेऽन्ने एको मुख्या रसो रसवत्ता बुद्धिः प्रीतिर्यस्याः ।

हाकिनोरूपधारिणीति—हाकिन्याख्याया देव्या रूपं धारयितुं शीलमिति तथा ॥ १५९ ॥

सहस्रदलपद्मस्था सर्ववर्णोपशोभिता ।

सर्वायुधधरा शूलसंस्थिता सर्वतोमुखी ॥ १६० ॥

सहस्रेति—ब्रह्मरन्ध्रे सहस्रदल पद्मं तत्र याकिन्याख्या योगिनी तिष्ठति ।

तदुक्तं—

मुण्डव्योमस्थपद्मे दशशतदलके कर्णिकाचन्द्रमस्थां

रेतोनिष्ठां समस्तायुधकनितकरां सर्वतोवक्त्रपद्माम् ।

आदिक्षान्तार्णशक्तिप्रकटपरिवृतां सर्ववर्णा भवानीं

सर्वास्त्रासक्तचित्तां परशिवरसिकां याकिनीं भावयामः ॥

इति । महस्रदले पद्मे तिष्ठतीति तथा ।

सर्ववर्णेति—सर्ववर्णैः पाटलश्यामरक्तपीतादिरूपैरुपशोभिता चित्रवर्णेति यावत् । यद्वा सर्वाण्यकारादिभ्रकारान्तानि वर्णा अक्षराणि यासां ताभिरमृतादिशमावत्यन्ताभिः पञ्चाशच्छक्तिभिरुपसर्मापे दलेषु शोभिता आवृता अनुलोमविलोमरीत्या शतसंख्याभिस्ताभिर्दशवारं दलेषु स्थिताभिः परिवृतेतियावत् । उपशब्दस्योक्तपरिभाषया दशसंख्याबोधकत्वासंभवाच्च । अत एव योगिनीन्यासे दशवारं तासां न्यासं केचिदिच्छन्ति ।

सर्वायुधेति—सर्वेषामायुधानां धरा धारयत्री । 'सहस्राणि सहस्रधा बाह्वोस्तव हेतय' इति श्रुतेः ।

शूलसंस्थितेति—शूल वीर्याख्यधाती सम्यक् तदभिमानित्वेन स्थिता । भविष्योत्तरपुराणे रमणकालीनध्यानविशेषः शूलसंज्ञः कथितस्तत्र स्थिता वा ।

सर्वतोमुखीति—सर्वतः सर्वांमु दिक्षु मुखानि यस्याः सा । 'सर्वतोक्षिशिरोमुख' मिति वचनात् ॥ १६० ॥

अथ परिभाषायां द्वात्रिंशन्नामानि विभजते ।

हेदाराः फलरेखारम्भविवादे तमोऽशोऽस्ति ॥

खड्गो देहे भीष्मो देवे वाऽत्रिङ्घ्रलिङ्गफले ॥ २१ ॥

स्पष्टार्थः ॥ २१ ॥

सर्वाँदनप्रीतचित्ता याकिन्यम्बास्वरूपिणी ।

स्वाहा स्वधा मतिर्मोघा श्रुतिस्मृतिरनुत्तमा ॥ १६१ ॥

सर्वाँदनेति—सर्वैः पायसादिभिर्हृरिद्रान्नान्तैरविशेषादन्यविधेरप्योदनैः प्रीतं तुष्टं चित्तं यस्याः ।

याकिन्यम्बेति—याकिन्याख्याया अम्बायाः स्वरूपमस्याः ।

एवं योगिनीसम्पया वर्णयित्वा प्रकारान्तरैरपि वर्णयितुमारभते—स्वाहा-
स्वधेत्यादिना । 'स्वाहा देवहविर्दानि श्रीषट्पौषड्पट्स्वधे' ति कोशाद्दुद्देश्यकद्रव्य-
त्यागवचनौ स्वाहास्वधाशब्दौ । तदर्थरूपापि देव्येव । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

सोमसंस्था हविःसंस्थाः पाकसंस्थाश्च सप्त याः ।

तास्त्वदुच्चरणाद्देवि क्रियन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥

इति । अन्यत्रापि

यस्याः समस्तसुरता समुदारणं तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मखेषु देवि ।

स्वाहासि वै त्रितृगणस्य च तृप्तिहेतुरुच्चार्यसे त्वमत एव जनैः स्वधा च ॥

अस्मिन्मध्येऽन्योरव्ययत्वात्स्वाहानमः स्वधानम इति प्रयोगः । तन्निश्चितः प्रपञ्च-
सारे—

स्वेति स्वर्गे स्वति चात्मा प्रदिष्टो हेत्याहेती हेति विद्याद्गतिं च ।

स्वर्गात्मा च स्वात्मना सामशाखा वल्लेर्जाया हूयते यत्र सर्वम् ॥

इति । 'सैव ते वागित्यब्रवीदि' ति सत्तरीयश्रुतौ स्वाहापदस्य स्वीया वागित्यर्थ
उक्तः । सामब्राह्मणे स्वाहा कत्यक्षरेत्यादिप्रश्नान्तदुत्तराणि च श्रूयन्ते । एतेषु
निर्वचनेषु षोडशरादिप्रवेश एव गतिः । एवं यास्कस्य निरुक्तावपि सु आहेति
स्वमाहेति वेत्यादौ बोध्यम् । अन्ये त्वाहुः । सुष्ठु आहूयतेऽनयेति व्युत्पत्तिः ।
'अन्येभ्यो दृश्यते' इति डप्रत्ययः । स्वान् स्वकीयान् आजिहीते गच्छति स्वीयत्वेन
सम्पजानातीति वा स्वाहा । सुष्ठु अं पितामहं जिहीते इति वा । इयं च वल्लि-
मूर्तेः शिवस्य भार्या स्कन्दमाता । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

स्वाहा वल्ल्यात्मनस्तस्य प्राक्ता पशुपतेः प्रिया ।

षण्मुखो भगवान् देवो बुधैः पुत्र उदाहृतः ॥

इति । वायव्येऽपि—

नाम्ना पशुपतेर्या तु तनुरग्निद्विजैः स्मृता ।

तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दश्चापि सुतः स्मृतः ॥

इति । एषा च माहेश्वरपीठाधिष्ठात्री । 'स्वाहा माहेश्वरे पुरे' इति पाद्यात् ।
सुष्ठु आधीयतेऽनयेति वा । सुष्ठु अं विष्णुं स्वान्वा दधाति पोषयतीति स्वधा ।
अस्मिन्मध्ये स्वाहायै नमः स्वधायै नम इति प्रयोगः । 'यत्र व्येति तदव्यय' मिति

आद्यवर्णश्रुतौ न व्येतीत्यस्य लिङ्गसंख्याकारकरूपान्सत्वधर्मान् गृह्णातीति व्याख्यानेन हविर्दानेऽथर्व एव तयोरसत्त्वार्थकत्वात् ।

अमतिरिति—अमतिरिति त्र्यक्षरं नाम । अविद्येत्यर्थः । नञोऽल्पार्थकत्वमाश्रित्य वृत्त्यात्मकज्ञानरूपेति वा । वैदिकनिघण्टुगतोऽयममितिशब्दः स्वात्मविज्ञानपरत्वेन नैरुक्ते दुर्गभट्टेन व्याख्यातः । तत्रैव स्थलान्तरे रूपपरत्वेनोक्तः । यद्वा पूर्वोक्ते सृष्टिक्रमे प्राथमिकी सृष्टिरबुद्धिपूर्वा तद्रूपा वा ।

मेधेति—क्रमप्राप्तत्वाद्बुद्धिपूर्वकसृष्टिरूपापि देव्येवेत्याह । मेधा 'मेधा'सु देवि विदितास्त्रिजशास्त्रमारे'ति च । 'या देवी सर्वभूतेषु मेधारूपेण संस्थिते'ति वचनात् । 'धीर्धारणवती मेधे'त्यग्निपुराणवचनाच्च बुद्धिविशेषरूपा वा । 'मेधा काश्मीरमण्डले' इति पद्मपुराणोक्तदेवीरूपा वा ।

वेदा मन्वादिस्मृतयश्चैतद्रूपा एवेत्याह स्मृतिः—

ऋचो यजूषि सामानि तथैवाथर्वणानि च ।

ब्रह्मणः सहजं रूपं नित्यैषा शक्तिरव्ययः ॥

इति कौर्भे । श्रवणस्मरणात्मकज्ञानरूपा वा । वायुपुराणे तु—

वर्तमानान्यतीतानि तथैवानागतान्यपि ।

स्मरते सर्वकार्याणि तेनासी स्मृतिरुच्यते ॥

इत्युक्तम् । देवीपुराणे तु 'स्मृतिः संस्मरणाद्देवी'ति ।

अनुत्तमेति—यदपेक्षयोत्तममन्यद्वस्तु नास्ति गानुत्तमा । 'न तत्त्वमश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति स्मृतेश्च । देवीभागवते तृतीयस्कन्धेऽपि—

रुद्रहीनं विष्णुहीनं न वदन्ति जनास्तथा ।

शक्तिहीनं यथा सर्वे प्रवदन्ति नराधमम् ॥

इति । न नुत्तापरप्रेरिता मा बुद्धिरंश्वर्यं वा यस्या इति वा । स्वतन्त्रबुद्धि सहज-श्वर्या चेति यावत् ॥ १६१ ॥

पुण्यकीर्तिः पुण्यलभ्या पुण्यश्रवणकीर्तना ।

पुलोमजार्चिता बन्धनोचनी बन्धुरालका^१ ॥ १६२ ॥

पुण्यकीर्तिरिति—पुण्या पुण्यप्रदा कीर्तिर्यस्याः ।

पुण्यलभ्येति—पुण्यैः प्राक्तनैर्लभ्या । उक्तं च देवीभागवते तृतीयस्कन्धे

पश्यन्ति पुण्यपुञ्जा ये ये वेदान्तास्तपस्विनः ।
रागिणो नैव पश्यन्ति देवीं भगवतीं शिवाम् ॥

इति ।

पुण्यध्वषणेति—पुण्ये विहितकर्मरूपे श्रवणकीर्तने यस्याः । षष्ठ्यर्थश्चरित्र-
द्वारकः संबन्धः ।

पुल्लोमजेति—पुल्लोमतो जातया इन्द्राण्याचिता । तथाच देवीभागवते षष्ठ-
स्कन्धे कथा स्मर्यते । नहुषे स्वराज्यं शासति शक्रप्राप्त्यर्थमिन्द्राण्या भगवत्याराधि-
तेति ।

इत्युक्ता मा तदा तेन शक्रपत्नी मुमानमा ।
जग्राह मन्त्रं विधिवद्गुरोर्देव्याः मुसाधनम् ॥
विद्यां प्राप्य गुरोर्देवीं देवीं त्रिपुरमुन्दरीम् ।
सम्यगाराधयामास बलिपुष्पाचनैः शुभैः ॥

इत्यादि ।

बन्धमोचिनीति—बन्धमाविद्यकं मोचयति । कारागृहादपि मोचयति । तदुक्तं
हरिवंशे अनिरुद्धेन—

एभिर्नामभिरन्येष्वच कीर्तिता ह्यसि शांकरि ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन क्षिप्रं मुच्येय बन्धनात् ॥
अवेक्षस्व विशालाक्षि पादौ ते शरणं व्रजे ।
सर्वेषामेव बन्धानां मोक्षाणां कर्तुमर्हसि ॥

इत्यारभ्य

एवं स्तुता तदा देवी दुर्गा दुर्गपराक्रमा ।
बद्धं बाणपुरे वीरमनिरुद्धं व्यमोचयत् ॥

इत्यन्तम् । एवं देवीभागवते षष्ठस्कन्धे एकावलीनामिका राजकन्या कालकेतुना
दानवेन बद्धा यशोवत्या तत्पुत्रा स्वोपासितभगवतीमन्त्रबलान्मोचितेति कथा स्मर्यते
साप्यत्रोदाहर्तव्या ।

बन्धुरालकेति—बन्धुरा उन्नतानता भ्रलकाश्चूर्णकुन्तला यस्याः । बर्बुरालकेति
तु संप्रदायागतपाठः । बर्बरशब्दः संकुचिताग्रह्रस्वकेशेषु रूढः । 'आनीलस्निग्धबर्बर
कचाना' मिति ललितास्तवरत्ने प्रयोगात् । बर्बरेति पाठेऽपि स एवार्थः । बर्बरेत्य-
पभ्रंशदर्शनाच्च वस्तुतोऽयमेव बहुसंमतः पाठो न बन्धुरेति ॥ १६२ ॥

विमशंरूपिणी विद्या विद्यदाद्विजगत्प्रसूः ।

सर्वव्याधिप्रशमनी सर्वमृत्युनिवारिणी ॥ १६३ ॥

विमर्शरूपिणीति—प्रकाशात्मकस्य परब्रह्मणः स्वाभाविकं स्फुरणं विमर्श इत्युच्यते । तदुक्तं सौभाग्यमुधोदये —

स्वाभाविकी स्फुरत्ता विमर्शरूपास्य विद्यते शक्तिः ।
सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेतदपि च संहरति ॥

इति । स एव रूपं शक्तिरस्याः, विमर्शो वाचकः शब्दो वा स एव रूपं निरूपकं निरूप्यं चास्याः । तदुक्तं मातृकाविवेके—

वाचकेन विमर्शेन विना किं वा प्रकाश्यते ।
वाच्येनापि प्रकाशेन विना किं वा विमृश्यते ॥
तस्माद्विमर्शो विस्फूर्तो प्रकाशं समपेक्षते ।
प्रकाशश्चात्मनो ज्ञाने विमर्शं समपेक्षत ॥

इति ।

विद्योति—मोक्षप्रदज्ञानस्वरूपत्वाद्विद्या । 'विद्या हि सा भगवती परमा हि देवी' इति देवीमाहात्म्यात् । तथाच गौडपात्रीयं सूत्रं 'सैव विद्ये' इति । चैतन्व-स्वरूपा शक्तिरिति पूर्वसूत्रोपस्थितायाः शक्तेस्तत्पदेन परामर्शः । तेजोनिष्ठकला-विशेषरूपा वा । तल्लक्षणं च शैवतन्त्रे—

मायाकार्यविवेकेन वेत्ति विद्यापदं यथा ।
सा कला परमा ज्ञेया विद्या ज्ञानक्रियात्मिका ॥

इति ।

वियदिति—वियद्ब्रह्म आदियस्य तज्जगत्प्रभूते । 'आत्मन आकाशः संभूत' इत्यादि श्रुतेः ।

सर्वव्याधिप्रशमनीति—सर्वेषां व्याधीनां ज्वरादिरूपाणां प्रशमनी नाशकारणम् ।

सर्वमृत्युनिवारिणीति—अपमृत्युकालमृत्यवादिरूपसर्वमृत्युनिवारिणीति । 'ज्ञात्वा देवं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति श्रुतेः ॥ १६३ ॥

अग्रगण्याऽचिन्त्यरूपा कलिकल्मषनाशिनी ।

कात्यायनी कालहन्त्री कमलाक्षनिषेविता ॥ १६४ ॥

अग्रगण्येति—सर्वस्य जगतो मूलकारणत्वाद्यग्रे प्रथमतो गणयितुमर्हा । गणं लब्ध्वा गण्या । अग्रे च सा गण्या चेति वा । 'धनगणं लब्ध्वे' इति यत्प्रत्ययः ।

अचिन्त्येति—गुणसंपर्कशून्यत्वादचिन्त्यं चिन्तयितुमशक्यं रूपमस्याः ।

कलिकल्मषेति — कलियुगे कल्मषाधिक्यस्यावश्यकत्वात्तन्नाशमन्यसाध्यमेषैव करोति । तदुक्तं **कूर्मपुराणे**—

शमायालं जलं वह्नेस्तममो भास्करोदयः ।
शान्त्यै क्लेरषौघस्य देवीनामानुकीर्तनम् ॥

इति ।

कृतस्याखिलपापस्य जानतोऽजानतोऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं परं प्रोक्तं पराश्रवतेः षडस्मृतिः ॥

इति **ब्रह्माण्डपुराणे**ऽपि ।

कात्यायनीति—कतो नामर्षिः तस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे गर्गादित्वाच्चजि कात्यः ततः 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य' इति षफः । षित्वाण्डीष् । सर्वदेवतेजःसमूहात्मिकाया देव्या इयं संज्ञा । तदुक्तं **वामनपुराणे**—

तच्चापि तेजो वरमुत्तमं महन्नाम्ना पृथिव्यामभवत्प्रसिद्धम् ।
कात्यायनीत्येव तदा बभौ सा नाम्ना च तेनैव जगत्प्रसिद्धा ॥

इति । इयं च ओड्याणपीठाभिमामिनी । तदुक्तं **कालिकापुराणे**—

कात्यायनी चोड्डियाने कामाख्या कामरूपके ।
पूर्णेश्वरी पूर्णागिरी चण्डी जालन्धरे स्मृता ॥

इति । **बेवीपुराणे** तु—

कं ब्रह्म कं शिरः प्रोक्तमश्ममारं च कं मतम् ।
धारणाद्दामनाद्वापि तेन कात्यायनी मता ॥

इत्युक्तम् ।

कालहन्त्रीति—कालस्य मृत्योर्हन्त्री । 'ज्ञः कामकालो गुर्णो सर्वविद्य' इति श्रुतेः ।

कमलाक्षेति—कमलाक्षेण विष्णुना नितरां सेवितोपासिता । उक्तं च **पद्मपुराणे**—

इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्षयते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन ॥

इत्यादि ॥ १६४ ॥

ताम्बूलपूरितमुखी दाडिमिकुसुमप्रभा ।

मृगाक्षी भोहिनी मृग्या मृडानी मित्ररूपिणी ॥ १६५ ॥

ताम्बूलेति—ताम्बूलेन पूरितं मुखं यस्याः ।

दाडिमोकुमुनेति—अस्ति फलविरहितः पुष्पमात्रशाली दाडिमोत्वव्याप्यजाति-
मान् वृक्षविशेषस्तस्य कुमुमस्यैव प्रभा यस्याः ।

मृगाक्षीति—मृगस्येवाक्षिणी यस्याः ।

मोहिनीति—मोहयतीति मोहिनी । तदुक्तं लघुनारदीयपुराणे —

यस्मादिदं जगत्सर्वं त्वया मुन्दरि मोहितम् ।

मोहिनीत्येव ते नाम स्वगुणोत्थं भविष्यति ॥

इति । अथवा अमृतमन्थने यद्विष्णुना मोहिनीरूपं धृतं प्रवरानदीतीरे निवासपुरे
निवसति तदस्या एवाभेदभावनया व्यक्तिमापन्नम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

आदौ प्रादुरभूच्छवितर्ङ्गज्ञाणो ध्यानयोगतः ।

प्रकृतिर्नाम सा ख्याता देवानामिष्टसिद्धिदा ॥

द्वितीयमुदभूद्रूपं प्रवृत्तेऽमृतमन्थने ।

सर्वसंभोहजनकमवाङ्मनसगोचरम् ॥

यद्दर्शनादभूदोशः सर्वजोऽपि विमोहितः ।

इत्यादि । तत्रैवाध्यायान्तरे मोहिनीरूपं प्रक्रम्य—

यच्छानवैभवाल्लब्धं रूपमद्वैतमद्भुतम् ।

तामेवानन्यमनसा ध्यात्वा किञ्चिद्विहस्य सः ॥

इत्यादि ।

मुख्येति—मुखे सर्वादी भवा मुख्या । 'अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्ये' ति
श्रुतेः ।

मृडानीति—'मृडं सृजने' । 'जसमुखकृते सत्वोद्विक्तौ मृडाय नमो नम'
इति शिवरहस्यात् । मुखस्य मृडस्य परमशिवस्य पत्नीत्यर्थे आनुगागमविशिष्टो
डीप् ॥

अथ परिभाषायामेकत्रिंशत्पदानि विभजते ।

शंभोर्भलि मज्जज्जीवाभेदाच्चरे त्र्यंघ्रिः ।

भवद्दृढभण्डो मन्थो गौणार्धं भूशिलाषाढे ॥ २२ ॥

मित्ररूपिणीति—मित्राणां सूर्याणामिव रूपमस्याः । 'सुहृत्स्वरूपे' ति वा
॥ १६५ ॥

नित्यतृप्ता भक्तनिधिनिघ्नो निखिलेश्वरी ।

मंत्र्यादिवासनालभ्या महाप्रलयसाक्षिणी ॥ १६६ ॥

नित्यतृप्तेति—नित्यं सर्वकालं तृप्ता । नित्येन स्वरूपानन्देन वा तृप्ता ।

भक्तनिधिरिति—भक्तानां निधिरिव । कामपूरकत्वात् । नात्र पाक्षिकोऽपि
निर्घ्ये नम इति प्रयोगः ।

निघ्नोति—जगन्त्रियामकत्वाग्निघ्नो ।

निखिलेश्वरीति—निखिलस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्वरोश्वरी ।

मंत्रोति—मंत्रोकरूणामुदितोपेक्षा चेति चतस्रो वामनाः । मुखिषु मंत्री दुःखिषु
करूणा पुण्येषु मुदिता पापिषूपेक्षेति व्यवस्थिता इति त्रिष्णुभागवते प्रसिद्धाः ।
एताश्चित्तस्य शोधिकाः । तदुक्तमभियुक्तैः—

मंत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः ।

रूपाति च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य
वाञ्छन्ति नामपि समाधिभृतो निरोद्धम् ॥

इति । तथाच योगसूत्रमपि 'मंत्रोकरूणामुदितोपेक्षाणां मुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादन' मिति । इह सुखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपादिता इति राज-
मार्त्तण्डः । मंत्र्यादिभिश्चित्तसृभिर्वासनाभिर्लभ्या ।

महाप्रलयेति — परमशिवस्य महाप्रलयकालीने ताण्डवे ब्रह्मविष्णवादेरपि
नाशात्तदैषैव तत्साक्षिणी । उक्तं च—

कल्पोपसंहरणकल्पितताण्डवस्य
देवस्य खण्डपरशाः परभैरवस्य ।

पाशाङ्कुशैश्चशरासनपुष्पबाणैः
सा साक्षिणी विजयते तव मूर्तिरेकाः ॥

इति । गुरुकलायामपि—

सुरेन्द्ररुद्रपद्मजाच्युतादयोऽपि ये मने
वंशंषदा न तस्त्रियः सुवासिनीपदस्पृशः ।

महेश्वरस्य मृत्युघस्मरस्य साक्षिणी तु या
सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ॥

इति ॥ १६६ ॥

पराशक्तिः परानिष्ठा प्रज्ञानघनरूपिणी ।

माध्वीपानालसा मत्ता मातृकावर्णरूपिणी ॥ १६७ ॥

पराशक्तिरिति—देहे दशमधातुः पराशक्तिरित्युच्यते । तदुक्तं कामिकागमे—

त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिधातवः शक्तिमूलकाः ।
मज्जशुक्लप्राणजीवधातवः शिवमूलकाः ॥
नवधातुरयं देहो नवयोनिसमुद्भवः ।
दशमी धातुरेकं च पराशक्तिरितीरिता ॥

इति । यद्वा परोत्कृष्टा शक्तिः । शक्तिमात्रस्वरूपत्वादेवोत्कर्षः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति दीर्घः । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इति श्रुतिः । लङ्ङोऽपि—

यस्य यस्य पदार्थस्य या या शक्तिः दाहता ।
सा सा वि-वेश्वरी देवी शक्तः सर्वो महेश्वरः ॥
शक्तिमन्तः पदार्था ये ते वै सर्वविभूतयः ।
पदार्थशक्तयो यायास्तास्ता गौरी विदुर्बुधाः ॥

इति ।

परानिष्ठेति—परा निष्ठा उत्कृष्टा ममाप्तिर्ज्ञानविशेषरूपा । सर्वकर्मणः सर्वजगतां चात्रैव समाप्तेः । उक्तं च गीतासु 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति । स च ज्ञानविशेषः सूतगीतायामुक्तः—

शास्त्राचार्योपदेशेन तर्कैः शास्त्रानुसारिभिः ।
सर्वसाक्षितयात्मानं सम्यङ्निश्चित्य मुनिस्थिरः ॥
स्वात्मनोऽन्यतया भान्तं^१ समस्तविशेषतः ।
स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा पुनः स्वात्मानमद्वयम् ॥
शुद्धं ब्रह्मेति निश्चित्य स्वयं स्वानुभवेन च ।
निश्चयं च स्वचिन्मात्रे विलाप्याविक्रियेऽद्वये ॥
विलापनं च चिद्रूपं बुद्ध्वा केवलरूपतः ।
स्वयं तिष्ठेदयं साक्षाद्ब्रह्मवित्प्रवरो मुनिः ॥
ईदृशीयं परा निष्ठा श्रौती स्वानुभवात्मिका ।

इति । अत्र परस्यै शक्त्यै नम इति । परायै निष्ठायै नम इत्याकारकः प्रयोगः । 'अग्नये पवमानायैद' मित्यादाविवांभयत्र चतुर्थ्यन्तताया न्यायसिद्धत्वात् । 'पराशक्तिमित्रं नमः पञ्चवक्त्र' मिति भगवत्पादानां प्रयोगाद्यद्येकं पदं तदा पराशक्त्यै नम इत्येव प्रयुज्यताम् । परा मन्त्रस्य या शक्तिस्तद्रूपेत्यर्थः ।

प्रज्ञानेति—प्रकृष्टेन वृत्तिभिन्नेन नित्येन ज्ञानेन घनं निरन्तरमविद्यालेशे-
नाप्यस्पृष्टं रूपमस्याः । तथाच काण्वेषु श्रूयते 'स यथा सन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः
कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति ।

माध्वीति --माध्वीशब्दः परिपन्थिशब्दवच्छान्दसोऽपि लोके प्रयुज्यते ।

स्वप्नरूपाभावहन्त्री साधुविनिन्द्यां मुरां च सरणि च ।

अहह कथं नु भजध्वे माध्वी गौडीं च मोहिनीं मन्दाः ॥

इति । तेन 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणा' वितिवत् 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वा-
हिरण्ययानि छन्दसी' त्यपि प्रयोगवशाद्भाषासमुच्चयपरं सूत्रैकदेशांशे व्याख्येयम् ।
छान्दसत्वेऽपि वा नात्र दुष्यति । माध्व्या द्राक्षाजन्यमदिरायाः पानेनालसा । अन्त-
रेकनिष्ठनया शीतला ।

मत्तेति—अत एव मत्तेव मत्ता । यद्वा मच्छब्दोऽहमर्थकस्तस्य भावा मत्ता ।
परशिवनिष्ठपराहृत्स्वरूपेत्यर्थः ।

मातृकेति—मातृका अकारादिकारान्तास्तासां वर्णाः शुक्लादिरूपाणि तान्येव
रूपं स्वरूपमस्याः । तानि च सनत्कुमारसंहितायाम्—

अकाराद्याः स्वरा धूम्राः सिन्दूराभास्तु कादयः ।

डादिफान्ता गौरवर्णा अरुणाः पञ्च वादयः ॥

लकाराद्याः काञ्चनाभा हकारान्त्यौ तटिन्निभौ ।

इति । तन्त्रान्तरे तु

स्फटिकाभाः स्वराः प्रोक्ताः स्पर्शा विदुमसंनिभाः ।

यादयो नव पीताः स्युः क्षकारस्त्वरुणो मतः ॥

इति । सर्वे वर्णाः शुक्ला इत्यपि वच्यते । मातृकाविवेके तु 'अकारं सर्वदेवत्यं
रक्तं सर्ववर्णकरं' मित्यादिना प्रत्यक्षरं वर्णविशेष उक्ताः । यद्वा एकपञ्चाशान्मातृ-
कावर्णा एव रूपमस्या इति । अथवा वर्णा एव रूपा निरूपका वाचका यस्याः ।
तदुक्तं यज्ञवल्क्ये—

यथा परतरः शंभुद्विधा शक्तिशिवात्मना ।

तथैव मातृकादेवी द्विधाभूता सती स्वयम् ॥

एकाकारेण शक्तेस्तु वाचिका चेनरेण तु ।

शिवस्य वाचिका साक्षाद्विद्येयं पदगामिनी ॥

इति । अकारादयः श्रीकण्ठादिवाचका पूर्णोदर्यादिवाचकाश्चेत्यस्यार्थ उक्तस्तट्टीका-
याम् । अक्षमालास्वरूपिणीति वा । उक्तं च ज्ञानार्णवे—

अकारः प्रथमो देवी क्षकारोऽन्त्यस्ततः परम् ।
अक्षमालेति विख्याता मातृकावर्णरूपिणी ॥
शब्दब्रह्मस्वरूपेयं शब्दातीतं तु जप्यत ।

इति । मातृकावर्णान् रूपयति जनयतीति वा । अनुत्तराख्यशिवस्येच्छाशक्त्या
योगादिक्रमेण वर्णोत्पत्तिप्रकारः सौभाग्यसुधोदये द्रष्टव्यः । मातृकावर्णानामेव
श्रीचक्रात्मकत्वं मातृकाविवेके षष्ठे पटले विस्तरेण प्रतिपादितम् । अत एव सनन्दन-
संहितायां मातृकाचक्रयोरैक्यविभावनं कैलासप्रस्तार इति व्यवहृतं नादृशरूपवतीति
वा । प्रचण्डाज्ञेति वक्ष्यमाणनाम्नोरन्ययोर्वैक्यमूरीकृत्य 'स्कन्दोत्पादेन मातृके'ति
देवीपुराणे निरुक्तदर्शनाच्च मातृकेति अवर्णरूपिणीति च नामद्वयं सुवचम् ॥१६७॥

महाकैलासनिलया मणालमृदुदोर्लता ।

महनीया दयामूर्तिर्महासाम्राज्यशालिनी ॥ १६४ ॥

महाकैलासेति—महाकैलामो नाम कैलासादतीव परतो लोकः परमशिवा-
वासस्थानत्वेन शिवपुराणादौ प्रसिद्धः । पूर्वनामोक्ताभेदभावनाविशेषो वा कैलासः ।
'एतत्कैलाससंज्ञं पदमकलपदं बिम्बरूपी स्वरूपी यत्रास्ते देवदेवः' इत्यादित्रिपुरा-
सारोक्तेर्ब्रह्मरन्ध्रस्थसहस्रारमेव वा कैलासः । सर्वाशिन्यादि^१तादात्म्यनित्यतादात्म्या-
ख्यप्रस्तारान्तरापेक्षयोत्तमत्वान्महान् । स एव निलया यस्याः ।

मृणालेति—मृणालं त्रिसतन्तुः तद्वन्मृदुव्यो दोर्लता यस्याः ।

महनीयेति—पूज्यत्वान्महनीया ।

दयेति—दयैव मूर्तिः स्वरूपं यस्याः ।

महेति—महाकैलासाधिपत्यं महासाम्राज्यं तच्छालिनी ॥ १६४ ॥

आत्मविद्या महाविद्या श्रीविद्या काममेविता ।

श्रीषोडशक्षरीविद्या त्रिकूटा कामकोटिका ॥ १६९ ॥

आत्मविद्येति—आत्मज्ञानरूपत्वादात्मविद्या । आत्माष्टाक्षरमन्त्ररूपा वा ।

महाविद्येति—अत एव महाविद्या । महती च सा विद्या चा सर्वाथनिवार
कत्वान्महत्त्वम् । नव^२दुर्गाविद्याया अपि महाविद्येति संज्ञा तद्रूपा वा ।

श्रीविद्येति—श्रीविद्या पञ्चदशीस्वरूपा । उक्तं च शिष्णुपुराणे—

यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने ।

आत्मविद्या च देवि त्वं विभुवितफलदायिनी ॥

आन्वीक्षिकी त्रयीवार्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च ।

इति । अत्र व्याख्यातारः । कर्मविद्या, विश्वरूपाद्युपासना, मन्त्रविद्या, ब्रह्मविद्या चेति विद्यापदचतुष्टयार्थः । वार्ता शिल्पशास्त्रायुर्वेदादिः । दण्डनीती राजनीतिरिति ।

कामेति—कामो महाकामेशस्तेन सेवितोपासिता । यद्वा । कामोऽनङ्गस्तेन सेविता स्यूता । 'सीवनं सेवनं स्यूति' रिति कोशात् । श्रयते चारुणोपनिषदि 'पुत्रो निऋत्या वैदेहः । अचेता यश्च चेतनः । स तं मणिमविन्दत् । सोऽनङ्गुलि रावयत् । सोऽग्नीवः प्रत्यमुञ्चत् । सोऽजिह्वो अमश्चत् । तेन मृषिमविदित्वा नगरं प्रविशेत् । यदि प्रविशेत् मिथो चरित्वा प्रविशेत् । तत्संभवस्य व्रत' मिति । निऋत्या लक्ष्म्याः पुत्रो वैदेही विदेहोऽनङ्गो मन्मथः । अनङ्गत्वाद्देवाचेता नेत्राङ्गुलिग्रीवाजिह्वारहितश्च मोन्धो मणि विद्यारत्नमविन्दत् । तत् आवयत् असीव्यत् । ततो ग्रीवायां धृतवानास्वादिनवांश्च । तेन मन्त्रद्रष्टृत्वादयमेवर्षिः । अस्य जानोत्तरं नगरे ब्राह्मचक्रे प्रवेशः । पूजाटोपो व्यर्थत्वात्कृतकार्यत्वाच्च न कार्यः । यदि सर्वथा पूजनेच्छा तदा शिवशक्तिसामरस्यात्मकं मिथुनीभावं विजाय कुर्यात् । तत्सामरस्य-नेव चित्तसंभवस्य मन्मथस्य रहस्यतरं व्रतमिति श्रुत्यर्थः । शिवशक्तिसामरस्यम-विजाय क्रियमाणं पूजनं न तथा फलनीति तात्पर्यार्थः ।

श्रीषोडशीति — षोडशानामाक्षराणां समाहारः षोडशाक्षरी । श्रीयुक्ता च सा षोडशाक्षरी च सा विद्या चेति तथा । यद्यपि गौडपादीयसूत्रेऽप्यविद्याष्टा-विंशतिवर्णविशिष्टेति पठ्यते तथापि तत्रत्यकूटत्रयस्य पञ्चदशाक्षररूपतया विभज्य गणनाभिप्रायमित्यविरोधः । श्रौति षोडशमक्षरं यस्यां तादृशी च सा विद्या चेति वा । गौराद्यन्तर्गतस्य पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान्डीप् ।

त्रिकूटेति — त्रयाणां ब्रह्मादीनामवस्थापीठलोकगुणादीनां वा कूटं समूहो यस्याम् । वाग्भवादिकूटत्रयाभिन्ना वा ।

कामेति—कामः परशिव एव कोटिरेकदेशो यस्याः सैव कामकोटिका । शिवशक्तिसामरस्यपरब्रह्मरूपत्वात् ॥ १६९ ॥

कटाक्षिकिकरीभूतकमलाकोटिसेविता ।

शिरस्थिता चन्द्रनिभा भालस्थेन्द्रधनुःप्रभा ॥ १७० ॥

कटाक्षेति — कटाक्षस्य दृगेकदेशपातस्य किकरीभूताभिः कमलानां लक्ष्मीणां कोटिभिः सेविता । यस्मिन्नीपदवलोकनं तं पारेपरार्धं लक्ष्म्यो वृणत इति तात्पर्यम् ।

शिरस्थितेति—शिरसि ब्रह्मरन्ध्रे गुरुरूपतया स्थिता ।

चन्द्रेति—ब्रह्मरन्ध्रस्याधोभागे चन्द्रोऽस्ति स च विद्यातृतीयकूटात्मक इत्याशयेनाह । चन्द्रनिभा ।

भालेति—भालहृल्लेखा बिन्दुरूपेण तिष्ठतीति भालस्था ।

इन्द्रेति—तदुपर्यर्धचन्द्ररूपेण तिष्ठतीति द्योतनायाह । इन्द्रधनुःप्रभा । उक्तं च नित्याह्वये—

दीपाकारोऽर्धमात्रश्च ललाटे वृत्त इष्यते ।

अर्धचन्द्रस्तथाकारः पादमात्रस्तदूर्ध्वतः ॥

इति ॥ १७० ॥

हृदयस्था रविप्रख्या त्रिकोणान्तरदीपिका ।

वाक्षायणी वृत्त्यहन्त्री दक्षयज्ञविनाशिनी ॥ १७१ ॥

हृदयस्थेति—हृदये ध्येयत्वेन तिष्ठतीति तथा । यद्वा पराबीजं हृदयमित्युच्यते । ‘प्रभुहृदयज्ञातुः पदे पदे सुखानि भवन्ती’ति कल्पसूत्रे प्रयोगात् । परमेश्वर-हृदयाख्योपनिषदेव वा हृदयेनोच्यते । तत्रान्तर्यामितया प्रतिपाद्यतया वा तिष्ठति । अथवा हृदयस्य सर्वजगद्बीजत्वात्तत्र जगद्रूपेण स्थिता । तदुक्तमनुत्तरत्रिंशत्तिकाशास्त्रे-

यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः ।

तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥

इति ।

अथ परिभाषायां पञ्चत्रिंशत्पदानि विभजते ।

भेदभुवि त्र्यंघ्रिभुवो गुणगणजार्धं विभेज्जर्धम् ।

भर्गो रोगेर्णको मूलगुरोर्दण्डमुण्डशिला ॥ २३ ॥

अत्रैकपदेनैकादशाक्षरमेकं नामेत्यर्थः ॥ २३ ॥

हृदये तावत्सूर्यमण्डलमस्ति तच्च विद्याद्वितीयकूटमित्याशयेनाह ।

रविप्रख्येति—रविप्रख्या । निभप्रख्यशब्दो सादृश्यपरावर्षीह तृतीयद्वितीयकूटयोस्तदभेदादभेदपरी । स्वस्मिन्नेव मादृशः पुरुष इति व्यवहारदर्शनात् । सूर्यसमानकान्तिमतीति वा । मूलाधारपद्मकणिकामध्ये त्रिकोणमस्ति । तदन्तरग्निमण्डलम् । तच्च प्रथमकूटस्वरूपं तदेतदाह ।

त्रिकोणेति—त्रिकोणस्यान्तरे मध्ये दीपवद्दीपिका तदभिज्ञेत्यर्थः । तदुक्तं तन्त्रराजे—

नित्यानित्योदिते मूलाधारमध्येऽस्ति पावकः ।

सर्वेषां प्राणिनां तद्वद्दुदये च प्रभाकरः ॥

मूर्धनि ब्रह्मरन्ध्राघश्चन्द्रमाश्च व्यबस्थितः ।

तत्रयात्मकमेव स्यादाद्यानित्यात्रिखण्डकम् ॥

इति । अथवा पूर्वोक्तं रवितुल्यत्वमूपमानोपमेयानिष्ठयोर्वस्तुतो भिन्नयोरपि धर्मयोः श्लेषभक्तिकाभेदाध्यवसायेनैकीकुर्वन्साधारणधर्मं निर्दिशति— त्रिकोणेति । देवी-पक्षे तु पूर्वयोजनैव । रविपक्षे यथा । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् रविरष्टकोणात्मकस्य मेरोस्त्रीस्त्रीनेव कोणानवभासयति । तथाहि ' इन्द्रपुरे मध्याह्ने सूर्ये स्थिते सौम्य-याम्यपुरयोरस्तमयोदयी । एवं कोणत्रयतया स्थित पुरत्रयमेव भासयति । ईशाग्नि-कोणौ तु त्रिकोणरेखामध्यपन्तिताविति तद्भासनमर्थायातम् । ईशे तदानीं तृतीयो यामः । आग्नेये तु प्रथमो यामः । एवं दिक्त्रयं मध्यपतितत्वाद्विदग्द्वयं च भास-यति । अग्निपुरे यदा मध्याह्ने (?)स्तद्देशनिष्कृत्योरस्तमयोदयी । इन्द्रयमपुरयो-स्तृतीयप्रथमयामौ । एवं षट्कोणत्रयतया स्थितं विदिक्त्रयं तद्रेखास्थानापन्नं दिग्द्वयं च भासयति । एवं याम्यादिपुरेषु मध्याह्नकाल ऊह्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ।

त्रिकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथा ॥

इति । स्वावस्थिति कोण एकः । स्वदक्षिणवामकोणौ द्वौ । एवं त्रीन्कोणान् तदन्तरे च तन्मध्यस्थिते स्वदक्षिणवामरेखे चेति पुरपञ्चकं दीपयति प्रकाशयतीति त्रिकोणान्तरदीपिका ।

दाक्षायणीति—दक्षस्य कन्या दाक्षायणी । लोहितादित्वात्स्फः । अश्विन्यादि-रूपा वा । ' दाक्षायणी त्वपर्णायां रोहिण्यां तारकासु चे ' ति विश्वः । दर्शपूर्णमा-सयोरवृत्तिर्दाक्षायणयज्ञपदेनोच्यते तद्रूपा वा ।

दंत्येति—दैत्यानां भण्डासुरादीनां हन्त्री ।

दक्षति— दक्षा द्विविधः । एकः प्रजापतित्वेन प्रसिद्धः । अन्यो मानुषो राजा तस्यैवावतारविशेषः । उभयोरपि यज्ञं विनाशयितुं शीलमस्याः । ताच्छील्ये णिनिः शिवकृतेऽपि यज्ञनाशे देव्या निमित्तत्वात्कर्तृत्वव्यपदेशः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणवायु-पुराणयोः—

अभिव्याहृत्य सप्तर्षीन् दक्षं सोऽभ्यशपत्पुनः ।

भविता मानुषो राजा चाक्षुषस्य त्वमन्वये ॥

प्राचीनर्बाहिषः पीत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ।

दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मारिषायां जनिष्यसि ॥

कन्यायां शाखिनां चैव प्राप्ते वं चाक्षुषान्तरे ।

अहं तत्रापि ते यज्ञं हन्मि देव्याः प्रियप्सया ॥

इति । यद्यत्रोपान्त्यस्वरोऽकारः पठ्यते तदा शिनाशनशब्दाल्ल्युडन्तान्छीप् । इकार-
पाठे तु णिन्यन्तात् । एवमन्यत्राप्युह्यम् ॥ १७१ ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्क्रे ।

षष्ठेन शतकेनाभूत्सुषुम्णा सप्तमी कला ॥ ६०० ॥

इति श्रीसौभाग्यभास्कराभिष्ये ललितासहस्रनामभाष्ये

षष्ठशतकं नाम सप्तमी कला ॥ ७ ॥

वरान्दोलितदीर्घाक्षी वरहासोज्ज्वलन्मुखी ।

गुरुमूर्तिगुणनिधिर्गोमाता गृहजन्मभूः ॥ १७२ ॥

दरेति—दरमीषद्यथा स्यात्तथा आन्दोलितानि चञ्चलानि दीर्घाणि भ्राकर्णा-
न्तिकविश्रान्तान्यक्षीणि यस्याः । यद्वा दरं भयमान्दोलितमस्थिरं कृतं नाशितं यस्ता-
दृशानि दीर्घाक्षीणि यस्याः । कटाक्षपातमात्रेण भयनाश इति यावत् ।

दरहासेति—दरहासेनेषत्स्मितेनाज्ज्वलच्छोभमानं मुखं यस्याः ।

गुरुमूर्तिरिति—गुरुरेव मूर्तिः शरीरं अस्याः । अत एव मुन्दरीतापिनीये
श्रूयते—

यथा घटश्च कलशः कुम्भश्चैकार्यवाचकाः ।

तथा मन्त्रो देवता च गुरुश्चैकार्यवाचकाः ॥

इति । गुरुपदनिरुक्तिरपि शक्तिरहस्ये 'गुकारस्त्वन्धकारः' याद्रुकारस्तन्नित्यवर्तक'
इति । अन्यत्रापि—

गुकारः सदिति प्रोक्तो लकारो ज्ञानवाचकः ।

ब्रह्मज्ञानैकरूपत्वाद्गुरुरित्यभिधीयत ॥

इति । 'तामिच्छाविग्रहां देवीं गुरुस्यां विभावये' दिति नित्याहृदयेऽपि—

गुणेति—गुणानां निधिः शोवधिः । 'कर्मण्यधिकरणेचे' ति किः । सत्त्वादि-
गुणानां सत्त्वादिजातिभिस्त्रित्वेऽपि व्यक्त्वन्यतन्त्यमिति^१ सांख्यसिद्धान्तात् । अत एव
सांख्यप्रवचनसूत्रं 'लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानां' मित्युपपद्यते ।

सत्त्वाद्यश्च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वात् गुणा इत्युच्यन्ते । ईदृशानां गुणानां नि-
बिर्वा । यद्वा गुणा व्यूहरूपा निघिसंख्या यस्याः । नवव्यूहात्मकरूपगुणवतीति
यावत् । यदाहुः 'नवव्यूहात्मको देवः परानन्दः परात्मक' इति ।

कालव्यूहः कुलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च ।
ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ॥
नादव्यूहस्तथा बिन्दुव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ।
कल्पव्यूहस्तथा जीवव्यूहः स्यादिति ते नव ॥

इति च । एतल्लक्षणानि च सौन्दर्यलहयां 'तवाजाचक्रस्थ' मिति श्लोकव्याख्या-
नावसरे लक्ष्मेन प्रपञ्चितानि । यद्वा गूणो रज्जुः साचेह नौकाबन्धनी वटीरिकानाम्नी
लक्षणया गृह्यते । सा नितरां धीयतेऽस्यामिति गुणनिधिः । एवं हि मात्स्यकाली-
पुराणयोः कथा स्मर्यते—'प्रलयकाले मनूना भगवदाजानूसारेण सर्वाणि बीजानि
ऋषीश्च नौकायां निवेश्य मत्स्यावतारस्य भगवतः शृङ्गे सा नौका रज्ज्वा बद्धा ।
सा रज्जुरम्बयाधिष्ठिता सती दाढर्चमापेदे' इति । तदुक्तं—

नवयोजनदीर्घा तु यामत्रयमुविस्तृताम् ।
क्रुष्ट्व चमंणा तूर्णं बृहतीं तु वटीरिकाम् ॥
जगद्धात्री महामाया लोकमाता जगन्मयी ।
दृढयिष्यति तां रज्जुं न त्रुटयति यथा तथा ।

इति मनुं प्रति विष्णोर्वचनेन । तत्रैव स्थलान्तरे 'योगनिद्रा जगद्धात्री समासीदद्व-
टीरिका' मिति ।

गोमातेति—गवां धेनूनां माता सुरभिरूपा । संभवन्तोऽन्येपि गोपदस्यार्था
वागादयो ग्राह्याः । तथाच विश्वः—

गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः ।
अञ्जनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिपु गौर्मतः ॥

इति अनेकार्थध्वनिमञ्जरी च—

बाणे वाचि पशौ भूमौ दिशि रश्मौ जलेक्षिणि ।
स्वर्गे मातरि वज्रेऽग्नौ मुखे सत्ये च गोध्वनिः ॥

इति ।

गुहेति—गूहस्य स्कन्दस्य जन्मभूहृत्पत्तिस्थानम् । यद्वा 'गूह संवरण' इति
घातोरविद्यासंवृता गुहा जीवाः तेषां जन्मस्थानम् । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युच्चरन्ती' त्यादिश्रुतेः । याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि—

निःसरन्ति यथा लाहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।
मकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥

इति ॥ १७२ ॥

देवेशी दण्डनीतिस्था दहराकाशरूपिणी ।
प्रतिपन्मुख्यराकान्ततिथिमण्डलपूजिता ॥ १७३ ॥

देवेशीति—देवानां ब्रह्मविष्ण्वादीनामीशी ईश्वरी ।

दण्डेति—दण्डनीतावथंशास्त्रे तिष्ठतीति तथा । नीतिशास्त्रोक्तज्ञापि देव्ये-
वेति यावत् । तदुक्तं देवीपुराणे—

नयानयगतांल्लोकानिविकल्पे नियोजनात् ।
दण्डनाहमनाद्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥

इति ।

दहरेति—दहरमल्पमाकाशं हृदयकुहरवति तदेव रूपमस्याः । 'दहर उत्त-
रेभ्य' इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे 'अथ यदस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम दहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टय' मिति श्रुतो दहराकाशस्यैव परब्रह्मत्व-
निरूपणात् ।

प्रतिपन्मुख्येति—प्रतिपत्तिथिर्मुख्या आद्या यस्मिन् राका पूर्णिमातिथिरन्ते
यस्मिन्स्तस्मिन्तिथिमण्डले पञ्चदशतिथिसमूहे पूजिता । तिथिभेदेन पूजाभेदस्य
तन्त्रेषु कथनात्तादृशप्रकारविशेषैरचिनेत्यर्थः ; यद्वा प्रतिपद्राकाशब्दौ कामेश्वरी-
चित्रापरौ । तिथिशब्दो नित्यापरः । तेन नित्यामण्डलेन पूजिता त्रिकोणरेखात्रय-
रूपेणावृता । अथवा प्रतिपन्मुख्या राकान्ताश्च तिथयो यासां देवतानां तासां मण्डलेन
समूहेन पूजिता । ताश्च बराहपुराणे—

कथमग्नेः समुत्पत्तिरश्विनोर्वा महामुने ।
गौर्या गणपतेर्वापि नागानां वा गृहस्य च ॥
आदित्यस्य च मातृणां दुर्गाया वा दिशां तथा ।
धनदस्य च विष्णोर्वा धर्मस्य परमेष्ठिनः ॥
शंभोर्वापि पितृणां वा तथा चन्द्रमसो मुने ।
शरीरे देवताश्चैताः कथं मूर्तित्वमागताः ॥
किं च तासां मुने भोज्यं काश्च संज्ञा तिथिश्च का ।

इति प्रश्ने षोडशभिरध्यायैः प्रतिपदातिथिदेवतात्वेन क्रमेणाग्न्यादीनामुत्पत्तय उक्ताः
अत्र परमेष्ठिशब्दो विशेषणमात्रम् । अत एवोक्तं कादिसत्तेऽपि—

वह्निर्दन्नावुमा विध्नो भृजंगः पण्मुखो रविः ।
मातरश्च तथा दुर्गा दिशो धनदक्केश्वरी ॥
यमो हरः शशी चेति तिथीशाः परिकीर्तिताः ।

इति । तत्र त्वमावास्या पञ्चदशस्थाने गणिता, पूर्णिमा तु षोडशस्थाने अत्र तु राकैव पञ्चदशीति विशेषः । प्रकृते त्वविशेषाद्वाराहोक्ताः षोडशापि देवता गृह्यन्ते ॥ १७३ ॥

कलात्मिका कलानाथा काव्यालापविनोदिनी ।
सन्ध्यामररमावाणीसव्यवक्षिणसेविता ॥ १७४ ॥

कलात्मिकेति—अत्र कलाशब्देन वह्नेर्दशकलाः सूर्यस्य द्वादशकलाश्चन्द्रस्य षोडशकलाश्चतुःषष्टिसंख्याकत्वादिना प्रसिद्धाः । अन्याश्च कला गृह्यन्ते ।

उत्पत्तिर्जागरो बोधो व्यावृत्तिर्मनसः सदा ।
कलाचतुष्टयं जाग्रदवस्थायां व्यवस्थितम् ॥
जाग्रत्सर्वंगुणैः प्रोक्ता केवलं शक्तिरूपिणी ।

इति । तथा—

मरणं विस्मृतिर्मूर्च्छा निद्रा च तमसा घृता ।
सुषुप्तेषु कला ज्ञयास्ताः सर्वाः श्रीकलात्मिकाः ॥

तथा—

अभिलाषो भ्रमश्चिन्ता विषयेषु पुनः स्मृतिः ।
कलाचतुष्टयं देवी स्वप्नावस्था विधीयते ॥
शिवरूपाः शक्तिरूपास्ताः कलास्त्रपुरात्मिकाः ।

तथा—

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं समाधिविमलं मनः ।
सदसद्वस्तुनिर्धारस्तुर्यावस्थाः कला इमाः ॥

द्वितीयानुप्रकरणे षोडश कामकला उक्ताः । अन्तरद्वितीप्रकरणे श्रीविद्यायाः षोडश-
कला उक्ताः । एवं बिन्दुर्ध्वचन्द्रोर्ध्व्यादीनां पार्थक्येन काश्चन कलाः स्वच्छन्द-
भैरवादावुक्तास्तादृशनिखिलकलास्वरूपेत्यर्थः ।

कलेति—एतासां कलानां नाथा स्वामिनी च । चन्द्रमण्डलस्य श्रीचक्रस्वरू-
पत्वाच्चन्द्ररूपेत्यर्थो वा

काव्येति—काव्यानां वाल्मीक्यादिमहाकविकृतप्रबन्धविशेषाणामष्टादशलक्षण-
लक्षितानां रूपक^१भेदभिन्नमालापेन विशिष्य मोदत इति तथा ।

सचामरेति—चामराभ्यां सहिते सचामरे तादृशीभ्यां रमावाणीभ्यां लक्ष्मी-
सररुवतीभ्यां सव्ये दक्षिणे क्रमेण सेविता वीजिता ॥ १७४ ॥

आदिशक्तिरमेयात्मा परमा पावनाकृतिः ।

अनेककोटिब्रह्माण्डजननी दिव्यचिग्रहा ॥ १७५ ॥

आदिशक्तिरिति—सर्वजगतामुत्पादकत्वादादिकारणभूता च सा शक्तिश्च ।

अमेयेति—मातृमशक्या अमेया । न विद्यते मेयं यस्या इति वा । यदपेक्ष-
याऽतिरिक्तं मेयं नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

स्वर्गपाताललोकान्तब्रह्माण्डावरणाष्टके ।

मेयं सर्वमुमारूपं माता देवो महेश्वरः ॥

इति ।

आत्मेति—आत्मशब्देन जीवः परमशब्दोत्तरं चात्मानुषङ्गात्परमात्मा चेति
नामद्वयेन कथ्यते । उक्तं च लंङ्गे—

विष्णुलिङ्गा यथा तावदग्नौ च बहुधा स्मृताः ।

जीवाः सर्वे तथा शर्वाः परमात्मा च स स्मृतः ॥

इति । शिवपुराणेऽपि—

आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः शिवस्य परमा तनुः ।

व्यापिकेतरमूर्तीनां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् ॥

इति । अस्मिन्पक्षे आत्मने नमः परमायात्मने नम इति नामद्वयप्रयोगः । 'नमो
भवाय च रुद्राय च नम' इत्यादि मन्त्राणामप्युभयतोनमस्कारत्वपक्षे सकृत्पठितस्यापि
नमःशब्दस्य रुद्रशब्दस्य सर्वशब्दोभयशेषत्वेन पुनरावृत्तिवदात्मशब्दस्यावृत्तिः ।
यद्वा । आत्मशब्देन ब्रह्मैव ।

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥

इति वचनात् । आत्मशब्देन शरीरमेवोच्यते । तथाच वासिष्ठलंङ्गे—

गौरीरूपाणि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ।

शरीरिणस्तथा सर्वे शंकरांशा व्यवस्थिता ॥

इति । एवं 'आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावघृतिबुद्धिष्वि' ति विश्वप्रकाशोक्तान्यर्थान्त-
राप्यपि योज्यानि । 'या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिते' त्यादिवचनात् ।

परमेति—परं ब्रह्म माति परिच्छिनत्तीति परमा । परस्य शिवस्य मा लक्ष्मीर्वा । यद्वा परब्रह्मणो रूपचतुष्कमस्ति तस्मात्परमोत्कृष्टा । तदुक्तं विष्णु-पुराणे—

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विजाः ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।
पश्यन्ति मूरयः शृद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः ।
रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यवितसद्भावहेतवः ॥

इति ।

पावनेति—पावनी पावयित्री आकृतिः शरीरं चरित्रं वा ज्ञानं वा यस्याः ।
तथाच याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

भूतात्मनस्तपोविद्ये बृद्धेर्जानं विशोधनम् ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरजानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥

इति ।

अनेकेति—अनेका अनन्ताः कोटयो ये ब्रह्माण्डास्तेषां जननी जनयित्री ।
यद्वा अनेककोटयो ब्रह्माण्डा येषां ते तथा । अभिमन्यमानत्वादिरूपः संबन्धः षष्ट्यर्थः
तेषां विराडादीनां जननी । विकारषोडशान्तर्वर्तिपञ्चीकृतस्थूलभूतकार्यो हि
ब्रह्माण्डः । तदभिमानी विराडुच्यते । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिभ्रमण्टिलिङ्गशरीराभिमानी
स्वराट् । तदुभयकारणाव्याकृताभिमानी सन्नाट् । तदुक्तं—

प्राधान्येन विराडात्मा ब्रह्माण्डमभिमन्यते ।
स्वराट् स्वरूपमुभयं सन्नाडित्यन्नवीच्छुतिः ॥

इति ।

दिव्येति—दिव्यो रमणीयो विग्रहो देहो यस्याः । दिव्यन्तरिक्षे भवो दिव्यो
विग्रहो रणो यस्या वा । 'तत्रापि सा निराधारा यूयुधे तेन चण्डिके'ति मार्कण्डेय-
पुराणवचनात् । विस्तारः प्रविभागो वा विग्रहपदार्थः । 'विग्रहः समरे देहे
विस्तारप्रविभागयो'रिति मेदिनी ॥ १७५ ॥

क्लींकारी केवला गुह्या कंवलयपववायिनी ।
त्रिपुरा त्रिजगद्वन्द्या त्रिमूर्तिस्त्रिबशेश्वरी ॥ १७६ ॥

क्लींकारीति—कामं बीजं करातीति वा कामबीजस्वरूपेति वा क्लींकारस्य
शिवकामस्य स्त्रीति वा क्लींकारी ।

केवलेति—निखिलधमेराहित्येनैकाकित्वात्केवला । 'तद्विमुक्तस्तु केवली' ति शिवसूत्रप्रसिद्धज्ञानविशेषो वा केवली । वासुदेवस्य निर्णीतार्थश्च केवलम् । मत्वर्थीयेऽपि तद्वनी तदभिन्ना वा ।

केवलं ज्ञानभेदे स्यात्केवलश्चैककृत्स्नयोः ।

निर्णीते केवलं प्रोक्तं केवलः कुहने क्वचित् ॥

इति विश्वः । यद्वा पूर्वोक्तकामबीजे केवलत्वं ककारलकारात्मकव्यञ्जनराहित्यम् । तेन केवलतुर्यग्वन्मा कामकृदेत्यर्थः । 'यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्था' मिति श्रुतेः । ईकारमात्रश्रवणं तु लकारककारराहित्येन श्रवणं अस्तद्वात् । सुकृतस्य मत्कर्मणः पन्थानमुत्तमलोकाप्नायाति किंतु निर्गुणज्ञानस्यैव लोकं प्राप्नोति । कामबीजमात्रेण त्रिवर्गः कामकलामात्रेण तु मोक्ष इति पर्यवसितोऽर्थः ।

गुह्यंति—तमेवाह नामद्वयेन । गुहां प्रविष्टा गुह्या । अनिरहस्यार्या इति यावत् ।

कैवल्येति—केवलस्य भावो धर्मिमात्रावशेषः कैवल्यं पञ्चमी मुक्तिस्तदेव पदं ददानि । अथवा कैवल्यं च पदानि^१ च स्थानानि च दातुं शीलमस्याः । कैवल्यशब्देन योगशास्त्रान्तिमन्त्रेण कैवल्यं स्वरूपं 'प्रतिष्ठा चितिशक्ते' रित्येतेन प्रतिपादितस्वरूपो मोक्ष उच्यते । 'चितिशक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्ती स्वरूपमात्रेणावस्थानं कैवल्यमूच्यते' इति भोजराजवृत्ती । पदशब्देन सालोक्यादिमुक्तिचतुष्टयं तासां स्थानविशेषरूपत्वान् । अत्रेदं बोध्यम् । प्रतीकाद्युपामनया सालोक्यम् । अन्तरेण प्रतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेनैश्वर्यविशेषविशिष्टतया देवताया उपासकस्य च रूपतः साम्यं सारूप्यम् । इयमेव साष्टिनेत्युच्यते । समानद्वितेत्यर्थः । सगुणं देवतारूपमहंप्रहेणोपास्यदेवतातादात्म्यं प्राप्नोति । तदिदं सायुज्यमूर्ध्वरेतमां स्वाश्रमे युक्तधर्मानुष्ठानवतां सामीप्यम् । 'एतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकता माप्नोती' ति तैत्तिरीयश्रुतिरुक्तमुक्तित्रये प्रमाणम् । चतुर्थ्यां तु मण्डकश्रुतिः—

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भिक्षुचर्या चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

इति । सूर्यद्वारेणेत्यस्य सूर्योपलक्षितेऽचिरादिमार्गेण गत्वा यत्र सत्यलोके स पुरुषो ब्रह्म वर्तते तत्र यान्तीत्यर्थात् । एताः कर्मफलभूता अनित्याः सातिशया मुक्तयः । अत एव स्थानवाचिना पदपदेनेह निर्दिष्टाः । या तु ज्ञानमूलं निरतिशयानन्दलक्षणं कैवल्यारूपा मुक्तिस्तस्यां तु तैत्तिरीयश्रुतिरेव प्रमाणम् । 'य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दाक्षणे प्रमीयते

पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः मायुज्यं सलोकतामाप्नोत्येती वै सूर्याचन्द्रमसो-
र्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इति ।

अत्र केवलकर्मणां चन्द्रलोकप्राप्तिः । य एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दाभिहितप्रती-
काद्युपासनात्रयवतो देवानां महिमानमित्यनेन सालोक्यादित्रयम् । ब्राह्मणो विद्वानि-
त्यनेन ब्रह्मज्ञानवांस्तु एतौ कर्मोपासनप्राप्तौ सूर्यचन्द्रयोर्महिमानौ सातिशयत्वादि-
दोषवन्तौ बद्ध्वा अभिजयत्यभितः पराकरोति । तस्मादधिकं निरतिशयं ब्रह्मणो
महिमानमाप्नोतीत्यर्थः । तदिदमूपबृंहितं शक्तिरहस्ये—

आत्मबुद्ध्या प्रतीकेन मातृबुद्ध्याप्यहं धिया ।

कर्मणापि भजन्मर्त्यः कैवल्यपदमश्नुते ॥

इति ।

त्रिपुरेति—तिसृभ्यो मूर्तिभ्यः पुरातनत्वात्त्रिपुरा । तदुक्तं 'मूर्तित्रयस्यापि
पुरातनत्वात्तदम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम' इति । गौडपादोपसूत्रमपि 'तत्त्वत्रयेण भिदे'
इति । एकमेव ब्रह्म तत्त्वत्रयेणाभिद्यतेत्यर्थः । तद्भाष्ये तु तत्त्वपदं गुणमूर्तिबीजजग-
त्पीठखण्डादिपरत्वेन बहुधा व्याख्यातमिति गुणादिभ्यः पुरेत्यर्थः । त्रिपुरारणवे तु—

नाडीत्रयं तु त्रिपुरा मुषुम्ण पिङ्गला इडा ।

मनो बुद्धिस्तथा चित्तं पुरत्रयमुदाहृतम् ॥

तत्र तत्र वसत्येषा तस्मात् त्रिपुरा मता ।

इत्युक्तम् । कालिकापुराणेऽपि 'त्रिकोणं मण्डलं चास्या' इत्यादि प्रस्तुत्य 'सर्वं
त्रयं त्रयं यस्मात्तस्मात् त्रिपुरा मते' इति ।

देवानां त्रितयं त्रयी हुतभुजां शक्तित्रयं त्रिस्वरा

स्त्रैलोक्यं त्रिपुरी त्रिपुष्करमथ त्रिब्रह्म वर्णास्त्रयः ।

यत्किञ्चिज्जगति त्रिधा नियमितं वस्तु त्रिवर्गात्मकं

तत्सर्वं त्रिपुरेति नाम भगवत्यन्वेति नो तत्त्वतः ॥

इति । लघुस्तवे पूर्वचतुःशत्या चतुर्थपटले 'त्रिपुरा परमा शक्ति' रित्यारभ्य
'त्रिपुरा ख्यातिमागते' इत्यनेन ग्रन्थेनान्याभ्यप्येतन्नामनिवचनान्युक्तानि तानि तु
तट्टीकायामेवास्माभिव्याख्यास्यन्त इति तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

त्रिजगदिति—त्रिभिर्जगद्भ्रुवन्द्या । त्रयो जगद्वन्द्या यस्या वा ।

त्रिमूर्तिरिति—त्रैवर्षिककन्यारूपत्वात्त्रिमूर्तित्वं, 'त्रिमूर्तिस्तु त्रिवर्षा स्या'दिति
कन्याप्रकरणे धीम्यवचनात् ।

रश्मिशुक्लमिश्रात्मकवर्णमूर्तित्रयरूपा वा । तत्तन्मन्त्राणामुद्धारस्तत्स्वरूपादिकं
तन्त्रेषु व्यक्तम् । यद्वा ब्रह्मादिमूर्तित्रयं वामादित्रयं इच्छादिमूर्तित्रयं चास्या एवेति
त्रिमूर्तित्वम् । तदुक्तं बराहपुराणे—

एवमुक्त्वा स्वयं ब्रह्मा वीक्षांचक्रे पिनाकिनम् ।
नारायणं च मनसा सस्मार परमेश्वरः ॥

ततो नारायणो देवो द्वाभ्यां मध्ये व्यवस्थितः ।
एकीभूय तदास्ते तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

परस्पर सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुर्मुदान्विताः ।
ततस्तेषां त्रिधा दृष्टिर्भूता वै समजायत ॥

तस्यां दृष्ट्यां समुत्पन्ना कुमारी दिव्यरूपिणी ।

इत्यादिना तां वर्णयित्वा—

अथ तां वीक्ष्य कन्यां तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

ऊचुः का त्वमसि ब्रूहि किंवा कार्यं शुचिस्मिता ॥

इति प्रश्ने—

त्रिवर्णा च कुमारी सा कृष्णा शुक्ला च पीतिका ।

उवाच भगवद्दृष्टेय्येन जातास्मि सत्तमाः ॥

किं मां न वेत्थ सुश्रोणीं स्वशक्तिं परमेश्वरीम् ।

इत्युत्तरिते—

ततो ब्रह्मादयस्तस्यै त्रयस्तुष्टा वरं ददुः ।

नाम्नासि त्रिकला देवि पाहि विश्वं च सर्वदा ॥

अपराण्यपि नामानि भविष्यन्ति तवानघे ।

गुणोत्थानि महाभागे सर्वसिद्धिकराणि च ॥

इत्याद्युक्तवोक्तम् ।

अन्यच्च कारणं देवि यद्वक्ष्यामि श्रृणुष्व तत् ।

सितरक्तकृष्णवर्णैस्त्रिवर्णासि वरानने ॥

मूर्तित्रयं त्रिभिर्वर्णैः कुरु देवि स्वविग्रहे ।

एवमुक्त्वा तदा देवैरकरोत्त्रिविधां तनुम् ॥

सितां रक्तां तथा कृष्णां त्रिमूर्तित्वं जगाम ह ।

इत्याद्युक्त्वा ब्राह्मीवैष्णवीरोद्रीणां श्वेतमन्दरनीलपर्वतेषु तपश्चर्यादिकमुक्तम् ।
अन्यत्रापि—

एषः त्रिमूर्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषः श्वेता परा शक्तिः सात्विकी ब्रह्मसंस्थितिः ॥
एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्तिता ।
एषैव कृष्णा तमसि रोद्री देवी प्रकीर्तिता ॥
परमात्मा यथा देव एक एव त्रिधा स्थिता ।
प्रयाजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधा भवेत् ॥

इति । गौडपादीयं मूत्रमपि 'शांभवीविद्या श्यामा' इति । देवीभागवतेऽपि—

शांभवी शुक्लरूपा च श्रीविद्या रक्तरूपिका ।
श्यामला श्यामरूपा स्यादित्येता गणशक्तयः ॥

इति ।

त्रिदशति—त्रिदशानां देवानां तिसृणां वा दशानामवस्थानां त्रियुक्तदशानां
त्रयोदशानां विश्वेषां देवानां वा त्रिगुणितदशानां त्रिशता लक्षणया त्रयस्त्रिंशद्गणानां
चेश्वरी स्वामिनी ॥ १७६ ॥

त्र्यक्षरी विषयगन्धाहद्या सिन्दूरतिलकाञ्चिता ।
उमा शैलेन्द्रतनया गौरी गन्धर्वसेविता ॥ १७७ ॥

त्र्यक्षरीति—त्रयाणामक्षराणां वाक्कामशक्तिबीजात्मकानां समाहारः । उक्तं च
वामकेश्वरतन्त्रे—

वार्गाश्वरी ज्ञानशक्तिर्वाग्भवे मोक्षरूपिणी ।
कामराजे क्रियाशक्तिः कामेशी कामरूपिणी ॥
शक्तिबीजे पराशक्तिरिच्छैव शिवरूपिणी ।
एवं देवी त्र्यक्षरी तु महात्रिपुरसुन्दरी ॥

इति । शुद्धविद्या कुमारीमन्त्ररूपा वा । तथा च गौडपादीयं 'त्र्यक्षरी तु शुद्धविद्या
कुमारां च' इति । हृदयरूपा सत्यरूपा वा 'तदेतत्त्र्यक्षरं हृदय' इति, 'तदेतत्त्र्यक्षरं
सत्य' इति च बृहदारण्यकात् । आर्इपल्लवितशुगाक्षरमासाक्षरनित्याक्षरसमाहारो
वा ।

अथ परिभाषायां पञ्चत्रिंशद्गणानि विभजते ।

मन्दिरचरतां विभवः शंभो मार्गो महान हितोऽनुगुणः ।
गौणीलीलात्रीभावाध्वविभेदा भवेदेव ॥ २४ ॥

स्पष्टार्थः ॥ २४ ॥

दिव्येति - दिवि भवा दिव्या । देवादयश्चेतनाचेतनात्मकपदार्थसमूहाः तेषां गन्धैः संबन्धैराढ्या परिपूर्णा । न तु राजादिरिव भोमैः पदार्थैः परिवृतेति यावत् । दिव्यगन्धो हारिचन्दनादिपरिमलो वा तेनाढ्या 'गन्धद्वारा दुराधर्षामि' ति श्रुतेः । अथवा श्रोत्राकाशयाः संबन्धे 'सथमादिव्य' मिति योगसूत्रे श्रवणेन्द्रियाकाशयाः संबन्धेन कृतमयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं भवति तेन दिव्यशब्दश्रवणं भवतीत्युक्तम् । तुन्यन्यायेन तत्सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । तेन दिव्यगन्धा आढ्याः संपन्ना यया यत्प्रमादात्सत्यर्थः ।

सिन्दूरेति - सिन्दूरस्य रक्तचूर्णस्य गोरोचनाया वा तिलकेन चित्रकेणाञ्चिता यूवना । तिलकालकारो वा तिलकशब्दः । तत्पक्षे सिन्दूरतिलकाभ्यामिति विग्रहः । 'सिन्दूरं रोचनारक्तचूर्णघातकिकामुचे' ति रभसः । 'तिलकं चित्रके प्राहुर्ललाभि तिलकालके' इति विश्वः । नागैः स्त्रीभिश्च परिवृतेति वा । 'सिन्दूरतिलके नागैः सिन्दूरतिलका स्त्रिया' भिति विश्वः । 'सिन्दूरतिलको हस्ती सिन्दूरतिलकाङ्गन' ति हेमचन्द्रः । गजगामिनी वा, स्त्रीभिः पूजितेति वा । 'अञ्चुगतिपूजनयो' रिति घातुपाठात् । तथाच विष्णुभागवते 'दुःसहप्रेष्टविरहितीव्रतापध्नुताशुभाः' नन्द-
श्रजकुमारिका उपक्रम्य---

कात्यायनि महाभायं महायागन्यथाश्परि ।

नन्दगोभृगुनं देवि पति मे कुरु ते नमः ॥

इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिवाः ।

इत्यादि । हविमण्या अत्र उद्गाहप्रकरणे कृष्णागमनाद्विलम्बोत्तरं वचनम्---

दुर्भगाया हि मे धाता नानूकूलो महेश्वरः ।

देवो च विमुखा गौरी द्राणा गिरिजा सती ॥

इत्याद्युक्त्वा 'कन्या चान्तःपुरात्प्रागाद्दूर्ढगुप्ताऽम्बिकालयम् । पद्भ्यां विनिययौ द्रष्टुं भवानोपादपल्लव' मित्यादिना तदर्चनान्मनोरथमिद्वद्यादिक वर्णितम् ।

उमेति---उकारः शिववाचकस्तस्य मा लक्ष्मीः । उं परशिवं माति परि-
च्छिनत्तीति वा । अतसीकुसुमसंकाशत्वाद्भेदोपचारादुमा वा । हरिद्रावर्णवत्त्वा-
दप्येवं वा । कीर्तिकान्तिस्वरूपत्वाद्वा । 'या देवी सर्वभूतेषु कान्तिरूपेण' त्यादि-
वचनात् । 'उमातसीहैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिष्वि' ति विश्वः । उ इत्यामन्त्रणे ।
मेति निषेधे । बाल्ये तपस्यन्ती भगवती मात्रामन्व्य निषिद्धेत्युमा वा । तदुक्तं
कालिकापुराणे---

यतो निरस्ता तपसे वनं गन्तुं तु मेवया ।

उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती ॥

इति । ब्रह्मपुराणे

अपर्णा तु निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ।
उमा इति निषेधन्ती उमेत्येव तदाभवत् ॥
सा तथोक्त्वा तथा मात्रा देवी दुश्चरचारिणी ।
तेनैव नाम्ना लोकेषु विख्याता मुरपूजिता ॥

इति । पद्मपुराणे पुष्करखण्डे—

ततोऽन्नरिक्षादिव्या वागब्रवद्भूवनत्रये ।
उमेति तु त्वया मेने यदुक्तं ननयां प्रति ।
उमेति नाम तेनास्या भुवनेषु भविष्यति ।

इति । ३ः उत्तमा च सा मा चित्तवृत्तिश्चात वा । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

परानुभूतिं भवगणेशनाशिनीं सदाशिवस्याप्यतिशोभनादृचाम् ।
उमाभिधामुत्तमचित्तवृत्तिं नमामि नानाविधलोकत्रैभवाम् ॥

इति । अथवा प्रणवघटकरंकारोकारमकारैर्विष्णुशिवब्रह्मवाचकैर्घटितत्वात्त्रिमूर्त्या-
त्मिकेत्यादयः प्रणवार्था इह योज्याः । अत एवास्य पदस्य देवीप्रणव इति सज्जेति
रहस्यविदः । उक्तं च लंङ्गे भगवतीं प्रति परशिवेनैव—

अकारोकारमकारा मदीये प्रणवे स्थिताः ।
उकारं च मकारं च अकारं च क्रमेरितम् ॥
त्वदीयं प्रणवं विद्धि त्रिमात्रं प्लुतमुत्तमम् ।

इति । महावासिष्ठेऽपि 'ओंकारसारशक्तिदत्त्वादुमेति परिकीर्तिते' ति । तत्रैव—

सुप्तानामथ बुद्धीनाममात्रोच्चारणाद्बुद्धि ।
नित्यं त्रैलोक्यभूतानामुमेतीन्दुकलोच्यते ॥

इति । सर्वप्राणिनां स्वापे बोधे वा हृद्यनाहतनादात्मना अकारादिमात्रात्रयशून्यस्य
प्रणवनादभागस्य शब्दब्रह्मात्मकस्य नित्यमुच्चारणाद्बुद्धिश्चिद्राकाशदहराकाश-
शिवस्य शिरसीन्दुकला बिन्दुरूपेण स्थितेति तट्टीकायाम् । वायवीयसंहितायामपि
'ओंकाराक्षरं ब्रह्म' त्युपक्रम्य तदवयवकानुक्त्वा 'अर्धमात्रात्मको नादः श्रूयते लिङ्ग-
मूर्धनी' त्युक्तम् । हंसोपनिषद्यपि हृदयाब्जदलभेदेन हंसावस्थाने मतिभेदानुक्त्वा
'लिङ्गे सुपुप्तिः पद्मत्यागे तुरीया हंसस्य लिङ्गमूर्धस्थाना देवी लये सति तुर्यातीता-
वस्थे' त्युक्तम् । यद्वा 'इच्छाशक्तिरुमा कुमारी' ति शिवसूत्रे योगिनामिच्छाया
उमेति संज्ञोक्ता तद्रूपा वा । उक्तं च भगवता कृष्णवासेन—

परभैरवतामुक्तां ग्रसमानस्य शाश्वतीम् ।
तस्यैव योगिनो येच्छाशक्तिस्तां निगदन्त्यमाम् ॥

इति । इयं च विनायकपीठाधिष्ठात्री ' उमादेवी विनायके ' इति पाद्यात् । ' उमा सिन्धुवने नाम्ने ' त्यपि पाद्य एव स्मर्यते । षड्वर्षिककन्यारूपा वा ' उमा षड्वर्षिकी मने ' ति कन्याप्रकरणे धौम्यवचनात् ।

शैलेन्द्रेति—शैलेन्द्रस्य पर्वतराजस्य हिमवतस्तनया पुत्री । ' जाता शैलेन्द्र-
गेहे सा शैलराजगुता तत ' इति देवीपुराणे निर्वचनम् ।

गौरीति—गौरवर्णस्वाद्गौरी । ' गौरी गौराङ्गदेहत्वा ' दिति महात्रासिष्ठः
' षिद्गौरादिभ्यश्चे ' ति डीप् । ' वरुणस्य प्रिया गौरी ' ति पाद्ये । ' नदीभेदेऽपि
गौरी स्याद्दृशाब्दायां च योषिती ' ति कोशे च । तेन तत्तत्स्वरूपेति वा । देवीपुराणे
तु—

योगाग्निना तु या दग्धा पुनर्जाता हिमालयात् ।

शङ्खकुन्देन्दुवर्णा चेत्यतो गौरीति मा स्मृता ॥

इत्युक्तम् । इयं च कान्याकुब्जपीठाधिष्ठात्री । ' कान्यकुब्जे तथा गौरी ' ति पाद्यात् ।

गन्धर्वेति—गन्धर्वैर्विःवावमुप्रभृतिभिः सेविता । गन्धर्वैर्दर्वैर्वा सेविताऽऽवा-
रुद्धास्या देवी वा । दिव्यगानमेव वा गन्धर्वः ॥ १७७ ॥

विश्वगर्भा स्वर्णगर्भाऽवरदा वागधीश्वरी ।

ध्यानगम्याऽपरिच्छेद्या ज्ञानदा ज्ञानविग्रहा ॥ १७८ ॥

विश्वगर्भेति—विश्वं प्रपञ्चजातं गर्भे यस्याः ।

स्वर्णेति—स्वर्णं हिरण्यं गर्भे यस्याः । स्वर्णस्य गर्भभवा वा । तदुक्तं
वायुपुराणे -

हिरण्यमस्या गर्भोऽभृद्धिरण्यस्यापि गर्भजः ।

यस्माद्धिरण्यगर्भः स पुराणेऽभिमन्त्रिरुच्यते ॥

इति । यद्वा अर्णानां वर्णानां मातृकाणां गर्भः शोभनो यया सा । मातृकाप्रतिपाद्येति
यावत् । ' बह्वर्थगर्भितः शब्द ' इति प्रयोगात् । स्वर्णाः शोभनाणां मन्त्रा गर्भे यस्या
इति वा ।

अवरदेति—अवरदेति चतुरक्षरं नाम । अवराननार्यानिमुरान् द्यति खण्ड-
यतीति तथा । अवन्तीत्यवाः कान्तिमन्तो रदा दन्ता यस्या वा । कान्त्यर्थकादवतेः
पचाद्यच् ।

वागधीश्वरीति—वाचामधीश्वरी स्वामिनी ।

ध्यानेति—ध्यानेन विभावेनेन गम्या ज्ञेया । 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा' मिति श्रुतेः ।

अपरिच्छेद्येति—अभावप्रतियोगित्व परिच्छेद्यत्वं तदभावादपरिच्छेद्येति । देशतः परिच्छेदो ह्यत्यन्तभाव एव । कालात्सु ध्वंसप्रागभावात् । यन्मुतस्त्वगोन्याभावा इति स्थितेः ।

ज्ञानवेति—ज्ञानं कैवल्यप्रदत्वेनाभिमतं ददातीति ज्ञानदा । यथाचावत् तलव-कारोपनिषदि 'तस्मिन्नाकाशे स्थियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ब्रह्मेति होवाचे' त्यादि । स्कान्धेऽपि—

ईदृशी परमा विद्या यां करो भवनाशिनी ।
प्रसादादेव जन्तूनां शक्तेरेव हि ज्ञायते ॥

इति । सूत्रसंहितायामपि—

विद्याख्या या शिवा वेदवेद्या सत्यानन्दानन्दसवित्स्वरूपा ।
तस्या वाचः सर्वलोकैकमातुर्भक्त्यैव स्यादम्बिकायाः प्रसादात् ॥

इति । ज्ञानं ददाति, द्यति खण्डयतीति वा । 'ज्ञानं बन्ध' इति तु शिवसूत्रे प्रथमोन्मेषे सूत्रमेकं तत्र त्वकारस्य प्रश्नेपोऽप्यस्तीत्युक्तम् । 'चैतन्यमात्मे' ति पूर्व-संहितापाठे तथा संभवात् । तृतीयोन्मेषेऽपि तादृशं सूत्रमपरं तत्र तु न प्रथमेषं संभाव्यते । 'आत्मा चित्त' मिति पूर्वसूत्रात् । तत्र च व्याख्यातं वार्तिके—

अन्तःसुखादिसंवेद्यव्यवसायादिवृत्तिमत् ।
बाह्यस्तद्योग्यनीलादिदेःादिविषयोन्मुखम् ॥
भेदाभासात्मकं चास्य ज्ञानं बन्धोऽनुरूपिणः ।
तत्प्राशितत्वादेवामावणुः संसरति ध्रुवम् ॥

इति । तदिदं सचित्त्वात्तदकं ज्ञानं नाशयतीत्यर्थः । अत एव द्वितीयोन्मेषे सूत्रान्तरं 'ज्ञानमन्त्र' मिति । वार्तिकं च 'ज्ञानं बन्ध इति प्रोक्तं यत्प्राक्तत्परयोगिनः । अना-त्मन्यात्मताज्ञप्तिरन्नं प्रस्यत इत्यत्र' इति ।

ज्ञानेति—ज्ञानमेव विग्रहः शरीरं यस्याः, सर्वस्य जगतो ज्ञानात्मकत्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे द्वितीयेशे—

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥
विद्याविद्येति मैत्रेय ज्ञानमेवोपाधारय ।

इति । ज्ञानस्य विग्रहो विस्तारो यस्याः सकाशादिति वा ॥ १७८ ॥

सर्ववेदान्तसंवेद्या सत्यानन्दस्वरूपिणी ।

लोपामुद्रार्चिता लीलावल्लुप्तब्रह्मण्डमण्डला ॥ १७९ ॥

सर्वेति—सर्वेर्वेदान्तैरुपनिषत्समूहैः सम्यग्वेद्या । उक्तं च वाराहे—

एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।

एषा ज्ञानात्मिका शक्तिः सर्ववेदान्तगामिनी ॥

इति ।

सत्येति—सत्यमानन्दश्च स्वरूपं यस्याः । अत्र सत्येति भिन्नं पदमाश्रित्या-
मेयामेयात्मेत्येकं पदं कर्तुं शक्यते । 'सच्च त्यच्चाभव' इति श्रुतेः सत्या । प्राणा
न्नादित्यरूपा वा 'सदिति प्राणस्तीत्यन्नमयमित्यसावादित्य' इति श्रुतेः । 'सति
येति त्रिकर्षेण त्र्यक्षरत्वेप्युच्चारणं मेलनेन द्व्यक्षरस्यैवेति ज्ञेयम् । इदं च 'इत्या-
दिपूरण' इति छन्दःसूत्रव्याख्यानावसरे छन्दोभास्करे प्रपञ्चितमस्माभिः । सत्सु
साधुरिति वा सत्या । सत्यभामा स्वरूपेति वा । आनन्दः स्वरूपमस्या इत्यानन्द-
रूपिणी । अत एवोत्तरुमीमांसायां 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'ति तार्तीयिकाधिकरणे
आनन्दादिधर्माणां स्वरूपत्वादेव विद्यान्तरेषूपसंहारः साधितः ।

लोपामुद्रेति—लोपामुद्रयागस्त्यपत्न्या कर्त्यार्चितोपासिता । तदुक्तं ब्रह्माण्ड-
पुराणे 'पत्नस्य लोपामुद्रास्या मामुपास्तेतिभक्तित' इति । त्रिपुरासिद्धान्तेऽपि—

अगस्त्यपत्न्या लोपाख्यमुद्रायाः परमेश्वरी ।

प्रसन्नत्वादियं देवी लोपामुद्रेति गीयते ॥

इति । अत एव लोपामुद्रा चासावर्चिता चेत्यपि सुवचम् । लोपामुद्राख्यविद्यया
करणेन वा पूजिता । 'विद्यातृतीयखण्डेन कुर्यात्सर्वोपचारका' निति काबिमतात् ।

लीलेति—लीलामात्रेणानायासेन बलुप्तानि ब्रह्माण्डमण्डलानि यस्याः ।
तदुक्तमस्माभिर्देवीस्तवे—

विधिविष्णुमुखामरोदयस्थितनाशेषु शिवांऽप्यनीश्वरः ।

जगदम्ब तव त्वयं क्रम क्षणमूहलकपुष्पभञ्जिका ॥

इति । उद्दालकेत्यादिनवाक्षरं क्रीडाविशेषस्य नाम । शक्तिसूत्रमपि 'स्वेच्छया
स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयती'ति ॥ १७९ ॥

अदृश्या दृश्यरहिता विज्ञात्री वेद्यवर्जिता ।

योगिनी योगदा योग्या योगानन्दयुगंधरा ॥ १८० ॥

अदृश्येति—दृश्यविलक्षणत्वाददृश्या । चक्षुरादीन्द्रियायोग्या वा । 'न दृष्टे-
र्दृष्टारं पश्ये'रिति श्रुतेः । उक्तं च देवीभागवते तृतीयस्कन्धे 'निर्गुणस्य मुने

रूपं न भवेद्दृष्टिगोचर' मिति प्रकस्य 'निर्गुणा दुर्गमा शक्तिनिर्गुणश्च परः पुमा' नित्यन्तम् ।

बुध्यते — दृश्यस्य व्यावहारिकस्य पारमार्थिकभाववत्त्वाददृश्यरहिता । निर्विषया संविद्धा ।

विज्ञान्नाति—विशेषेण जानातीति विज्ञानी । 'विज्ञातारमरे केन विजानीया' दिति श्रुतेः ।

वेद्येति—वेद्यस्य पदार्थान्तरस्यानवशेषेण सर्वज्ञत्वाद्देद्यवर्जिता । वेद्यस्य पारमार्थिकाभाववती वा ।

योगिनीति—योग एकत्वभावना तद्वत्त्वात्तत्प्रदस्वात्तद्योग्यत्वाच्च योगिनी ।

योगवेति—^१ योगदा योग्या च ।

योग्येति—योगाद्यच्चे' ति यत्प्रत्ययः । तदुक्तं विष्णुपुराणे --

ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निगृह्य मनसा सह ।

एकत्वभावनायोगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनः ॥

इति । 'तं विद्याददुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञित' मिति गीतासु । 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति पातञ्जलसूत्रं च । स च मन्त्रो लयो हृष्टो राज्ञेति चतुर्विधः । राजयोगोऽपि सांख्यतारकामनस्कभेदात्त्रिविधः । तत्तल्लक्षणानि तु विस्तरभयान्नोच्यन्ते । यद्वा मङ्गलादिसंकटान्ता अष्टौ योगिन्यः षड्विंशतिवर्षैः पुनः पुनः परिवर्तमाना उच्येतिःशास्त्रे, डाकिन्यादयश्च सप्त मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धास्तद्रूपा । अथवा योगो विषयसंगो भोग इति यावत् । तेन भोक्तृभोगप्रदभोग्यत्रितयरूपेति नामत्रितयार्थः । तदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषदि 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च भत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म चैत' दिति । अत्रेदं बोध्यम्—माया प्रधानं स्वतन्त्रमिति सांख्याः । शिवस्य सा शक्तिरेवेति वेदान्तिनः । शक्तिरित्यनेन परतन्त्रतोच्यत इति विवरणाचार्याः । सा त्रिगुणा । गुणाश्च परस्परविभावकाः ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥

इति गीतोक्तेः । तेन सा त्रिविधा पर्यवस्यति । रजस्तमसोरत्यन्ताभिभवाद्भिषुद्धसत्त्वात्मकैका । ईषदुद्भूतरजस्तमोभ्यां मलिनसत्त्वा द्वितीया । अत्यन्ताभिभूतरजः सत्त्वाभ्यामसत्प्राया केवलतमोमयी तृतीयेति । तास्वाद्यावच्छिन्ना चिदीश्वरनाम्नी

भोगप्रदा योगदेत्युच्यते । द्वितीयावच्छिन्ना जीवनाम्नी भोक्त्री योगिनी । तृतीया-
वच्छिन्ना जडवस्तुनाम्नी भोग्या योग्येत्युच्यत इति विवेकः ।

योगाननेति—योगः शिवशक्तिसामरस्यमेवानन्दो यस्याः । निद्राया आनन्द-
प्रधानत्वाद्योगनिद्वेति वार्थः । सा च देव्येवेयम् । तथाच हरिचंशे 'याप्यानन्दघना
योगनिद्वेति जगति स्थिते' त्युपक्रम्य—

देवेष्वपि दधारंतां नान्यो नारायणादृते ।
सखी सदाशिवस्यैषा माया विष्णोः शरीरजा ॥
सैषा नारायणमुखे दृत्या कमललोचन ।
लोकानल्पेन कालेन भजते भृशमोहिनी ॥

इति । योगानन्दाख्यो नृसिंहस्तद्रूपा वा । मोहिनीमुख्येत्येकपदं स्वीकृत्येह अयोगा-
नन्देति नामद्वयं सुवचम् । योगः सङ्गो न विद्यते यस्याः । 'असङ्गो नहि सज्जत'
इति श्रुतेः । अयःपर्वतरूपा वा । अभेद्येति तात्पर्यार्थः । अयेन शुभावहविधिना
उं परशिवं गच्छतीति वा । नन्दाऽलकनन्दात्मकगङ्गारूपा वा । प्रतिपत्पृष्ठघेका-
दशीरूपा वा । 'नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजे' ति मार्कण्डेयपुराणोक्त-
मूर्तिविशेषरूपा वा । सरस्वत्या एव स्थानविशेषयोगादानन्देति संज्ञा वा । 'नन्दा
हिमवतः पृष्ठे' इति पाद्यात् । पुष्करप्रान्तस्थनदीविशेषरूपा वा । तदप्युक्तं पाप-
एव पुष्करमाहात्म्ये—

पुण्या पुण्यजलोपेता नदीयं ब्रह्मणः सुता ।
नन्दानाम्नीति विपुला प्रवृत्ता दक्षिणामुखी ॥
अगच्छन्नपि यस्तस्या नाम गृह्णाति मानवः ।
स जीवन्सुखमाप्नोति मृतो भवति खेचर ॥

इति । नामनिरुक्तिर्बाराहपुराणे—

यथागतं तु ते जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ ।
संस्थाप्यानन्दिता यस्मात्तस्मान्नन्दा तु साभवत् ॥

इति । देवीपुराणे तु—

नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा ।
हिमाचले महापुण्ये नन्दादेवी ततः स्मृता ॥

इति । तत्त्वरूपमपि बाराहे—

गायत्र्यष्टभुजा या तु चैत्रासुरमयोधयत् ।
सैव नन्दाभवद्देवी देवकार्यचिकीर्षया ॥

स्वायंभुवे हतो दैत्यो वैष्णव्या मन्दरे गिरी ।
 महिषाह्वयोऽमुरः पश्चात्स वै चंद्रासुरोऽभवत् ॥
 नन्दया निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रमः ।
 ज्ञानशक्तिस्तु सा देवी महिषोऽज्ञानमूर्तिमान् ॥
 अज्ञानं ज्ञाननाशयं नृ भवत्येव न संशयः ॥

इति ।

युगन्धरेति—युगं हस्ते चतुष्केऽपि रथसीराङ्गयोर्युगः ।
 युगं कृतादौ युगले वृद्धिनामौपधेऽपि च ॥

इति विश्वप्रकाशोक्त्या रथसीराङ्गधारिणामश्ववृषभाणां रथसीरनिर्वाहकत्वदर्शना-
 दिह सकलजगन्निर्वाहकत्वमात्रतात्पर्येण युगंधरेत्युच्यते । शिवशक्तियुगलय कृता-
 देवी धारणाद्युगंधरा 'संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदम' इति खच । 'अर्द्धविषद-
 जन्तस्ये' ति मुम् ॥ १८० ॥

इच्छाशक्तिज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिस्वरूपिणी ।
 सर्वाधारा मुप्रतिष्ठा सदसद्रूपधारिणी ॥ १८१ ॥

इच्छेति—इच्छाज्ञानयत्नरूपगणत्रयं स्वरूपमस्याः । उक्तं च संकेतपद्धतौ—

इच्छा शिरःप्रदेशश्च ज्ञाना च तदधोगता ।
 क्रिया पदगता ह्यस्या एव शक्तित्रयं त्रयुः ॥

इति । वामकेश्वरतन्त्रेऽपि—

त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्णुवीशरूपिणी ।
 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥

इति । अत्र ज्ञानेच्छायत्नानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वस्य क्लृप्तस्य क्रमेण
 शक्तित्रयस्य निर्देशाभावेऽपि करंतेर्यत्ने शक्तत्वादेव क्रियाशब्दो यत्नपरः । उक्तं च
 संज्ञे—

धृतिरेषा मदादिष्ठा ज्ञानशक्तिः कृतिर्मता ।
 इच्छारूपा तथा ज्ञाना द्वे विद्ये च न संशयः ॥

इति । चलनात्मकक्रियापरैव वा । सा च पञ्चविधेत्युक्तं यज्ञवैभवखण्डे—

स्पन्दश्चैव परिस्पन्दः प्रक्रमः परिक्षीलनः ।
 प्रचार इति विद्विद्भिः कथिताः पञ्च ताः क्रियाः ॥

आङ्प्रश्लेषप्रयुक्तो दीर्घः । सर्वासां जगतीनां धारा परम्परा । जन्यजनकयोरभेदा-
 दिति । मालिनीविजयतन्त्रे—

या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता ब्रह्मणः परा ।
 इच्छात्वं तस्य सा देवी सितक्षोः प्रतिपद्यते ॥
 एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति मुनिश्चितम् ।
 ज्ञापयन्ती ऋद्धिस्यन्तर्जानशक्तिनिगद्यते ॥
 एवंभूतमिदं वस्तु भवत्विति यदा पुनः ।
 ज्ञात्वा तदेव तद्वस्तु कुर्वन्त्यत्र क्रियाच्यत ॥

इति । वासिष्ठरामायणे—

शिवं ब्रह्म विदुः शान्तववाच्यं वाग्विदामपि ।
 स्पन्दशक्तिस्तदिच्छेयं दृश्याभासं तनोति सा ॥
 साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै कल्पनापुरम् ।

इति । 'दृश्याभासानुभूतानां करणात्सोच्यते क्रिय' इति च । दृश्याभासेष्वनुभूताना-
 म्मुत्पत्त्याप्तिकृत्तिसंस्कृतलक्षणचतुर्विधफलानां कारणदिति तु तत्तट्टीकायां व्याख्या-
 तम् ।

सर्वाधारेति—'सर्वमाधारो यस्या इति वा । सर्वेष्वन्तर्यामितया स्थितेति
 यावत् । सर्वेषामाधाररूपेति वा । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

येऽर्था नित्या ये विनश्यन्ति चान्ये येऽर्थाः स्थूला ये च सूक्ष्माश्च सूक्ष्माः ।
 यच्चात्मनं यच्च मूर्तं समस्तं यद्यद्भूतेष्वेकमेकं च किञ्चित् ॥
 येऽर्था भूमौ येऽन्तरिक्षेऽन्यतो वा तेषां देवि त्वत्त एवोपलब्धिः ।

इति । नचास्मिन्पक्षे स्त्रीलिङ्गानुपपत्तिः । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो' रिति
 सूत्रात् । 'आधारोऽधिकरण' मिति सूत्रानुसारेणाधारपदस्य पुल्लिङ्गत्वानश्चया-
 दिति वाच्यम् । निर्गुणब्रह्मणि कथनीये प्रत्युत तस्यैव युक्तत्वात् । तथाहि ।
 सत्त्वादिगुणत्रयस्योपचयः पुंस्त्वम् । अपचयः स्त्रीत्वम् । साम्यं नपुंसकत्वम् । लिङ्ग-
 योनितदुभयाभावरूपाणां तेषामचेतनेष्वव्याप्तेः । सर्वस्यापि जगतस्त्रिगुणात्मकतया
 देवीभागवताद्यौ प्रतिपादितत्वेन तेषां सर्वत्र संभवात् । उपचयादेः सावधिकत्वेन
 प्रतिपादितार्थं किञ्चिदपेक्ष्योपचयादयः सन्त्येवेति लिङ्गत्रयस्यापि केवलान्वयित्वा-
 द्ब्यवस्थया विवक्षानुसारेण प्रयोगः । सर्वमेतदभिप्रेत्योक्तं महाभाष्ये 'संस्त्यान-
 प्रसवो लिङ्गमास्थेयो स्वकृतान्तत' इति । संस्त्यानं स्त्यायतेऽट्स्त्री सूतेः सप् प्रसवः
 पुमान् । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति च 'लिङ्गमशिष्य' मिति च ।
 संबन्धमनुवर्तिष्यते कोऽसावनुमानो नामेति प्रयोगश्च । 'बन्धुनि बहुव्रीहा' विति

1. सर्वासां जगतीनां धारा परंपराजन्मजनकयोरभेदात् आङ् प्रश्लेषप्रयुक्तो
 दीर्घः ।

सौत्रप्रयोगश्च । एवंसत्यव्यवस्था माप्रसाङ्गोदिति लिङ्गानुशासनप्रवृत्तिनियमा-
दृष्टमात्रप्रयोजनिका । चेतनेषु तूभयविधलिङ्गसमुच्चयविवक्षयैव 'अजाद्यतष्टाभि'
त्यादयः । तेन पश्वेकत्वबलिङ्गमपि विवक्षितमिति साध्यतस्तथा च लिङ्गमित्यधि-
करणस्य विरोधः । ततश्च त्रिगुणातीतायां चिच्छक्तौ सर्वजगन्मातरि त्रिपुरसुन्दर्या
द्विविधस्यापि स्त्रीलिङ्गस्य सगुणचेतनान्तरमपेक्षयासंकुचितवृत्तिकत्वेन निरर्गलत्व-
मभिप्रेत्य वाग्देवताभिः स्त्रीलिङ्गमेव प्रयुज्यते नियमाद्दृष्टानुसरणाय तु तत्र तत्र
लिङ्गानुशासनानुगुण्यमस्माभिः प्रदर्शयते न पुनरपशब्दत्वनिरासायेति दिक् ।

सुप्रतिष्ठेति—शोभना प्रतिष्ठा जगतोऽधिष्ठानं, सुप्रतिष्ठाह्यविशत्यक्षर-
छन्दोविशेषरूपा वा ।

सदसविति—सद् ब्रह्म असत्सद्भिन्नं जगत् । अनिर्वचनीयस्य जगतः सदस-
द्विलक्षणत्वैर्षप सद्विलक्षणत्वमात्रेणासत्पदेन ग्रहणम् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्कथ-
मसतः सज्जायेते' त्यादिश्रुतिष्वन्यतरवैलक्षण्येनैव प्रयोगदर्शनात् । तयोः रूपं धार-
यतीति तथा । अथवा सद्व्यावहारिकं, सत्यं पारमाथिकं वा, असत्तुच्छं ते एव
रूपे विषयी धारयति भासरयति । सदसद्विषयकजानद्वयस्वरूपेत्यर्थः । सन्मात्रविषयक-
चरमवृत्तिवदमन्मात्रविषयिकाया अपि वृत्तेर्विकल्पाख्यायाः सत्त्वात् । तथाच
पातञ्जलसूत्रं 'शब्दमात्रानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । गौतमसूत्रमपि 'बुद्धि-
सिद्धं तदस' इति । यद्वा । भावाभावपरो सदसच्छब्दो । तौ च योग्यतया सत्य-
त्वाऽबाध्यत्वादिरूपौ ग्राह्यौ । सत्यत्वादेर्धर्मिणोऽप्यथक्त्वात् । अबाध्यत्वादेरभाव-
रूपधर्मस्याधिकरणस्वरूपत्वात् । भावाभावमात्रस्याधिष्ठानमिति वा । तदुक्तं
स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे —

यद्यदस्ति तया भाति यद्यन्नास्ति तयापि च ।

तत्तत्सर्वं महादेव मायया परिकल्पितम् ॥

इति ॥ १०१ ॥

अष्टमूर्तिरजा जंघ्री लोकयात्राविधायिनी ।

एकाकिनी भूमरूपा निर्द्वैता द्वैतवर्जिता ॥ १०२ ॥

अष्टमूर्तिरिति—मत्स्यपुराणे—

लक्ष्मीर्मैधा धरा पुष्टिर्गौरो तुष्टिः प्रभा घृतिः ।

एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मा सरस्वति ॥

इति मन्त्रलिङ्गगम्या अष्टौ मूर्तयो यस्याः । यद्वा योगशास्त्रे—

गुणभेदादात्ममूर्तिरष्टधा परिकीर्तिता ।

जीवात्मा चान्तारात्मा च परमात्मा च निर्मलः ॥

शुद्धात्मा ज्ञानरूपात्मा महात्मा सप्तमः स्मृतः ।

अष्टमस्तेषु भूतात्मेत्यष्टात्मानः प्रकीर्तिताः ॥

इति । पञ्चमहाभूतानि सूर्याचन्द्रमसौ जीवात्मस्वर्गदीक्षितानामन्यतम एक इत्यष्ट-
संख्या मूर्तयो यस्याः । 'भूतानि पुष्पवन्तौ स्वरिति देव्यष्टमूर्तय' इति शक्ति-
रहस्यात् । बिष्णुपुराणेऽपि प्रथमेशे—

सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाश एव च ।

दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्यष्टौ मूर्तयो मताः ॥

पत्न्यः सुवर्चला चोमा सुकेशी चापरा शिवा ।

स्वाहादितिस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ॥

शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ।

स्कन्दः स्वर्गोऽथ संतानो बृधश्चानुक्रमात्सुता ॥

इति लैङ्गे तूक्तम्—

अष्टौ प्रकृतयो देव्या मूर्तयः परिकीर्तिताः ।

तथा विकृतयस्तस्या देहा बद्धविभूतयः ॥

इति ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति भगवता गीता मूर्तयो यस्या इति वा । कुलाष्टकस्वरूपेत्यर्थो वा । तच्च
समयाचारस्मृतौ—

गणिका शीण्डिकी चैव कवर्ती रजकी तथा ।

तन्त्रकारी चर्मकारी मातङ्गी पञ्चली तथा ॥

इति । अथवा 'स्वत्पाङ्गी दीर्घकेशी या साऽजङ्गकुमुमा मते' त्यादिनां उदयामले
अष्टानां लक्षणान्युक्तानि । लक्ष्याणि तु तृतीयावरणे प्रसिद्धानि तदष्टकरूपा ।
ब्राह्मचादिवशिन्त्यादिस्वरूपेति वा ।

अजेति—अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा 'मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धाया अविद्यारूपाया
अजाया जेत्री । ज्ञानरूपत्वाद्जाननाशिकेति यावत् ॥

लोकेति— लोकानां चतुर्दशसंख्यानां यात्रां प्रलयं संरक्षणं वा विधातुं शील-
मस्याः ।

एकाकिनिति — एकाकिनी द्वितीयराहित्यात् । 'एकादाकिनिच्चासहाय' इत्यकिनि प्रत्ययः । 'सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहायमीक्षाचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाये' ति बृहदारण्यकश्रुतेः । देवीपुराणे—

एकैव लोकान् प्रसति एकैव स्थापयत्यपि ।

एकैव सृजते विश्वं तस्मादेकाकिनी मता ॥

इति ।

अथ परिभाषायां चतुस्त्रिंशन्नानामानि विभजते ।

भूगीर्णाबलस्त्रेवालम्बारस्भाविभोधेद्भूवाम् ।

हस्ती द्विवेकं वा भजते वानूलमन्वमृगान् ॥ २५ ॥

एकमित्यस्य द्वादशाक्षरमेकं नामेत्यर्थः ॥ २५ ॥

भमेति—यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोती' त्यादिना 'यो वै भूमा तत्सुख' मित्यन्तेन श्रुती प्रतिपादितो भूमा ब्रह्मैवेति भूमाधिकरणे निर्णीतरूपत्वाद्भूमरूपा । यद्वा 'बहोर्लोपे भू च बहो' रिति निष्पन्नो बह्वर्थको भूमशब्दः । ततश्च एकाकिन्यपि बहुरूपेत्यर्थः । तदुक्तं देवीपुराणे—

एकाप्युपाधि तौ भूमा शिवा सर्वत्र विश्रुता ।

यथानुरज्यते वर्णविकिर्त्रैः स्फटिको मणिः ॥

तथा गुणवशाद्देवी भूमानामेति वर्ण्यते ।

एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेन च निष्ठति ॥

वर्णतो रूपतश्चैव तथा गुणवशादुमा ।

नभसः पतितं तोयं यथा नानारसं भवेत् ॥

भूमे रसविशेषेण तथा गुणवशादुमा ।

यथा द्रव्यविशेषेण वायुरेकः पृथग्भवेत् ॥

दुर्गन्धो वा सुगन्धो वा तथा गुणवशादुमा ।

यथा वा गार्हपत्योऽग्निरन्यसंज्ञान्तरं व्रजेत् ॥

दक्षिणाहवनीयादि ब्रह्मादिषु तथैव सा ।

एकत्वेन च भूम्ना च प्रोक्ता देवी निदर्शनैः ॥

तस्माद्भक्तिः परा कार्या सर्वगत्वप्रसिद्धय ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

एका कामेश्वरी शक्तिरनेकोपाधियोगतः ।

परावरेण रूपेण क्रीडते तस्य सन्निधौ ॥

इति ।

निर्द्वैतेति—‘यत्र नान्यत्पश्यति’ इत्यादिना ‘यदल्पं तन्मर्त्यं’मित्यन्तेन धृतौ द्वैतदर्शनस्यानित्यविषयकताप्रतिपादनेन तस्य हेयत्वान्निर्गतं द्वैतं यस्यां सा निर्द्वैता ।

न पुनर्द्वैतं पूर्वं स्थितं पश्चान्निर्गतम् । मूलत एव तु नास्तीत्याह—द्वैतवर्जितेति । भेदस्यातात्त्विकत्वेन सार्वकालिकात्तदभावादिति भावः ॥ १८२ ॥

अन्नदा वसुधा वृद्धा ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपिणी ।

बृहती ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्रह्मानन्वा बलिप्रिया ॥ १८३ ॥

अन्नदेति अन्नं जनेभ्यो ददाति ।

वसुधेति—वसु धनं रत्नं च ददाति । तथा च बृहदारण्यके ‘म वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेदे’ति । अत्रान्नमासमन्ताद्दातीत्येवमेव व्याख्यातं सांप्रदायिकैः ।

वृद्धेति—वृद्धा जरटा । ‘त्वं जीर्णा दण्डेन वञ्चसी’ति श्रुतेः । वञ्चसि गच्छसीत्यर्थः । सर्वज्येष्ठत्वाज्जगद्रूपेणाभिवृद्धत्वाद्वा वृद्धा । वर्धयति जगदिति वा णिजन्तात्कर्त्तरि क्तः ।

ब्रह्मेति—ब्रह्मणा चैतन्येन मह आत्मनां जीवानामैक्यमेव स्वं निर्जं रूपमस्याः । यद्वा ब्रह्मात्मनोः शिवजीवयोरैक्यमेव स्वं सर्वस्वं प्रतिपाद्यं यस्य स हंसमन्त्रो रूपमस्या इति । तदुक्तं स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे—

अथवा जीवमन्त्रोऽयं जीवात्मप्रतिपादकः ।

अहंशब्दस्य रूढत्वाल्लोके जीवात्मवस्तुनि ॥

शक्तिमन्त्रः सकाराख्यः परमेश्वरवाचकः ।

प्रकृतार्थे प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धः परमेश्वरः ॥

महदाद्यणुपर्यन्तं जगत्सर्वं चराचरम् ।

जायते वर्तते चैव लीयते परमेश्वरे ॥

संसारित्वेन भातोऽहं स एव परमेश्वरः ।

सोऽहमेव न संदेहः स्वानुभूतिप्रमाणतः ॥

इति । एतेन त्रिशत्यां हंसमन्त्रार्थरूपिणीति नाम व्याख्यातम् ।

बृहतीति—महती महीयत्वाद्बृहती । षट्त्रिंशदक्षरच्छन्दोविशेषरूपा वा । न च ‘गायत्री छन्दसाममो’ति कौर्मवचनविरोधः । उभयात्मत्वाङ्गीकारे तदभावात् । अत एव ‘बृहत्साम तथा साम्ना’मिति भगवतो वासुदेवस्य विश्वरूपवर्णने गीता-वचनस्य भगवत्या विश्वरूपवर्णनार्थेन ‘ज्येष्ठं साम च सामस्वि’ति कौर्मवचनेन न विरोधः । तलवकारिणां शाखायां मृदुत्यं चित्रमित्यनयो ऋचोर्गीयमानं साम

ज्येष्ठसामे 'त्युज्ज्वलायां हरवत्तोक्तेः । बृहत्साम तु 'सत्वं नश्चित्रे' त्यस्यामृचि गीयमानं प्रसिद्धमेव । बृहज्ज्येष्ठशब्दयोः पर्यायत्वसंभवाच्च । तेन ज्येष्ठसाम-रूपेति वा बृहत्सामरूपेति वा व्याख्या ।

ब्राह्मणीति—'ब्राह्मणी मञ्जिका स्पृक्का द्विजपत्नीषु विश्रुते' ति विश्वको-शादौषधिविशेषरूपा द्विजस्त्रीमात्ररूपा वा संविद्विशेषरूपा वा । उक्तं च समयाचार-स्मृतौ 'ब्राह्मणी श्वेतपुष्पाढ्या संविता देवतात्मिके' ति । अथवा शिवस्य ब्राह्म-णत्वजातिमत्त्वाद् ब्राह्मणी । तथाच छान्दोग्ये श्रूयते 'विरूपाक्षोऽसि दन्ताचि' रिति शिवं प्रकृत्य 'त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणमुपधावस्युप त्वा धावामी' ति । पराशरादित्यकौर्मवासिष्ठलंङ्गेषु स्मर्यते—

ब्राह्मणो भगवान्सांबो ब्राह्मणानां हि दैवतम् ।

विशेषाद् ब्राह्मणो रुद्रमीशानं शरणं व्रजेत् ॥

इति । विष्णुभागवतेऽपि 'न मे गर्भमिमं ब्रह्मसि' त्यादिना शिवकोपाद्बिम्बित्या-दित्या तस्य ब्राह्मणत्वं व्यक्तीकृतमिति तु शिष्यतत्त्वविवेके द्रष्टव्यम् ।

ब्राह्मीति—अविद्यातिरिक्तजडजातिमद्भावे मानाभाव इत्यत आह ब्राह्मी । 'ब्राह्मी जाता' विति निपातनात्साधुः । वागात्मिका वा ।

ब्रह्मेति—ब्रह्मैवानन्दो यस्याः सगुणायाः । मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययेन ब्रह्मानन्दवती वा ।

बलिप्रियेति—बलिनोऽविद्यानिराससमर्थाः कामादिशत्रुजेतारः प्रिया दया-पात्रं यस्याः । बलिनामको राजा प्रियो यस्य वामनस्य तदभिन्ना वा । पूजोपहाराः प्रिया यस्या वा ॥ १८३ ॥

भाषारूपा बृहत्सेना भावाभावविवर्जिता ।

सुखाराध्या शुभकरी शोभनासुखभागतिः ॥ १८४ ॥

भाषेति—संस्कृतप्राकृतादिभाषा रूपं यस्याः । भाषाभिन्नरूप्यत इति वा । तदुक्तं—

संस्कृतेनैव केप्याहुः केऽचिन्म्लेच्छादिभाषया ।

साधारण्येन केऽपि त्वां प्राकृतेनैव केचन ॥

इति ।

बृहत्सेनेति—बृहती अपारा सेना चतुरङ्गबलं यस्याः । बृहत्सेनाख्यराज-विशेषरूपा वा ।

भावाभावेति—भावा द्रव्यगुणादयोऽभावाः प्रागभावादयस्तैरुभयैरपि विव-
जिता । ननुभूयेषामभावस्याप्यभावत्वेन तद्वत्त्वे कथमभावविवर्जितत्वम् । किञ्च
प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावादयोऽपि द्रव्यगुणादिप्रतियोगिका एव वक्तव्याः प्रकारा-
न्तरायोगात् । ततश्च द्रव्याभावाभावे द्रव्यत्वं द्रव्याभावे च द्रव्याभावत्वमेवापद्यत
इति कथं भावाभावविवर्जितत्वमिति चेत् । न व्यासपादैरेव परिहृतत्वात् । तदुक्तं
स्काण्डे यत्सर्वं भवत्सर्वं—

अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः ।
भावस्यैव ह्यभावत्वं नाशो भावस्य भावता ॥
भावाभावस्वरूपाम्यामन्य एव हि कल्पितः ।
अधिष्ठानस्य नाशो न सत्यत्वादेव सर्वदा ॥

इति । अधिष्ठानसमसत्ताकपदार्थप्रतियोगिकाभावस्य तदभावस्य चाधिष्ठानाद्भेदेन
तत्र वृत्तित्ता । अधिष्ठानविषमसत्ताकस्याभावस्त्वधिष्ठानस्वरूप एव न भिन्नः ।
अधिष्ठानं तु सत्यत्वादेव न नश्यतीति समुदायार्थः ।

मुखेति—मुखेनोपवासादिरूपकायक्लेशं ध्येयस्वरूपनियमनिर्बन्धादिकं चान्तरे
णाप्याराध्या । तथाच कौर्मो हिमवन्तं प्रति भगवत्या वचनम् 'अशक्तो यदि मां
ध्यातुमंश्वरं रूपमव्यय' मित्यादिनोत्तरोत्तरं सुलभप्रकारोपदेशः । न चैतावता पाप-
माशङ्कनीयमित्याहुः ।

शुभकरोति—शुभकरो शुभं पुण्यमेव करोति ।

शोभनेति—मोक्षादिपुरुषार्थरूपत्वाच्छोभना सुखोपास्यत्वात्सुलभा च गतिः
प्राप्तव्यं स्थानम् । गम्यत इति गतिः फलम् । ज्ञानमुपायो वा 'गतिर्मार्गो दशायां
च ज्ञाने यात्राम्युपाययो' रिति विश्वः । 'एषैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गति'
रिति कौर्मत् । शोभनायै सुलभायै गत्यै नम इति चतुर्थीत्रयेण प्रयोगः । अत्र
शोभनागतिः सुलभागतिरिति गतिपदानुपङ्गेण नामद्वयं सूत्रचनम् । तावतैव पौन-
रुक्त्यपरिहारसंभवात् । अत्र हि शोभनेति पदत्रयं पठ्यते । सुमुखी नलिनी सुभ्रूः
शोभनेति यथास्थितमेकं नाम । सुवासिन्यर्चनप्रीताशोभनेत्यत्र चतुरक्षरमशोभनेति
द्वितीयम् । प्रकृते चाकारप्रश्लेषायोगात्पार्थक्यायोगाच्चोत्तरपदेनैकवाक्यतां कल्पयित्वा
पौनरुक्त्यमृद्ध्यत इति स्थितिः । मतिरमतिरित्यादिरीत्या पदच्छेदेऽप्येषैवोपपत्ति-
मूलम् । भगवत्पार्ष्णिविष्णुसहस्रनामभाष्ये ईदृशीभिवोपपत्तिभिः पदच्छेदस्य निर्णी-
तत्वात् । यथा निधिरव्यय इत्यत्र पदद्वयस्यैकनामत्वमव्ययः पुरुषः साक्षीत्यनेन
पौनरुक्त्यपरिहाराय । एवं स्थविरो ध्रुवः शाश्वतः स्थाणुः सर्वविद्भ्रानुर्वाचस्पतिरुदार-
धीरीत्यादिषु । एवं जननोजनजन्मादिर्भीम इत्यनेन पुनः क्विपरिजिहीर्षयाऽनुलः
शरभो भीम इत्यत्राभीम इत्यकारप्रश्लेषः कृतः । एवमिष्टो विशिष्ट इत्यादि ।

ततश्च छलाक्षरसूत्राणामपीदृशोपपत्तिमूलकत्वेन तदुक्तरीत्यैव पदच्छेदे नातीवादरः कर्तव्यः । अनेनैव न्यायेन सामवेदिभिर्वेदमयीदयापि पठ्यमान सहग्रन्थो न्यायमूलकत्वात्पीरुषेय एवेति न्यायविरोधे तस्याप्रामाण्यमिच्छन्ति जैमिनीयाः । प्रकृते तूभयथापि पीनकृतघपरिहारसंभवे ' प्रसवित्री प्रचण्डाज्ञा प्रतिष्ठापकटाकृति ' रिति पकारादिनामप्रायपाठे ज्ञेत्यस्य भिन्नपदत्वस्वीकारे संदर्भशुद्धयसामञ्जस्यात्तत्र प्रचण्डाज्ञेत्यस्यैकपदत्वलिप्सया प्रकृते गतिपदानुपङ्गेणापि नामद्वयं स्वीकर्तुमुचितमिति द्विक् । सर्वथैकमेव नामेति यद्याग्रहस्तदैकमेव पदमिति सुवचम् । शोभना चासावमुलभाचेति विग्रहे सुदुर्लभेत्यर्थः । सुदुर्लभा आगतिः पुनरावृत्तिर्यया । जन्मच्छेत्तीति यावत् ।

यस्य नो पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम् ।
तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात् । यद्वा । असुलभा गतिर्दुर्लभं जन्म मानुषादि तच्छोभनं ययेत्यर्थः । उक्तं च देवीभागवते—

यैनं श्रुतं भागवतं पुराणं नाराधिता यैः प्रकृतिः पुराणी ।
हुतं मुखे नैव धरामराणां तेषां वृथा जन्म गतं नराणाम् ॥

इति । विष्णुभागवते त्वत्रैव ' नाराधितो यैः पुरुषः पुराण ' इति द्वितीयचरणः पठ्यत इति भेदः । शोभनाऽमुरनायिकेत्यत्र शोभनानामसुराणां प्रह्लादादीनामित्यर्थं निर्वर्ण्य प्रकृते नामत्रयमपि सुवचम् ॥ १४४ ॥

राजराजेश्वरी राज्यदायिनी राज्यवत्सला ।
राजत्कृपा राजपीठनिवेशितनिजाश्रिता ॥ १४५ ॥

राजराजेश्वरीति—राजां देवराजादीनां ये राजानो ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेषामपीश्वरी । राजराजस्य कुवेरस्येश्वरी वा ।

राज्येति—राज्यं स्वाराज्यवैकुण्ठकलासाधिपत्यादिकं दातुं शीलमस्याः ।

राज्यवत्सलभेति—पूर्वोक्तानि राज्यानि वत्सलानि प्रियाणि यस्याः । राज्यशब्देन तत्पत्न्यो राजानो वा कथ्यन्ते । अत एव श्रीनगरे तेषां वासः स्मर्यते । यदाह दुर्वासाः—

मध्यक्षोप्याममृयोमहेन्द्रनीलात्मकानि च सरांसि ।
शातोदरीसहायान्भूपालानपि पुनःपुनः प्रणुमः ॥

इति । अमृयोरित्यस्य त्रयोदशचतुर्दशप्राकारयोरित्यर्थः ।

राजत्कृपेति—राजन्ती शोभमाना कृपा यस्याः ।

राजपीठंति—राजां नृपाणामिन्द्रादीनां च पीठेषु सिंहासनेषु निवेशिता निजा आश्रिता यया ॥ १८५ ॥

राज्यलक्ष्मीः कोशनाथा चतुरङ्गबलेश्वरी ।

साम्राज्यदायिनी सत्यसंधा सागरमेखला ॥ १८६ ॥

राज्यलक्ष्मीरिति—राज्याभिमानिनी लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः । यस्या मन्त्रस्तन्त्र-
राजं प्रसिद्धः ।

कोशेति—कोशस्य भाण्डागारस्य दिव्यस्य अन्नमयादेर्वा नाथा स्वामिनी ।

चतुरङ्गेति—चत्वारि हस्त्यश्वरथपादारूपाण्यङ्गानि येषां तेषां बलाना-
मीश्वरी । अङ्गान्येव बलं येषां तेऽङ्गबला व्यूहाः । चतुरवयवका ये व्यूहास्तोषा-
मीशित्री वा । अङ्गबलेश्वरशब्द एव वा व्यूहवाची । तेन द्विगुत्वान्दीप् । चतुर्य-
व्यूहात्मेत्यर्थः । ते च वासुदेवाद्या वैष्णवेषु पुराणेष्विव शंभुशाक्तेष्वपि पुराणेषु
प्रसिद्धास्ते त इहोदाहार्याः । शरीरपुरुषः छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति
बह्वृचोपनिषदुक्ता वा ।

साम्राज्येति—राजसूयेन यष्टा मण्डलेश्वरो वा राजाधिराजो वा सम्राट्-
तस्य भावः साम्राज्यं तदृत्ते ।

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चज्ञया राज्ञः स सम्राट् ॥

इत्यग्निपुराणीयकोशात् ।

सत्येति—सत्ये अनुत्लङ्घ्ये संघे प्रतिज्ञामर्यादे यस्याः ।

सागरेति—सागराः समुद्रा एव मेखला काञ्ची यस्या भूमेः सा ॥ १८६ ॥

दीक्षिता वंशशमनी सर्वलोकवशंकरी ।

सर्वार्थदात्री सावित्री सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ १८७ ॥

दीक्षितेति—धिष्यं ज्ञानं क्षिणोति प्रापयतीति दीक्षा । 'अथातो दीक्षा कस्य
स्विद्धेतोर्दीक्षित इत्याचक्षत 'इत्यारभ्य 'तं वा एतं दीक्षितं सन्तं दीक्षित इत्याचक्षत'
इत्यन्तादाथर्वणब्राह्मणात् ।

शिष्येभ्यो मन्त्रदानेन पापं क्षपयतीति वा ।

दीयते कृपया शिष्ये क्षीयते पापसंचयः ॥

तेन दीक्षेति कथितः ।

इति परानन्दतन्त्रात् । सा अस्य संजातेति दीक्षितस्तदभिन्ना ।

दंस्येति—दंत्यानां भण्डादीनां शमनी नाशिका ।

सर्वेति—सर्वान् लोकान्स्ववशे कुरुते । वशमिति मान्तमव्ययम् ।

सर्वार्थेति—सर्वेषां चतुर्णामर्थानां पुरुषार्थानां दात्री । तृन्नन्तयोगे ' न लोके ' इति षष्ठ्या एव निषेधात्कृद्बोगलक्षणपठ्याः ' तृजकाभ्या ' मिति समासनिषेधेऽपि शेषषष्ठ्या समासः । उक्तं च देवीपुराणे—

धर्मादीश्चिन्तितानर्थान्सर्वलोकेषु यच्छति ।

अतो देवी समाख्याता सर्वैः सर्वार्थसाधना ॥

इति ।

सावित्रीति—सवितुर्जगत्प्रभूतेः परशिवस्येयं सावित्री । ' प्रजानां च प्रसव-
नात्सवितेति निगद्यत ' इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

सवितृप्रकाशकरणात्सावित्रीत्यभिधा भवेत् ।

जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि च ॥

इति भारद्वाजस्मृतेश्च । ' सावित्री प्रसवस्थिते ' रिति वासिष्ठरामायणाश्च । देवी-
पुराणे तु—

त्रिदशैरर्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता ।

भावशुद्धस्वरूपा च सावित्री तेन सा स्मृता ॥

इत्युक्तम् । देवीभागवते तु—

स्रवणं स्यन्दनार्थं च धातुरेष निपात्यते ।

स्रवणे तेजसोत्पत्तिः सावित्री तेन कथ्यते ॥

इत्युक्तम् । इयं च पुष्करतीर्थार्थिष्ठात्री देवता । तदुक्तं पद्मपुराणे ' सावित्री पुष्करे
नाम्ना तीर्थानां प्रवरे शुभ ' इति ॥

अथ परिभाषायां षट्त्रिंशन्नानि विभज्यते ।

बेहगुणाद्भुवलेशादिवस्ते रूपं दिवा भूरि ॥

धारिगणेभाविगुणास्त्रिपदलताभाषजववावाः ॥ २६ ॥

सच्चिदानन्देति—सत्त्वं चित्त्वमानन्दश्च रूपं स्वरूपमत एव विद्यान्तरेषूप-
संहार्यमस्या इति सच्चिदानन्दरूपिणी ॥ १८७ ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।

सप्तमेन शतेनाभूवष्टमी भोगदा कला ॥ ७०० ॥

इति भास्कररायेत्यादि ललितासहस्रभाष्ये सप्तमशतकं नामाष्टमी कला ॥ ८ ॥

देशकालपरिच्छिन्ना सर्वंगा सर्वमोहिनी ।

सरस्वती शास्त्रमयी गुहाम्बा गुह्यरूपिणी ॥ १८४ ॥

वेशेति — देशकालाभ्यामपरिच्छिन्ना तत्कृतपरिच्छेदाभाववती । उक्तं च योगसूत्रे 'स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदा' दिति । स ईश्वरः पूर्वेषां ब्रह्मादीनामपि गुरुः पिता । कालेनानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । इह नास्तीति प्रतीतिविषयोऽन्यन्ताभावो देशतः परिच्छेदः । पूर्वं नासीदग्रे न भविष्यतीति प्रतीतिविषयो प्रागभावप्रध्वंसी कालतः परिच्छेदः । अधुना नास्तीति त्वत्यन्ताभाव एव । देशे वृत्तौ कालस्य काले वृत्तौ देशस्य चावच्छेदकत्वनियमादिदानीं गोष्ठे गौर्न मन्दुरायामिति प्रतीतेरिहाधुनेत्यनयोरेकस्याधिकरणत्वेनान्यस्यावच्छेदकत्वेनोल्लेखाय प्रयोग इति ग्रन्थान्तरेषु विस्तरः । ईदृशपरिच्छेदाभावां नाम तत्प्रतियोगित्वाभावः, प्रतियोगित्वसंबन्धेन तयोरभावो वा । तद्वतीत्यर्थः । तदुक्तं सौरसंहितायाम्—

पुमानाकाशवद्व्यापी स्वातिरिक्तं मृषा यतः ।

देशतः कालतश्चापि ह्यनन्तो वस्तुतः स्मृतः ॥

इति । अनन्तशब्दश्च परिच्छेदाभाववानित्यर्थः । नन्वत्र वस्तुतः परिच्छेदाभावोऽपि स्मर्यते । अस्ति हि अयमयं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावो नाम वस्तुतः परिच्छेदः । तत्प्रतियोगित्वाभावः किमिति नोक्त इति चेत्, तस्य वादिविप्रतिपत्तिविषयत्वेन बहुभिर्नामभिः समर्थयिष्यमाणत्वेन पृथङ्निर्देश्यमाणत्वादिति गृहाण ।

सर्वगेति—तदेवाह सर्वंगा । सर्वं वस्तुमात्रं गच्छत्यभेदेन प्राप्नोतीति सर्वंगा । 'अन्तात्यन्ताध्वे' त्यादिना डः । तदुक्तं बराहपुराणे 'त्रिमूर्तिषु सृष्टिनामिकां श्वेतपर्वते तपश्चरन्तीं प्रति ब्रह्मणा वरं त्रियतामित्युक्ते देव्या वचनम्—

भगवन्नेकदेशेऽहं नोत्सहे स्थातुमञ्जसा ।

अतोऽर्थं त्वां वरं याचे सर्वगत्वमभीप्सती ॥

एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा सृष्ट्यै देव्यै प्रजापतिः ।

उवाच सर्वरूपे त्वं सर्वंगासि भविष्यसि ॥

इति । अत्र सर्वगत्वविवरणरूपस्य सर्वरूपे इति संबोधनस्य सर्वाभिन्ने इत्यर्थकत्वात्परिकराङ्कुरालंकारः । सर्वाभिन्नत्वं च सिद्धमेवेत्यसीत्युक्तम् । अत एव साध्यत्वद्योतकस्य भविष्यसीत्यस्य सर्वक्षेत्रेषु तव सगुणमूर्तयो भविष्यन्तीत्येतत्परत्वम् । अतः सर्वक्षेत्रेषु विद्यमानेत्यप्यर्थः । सर्वान्तर्यामिणीति वा । ईदृशार्थत्रयमप्यभिप्रेत्योक्तं देवीपुराणे—

देव्या वा एष सिद्धान्तः परमार्थो महामते ।

एषा वेदाश्च यज्ञाश्च स्वर्गश्चैव न संशयः ॥

देव्या व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
 ईड्यते पूज्यते देवी अन्नपानात्मिका च सा ॥
 सर्वत्र शांकरि देवी तनुभिर्नामिश्च सा ।
 वृक्षेषूर्व्या तथा वायौ व्योम्यप्स्वग्नौ च सर्वगा ॥
 एवंविधा ह्यसौ देवी सदा पूज्या विधानतः ।
 ईदृशी वेत्ति यस्त्वेनां स तस्यामेव लीयते ॥

इति ।

सर्वमोहिनीति— ननु नित्यत्वानित्यत्वजडत्वचित्वादिविरुद्धधर्मसमावेशात्कथ-
 मन्योन्याभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मण्यभाव इत्यत आह । सर्वमोहिनी सर्वान्प्राकृत-
 जनान् भेदभाने सत्यस्त्वं मन्यमानान् मोहयति अद्वैतविषयकज्ञानविधुरान्कुरुते इति
 तथा । ब्रह्मणो जगतश्च भेदभानस्य मोहमात्रत्वाद्वस्तुतोऽपरिच्छेद्यत्वे न कापि
 क्षतिरिति भावः । उक्तं च कूर्मपुराणे शिवेन—

इयं सा परमा शक्तिर्मन्मयी ब्रह्मरूपिणी ।
 माया मम प्रियानन्ता ययेदं मोहितं जगत् ॥
 अनयैतज्जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।
 मोहयामि द्विजश्रेष्ठाः सृजामि विसृजामि च ॥

इति । अत्रैव हिमवन्तं प्रति देवीवचनम्—

यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन्विधानि तु ।
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि द्वैतवादरतानि च ॥
 कापालं भैरवं चैव शाकलं गौतमं मतम् ।
 एवं विधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
 ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयन्तीव मानवान् ।
 मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहार्येषां भवान्तर ॥

इति । सूनसंहितायामपि—

प्रसादहीनाः पापिष्ठा मोहिता मायया जनाः ।
 नैव जानन्ति देवेशं जन्मनाशादिपीडिताः ॥

इति । सर्वं त्रैलोक्यं मोहयतीति वा । त्रैलोक्यमोहनचक्रविद्योभयरूपेति यावत् ।

सरस्वतीति—ननु घटपटयोर्भेदभानस्यापि तुल्यन्यायेन मोहमात्रत्वात्तयोरप्य-
 भेद एवास्त्वत आह—सरस्वती ज्ञानाभिमानिनी देवता । ज्ञानसमुद्ररूपेत्यर्थः ।
 विषयावच्छिन्नज्ञानरूपेति यावत् । घटादिजडपदार्थनिर्णये मोहस्यायोगेऽपि 'अज्ञाने-

वृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव ' इति वचनेन ज्ञानरूपाद्वैतविषये ज्ञानावरणस्यावश्य-
कत्वात्तन्निर्णये स्वर्णनिर्णयनिरासकपरमपुरुषार्थरूपे पापिनां भवत्प्रसादविद्युराणां मोह
आवश्यक इति भावः । यद्वा कन्याः प्रक्रम्य ' द्विवर्षा तु सरस्वती ' ति धौर्म्यवचना-
त्तादृशकन्यारूपेत्यप्यर्थः । भरद्वाजस्मृतावपि—

या वसेत्प्राणिजिह्वासु सदा वागुपवर्तनात् ।

सरस्वतीति नाम्नेयं समाख्याता महर्षिभिः ॥

इति । ' सरणात्सर्वदृष्टीनां कथितेषा सरस्वती ' ति वासिष्ठरामायणे च ।

ननु नायं दिङ्मोहादितुल्यो मोहः, विरुद्धधर्मसमावेशादियुक्तिसहस्रैर्भेदस्यानु-
मीयमानत्वादित्यत आह— शास्त्रमयी । प्रधानार्थोऽयं मयट् । ' सर्वं खल्विदं
ब्रह्मे ' त्यादिशास्त्रप्रधाना ॥ अयं भावः— शास्त्रमेवेह प्राधान्येन गमकं
नत्वनुमानादि । तस्य शास्त्रतो दुर्बलत्वात् । अत एव ' शास्त्रयोनित्वादि ' ति ब्रह्म-
सूत्रम् । वेदैकवेद्यत्वबोधकश्रुतयश्च ' तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी ' त्यादयः ।
ततश्च सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्माभेदे शास्त्रेण बोधिते मन्त्रे तृतीयकूटेनाप्यनूदिते
तद्विरोधादनुमितेरेव भ्रमत्वं कल्प्यम् । वेदान्तानामैवंपर्येण ब्रह्मैकनिर्णयाय प्रवृत्तेः ।
अत एव तादृशज्योतिःशास्त्रविरोधाच्चन्द्रप्रादेशिकत्वविषयकस्य सार्वजनीनप्रत्यक्ष-
स्यापि भ्रमत्वं कल्पत इति शास्त्रात्मकस्वावयवशालिविग्रहत्वाच्छास्त्रविकारेत्यप्यर्थः ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डे—

निश्वासमारुतैर्वेदानृचं साम यजुस्तथा ।

आथर्वणमहामन्त्रानभिमानेन चासृजत् ॥

काव्यनाट्याद्यलंकारानसृजन्मधुरोक्तिभिः ।

सरस्वती च जिह्वायाः ससर्ज सकलप्रसूः ॥

चुलुकेन चकोराक्षी वेदाङ्गानि ससर्ज षट् ।

मीमांसा न्यायशास्त्रं च पुराणं धर्मसहिताम् ॥

कण्ठोर्ध्वरेखानन्त्रेण ससर्ज सकलाम्बिका ।

आयुर्वेदं धनुर्वेदं कण्ठमध्यस्थरेखया ॥

चतुःषष्टिं च विद्यानां कण्ठकूपभ्रुवासृजत् ।

तन्त्राणि निखिलाङ्गेभ्यो दोर्मूलान्मदनागमम् ॥

इत्यादि ।

गुहाम्बेति—ननु भेदभानं न केवलं लौकिकं चन्द्रप्रादेशिकत्वज्ञानवत्, किंतु
शास्त्रीयमेवेति शङ्कते । गुहाम्बा गुहायां स्थिताम्बा । छायारूपेति यावत् । मध्यम-
पदसोपी समासः ।

ऋतं पिवन्ती मुकुतम्य लोके गृहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

छायातपो ब्रह्मविदां वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥

इति श्रुतौ गृहाप्रविष्टत्वेन वर्णितयोश्छायातपयोः परस्परविलक्षणतया द्विवचन-
बलाच्च भेदसिद्धिरिति भावः । यद्वा गृहम्य स्कन्दस्याम्बा माता । तस्यास्तारका-
सुरवधादिकार्यार्थं देवैः प्रार्थनं ततः शिवशक्नद्योः समागमस्तत्र विघ्नाचरणं तेन
कोपशापादि ततोऽग्निगङ्गाशरस्तम्बादियोगेन स्कन्दोत्पत्तिरित्यादिकथायाः शास्त्रैक-
गम्याया एव भेदमाधकत्वादद्वैतश्रुतीनामेवोपचरितार्थता वक्तव्या । 'यजमानः
प्रस्तर' इति श्रुतेरिव प्रत्यक्षाविराधादिति भावः । सत्यमयं व्यवहारः सर्वोऽपि
व्यावहारिकसत्यत्वान्मनः ।

गृहारूपिणीति—अद्वैतं तु पारमार्थिकं सत्यत्वमालाम्बत इत्याशयेन समाधत्ते
गृहारूपिणीति । गृहायां स्थितं गृह्यं परमरहस्यं व्यावहारिकदृष्टद्योग्यं ज्ञानमेव
रूपमस्याः । उक्तं च सूतसंहितायाम्—

गुरुमूर्तिधरां गृह्यां गृह्यविज्ञानरूपिणीम् ।

गृह्यभक्तजनप्रीतां गृहायां निहितां नमः ॥

इति । तथाचैकस्यैव ब्रह्मणो द्वे रूपे अवलम्ब्य द्विविधमपि शास्त्रमुपपद्यत इति
भावः । गृह्योपनिषदेव रूपमस्या इति वा । तदुक्तं कौर्मि विभूतियोगवर्णनावसरे
'सर्वोऽग्निपदां देवि गृह्यापनिषदुच्यसे' इति ॥ १४४ ॥

सर्वोपाधिनिर्मुक्ता सदाशिवपतिप्रता ।

संप्रदायश्वरी साध्वी गुरुमण्डलरूपिणी ॥ १४५ ॥

ननु तर्हि शास्त्रद्वयप्रामाण्यात् भेदाभेदप्रसक्तिरिति नाद्वैतं सिद्धयेदित्यत
आह—सर्वोपाधीः । सर्वैः स्कन्दजनकत्वच्छायातपस्वाभिः शिखाधिभिः सखण्डै-
रखण्डैश्च धर्मोविशिष्य निःशेषण मुक्ता त्यक्ता धर्मसंबन्धशून्या । ततश्च धर्माणां
स्वसंबन्धाभाववति भ्राममानः संबन्धः शुकती रजततादात्म्यमिव मिथ्यैवेति शास्त्रस्य
सत्यावेदकत्वरूपप्रामाण्यनिर्वाहाय सर्वेषां वेदान्तानामद्वैते पारमार्थिके परब्रह्मणि
साक्षात्परंपरया वा तात्पर्यस्य वक्तव्यत्वाद्भेदप्रतिपादकशास्त्रस्य पञ्चषाङ्गुल-
ग्रासावेदकोपरागशास्त्रस्यैव व्यावहारिकदृष्ट्यैव प्रवृत्तिरिति न भेदाभेदयोः सम-
कक्ष्यतेति भावः । तार्किकप्रसिद्धोपाधिगून्या तादृश्यसद्भेदतुगम्येति वा ।

नन्वेवंसति त्रिपुरसुन्दर्याः शक्तिरूपत्वात्तस्याश्च पराहन्ताधर्मरूपत्वाविशेषेण
मिथ्यात्वप्रसङ्ग इत्यत आह—सदेति । शिव एव पतिरिति व्रतं नियमः सदा सार्व-
कालिको यस्याः । शिवस्य पत्नीत्वं शिववदेव सदातनं कालत्रयाबाध्यमिति यावत् ।
इनरे तु पदार्थाः कल्पितास्तेषु धर्मत्वमपि दृश्यत्वाविशेषात्कल्पितमेव शक्ती तु

धर्मत्वमात्रं कल्पितं नतु शक्तिरपि कल्पिता । अत एव सा ब्रह्मकोटिरिति भावः । सदाशिवस्य पतिव्रतेति वा ।

सम्प्रदायेति—ननु कथमेतदवगम्यते पराहन्तातिरिक्ता एव धर्माः कल्पिता इति । प्रत्युत विनिगमनाविरहेण सर्वेषामेव धर्माणां मिथ्यात्वमेव वा^१ स्यादित्यत आह । सम्यक् शिष्येभ्यः प्रदीयत इति संप्रदायः । तत्रेश्वरी समर्था समर्थनक्षमा । न्यायैः संप्रदायेन चैतदवगम्यत इत्यर्थः । यथाहि निधर्मके ब्रह्मणि वियदादयो धर्माः कल्पिताः वियदाद्यवच्छिन्नेपि चैतन्ये पुनःशब्दविषयत्वद्रव्यत्वधर्मत्वादयस्तदवच्छिन्नचैतन्येष्वपि पुनर्धर्मत्वादयः कल्पितास्तथा धर्मत्वस्यापि धर्मत्वस्येव दृश्यस्य निधर्मकेऽपि ब्रह्मणि मुक्त्यत्वादेकस्यैव धर्मधर्मिभावे न्यायेनेव सिद्धे तत्र शिव एव धर्मी शक्तिरेव धर्म इति तु संप्रदायादवगन्तव्यमिति भावः । ब्रह्मैव शक्यप्रपञ्चप्रतियोगित्वेन शक्तिरित्युच्यत इति सांप्रदायिकाः । संप्रदायसंज्ञको मन्त्रार्थापि यागिनीहृदये दत्तात्रेयसंहितायां च प्रसिद्धः । स च कादिविद्यायामेव स्वरस इति तु धरिवस्यारहस्य एवोपपादितमस्माभिः । तदीश्वरीत्यर्थो वा ।

साध्वीति —युक्तं चैतदित्याह । साधु उचितम् । दाहकत्वादिशक्तेर्वह्निधर्मताया एव लोके दर्शनात्पराहन्ताशक्तेर्धर्मत्वमेव वक्तुमुचितमिति भावः । नपुमकमिदं नाम । तेन साधुने नम इति प्रयोगः । तेन साध्वी साद्गतिदायिनीत्यनेन न पौनश्कतचम् ।

तस्य धर्मस्य द्वे रूपे इत्याह । ई तुर्यस्वरूपमेकाक्षरम् । कामकलामंजकमिदं नाम । विष्णुपुरात्प्रथमस्वरूपादकारात् अस्य भगिनी ई इति विग्रहे पुंयोगलक्षणे ङापि 'यस्येति चे' त्यकारलोपेऽवशिष्टात्प्रत्ययमात्रात्परतः प्राप्तस्य सुपो हल्ङ्यादिना लोपे रूपसिद्धिः । यै नम इति प्रयोगः । न पुनर्भार्याभर्तृभाव एव पुंयोगः । पितृपुत्रीभावस्यापि पुंयोगपदेन स्वीकृतत्वात् । 'सुभद्रा वसुदेवी स्यादिति, 'नारायणीसहचराय नमः शिवाये'त्यत्र नारायणस्य भगिनीत्येव व्याख्यानाच्च । एवं शक्रदुहितरि जयन्तस्य भगिनीति व्युत्पत्त्यैव जयन्तीति प्राग्द्वेषच । एकस्मिन्धर्मिणि स्थितयोर्द्वयोर्धर्मयोः सोदरताया एव युक्तत्वात् । विष्णुमंबन्धि-भगिनीत्वविशिष्टेयक्षरार्थः । विष्णुरूपा तद्भगिनीरूपा चेति यावत् । एकमेव ब्रह्म धर्मो धर्मीति रूपद्वयं प्रापत् । तत्र धर्मः पुनः पुमान्स्त्रीति द्विधाभवत् । तत्र स्त्री परशिवमहिषीत्वं प्रापत् । पुमान् विष्णुः सकलजगदुपादानताम् । एतत्त्रयमपि मिलित्वैकमखण्डं ब्रह्मेति शैवमतप्रक्रिया कूर्मपुराणाद्यन्यायिनी रत्नत्रयपरीक्षायां दीक्षितैर्विस्तरेण निरूपितानुसंधेया । अस्याश्च कामकलायाः स्वरूपं 'शून्याकाराद्विसर्गान्ताद्बिन्दुप्रस्पन्दसंविद' इत्यादिना, वामकेश्वरतन्त्रे 'ईकाराद्विश्वकर्त्रीयं

माया तुर्वात्मिका प्रिया' इत्यादिना, कानाण्णे 'ईकारः स मनुज्यो रक्तवर्णः प्रतापवा' नित्यादिना वायुपुराणे च, कामकलाविलासादौ च प्रपञ्चितम् । सौम्य-सह्या 'मुखं बिन्दुं कृत्वे' ति श्लोके स्पष्टकल्पमुक्तं भगवत्पादैः ।

गुरुमण्डलेति—तत्स्वरूपनिष्कर्षस्तु तन्मुखादेवानुसंधेयो रहस्यतमत्वादित्याह । गुरुः परमशिवादिस्वस्वरूपपर्यन्तास्तेषां मण्डलं परम्परा सैव रूपं निरूपणमस्याः । अविच्छिन्नगुरूपारंपर्यक्रमागतमिदं रहस्यं नतु पुस्तके लिख्यत इति भावः । अत एवोक्तं योगिनीहृदये 'कर्णात्कर्णोपदेशेन संप्राप्तमवनीतल' इति ॥ १८९ ॥

कुलोत्तीर्णा भगाराध्या माया मधुमती मही ।

गणाध्या गुरुराध्या कोमलाङ्गी गुरुप्रिया ॥ १९० ॥

कुलोत्तीर्णेति—रहस्यत्वमेव चतुर्भिराह । कुलमिन्द्रियसमूहमुत्तीर्णा अतिक्रान्ता । तैरगम्यत्वात् ।

भगेति—भगे सवितृमण्डले आराध्योपास्या । सवितृमण्डलस्य रहस्योपास्त्य-धिकरणत्वात् । भगेन एकारेण वाराध्या 'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मक' मिति वचनात् ।

मायेति—प्रसिद्धतरस्याप्यप्रकटीकरणान्कूला शक्तिर्माया । देवीपुराणे तु—

विचित्रकार्यकरणा अचिन्तितफलप्रदा ।

स्वप्नेन्द्रजालवश्लोके माया तेन प्रकीर्तिता ॥

इत्युक्तम् । इदमेव च विस्तरेणोक्तं बराहपुराणे पृथिवीं प्रति विष्णुवाक्यम्—

पर्जन्यो वर्षते तत्र जलपूरश्च जायते ।

दिशो निर्जलतां यान्ति सैषा माया मम प्रिये ॥

सोमोऽपक्षीयते पक्षे पक्षे चापि विवर्धते ।

अमायां दृश्यते नैव मायेयं मम सुन्दरि ॥

इत्यारभ्य

मम मायाबलं ह्येतद्येन तिष्ठाम्यहं जले ।

प्रजापतिं च रुद्रं च सृजामि च हरामि च ॥

इत्यन्तैः सप्तत्रिंशता श्लोकैर्विचित्रकार्यकर्तृत्वं स्वावच्छेदिकाया मायाया एवेति प्रति-पादितम् । तादृशकार्यमेव च मायापदशक्यतावच्छेदकम् । भक्तितन्त्रे तु 'तच्छक्ति-र्माया जडसामान्या' दिति सूत्रे भगवतः शक्तिरेव मायेत्युक्तम् ।

मधुमतीति—मधु मद्यं पुष्परसः क्षीरं वा पूजनादिसमये तद्गती । 'महृत्यं वा एतद्देवतायै रूपं यन्मध्वि' ति ध्रुतेः । यद्वा 'आदिस्यो वै देवमध्वि' ति श्रुतौ विहितमधुमत्याख्यविद्याविशेषरूपा । अथवा योगशास्त्रे चतुर्विधयोगिन उक्तास्तेषु चतुर्थो गतिक्रान्त्यभाव इत्युच्यते । स च पूर्वोभ्य उत्तमस्तस्यापि सप्त भूमिका अतिक्रमणीयाः सन्ति । तासु चरमा भूमिका मधुमतीत्युच्यते तद्रूपेत्यर्थः । तादृश-भूमिकायामुत्पन्नस्यैव ज्ञानस्य तारकत्वात्संसारतारिकेति यावत् । तदिदं 'तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानमि' ति योगसूत्रभाष्यादिषु स्पष्टम् । नदीविशेषरूपा वा ।

महीति—ईदृशरहस्यरूपापि पृथ्वीवदतिप्रकटेत्याह । मही मह्याख्यनदीविशेषरूपा वा । देवीपुराणे तु 'महद्दध्याप्य स्थिता सर्वं महीति प्रकृतिर्मते' त्युक्तम् ।

गणेति—गणस्य प्रमथादेर्गजाननस्य वाम्बा ।

गुह्येति—गुह्यकंदेवविशेषैरज्ञातरहस्यस्थले वा आराध्या ।

कोमलेति—कोमलानि सूकुमाराण्यङ्गानि यस्याः ।

गुरुप्रियेति—गुरुः प्रियो यस्याः । गुरुपत्न्यभिन्ना वा । जगद्गुरोः शिवस्य पत्नी वा ॥ १९० ॥

स्वतन्त्रा सर्वतन्त्रेशी दक्षिणामूर्तिरूपिणी ।

सनकाविसमाराध्या शिवज्ञानप्रदायिनी ॥ १९१ ॥

स्वतन्त्रेति — कारकपारतन्त्र्यमन्तरेणैव सर्वकर्तृत्वात्स्वतन्त्रा, स्वतन्त्र ख्यनित्यातन्त्ररूपा वा, स्वान्यात्मीयानि तन्त्राणि यस्या वा, शैबवंष्णवगाणपतादि-तन्त्रेष्वप्यस्या एव विभूतीनां प्रतिपादनादात्मीयत्वमिति भावः । स्व आत्मीयः स्वाधीनः परशिवस्तन्त्रा तदधीना वा । परस्परधीनेत्यर्थः । तदुक्तं कालिकापुराणे कामरूपक्षेत्रमाहात्म्ये—

नित्यं वसति तत्रापि पार्वत्या सह नर्मभिः ।

मध्ये देवीगृहं तत्र तदधीनस्तु शंकरः ॥

ईशान्यां नाटके शैले शंकरस्य सदाश्रयम् ।

नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्वती ॥

इति ।

सर्वतन्त्रेति—सर्वाणि चतुःषष्टिसंख्याकानि तन्त्राणीष्टे समर्थयति ।

दक्षिणामूर्तिरूपिणीति—शिवस्य दक्षिणाभिमुखी मूर्तिर्ब्रह्मानारायणादेरध्यापकत्वेन प्रसिद्धा । यस्या मन्त्रास्तन्त्रेषु प्रसिद्धाः संब रूपमस्याः ।

सनकेति—सनकसनन्दनादिभिः सभ्यगाराध्योवास्या । अत एव तेषां गुरु-
परम्परायां गणना । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—

स्वमेवानादिरस्त्रिणा कार्यकारणरूपिणी ।
त्वाग्नेव हि विचिन्वन्ति योगिनः सनकादयः ॥

इति ।

शिवज्ञानेति—शिवविषयकं ज्ञानं प्रकर्षेण दत्ते । तदुक्तं चासिष्ठमहाराभायणे—

स्पन्देन लभ्यते वायुर्वह्निरीण्येन लभ्यते ।
चिन्मात्रममलं शान्तं शिव इत्युदितं तु यत् ॥
यत्स्पन्दमयशक्तर्षेव लक्ष्यते नान्यथा किल ।

इति । शिवो ज्ञानप्रदायी यस्या वा । अत एव बराहपुराणे त्रिमूर्ति प्रकृत्य 'एता-
स्तिस्रोऽपि सिद्धयन्ति यो रुद्रं वेत्ति तत्त्वतः' इति ॥ १९१ ॥

चित्कलानन्दकलिका प्रेमरूपा प्रियंकरी ।
नामपारायणप्रीता नन्विद्विष्टा नटेश्वरी ॥ १९२ ॥

चित्कलेति—चिदेव कला सच्चिदानन्दात्मनो ब्रह्मण एकदेश इव यस्यां सा ।
यद्वा अन्तःकरणोपाधिकं चैतन्यं निरुपाधिकायाश्चित्त एकदेश इति । 'मर्मवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति स्मृतेः । पद्मपुराणेऽपि देवीमूर्तिगणनप्रकरणे
'चित्तेषु चित्कला नाम शक्तिः सर्वंशरीरिणा' मिति ।

आनन्देति—एवमेवानन्द एव कलकदेश इव यस्याः । 'शेषाद्विभाषे' ति
कप्प्रत्ययः । जीववदानन्दकदेशरूपा वा । स्वार्थे कः । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्ती' ति ध्रुतेः । आनन्दमयः कोरको वा । 'कलिका कोरकः
पुमा' निति कौशः ।

प्रेमरूपेति—प्रेम स्नेहो भक्तरेव स्वरूपं यस्याः । आयुर्धृतमिति श्वद्रूपाभि-
व्यक्तिजनकेऽपि रूपपदप्रयोगः ।

प्रियेति—प्रियं करोतीति प्रियंकरी ।

नामपारायणेति—अआइइत्यारभ्य क्षणा इत्यन्तानि भगवत्या नामानि ।
अकार एकः ककारादयः पञ्चत्रिंशच्चेत्येवं षट्त्रिंशदक्षराणि षट्त्रिंशद्वर्षरूपाणि
तेष्वेकैकस्य षोडशभिः स्वरंयोगे क्रमेण तावन्तो मासाः । तेन षट्सप्तत्युत्तराणि
पञ्चशतानि वर्णानि भवन्ति । एतानि प्रथमाक्षराणि । एष्वेकैकं प्रथमं कृत्वा

द्वितीयवर्णस्थाने षट्त्रिंशत् क्रमेण निक्षिपेत् । अन्ते च आर्द्ध इति पल्लवं योजयेत् । ततश्च विंशतिसहस्राणि सप्तशतानि षट्त्रिंशच्च नामानि भवन्ति । तदुक्तं—

आर्द्धपल्लवितः परस्परयुतैर्द्वित्रिक्रमाद्यक्षरः
कादिक्शान्तगतैः स्वरादिभिरथ क्षान्तैश्चतैः सस्वरैः ।
नामानि त्रिपुरे भवन्ति खलु यान्यत्यन्तगोप्यानि ते
तेभ्यो भैरवपतिं विंशतिसहस्रेभ्यः परेभ्यो नमः ॥

इति । देवीभागवतेऽपि तृतीयस्कन्धे—

अकारादिककारान्तैः स्वरैर्वर्णैस्तु योजितैः ।
असंख्येयानि नामानि भवन्ति रघुनन्दन ॥

इति । तेषां च पारायणं पञ्चधोक्तं काव्यमते 'दिनतो वारतः पक्षाम्मासात्षट्-
त्रिंशता दिनै' रित्यादिना । तदिदं नामपारायणाख्यं कर्म । सहस्रनामपाठेषु च
तथा । योगरूढ्या पूर्वस्येव योगिकवृत्त्या परस्याप्युपस्थितेः । ताम्यां प्रीता ।

मामर्चयतु वा मा वा विद्यां जपतु वा नवा ।
कीर्तयेन्नामसाहस्रमिदं मत्प्रीतये सदा ॥

इति वचनात् ।

नन्दिविद्येति—नन्दिनो नन्दिकेश्वरस्य विद्या तदुपासितविद्या ।

नटेश्वरीति—नटेश्वरस्य चिदम्बरनटस्येयं तदनुकारिणी । यदाहुरभियुक्ताः—

जङ्घाकाण्डोऽनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवोद्दृष्टपादो भवान्याः ॥

इति ॥ १९२ ॥

मिथ्याजगदधिष्ठाना मुक्तिदा मुक्तिरूपिणी ।

लास्यप्रिया लयकरी लज्जा रूभादिवन्विता ॥ १९३ ॥

मिथ्येति—मिथ्यारूपस्य जगतोऽधिष्ठानं भानाधिकरणं रजतस्येव शुक्तिः ।
'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं पारमार्थतः' । 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतेः ।
'सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्ति सनानन'मिति देवीभागवतात् । 'यत्र त्रिसर्गो
मृषे'ति विष्णुभागवताच्च । गुणत्रयापचयविवक्षया स्त्रीलिङ्गम् । यद्वा अधिष्ठा-
शब्द एवाधिष्ठानपरः । ततश्च जगदधिष्ठानरूपं बह्वीव अनः प्राणो यस्या इति

विग्रहः । यद्वा अविष्टानखण्डो मत्पर्याप्तप्रत्ययेनाधेवपरः । तेन मिथ्याजगदधि-
ष्ठानमधिष्ठितं यस्मा इति विग्रहः । वस्तुतस्तु जगतो ब्रह्मपरिणामकत्वं स्वीकुर्वतां
तान्त्रिकाणां मते जगतः सत्यत्वमेव मृदघटयोरेव ब्रह्मजगतोरत्यन्ताभेदेन ब्रह्मणः
सत्यत्वेन जगतोऽपि सत्यत्वावश्यभावात् भेदमात्रस्य मिथ्यात्वस्वीकारेणाद्वैतश्रुती-
नामखिलानां निर्वाहः । भेदस्य मिथ्यात्वादेव भेदघटिताधाराधेयभावसंबन्धोऽपि
मिथ्यैव । तावन्मात्रेणैवाविरोधे सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वकल्पनं तु वेदान्तिनामनर्थ-
कमेवेति शांभवानन्दकल्पलतायां विस्तरः । ततश्च मिथ्याभूतं जगतोऽधिष्ठानं भेद-
घटितसंबन्धेनावस्थितिर्यस्यामिति विग्रहात्स्त्रीलिङ्गतोपपत्तिः ॥

अथ परिभाषामण्डले त्रिचत्वारिंशन्नामानि विभजते ।

गोः शंभे विरते चतुरङ्घ्रितनुद्विदचदुर्बलं नेतुः ।

द्विमं यङ्गामाता रजश्चतुर्भावजलमवाङ्गारवः ॥ २७ ॥

अत्र नकाराभ्यां दशाक्षरे नामनी ॥ २७ ॥

मुक्तिदेति—मोक्षं ददातीति मुक्तिदा । तथाच श्रीकूर्मपुराणे—

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्पार्वती परमेश्वरीम् ।

आश्रयेत्सर्वभूतानामात्मभूतां शिवात्मिकाम् ॥

इति । शिवपुराणेऽपि—

नामानि ये महेशस्य गृणन्त्यजानतोऽपि वा ।

तेषामपि शिवो मुक्तिं ददाति किमतः परम् ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

येऽर्चयन्ति परां शक्तिं विधिनाऽविधिनापि वा ।

न ते संसारिणो नूनं मुक्ता एव न संशयः ॥

इति ।

मुक्तोति—मुक्तिरेव रूपमस्याः । अविद्यानिवृत्तेर्धर्मरूपत्वे पञ्चमप्रकाररूपत्वे
वा परमपुरुषार्थत्वानापत्या नदुपलक्षितस्वात्मानन्दस्यैव मोक्षताया वक्तव्यत्वात् ।
उक्तं च सौरसंहितायां चतुर्दशेऽध्याये—

अथ मुक्तेः स्वरूपं ते प्रवक्ष्यामि समासतः ।

यज्ज्ञानेन परा मुक्तिः सिद्धयस्यखिलदेहिनाम् ॥

इत्युपक्रम्य, ज्ञानस्य तत्र कारकहेतुतां 'ज्ञानं न कारकं विद्वद्बोधकं खलु केवल'
मित्यादिना निरस्य, 'कार्यद्रव्यतया नैव स्थिता भवितुमर्हती' त्यादिना मुक्तेर्द्रव्य-
गुणकर्मसामान्याद्यात्मतामपि निरस्य, 'अतः साक्षात्परा मुक्तिः स्वात्मभूतैव केवल'-
मित्यादिना सिद्धास्तं संबोध—

तस्मादात्मस्वरूपैव परामुक्तिरविद्यया ।
तिरोभूता विशुद्धस्य विद्यया व्यज्यतेऽनघा ॥

इत्युपसंहारात् ।

लास्येति—लास्यं नर्तनं प्रियं यस्याः ।

लयकरोति—लयश्चित्तावस्थाविशेषः । 'दशध्यानसमो लय' इति वचनात् ।
तालैर्नृत्यगीतयोः समकालपरिच्छेदो वा लयस्तस्य करो कर्त्री ।

लज्जति—लज्जा 'या देवी सर्वभूतेषु लज्जारूपेण संस्थिते' ति स्मरणात् ।
हृत्लेखाबीजस्वरूपा वा ।

रम्भेति—रम्भोर्वश्यादिभिरप्सरोर्भर्वन्दिता ॥ १९३ ॥

भवदावमुधावृष्टिः पापारण्यदवानला ।

दौर्भाग्यतूलवान्तुला जराध्वान्तरविप्रभा ॥ १९४ ॥

भवेति—भवः संसार एव दावो वनवह्निस्तस्य शामकत्वात्सुधावृष्टिः
पीयूषवर्षमिव । भवः संसार एव दावोऽरण्यम् । 'दवदावौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः ।
तस्य पुद्गलानुपुद्गतयोज्जीवनात्पीयूषवृष्टीरिवेति वा । भवं परशिवं दत्ते वमु रत्नं
धनं च धत्ते एतादृशी वृष्टिरिति त्रिपदं नाम वा । भोगमोक्षप्रदेति यावत् । उक्तं च
रुद्रयामले मङ्गलराजस्तवे—

यत्रास्ति भोगो न तु तत्र मोक्षो

यत्रास्ति मोक्षो न तु तत्र भोगः ।

श्रीसुन्दरीसाधकपुंगवानां

भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ॥

इति ।

पापेति—पापान्येवारण्यानि दुःखजनकत्वात्तेषां दवानल इव नाशकत्वात् ।
पापारण्यानां दवानलो यस्या नाम सेति वा । तदुक्तं बह्मरारवीये—

गङ्गायाः परमं नाम पापारण्यदवानलः ।

भवध्याधिहरी गङ्गा तस्मात्सेव्या प्रथमतः ॥

इति । यद्वा पापारण्यानां ये दवाः दावाग्नयो नाशनोपायभूता उपास्त्यादयस्तेषां
अनान् प्राणान् लाति आदत्ते ताञ्जीवयतीति यावत् । पापापहानि कर्माणि प्रथय-
तीत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—

कृतस्याखिलपापस्य जानतोऽजानतोऽपि वा ।

प्रायश्चित्तं परं प्राक्तं पराशक्तेः पद्ममृतिः ॥

इति । तत्रैवाध्यायान्तरे --

इदं च श्रुणु देवेन्द्र रहस्यं परमं महत् ।

सर्वेषामेव पापानां योगपथेन नाशनम् ॥

भक्तिश्रद्धायमायुक्तः स्नात्वान्नर्जलसंस्थितः ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेत्पञ्चदशाक्षरीम् ॥

आराध्य परमां जक्ति मृच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

इत्यादि ।

दीर्भाग्येति—दीर्भाग्यमेव तूलं कार्पासस्तस्य वातूल इव वात्येव दूरं निरासिकेति यावत् । 'वातूलः पुंनि वात्याया' मित्यमरः । यद्वा दीर्भाग्यं तूल येषां ते दीर्भाग्यतूलाः दीर्भाग्यस्य तूलम्येव अनारामका धर्मविशेषाः । अत एव ते धर्मा एव वातूले गौण्यावृत्त्या तेन दीर्भाग्यतूलः वातूला यस्याः सकाशात्सेति विग्रहः । दीर्भाग्यनिरासकानि कर्माणि यस्याः सकाशादुद्भवन्ति, यस्याः संबन्धानि वा सेति यावत् ।

जरेति—जरैव ध्वान्नमन्धकारस्तस्य नाशकत्वाद्भवेः प्रभेव ॥ १९४ ॥

भाग्याब्धिचन्द्रिका भक्तचित्तकेकधनाधना ।

रोगपर्वतदम्भोलिमृत्युवारुकुठारिषा ॥ १९५ ॥

भाष्येति—भगवत्प्रशङ्गस्याब्धेरुल्लासकत्वाच्चन्द्रिका कीमुदीव ।

भक्तचित्तेति—भक्तानां चित्तान्येव केकिनो मयूरास्तेषामुल्लासकत्वाद्घना मेघस्वरूपा । यद्वा घनपदेनेव मेघा उच्यन्ते । देवीकृतानि चरित्राण्येव भक्तचित्तकेकिघनरूपाणीनि गौण्या तेन पदेन चरित्राणि कथ्यन्ते । भक्तचित्तकेकिघनैरासमन्ताद्घना निरन्तरेत्यर्थः ।

रोगेति—रोगा एव पर्वताः स्थूलत्वात्तेषां दम्भोलिर्वज्र इव 'भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि' इति श्रुतेः पुलिङ्ग एवायं शब्दः । तेन रोगपर्वतदम्भोलये नम इत्येव प्रयागो न पाक्षिको दम्भोल्यै नम इति । यद्वा 'दत्तकोटिः स्वकः शंभो दम्भोलिरशनिद्वयो' रित्यग्निपुराणे दम्भोलिपदस्य शवपदेनेवाशानिपदेनापि साहचर्यात्स्त्रीलिङ्गात्पि सुवचा । 'कां विधि समुपस्कृत्ये'ति मोक्षधर्मीयप्रयोगनिर्वाहाय तट्टीकाकाराणां 'भाग्यं स्त्री नियतिविधि' रित्यत्र नियतिपदसाहचर्यमात्रवशेन पुलिङ्गत्वेन प्रसिद्धस्यापि विधिपदस्य स्त्रीलिङ्गतेति व्याख्यानदर्शनात् । एतत्पक्षं पाक्षिको दम्भोल्यै नम इति प्रयोगः संगच्छते ।

मृत्युदाहकुठारिकेति—पूर्वमशक्तिरसिद्धितुष्टिभेदभिन्ना अष्टाविंशतिर्वधा उक्ताः
ते मृत्युदाहरूपदेशोच्यन्ते । दारुपदस्योक्तपरिभाषायामष्टाविंशतिसंख्यापरत्वात् ।
श्लेषेण काष्ठान्यपि कथ्यन्ते । तेषां छेदकत्वात्कुठारेव स्वार्थे कः । 'द्वयोः कुठार'
इति कोशः । 'मृत्युर्यस्योपसेचन'मित्थं श्रुतेः । अष्टसु नामसु रूपकालंकारः
॥ १९५ ॥

महेश्वरी महाकाली महाग्रामा महाशना ।

अपर्णा चण्डिका चण्डमण्डासुरनिषूदनी ॥ १९६ ॥

महेश्वरीति—महती च शेश्वरी च माहेश्वरीति पूर्वं व्याख्यातं नाम । अनयो-
ह्रस्वदीर्घादिमत्त्वाभ्यां न पीनकृतचम् ।

महाकालीति—महती च सा काली च । कालयतीति काली । कालने महत्त्वं
तु मृत्योरपि कालनात् । तथाच कालिदासः—

एतदम्ब माददं तु नेति नः शङ्कया हृदि विकललक्षणः ।

यो यमः स खलु कान्यते त्वया भूतमंगमनकेनिकोविदः ॥

इति । उज्जयिनीपीठाधीशमहाकालस्य स्त्रीति वा ।

महाग्रासेति—महान्निर्मितो ग्रासः कवनो यस्याः । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं
चोभे भवत ओदन इति श्रुतेः ।

महाशनेति—महच्चराचरकमेकत्वादजनं यस्याः । अत्र तृतीयो वर्णस्तालव्य-
पूर्वं तदन्त्यतृतीयकं नाम व्याख्यातमिति न पीनकृतचम् ।

अपर्णेति—अपगतमृणं यस्याः साऽपर्णा । तदुक्तमस्माभिर्देवीस्तवे—

ऋणमिष्टमदत्तवैव त्वन्नाम जपतो मम ।

शिवे कथमपर्णेति हृदिभारयाते न ते ॥

इति । पर्णा पतनमिति नैरुक्तात्पतनरक्षितेति वा । पर्णमप्यदनीयत्वेन न विद्यते
यस्तास्तपस्यन्त्या इति वा । तदुक्तं कालिकापुराणे—

आहारे त्यक्तपर्णाभूद्यस्माद्धिमवतः सुता ।

तेन देवैरपर्णेति कथिता पृथिवीतले ॥

इति । ब्रह्मपुराणेऽपि 'अपर्णा तु निराहारा तां माता प्रत्यभापते' त्यत्र प्रथम-
चरणेनेयमेव व्युत्पत्तिर्ध्वानता ।

चण्डिकेति—'चण्डि कोपे' । अभक्तेषु कोपनत्वाच्चण्डिका । देवीभागवते
'चण्डिका सप्तवर्षा स्या' इति कन्याविशेषस्य नामोक्तम् ।

चण्डमुण्डेति—चण्डश्च मुण्डश्च तावमुरो निषूदयतीति तथा । तेन चामुण्डाख्यं नामास्या एवेति सूचितम् । उक्तं च मार्कण्डेयपुराणे—

यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता ।
चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि ॥

इति । वराहपुराणे तु—

देवी च त्रिशिखेनाजौ तं रुहं समताडयत् ।
तया तु ताडिते तस्य दैत्यस्य शुभलोचने ॥
चर्ममुण्डे उभे सम्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ।
रुरोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्ममुण्डेक्षणाद्यतः ॥
अपहृत्याचरद्देवी चामुण्डा तेन साभवत् ।

इत्युक्तम् । 'कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा च चर्चिके'ति कोशाच्चर्ममुण्डेत्यापि देवीविशेषस्य नाम दृश्यते । तेन वाराहे 'चर्ममुण्डेति साभवदि'त्येव पाठः स्यादित्यनुमीयत इत्यन्यदेतत् ।

चण्डानि प्रचण्डानि अत्यन्तकोपनचिह्नभूतनेत्रशोणिमादिवन्ति वा मुण्डानि येषामसुराणां तान्निषूदनीति वा । हन्यमानानां तादृशमुण्डवत्त्वविशेषणस्वारस्येन तादृशमुण्डमालाधरेति कालिकारूपध्वनिः ॥ १९६ ॥

क्षराक्षरात्मिका सर्वलोकेशी विश्वधारिणी ।

त्रिवर्गवात्री सुभगा त्र्यम्बका त्रिगुणात्मिका ॥ १९७ ॥

क्षरेति—क्षराप्यनियतसंख्यान्यक्षराणि वर्णा आत्मा स्वरूपं यस्याः । एका'नेकाक्षराकृतिरित्यर्थः । उक्तं च वराहपुराणे—

एकाक्षरेति विख्याता सर्वाक्षरमयी शुभा ।
संव विश्वेश्वरी देवी संव क्वाप्यमिताक्षरा ॥

इति । यद्वा 'क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' । तदुभयमात्मा स्वरूपं यस्याः । 'सदसत्क्षरमक्षर'मिति महाभारते । विष्णुभागवतेपि—

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यानि ये विदुः ।
प्रथमं महतः स्रष्टा द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥
तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ।

इति ।

सर्वेति—सर्वेषां लोकनामीशी ईश्वरी ।

विश्वेति—विश्वं धारयतीति तथा ।

त्रिवर्गेति—त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः समूहः । ‘त्रिवर्गो धर्मकामार्थेश्चतुर्वर्गः समोक्षकै’ रित्यमरः । तस्य दात्री वितरणपरा ।

सुभगेति—पञ्चवत्सरा कन्या सुभगेत्युच्यते । कन्याप्रकरणे ‘सुभगा पञ्चवर्षा स्या’ दिति धौम्यवचनात् । तदभिन्ना । यद्वा श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नकीर्त्यादयो भगपदवाच्याः शोभना यस्यां सा ।

भगमेश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोनिषु ।

यशोवीर्यप्रयत्नच्छाश्रीर्धर्मरविमुक्तिषु ॥

इति विश्वः । शोभनो भगः सूर्यो यया वा । सौरकार्येषु सर्वेषु तदन्तस्थिताया अस्याः शक्तेरेव निमित्तत्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे द्वितीयेशे ‘सर्वा शक्तिः परा विष्णोर्ऋग्यजुःसामसंज्ञिता । सैषा त्रयी तपत्यंहो जगतश्च हिनस्ति या । मासि मासि रविर्यत्र तत्र तत्र हि सा परा । त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै । ऋचस्तपन्ति पूर्वार्द्धे मध्याह्ने तु यजूषि वै । बृहद्रथन्तरादीनि सामान्यतः क्षये रवौ । मूर्तिरेषा त्रयी विष्णोर्ऋग्यजुःसामसंज्ञिता । विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति या । न केवलं रवौ शक्तिर्वैष्णवी सा त्रयीमयी । ब्रह्माथ पुरुषो हृद्रस्त्रयमेतत्त्रयीमयम् । नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक् । विष्णुविष्णोः पृथक् तस्य गणः सप्तमयोऽप्ययम् । स्तम्भस्थदर्पणस्येव योऽयमासन्नतां गतः । छायादर्शनसंयोगं स तं प्राप्नोत्यथात्मनः । एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज । मासानुमासं भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थित’ मिति । देवा ऋषयो गन्धर्वा अप्सरसो यक्षाः सर्पा राक्षसाश्चेति सप्तमयो गणः प्रतिमासं भिद्यमानस्य सूर्यस्योपकरणभूतत्वाद्भिद्यते । शक्तिस्तु प्रधानत्वात् भिद्यत इति समुदायार्थः । यद्वा लोकत्रयान्तर्गतं सौभाग्यं चरगतमचरगतं वा अस्या एव रूपमिति सुभगा । अचरगतं तु पद्मपुराणे—

इक्षवस्तहराजं च निष्पावा जीरधान्यके ।

विकारवच्च गोक्षीरं कुमुभं कुमुमं तथा ॥

लवणं चेति सौभाग्याष्टकं स्थावरमुच्यत ॥

इति । चरास्तु सुवासिन्यः प्रसिद्धा एव । पाप एवोक्तं—

त्रिविष्टपसौभाग्यमयी भुक्तिमुक्तिप्रदामुमाम् ।
आराध्य सुभगां भक्त्या नारीं वा किं न विन्दती ॥

इति । अत्र पूर्वं विशेषणद्वयं सुभगापदस्य निरुक्तिमपि ध्वनयति ।

त्र्यम्बकेति—त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्याः । तदुक्तं देवीपुराणे निर्वचना-
ध्याये—

सोममूर्यानलास्त्रीणि यन्नेत्राण्यम्बकानि सा ।
तेन देवी त्र्यम्बकेति मुनिभिः परिकीर्तिता ।

इति । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये' त्युपान्त्य इकारो न भवति आपः सुपः परत्वात् ।
त्रयाणां ब्रह्मविष्णुः श्चाणामम्बिका माता वा 'अभापितपूर्वस्काच्चे' तीत्वाभावः ।

त्रिगुणेति—अत एवाह त्रिगुणात्मिका सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयसाम्यविग्रहा
॥ १९७ ॥

स्वर्गापवर्गदा शुद्धा जपापुष्पनिभाकृतिः ।
ओजोवती ह्युतिधरा यज्ञरूपा प्रियव्रता ॥ १९८ ॥

स्वर्गेति—यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

इति श्रुतिप्रसिद्धं क्षयिष्णु सुखं वर्गः^१ । नित्यं तु सुखमपवर्गः ; तदुभयं दत्ते ।

शुद्धेति—शुद्धा आविष्टकमालिन्यशून्या ।

जपापुष्पेति—जपापुष्पनिभा ओण्ड्रपुष्पेण^२ तुल्या आकृतिः स्वरूपं यस्याः ।
'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपी'ति विश्वः । अत्राकारप्रश्लेषेणाऽजपेति-
पृथक् पदं स्वीकृत्य धराधरसुतेत्येकं पदमित्यपि सुवचम् । तत्र अजपामन्त्रविशेष-
रूपा । तन्निर्वचनं च दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

त्रिना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिःकृन्तना ॥

इति ।

पुष्पं त्रिकाम आर्तदे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्रहृद्यपा ॥

इति हैमकोशः । तत्तुल्याकृतिर्यस्या इत्यर्थः ।

ओजोवतीति—'ओजोऽष्टमो धातु' रिति वेदभाष्ये । इन्द्रियसामर्थ्यमित्यन्ये ।

ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः ।

ओजो बले च दीप्ती च ॥

इति तु विश्वः । तान्यस्यां सन्तीत्योजोवती ।

द्युतिधरेति—धरतीति धरा पचाद्यच् । द्युतेः कान्तेर्धरा ।

यज्ञरूपेति—'यज्ञो वै विष्णु' रिति श्रुतेः तदभिन्ना देवी यज्ञरूपा । यज्ञा एव वा रूपमस्याः । तदुक्तं हरिवंशपद्मपुराणयोरीश्वरं प्रक्रम्य—

वेदपादो यूपदंष्ट्रः ऋतुहस्तश्चितीमुखः ।
 अग्निजिह्वो धर्मरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥
 अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदान्तश्रुतिभूषणः ।
 स्रुवतुण्डश्चाज्यनासः सामघोषस्वनी महान् ॥
 धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमविक्रममसत्क्रियः ।
 प्रायश्चित्तनखो धीरः पशुजानुमंहाभुजः ॥
 ओद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गः फलबीजमहीपधिः ।
 वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिक्विकृतः मोमशोणितः ॥
 वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हृव्यकव्यातिवेगवान् ।
 प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरर्चितः ।
 दक्षिणाहृदयो योगी महामन्त्रमयो महान् ।
 उपाकर्मोऽष्टचिबुकः प्रगर्गवित्तभूषणः ॥
 नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिपदासनः ।
 छायापत्नोसहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥

इति । यद्वा

इन्द्रियद्वारसंगृह्यैर्गन्धाद्यैरात्मदेवताम् ।

स्वभावेन समाराध्य जातुः सोऽयं महामखः ॥

इति मुख्याम्नायरहस्योक्तयज्ञाभिन्ना ।

प्रियव्रतेति—प्रियाणि व्रतान्यविशेषात्सर्वदेवताविषयकाणि यस्याः । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे—

देवं देवीं च वोद्दिश्य यत्करोति व्रतं नरः ।

तत्सर्वं शिवयोस्तुष्ट्यै जगज्जननशीलयोः ॥

न भेदस्तत्र मन्तव्यः शिवशक्तिमयं जगत् ।

इति । प्रियव्रताख्यराजस्वरूपा वा ॥ १९४ ॥

दुराराध्या दुराधर्षा पाटलीकुसुमप्रिया ।

महती मेहनिलया मन्दारकुसुमप्रिया ॥ १९९ ॥

दुराराधयेति—चपलेन्द्रियाणां दुःखेनाराधितुं अशक्या । अशक्येत्येव पयंवसानम् ।

दुराधर्षेति—तदुक्तं 'तरलकरणानाममुलभे'ति । दुःखरूप आधर्षः स्वायत्तीकरणं यस्याः ।

पाटलीति—श्वेतरक्तवर्णं पाटलीनामकं कुसुमं प्रियं यस्याः । उक्तं च पाद्ये 'श्रीवृक्षे शंकरो देवः पाटलायां तु पार्वती'ति ।

महतीति—परममहत्परिमाणत्वात् । 'महती महान्कस्मान्मानेनान्याञ्जहतीति शाकपूणिर्महनीयो भवतीतिवे'ति तु यास्कनिरुक्तिः । नारदमृनेवीणाविशेषोपि महती तत्स्वरूपा वा ।

मेहनिलयेति—मेरुरेव निलयो यस्याः । तन्त्रराजेऽष्टाविशे पटले 'अथ षोडशानित्यानां लोकात्मत्वं ब्रह्मि ते'इत्युपक्रम्य ससागरद्वीपां भुवं वर्णयित्वाक्तम्—

मध्यस्थमेरी ललिता सदैवास्ते महाद्युतिः ।

तस्यामितो जलाब्ध्यन्तः शेषास्ताः स्युश्चतुर्दश ॥

तद्वहिः परमे व्योम्नि त्वन्ते चित्रा तु संस्थिता ।

इत्यादिना बहवो विशेषा उक्तास्ते गुरुमुखादेवावगन्तव्याः । यद्वा । चक्रराजस्य त्रयः प्रस्ताराः भूमिकैलासमेरुभेदात् । तत्र वशिण्याद्यष्टकेन सह भेदभावना भूप्रस्तारः । मातृकाक्षरैश्चेत्कैलासप्रस्तारः । षोडशभिर्नित्याभिश्चेन्मेरुप्रस्तारः । मेरुनित्यतादात्म्यभावनैव निलयो यस्या इत्यर्थः । भावनाप्रकारश्च सनत्कुमारसन्तानवसिष्ठसंहितासु तिसृषु त्रिविधः क्रमेण प्रतिपादितः ॥ अथवा

भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णध्वमादनी (?) ।

अर्धचन्द्रश्च बिन्दुश्च नवार्णो मेरुश्चयत ॥

इति । ज्ञानार्णवे उद्धृतो नवाक्षरो मन्त्रो मेरुपदवाच्यः सएव निलयः सर्वमन्त्रोद्भूतस्थानं यस्याः । तदप्युक्तं महात्रिपुरसुन्दर्या 'मन्त्रा मेरुसमुद्भवा' इत्यादि ।

मन्दारेति—मन्दारो देवतरुः श्वेताको वा तस्य कुसुमं प्रियं यस्याः ॥ १९९ ॥

वीराराध्या विराड् रूपा विरजा विवतोमुखी ।
प्रत्यग्रूपा पराकाशा प्राणदा प्राणरूपिणी ॥ २०० ॥

वीराराध्येति—अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमः प्रतियोगिनः ।
पराक्रमं परो भुङ्क्ते स्वात्मानमशिवापहम् ॥

इत्यादिनोक्तलक्षणा वीरास्तीराराध्या ।

विराड् रूपाति —विराजो लक्षणं पूर्वमुक्तं तद्रूपा ॥

अथ परिभाषायामष्टचत्वारिंशद्गामानि विभजते ।

गुणभावे गीर्णेद्विदशतुर्ह्रस्वा^१ विभृगणे भवाङ्गमखे ।

वरगुणश्चतुर्विभाजां खलमदभावान्तरङ्गखिलविभवाः ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ।

विराजति — विगतं रजः पापं यस्याः । विरजसे नम इति प्रयोगः ।
उत्कलदेशस्थविराजाख्यक्षेत्राधिष्ठात्रीयम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

विरजे विरजा माता ब्रह्मणा संप्रतिष्ठिता ।

यस्याः संदर्शनात्मर्थः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इति । ज्योतिरुदकं लोकाश्च रजःपरेनोच्यन्त इति तु नैरुक्ताः ।

विश्वत इति — विश्वतः सर्वावच्छदेन मुखं यस्याः । 'विश्वतश्चक्षुरुत
विश्वतोमुख' इति श्रुतेः । यत्रैवोपासकैर्घ्येयत्वेन रूपं कल्प्यते तत्रैवाविर्भवतीत्याश-
येन 'सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुख' मित्यादि वचनानि पारमार्थिकरूपा-
भिप्रायेण अपाणिपादो जवनो ग्रहीते' त्यादीनीत्यविरोधः ।

प्रत्यगिति—प्रतिकूलमञ्चतीति प्रत्यक् तादृश रूपं यस्याः । इन्द्रियाणां
विषयोन्मुखत्वं बहिर्मुखत्वं पराङ्मुखत्वं चेत्युच्यते । तत्परित्यागेनान्तरात्मोन्मुखत्व-
मन्तर्मुखत्वं प्रत्यङ्मुखत्वं चोच्यते । अत एव श्रूयते 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयं-
भूस्त्स्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्' इति । प्रत्यगबलौघयमानस्वरूपेति यावत् ।

पराकाशेति—पर उत्कृष्टश्चासावाकाशश्च पराकाशः । निर्गुणत्वात्स्त्रीलिङ्गं
पराकाशा इति । परब्रह्मेत्यर्थः । 'आकाश इति होवाचाकाशो ह्येवैभ्यो ज्याया-
नाकाशः परायण' मिति छान्दोग्ये आकाशपदेन परब्रह्मैवोच्यते न भूताकाश इति
'आकाशस्तल्लिङ्गा' इति ब्रह्मसूत्रे निर्णयात् । कौर्मैपि 'यस्य सा परमा देवी
शक्तिराकाशमस्थिते' ति ।

१. गुणभुवि गुणदेहाद्भव भववेहे

इत्थं हि सा जगतो योनिरैका सर्वात्मिका सर्वनियामिका च ।

माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा व्योमाभिधाना दिवि राजतीव ॥

इति च । अथवा 'परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते' त्यादिश्रुतिसिद्धं व्योम ब्रह्माण्डपिण्डाण्ड-
भेदेन द्विविधमपि पराकाशो ब्रह्म भिव्यक्तिस्थानं तद्रूपा । उक्तं च चिद्ब्रह्मरुद्र-
कायाम्—

हृत्क्रियात्मशशिभानुमध्यगः खे चरत्यनलदृष्टधाम यः ।

यत्तदूर्ध्वंशिखरं परं नभस्तत्र दशय शिवं त्वमम्बिके ॥

इति । स्वच्छन्दरां प्रहेपि—

द्वादशान्तं ललाटोर्ध्वं कपालोर्ध्वावसानकम् ।

द्व्यङ्गुलोर्ध्वं शिरोदेशात्परं व्योम प्रकीर्तितम् ॥

इति । यद्वा सप्तम्यः समुद्रम्यः परतर आकाशः पराकाशः तत्र ललिता षोडशे
वर्षेऽवस्थितासती तद्रूपेत्युपचयते । तदुक्तं कादिमते—

कृतादिवर्षादारभ्य प्रनिवर्षमिति स्थिताः ।

द्वितीयादिषु वर्षेषु क्रमात्ताः परिवृत्तिभिः ॥

षोडशेऽब्दे परे व्योम्नि ललिता सलिलाम्बुधौ ।

चित्रा च भवतीत्यं हि भजन्ते परिवतनम् ॥

इति । मेरुपर्वतः सप्तद्वीपाः सप्तसमुद्राः पराकाशश्चेति षोडशसु स्थानेषु कृतयुगस्य
प्रथमवर्षे ललिता कामेश्वरी भगमालिनीत्यादिक्रमेण चित्रान्ताः षोडश नित्या-
स्तिष्ठन्ति । द्वितीये तु वर्षे ललिता जम्बुद्वीपेऽवतरति । कामेश्वरी तु क्षाराम्बुधि
प्रयाति । तत्रत्या भगमालिनी तु ततोऽप्युत्तरं स्थानमाक्रमते । एवरीत्या पराकाशे
ज्वालामालिनी मेरी चित्रा तिष्ठति । तृतीये वर्षे क्षाराम्बुधौ ललितेत्यादिक्रमेणो-
त्तरोत्तरस्थानाक्रमणेन जम्बुद्वीपे चित्रा तिष्ठतीत्याद्युह्यमिति तदर्थः । यद्वा पराक-
शब्दः कृच्छ्रविशेषवाचकः संस्तपोमात्रोपलक्षकः तस्य आशा दिक् । तपोगम्यो मार्ग
इति यावत् । अथवा पराक्रमश्नाति । पराकादिजन्यफलभोक्त्रीत्यर्थः । परे उत्कृष्टे
अके पापदुःखे अश्नाति नाशयतीति वा । 'अकं पापे च दुःखे च' इति विश्वः ।
उपमाथर्कप्रतीकाशप्रतिस्पर्धपरकाशशब्दादनुपमेति वार्थः ।

प्राणदेति—प्राणान्वञ्चवृत्तिकानेकादेशान्द्रियाणि वा आदत्ते । प्राणान्यति
खण्डयतीति वा । 'प्राणोऽस्मि प्रजात्मा तं मामायुरमृतमुपाखे' इति कौषीतकि-
ब्राह्मणे प्राणपदस्य ब्रह्मपरतेति निर्णीत प्राणाधिकरणे ।

प्रणरूपिणीति—तेन प्राणरूपिणीत्यस्य ब्रह्मरूपेत्यर्थः । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म
खं ब्रह्म' इति श्रुतेश्च । 'प्रा पूरण' इति धातोनिष्ठातकारस्य 'संयोगादेरातोधातो-

र्यंभवत्' इति सूत्रेण नकारे पूर्णं ब्रह्मोत्थेवायः । 'पूर्णमदः पूर्णमिद' मित्यादिश्रुतेः ।
उक्तं च मनुस्मृतौ—

एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमन्ये परं प्राणमपरे च महेश्वरीम् ॥

इति । अथवा नित्यातन्त्रे तावत् 'अथ षोडशानित्यानां कालेन प्राणतोच्यत'
इत्यादिना श्वासाख्यं कालमारभ्यैव दिनमासादिक्लृप्तिरुक्ता । 'साधंद्वाविंशतिः
श्वासाः क्रमाद्द्वादशराशय' इत्यादिना च राशचन्द्रसूर्यादिकल्पना च श्वासमय्येवे-
त्यादिरूपा विलक्षणा प्रक्रिया दर्शिता । तद्वीत्या च ललितायाः प्राणात्मत्वमेव
फुटीभवतीति तद्रूपेत्यर्थः ॥ २०० ॥

मार्तण्डभैरवाराधया मन्त्रिणीन्यतराज्यधूः ।
त्रिपुरेशी जयत्सेना निस्त्रंगुण्या परापरा ॥ २०१ ॥

मार्तण्डेति—श्रीपुरे द्वाविंशत्रयोविंशयोः प्राकारयोर्मध्यभूम्यामस्ति मार्तण्ड-
भैरवो देवो देव्युपासकः । तुयाचोक्तं तद्वर्णनानसरे दुर्वासदेशिकेन्द्रेण—

चक्षुष्मतीप्रकाशनशक्तिच्छायाममारचितषेलिम् ।
माणिक्यमुकुटरम्यं मन्ये मार्तण्डभैरवं हृदय ॥

इति । मणिमल्लारख्यदैत्यहृत्नायाश्वाब्धः शिवो भुवमागतो मल्लारिपदवाच्यो
मार्तण्डभैरवपदेनापि व्यवह्रियत इति महाराष्ट्रेषु तन्त्रचिन्तामणिनामके तन्त्रे च
प्रसिद्धम् । तत्कृतदेव्याराधनापि मल्लारिमाहात्म्य एव प्रसिद्धा । यद्वा मार्तण्डः
सूर्यः । 'मृतेण्डे येन संजातो मार्तण्डस्तेन भास्कर' इति स्कान्दात् । शकन्धवा-
दित्वात्पररूपम् । 'तत्र जात' इति तद्धितः । भैरवो बट्टादिरनेकविधः । तत्र
सूर्याराध्यत्वं पद्यपुराणे—

देव्या रत्नमयीं मूर्तिं भक्त्या नित्यं दिवाकरः ।
पूजयित्वाप्तवान्दिव्यं सूर्यत्वं शुभमूत्तमम् ॥

इति । भैरवाराध्यत्वं तु कालिकापुराणे बहुशः प्रतिपादितम् । भोरूपां समूहो वा
भैरवम् । 'दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तो' रिद्धि देवीस्तुतिप्रकरणे मार्तण्डय-
पुराणात् । सर्वेषामेकशेषे तैराराधया । अथवा 'उद्यमो भैरव' इति शिवसूत्रे
प्रतिपादित उद्योगो भैरव इत्युच्यते । स एव मोहान्धकारनाशकत्वान्मार्तण्डः ।
तदुक्तम् 'मोहजयादनन्ताभोगात्सहजं विद्याजय' इति सूत्रे वार्तिककारैः—

मोहस्तमो निजाख्यातिस्तज्जायात्तत्पराभवात् ।
उद्यमार्कोत्थितोऽनन्तः संस्कारप्रशमावधिः ॥

आभोगो यस्य विस्तार ईदृशाद्दक्षितात्मनः ।

भवेत्महज्रविद्याया जयो लाभोऽस्य योगिनः ॥

इति । मार्तण्डतुल्येन भैरवेणोद्योगविशेषेणागध्या लभ्येत्यर्थः ।

मन्त्रिणीति - मन्त्रिणी इयामलाम्बा । राज्यापयोगिविचारवाचकमन्त्रशब्दा-
दिनिप्रत्यये नान्तत्वात् 'ङीप्' तस्यां न्यस्ता निक्षिप्ता राज्यधूः राज्यभारो यया ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे राज्यशामलां प्रक्रम्य—

ललितापरमेशान्या राज्यचर्चा तु यावती ।

शक्तीनामपि या चर्चा सर्वा तस्यां वशवद ॥

इति । अथवा मन्त्रोपासका मन्त्रिणः । मननत्राणधर्मवत्त्वान्निर्भलचित्तमेव वा
मन्त्रस्तद्वन्तो मन्त्रिणः । तान्नयति भगवन्वैक्यं प्रापयतीति मन्त्रिणी प्रयत्नविशेषः ।
तस्मिन्मन्त्रिण्यां न्यस्ता निवेशिता राज्यस्य स्वसाम्राज्यरूपस्यैक्यरहस्यस्य धूस्तज्जन-
कतावच्छेदको धर्मो यया । उपासकानां योगिनां च प्रयत्नविशेषेणैक्यतापितरपि
देव्यधीनेति फलितार्थः । तदिदमूक्तं 'चित्तं मन्त्रः' । 'प्रयत्नः साधकः' । विद्या-
शरीरस्फुरत्ता मन्त्ररहस्यं' इति त्रिभिः शिवसूत्रैः । उक्तं च भगवता कृष्णदासेन
'चेत्पतेऽन्नं परमं स्वात्मतत्त्वं त्रिमृश्यते। इति चित्तं स्फुरत्तात्मप्रामादादिविमर्शनम्
तदेव मन्यते गन्तमभेदेनान्तरैश्चम् । स्वस्वरूपमनेनेति मन्त्रस्तेनास्य देशिकैः ।
पूर्णाहन्तानुसंध्यात्मस्फूर्जन्मननधर्मतः । संसारक्षयकृत्त्राणधर्मतो रविरुच्यते। तन्मन्त्र-
देवतामर्शप्राप्ततत्सामरस्यभूः । आराधकस्य चित्तं च मन्त्रस्तद्धर्मयोगतः । अस्य
चोक्तस्य मन्त्रस्य मननत्राणधर्मिणः । उक्तमन्त्रानुसंधानावष्टम्भोद्यन्त्राणात्मकः ।
प्रयत्नोऽन्तःस्वसंरम्भः स एव खलु साधकः । यतो मन्त्रयितुर्मन्त्रो देवतैक्यसमप्रभः ।
ईदृक्साधकयुक्तेन योगिना प्रथमोदितम् । पूर्णाहन्तानुसंध्यात्म वीर्यं मन्त्रस्य लभ्यते।
विद्येति परमाद्वैतसंप्रवेदनरूपिणी । शरीरं यस्य भगवान् शब्दराशिः स उच्यते ।
तस्य सम्यक्समस्ताध्वपूर्णाहन्तास्वरूपिणी । स्फुरत्ता सैव मन्त्राणां मननत्राणधर्मि-
णाम् । गुप्तायंता जनानां तु रहस्यमिति कथ्यते' इति । क्षेमराजवृत्तावितोऽपि
विस्तरौ द्रष्टव्यः ।

त्रिपुरेशीति—सर्वाशापरिपूरकचक्राधीश्वर्यास्त्रिपुरेशीति नाम । तदभेदादि-
यमम्बापि तथोच्यते ।

जयस्तेनेति—जयन्ती भण्डासुरादिजयिनी तेना शक्तिसमूहो यस्याः । जय-
त्सेनाख्यराजविशेषस्वरूपा वा ।

निस्त्रंगुण्येति - निगंतं त्रैगुण्यं गुणत्रयवस्वं यस्याः ।

परापरेति—परशब्दोऽपरशब्दः परापराशब्दा वा यस्य वाचकस्तत्स्वरूपत्वात्परापरा । परोऽन्यः अपरस्तद्भिन्नत्वात्तद्वीयः । यद्वा पर उत्कृष्टः । अपरो निकृष्टः 'ब्रह्मदासा ब्रह्मदाशा ब्रह्मे मे रितवा उते' ति श्रुतिः । परो चैरी । अपरो मित्रम् । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय' इति स्मृतिः । परो दूरस्थः । अपरोऽन्तिकस्थः । 'दूरस्थं चान्तिके च तदि' ति स्मृतिः । 'परः स्यादुत्तमानात्मवैरिदूरेषु केवले' इति विश्वः । परमपरं चेति द्विविधं सामान्यं परापराख्यं तृतीयं च । ब्रह्म द्विविधं केवलशबलभेदात्क्रमेण परमपरमुच्यते । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं चे' ति श्रुतेः । 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव चे' ति स्मृतेश्च । परं ब्रह्म परं विशेषण शक्तिः । अपरं पूर्वं विशेष्यं शिवः 'सामरस्यसंबन्धेन शक्तिविशिष्टः शिव एव हि परंब्रह्म । 'युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभि' रिति श्रुतौ युवयोर्मध्ये पूर्वं विशेष्यभूतं ब्रह्म नमोभिर्युनज्मीत्युक्त्या शिवस्य नमःशेषिणः पूर्व्यमिति निर्देशात् स्वार्थे यत् । 'एषो उपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः' इति श्रुतावपूर्व्या पूर्वस्माद्भिन्ना परेति देव्या निर्देशात् । सृष्ट्यादावीक्षणात्मकोषःकालायमानशक्तेरिह स्तूयमानत्वादित्यादिः शिवानन्दलहर्यां विस्तरः । व्योमापि परमपरं चेति द्विविधम् । 'विद्या द्विधा परा चैवापराचे' ति मुण्डकोपनिषदुक्ता । लिङ्गपुराणेऽपि—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परा चैवापरा तथा ।
 अपरा तत्र ऋग्वेदो यजुर्वेदा द्विजोत्तमाः ॥
 सामवेदस्तथाथर्ववेदः सर्वार्थसाधकः ।
 शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्तं छन्द एव च ॥
 ज्योतिषं चापरा विद्या पराक्षरमिति स्थितम् ।
 तददृश्यं तदग्राह्यमगोत्र तदवर्णकम् ॥

इत्यादि । 'असंवृतं तदात्मैव परा विद्या नचान्यथे' त्यन्तम् । परोऽपरश्चेति प्रणवो द्विविधः । तदुक्तं स्कान्दे यज्ञबे भवखण्डे—

परापरविभागेन प्रणवो द्विविधो मतः ।
 परः परतर ब्रह्म प्रज्ञानम्दादिलक्षणम् ॥
 प्ररुषेण नवं यस्मात्परं ब्रह्म स्वभावतः ।
 अपरः प्रणवः साक्षाच्छब्दरूपः सुनिर्मलः ॥
 प्ररुषेण नवत्वस्य हेतुत्वात्प्रणवः स्मृतः ।
 परमप्रणवप्राप्तिहेतुत्वात्प्रणवोऽथवा ॥

इति । परोऽपरश्चेति द्विविधा वेदार्थः । तदुक्तं तत्रैव—

परापरविभागेन वेदार्थो द्विविधः स्मृतः ।
 वेदार्थस्तु परः साक्षात्परात्परतरं परम् ॥

अपरो धर्मसंज्ञः स्यात्तत्परप्राप्तिसाधनम् ।

इति । योगशास्त्रे परमपरं परापरं चेति त्रिविधम् ज्ञानमुक्तम्—

ज्ञानं तत्त्रिविधं ज्ञेयं परापरविभेदतः ।
तत्राद्यं परमं ज्ञानं पशुपाशात्मदर्शनम् ॥
द्वितीयं परमं ज्ञानं केवलं पाशदर्शनम् ।
यथा दृष्टघन्तर रात्रौ नरमार्जारनेत्रयोः ॥
तथा विलक्षणं ज्ञानं परापरमुद्धारितम् ।

इति । परा अपरा परापरा चेति पूजा त्रिविधा । तदुक्तं निस्थानहृदये

तव नित्योदिता पूजा त्रिभिर्भेदैर्ध्वं त्रस्थिता ।
परा चाप्यपरा गौरि तृतीया च परापरा ।
प्रथमाद्वैतभावस्था सर्वप्रचरगोचरा ।
द्वितीया चक्रपूजा च सदा निष्पाद्यते मया ॥
एवं ज्ञानमयी देवी तृतीया स्वप्रथामयी ।

इति । परापरा चेति वाक् द्विविधा । अपरा तु पश्यन्त्यादिभेदात्त्रिविधा । परापरा चेति अवस्था द्विविधा । तत्र परा तुर्या । अपरा तु जाग्रदाभेदात्त्रिविधा । तदुक्तं विज्ञानभैरवभट्टारकः—

यत्र यत्र मनो याति बाह्ये वाभ्यन्तरे प्रिये ।
तत्रतत्र परावस्था व्यापकत्वात्प्रसिध्यति ॥

इति । परोऽपरश्चेति द्विविधो होमः । तत्रापरः स्थूलसूक्ष्मभेदात्पुनर्द्विविधः । तदिदमुक्तं स्वतन्त्रतन्त्रे प्रसिद्धं स्थूलहोमं मूलाधाराग्न्याधिकरणकं प्राणाग्निहोत्रं समानधर्माणं सूक्ष्महोमं च प्रतिपाद्य तदन्ते—

वाच्यार्थानामशेषेण वेद्यवेत्तृविदात्मनाम् ।
स्थितिः परो भवेद्धोमः सर्वभेदविलापनात् ॥
स्वात्मरूपमहावह्निज्वालारूपेषु सर्वदा ।
निरुद्धेन्धनरूपेषु परमार्थात्मनि स्थिरे ॥
निर्व्युत्थानविलापस्तु परहोमः समोरितः ।

इति । मन्त्रपारायणान्तर्गतमन्त्रविशेषः परापरेत्युच्यते ॥ देव्यपि त्रिविधा परा अपरा परापरा चेति । तदुक्तं बराहपुराणे त्रिमूर्ति प्रकृत्य—

तत्र सृष्टिः परा प्रोक्ता श्वेतवर्णस्वरूपिणी ।
या वैष्णवी विशालाक्षि रक्तवर्णस्वरूपिणी ॥

अपरा सा समाश्वाता रौद्री चैव परापरा ।

एतास्त्रिभ्योऽपि सिद्ध्यन्ति यो रुद्रं वेत्ति तत्त्वतः ॥

इति । अत्र परापरापदयोर्विभजनेन सप्तदशाभिमिलनेन तु पञ्चेति द्वाविंशतिः । अन्येऽपि यथालाभं योजनीयाः ॥ २०१ ॥

सत्यज्ञानानन्दरूपा सामरस्यपरायणा ।

कपर्दिनी कलामाला कामधुक्कामरूपिणी ॥ २०२ ॥

सत्यमिति—सत्यं ज्ञानं आनन्दश्च रूपं यस्याः । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति’ श्रुतेः । सती सद्विद्या तद्विषये अज्ञा अनभिज्ञा ये तेषामना नन्दमानन्दभिन्नं दुःखमेव रूपयति ददातीति । ‘अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते’ इति बृहदारण्यके ईशावास्ये च श्रवणात् । अविद्यामिति पदकाराणां पदपाठः । ‘विद्यान्योपासनामेवं निन्दत्यारण्यकश्रुति’ रिति ब्रह्माण्डपुराणे उपबृंहणं च । यद्वा । सत्या विद्यादेव्या अज्ञानं येषां ते सत्यज्ञानाः तेषामानन्दारूपान् लोकान् रूपयतीति आरण्यक एवोक्तश्रुतेः परतस्तथा श्रवणात् ।

आनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमना वृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः ॥

इति ।

सामरस्येति—समो न्यूनानधिको रसो ययोस्तयोः शिवशक्तचोर्भावः सामरस्यमेव परमयनं स्थानं यस्याः । उक्तं चाभियुक्तैः—

परस्परतपःसंपत्फलप्रितपरस्परौ ।

प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चो जायापती स्तुमः ॥

इति । ‘भोक्तृभोग्यकरणोमिसंक्षये सामरस्यरसदोहिनी शिवे’त्यादिकालिदासोक्तिश्च । ‘समप्रधानी समसत्वौ समौ तयोरिति’ श्रुतिश्च । अमरैः सहितस्य सामरस्य लोकस्य परायणमाश्रयो वा । रस्यन्ते गीयन्त इति रस्यानि सामानि च तानि रस्यानि च तानि परायणान्यभीष्टानि यस्या वा । बहुलग्रहणात् विशेषणस्य पूर्वनिपातः । ‘परायणमभीष्टं स्यात्तत्रराश्रययारपी’ति विश्वः । कपर्दं इत्यधिकृत्य ‘भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगेऽतिशयान’ इति सूत्रसंहिताटीकाकारैर्लिखितास्मरणाद्बहुल्यप्रशंसादिमती । वराटकमलाभूषिता वा । मैरालावतारस्य शिवस्याङ्गना महालसानाम्नी वराटकालंकारैव ‘पर्व पूर्ता’ वितिघातोर्भावे क्विपि राल्लोपे च परशब्दः पूर्तिवाची । अन्तर्भावित्पयर्थात्कर्तरि वा क्विपि पूरवाची ।

कपर्दिनीति—कस्य गङ्गाजलस्य पूरं प्रवाहं दापयति शोधयतीति कपर्दः । ‘दंप् शोधन’ इति भातोः सुप्युपपदे ‘आतो भातोः’ ‘सुपि रथ’ इति योगविभा-

गात्कः । गङ्गाया अपि पाविका यज्जटेत्यर्थः । 'कपर्दः खण्डपरशोर्जटाजूटे वराटके इति विश्वः । 'आर्भटघा शशिखण्डमण्डितजटाजूटा'मिति लघुस्तवोन्तरूपवती वा । कपर्दिनामकस्य शिवस्य पत्नी वा । देवीपुराणेऽष्टषष्टिशिवक्षेत्रगणनावसरे 'छगलाण्डे कपर्दिनमि'ति स्मरणात् ।

कलेति—कलानां चतु षष्टघादिरूपाणां माला परम्परा । कलां लावण्यं मां शोभां च लातीति वा ।

कामेति—कामान् दांर्थाति कामधुक् । मनोरथान्पूरयतीत्यर्थः । कामधेनु-स्वरूपा वा । 'स' नो मन्त्रेषमूर्जं दुहाना धेनुवर्गगस्मानुपमुष्टृतृत्व'ति श्रुतेः ।

कामरूपिणीति—कामः परशिव एव रूपमस्याः । 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इति श्रुतिसिद्धजगत्सिसृक्षावानीश्वरः कामेश्वरः तमधिकृत्य काष्ठा अधीयते 'य एवायं काममयः पुंषः स एव देवशाकृत्यतस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाचे'ति । कामं यथेच्छ वा रूपाप्यस्याः ॥ २०२ ॥

कलानिधिः काव्यकला रसज्ञा रसशेवधिः ।

पुष्टा पुरातना पूज्या पुष्करा पुष्करेक्षणा ॥ २०३ ॥

कलानिधिरिति—कलानां नानाविधतया पूर्वं वर्णितानां निधिः 'आत्मैवाग्न्य षोडशी कले'ति बृहदारण्यकोक्तेरात्मनां जीवानां निधिर्वा । चन्द्रमण्डलरूपा वा । 'योनिवर्गः कलाशरीर'मिति शिवसूत्रे कलाशब्दः कर्मपरत्वेन तद्भाष्ये व्याख्यातः । तेन कर्माणि निधीयन्तेऽस्ममिति वा । अधिकरणे त्रिवः । 'मर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति स्मृतेः ।

काव्येति—कवेः कर्म काव्यम् । तच्च नाट्यशाटकभागडिमप्रहसनादिभेदा-
त्तन्नेकविधमग्निपुराणादौ प्रदर्शित तादृशकलाप्यभवाया एव रूपम् । उक्तं च विष्णु-
पुराणे —

काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिघरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥

इति । काव्योत्पादकप्रतिभैव वा काव्यकला । ध्यानविशेषेण काव्यनिर्माणसामर्थ्य-
प्रदत्तस्य तन्त्रेषु बहुशो वर्णनात् । काव्यस्य शुकस्य मृतसंजीवन्याख्यकलारूपा वा ।

रसज्ञेति—रसान् शृङ्गारादिभेदेन दशावधान् जानातीति रसज्ञा । रसने-
न्द्रियस्वरूपा वा ।

रसेति—रसस्य ब्रह्मामृतस्य शब्धिनिधिः ।

रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ॥

इति श्रुतेः । ब्रह्माण्डेऽपि—

रस एव परं ब्रह्म रस एव परा गतिः ।

रसो हि कान्तिदः पुंसां रसो रेत इति स्मृतः ॥

रसो वै रससंलब्ध्या ह्यानन्दी भवत्यपि ।

वेदप्रामाण्यसंसिद्ध्या रसः प्राणतया स्थितः ॥

को ह्येवान्याच्च कः प्राण्यादित्यपि श्रुतिभाषितः ।

प्राणात्मको रसः प्रोक्तः प्राणदः कुम्भसंभवः ॥

इति । 'निधिः शेवधि' रिति यास्कः । 'निधिर्ना शेवधि' रिति कोशात्पुलिङ्गौ निधिशेवधिशब्दौ । तेन कलानिधये नमः । रसशेवधये नम इत्येव प्रयोगो न पाक्षिको निधये नमः शेवधये नम इति । कलानां रसानां च निधिः शेवधिर्यस्या इति विग्रहे तु सोऽपि संभाव्यते ॥

इति श्रीभासुरानन्दकृते सौभाग्यभास्करे ।

शतकेनाष्टमेनाभूद्विदवाहया नवमी कला ॥ ८०० ॥

इति श्रीललितासहस्रनामभाष्येऽष्टमशतकं नाम नवमीकला ॥ ९ ॥

पुष्टेति—षट्त्रिंशत्तत्त्वविग्रहशीलत्वात्पुष्टा । बहुभिर्गुणैर्ब्रह्मरसेन ब्राह्मणं वा पुष्टा । 'ब्राह्मणं पोषितं ब्रह्मे'ति स्मृतेः । 'ब्रह्मायुष्मतद्ब्राह्मणैरायुष्म'दिति श्रुतेश्च ।

पुरातनेति—सर्वेषामादिभूतत्वात्पुरातना । डीबभावश्छान्दसः । पुरातना गुणा अस्यां सन्तीत्यर्थे मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययान्ताद्वा टाप् ।

पूज्येति—अत एव सर्वेषां पूज्या पूजयितुं योग्या, प्रतीक्ष्या वा ।

पुष्करेति—पुष्कं पोषणं रात्यादत्तेऽसौ पुष्करा । पुष्कराख्यतीर्थरूपा वा । रलयोरभेदाद् व्याप्तेति वा ।

पुष्करोति—पुष्कराणीव कमलानीवेक्षणानि नयनानि यस्याः ।

पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः ।

ओषधीद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे ॥

पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेपि च ।

इति विश्वः । एवं पुष्कराख्यो योगोऽपि पाद्ये प्रसिद्धः

विशाखास्थो यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पुष्करो नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः ॥

इति । पुष्करशब्दः पृथिवीपरोऽपि । तदुक्तं पद्मपुराण एव—

या पद्मकर्णिका देवास्तां पृथ्वीं परिचक्षते ।
ये पद्मे सारगुरवस्तान्दिव्यान्पर्वतानिह ॥
यानि पर्णानि पद्मस्य म्लेच्छदेशास्तु तेऽभवन् ।
यान्यघोभागपत्राणि ते सर्पाणां सुरद्विषाम् ॥
एवं नारायणस्यार्थे मही पुष्करसंभवा ।
प्रादुर्भावोच्छ्रयस्तस्मान्नाम्ना पुष्करसंज्ञिता ॥

इति । तेन यथासंभवं मह्यादिविषये क्षण उत्सवो निर्व्यापारस्थितिर्वा यस्या इति
वार्थः । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण' इत्यमरः । सप्तम्या अलुक् ।
पुष्करशब्दो न्यग्रोधवृक्षपरोऽपि दृश्यते । पुष्करद्वीपपदस्य तद्वत्त्वेन मत्स्यपुराणे
निर्वचनदशनात् । 'न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे पुष्करस्तेन स स्मृत' इति । विष्णुपुराणेऽपि
'न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमूत्तम' मिति । 'स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे
समभवदि' ति श्रुतिरपि । न्यग्रोधपर्णशायित्वात् विष्णुरत्र लक्षणया गृह्यते । तत्रेक्षणं
कृपानिरीक्षणं यस्या इति वा । तदुक्त देवीभागवते—

वटपत्रशयानाय विष्णवे बालरूपिणे ।
श्लोकार्धेन तदा प्रोक्तं भगवत्याखिलार्थदम् ॥

इति । अम्भस्स्वीक्षणं यस्या इति वा । 'तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि देवा
मनुष्याः पितरो सुरा' इति श्रुतेः ॥ २०३ ॥

परंज्योतिः परंधाम परमाणुः परात्परा ।
पाशहस्ता पाशहन्त्री परमन्त्रविभेदिनी ॥ २०४ ॥

परंज्योतिरिति—परमुत्कृष्टं ब्रह्मात्मकं ज्योतिः । 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योति-
रायुर्होपासतेऽस्मृत' मिति बृहदारण्यकात् । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि' रिति श्रुत्या 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ब' इति श्रुत्या च
परत्वम् । 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये' ति श्रुतिरपि । 'मनो ज्योतिर्जुपतां' 'वाचंवायं
ज्योतिषांस्ते' इत्यादिप्रयोगात्प्रकाशमात्रं ज्योतिरुच्यते तेष्वात्मज्योतिः परमिति
भावः । दक्षिणामूर्तिसंहितायां पञ्चमपटलोक्तोऽष्टाक्षरमन्त्रोऽपि परंज्योतिरुच्यते ।

परंभामेति—परं धाम उत्कृष्टं तेजः ।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥

इति गीतासु धामशब्दस्यावस्थापरतया तदतिक्रान्तं यत्परं धाम । उक्तं चाचार्यैः—

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
वेदेनदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥

इति । यज्ञबैभवल्लण्डेऽपि—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं वेदधामत्रयं तु यः ।
स एवात्मा न तद्दृश्यं दृश्यं तस्मिन्प्रकल्पितम् ॥
त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणम् ।
त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थं परं धाम समाश्रये ॥

इति । धामशब्दः पदपरो वा । परं पदमित्यर्थः । 'तद्विष्णोः परमं पद' मिति श्रुतेः । कूर्मपुराणेऽपि—

सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदम् ॥

इति श्रुतिरपि । परस्मै ज्योतिषे नमः, परस्मै धाम्ने नम इति प्रयोगः । परमिति मान्तमव्ययमित्याहुः ।

परमाणुरिति—परमा च साण्डी च 'वोतो गुणवचना' दिति विविधैर्वैकल्पिकत्वात् डीवभावः । 'अणोरणीयानि' ति श्रुतिः । दुर्ज्ञेयेत्यर्थः । तार्किककल्पिताः पीलवोऽप्यस्या एव रूपमिति वा । परम उक्कृष्टोऽणुर्मन्त्रो वा ।

परात्परेति—परादुत्कृष्टाद्ब्रह्माविष्णुद्वादपि परा श्रेष्ठतरा । यद्वा ब्रह्मायुः-परिमाणं परमित्युच्यते तस्मात्परा तादृशसंख्यापरिच्छेदरहिता । तत्र परंधामत्वं परमाणुत्वं च हेतुः । तथैव च दर्शित कालीपुराणे—

तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य दिवारान्नं च यद्भवेत् ।
तत्परं नाम तस्यार्धं परार्धमभिधीयते ॥
स ईश्वरस्य दिवस्तावती रात्रिरुच्यते ।
स्थूलात्स्थूलतमः सूक्ष्माद्यस्तु सूक्ष्मतमो मतः ॥
न तस्यास्ति दिवारान्निव्यवहारो न वत्सरः ।

इति ।

पाशेति—पाशो हस्ते वामाधःकरे यस्याः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्या' विति पूर्वनिपातापवादः । पाशान् हस्तयते हस्तेन निरस्यतीति वा ।

पाशहन्त्रीति—पाशानां हन्त्री नाशिका । उक्तं च हरिबंशे—

नागपाशेन बद्धस्य तस्योपहतचेतसः ।
 त्रोटयिस्वा करैर्नागपञ्जरं वज्रसंनिभम् ॥
 बद्धं बाणपुरे वीरमनिरुद्धमभाषत ।
 सान्त्वयन्ती च सा देवी प्रसादाभिमुखी तदा ॥

इत्यादि । परेषां स्वोपासकद्विषां राज्ञां मन्त्रान्प्रभुमन्त्रात्साहाय्यशक्तित्रयान्तर्गतान् शक्तिविशेषणान्विशेषाद्भिन्नन्ति । यद्वा परैरभिचाराद्यर्थं प्रयुक्तो मनुः परमन्त्रः, शत्रुप्रयुक्तोऽश्रमन्त्रो वा । उक्तं च हरिवंशे प्रद्युम्नं प्रतीन्द्रसंदेशे 'तदश्रप्रतिघाताय देवी स्मर्तुमिहाहंमी' ति । यद्वा पर उत्कृष्टो मन्त्रः पञ्चदशीरूपस्तं विभेदयति—

मनुश्चन्द्रः कुबेरश्च लोपामुद्रा च मन्मथः ।
 अगस्तिरग्निः सूर्यश्च नन्दा स्कन्दः शिवस्तथा ॥
 क्रोधभट्टारको देव्या द्वादशामी उपासकाः ।

इति तन्त्रोक्तरीत्या द्वादशविधं करोति । अथवा परा उत्कृष्टा ये मन्तारो मनन-
 कर्तारस्तेषामवीन् पापानि भेदयति नाशयति ।

अविशब्देन पापानि कथ्यन्ते श्रुतिषु द्विजैः ।
 तैर्मुक्तं न मया त्यक्तमविमुक्तमतः स्मृतम् ॥

इति लिङ्गपुराणेऽविपदस्य पापपरत्वकथनात् ॥ २०४ ॥

मूर्तमूर्तानित्यतृप्ता मुनिमानसहंसिका ।
 सत्यव्रता सत्यरूपा सर्वान्तर्यामिणी सती ॥ २०५ ॥

मूर्तेति—रूपवद्वस्तु मूर्तं वाय्वाकाशादिकममूर्तं तत्तद्रूपेति नामद्वयार्थः । यद्वा पञ्चीकृतानि महाभूतानि मूर्तानि अपञ्चीकृतानि तु भूतसूक्ष्माण्यमूर्तानि । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च' ति श्रुतौ द्वेषापि व्याख्यानदर्शनात् । प्रपञ्च-
 ब्रह्मणी वा मूर्तामूर्त—

द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।
 क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥
 अक्षरं ब्रह्म कूटस्थं क्षरं सर्वमिदं जगत् ॥

इति विष्णुपुराणदर्शनात् । चलनात्मकक्रियावत्त्वं मूर्तत्वमिति तार्किककल्पनाया
 निर्मूलत्वेनाश्रद्धेयत्वात् ।

अनित्येति—अनित्यैरेवोपचारैर्मृत्पतेति पञ्चाक्षरं नाम भक्तिमात्रप्रियत्वात् ।
 अथवा अनिति श्वसतीति जीवोऽनितिपदार्थः । 'इक्षितपो धातुनिर्देशे' इत्यनेन
 शब्दनिर्देशे शितपो विधानेऽपि प्रकृते धात्वर्थपरोऽयमर्थात् । 'यजतिषु येयजगमहं
 करोती' ति श्रुतौ 'इतिकर्तव्यताविधेयंजतेः पूर्ववत्त्व' मिति जैमिनिसूत्रे 'ईक्षतेर्ना-
 शब्द' मिति व्याससूत्रेऽर्थपरस्यापि प्रयोगस्य दर्शनात् । ततश्च जीवैरतृप्तेत्यर्थः ।

‘यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभं भवत ओदन’ इति श्रुत्या सर्वभक्षकत्वात् । यद्वा इति एवंप्रकारेण अतृप्ता न, तृप्ता न भवतीति न । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । ईदृशः प्रकारो नास्ति येन तृप्ता न स्यात् । अपि तु सर्वैरपि प्रकारैस्तृप्तैव ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

इति वचनेन भक्तिमात्रेण यत्किञ्चिदपि दत्तं तृप्तिकार्येवेति कथनात् ।

मुनिमानसेति— मुनीनां मानसं मन एव श्लेषात् मानसाख्यं सरस्तत्र हंसीव । स्वार्थे कः । यद्वा मुनीनां माने बहुमानविषये सहसिकेव पादकटकयूक्तेव । तेषां मानेन संतोषात् नृत्यतीवेति तात्पर्यार्थः । ‘हंसकः पादकटक’ इति कोशः ।

सत्यव्रतेति—सत्यं ब्रह्मैव व्रतं भक्ष्यमुपचारात्तत्प्रियं यस्याः । पयोव्रतं ब्राह्मणस्ये’ति श्रुतौ व्रतपदस्य भक्ष्यं प्रयोगदर्शनात् सत्यमेव व्रतं यस्या वा सत्योक्तिमात्रपरिपालनरूपव्रतेन लभ्येति यावत् । सत्यानि शीघ्रफलदानि व्रतानि यस्या वा । कृष्णप्राप्त्यर्थं गोपीभिः कृतानां कात्यायनीव्रतानां शीघ्रमेव फलवत्तया विष्णुभागवते वर्णनात् ।

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम ॥

इति भगवदुक्तं व्रतममोघं यस्या इति वा । अथवा ‘शरीरवृत्तिव्रत’ मिति शिवसूत्रे शरीरधारणमपि व्रतमेवेत्युक्तम् ।

शिवभक्तिमुधापूर्णे शरीरे वृत्तिरस्य या ।

व्रतमेतदनुष्ठेयं न तुच्छं तच्च धारणम् ॥

इति वार्तिकात् तादृशं व्रतं सत्यमावश्यकं यया यद्भक्त्या सा । अत एव शरीरधारणं प्रार्थितं भगवता भट्टोत्पलेन—

अन्तरुल्लसितस्वच्छशक्तिपीयूषपोषितम् ।

भवत्पूजोपभोगाय शरीरमिदमस्तु मे ॥

इति । अथवा सत्यव्रतो नाम ब्राह्मणः सूकरभयात् ऐऐ इत्युच्चार्य तावतैव तपसा महाकविर्देवीभक्तो जातस्तदभेदात्सत्यव्रता । तदुक्तं देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

अनक्षरो महामूर्खो नाम्ना सत्यव्रतो द्विजः ।

श्रुत्वाक्षरं कोलमुखात्समुच्चार्य स्वयं ततः ॥

बिन्दुहीनं प्रसङ्गेन जातोऽसौ विबुधोत्तमः ।

ऐकारोच्चारणादेव तुष्टा भगवती तदा ॥

चकार कविराजं तं दयार्द्रा परमेश्वरी ।

इत्यादि ।

सत्यरूपेति—सत्यं कालत्रयाबाध्यं रूपं यस्याः । रूपपदान्मत्वर्थीयेऽचि सत्यं रूपवद्येति वा । सत्यसंरक्षिकेति यावत् । तथा च बह्वृचाः पठन्ति 'सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते । तयोर्यत्सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत्' इति । उभया सहितः सोम इत्यर्थः ।

सर्वान्तरिति—सर्वेषामन्तःकरणनियामक इति । 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणात् । 'एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्ये'ति माण्डूक्यश्रुतेश्च । सर्वा च सान्तर्यामिणी चेति वा सर्वस्वरूपा सर्वेषामन्तश्च प्रविष्टेऽस्यर्थः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि'ति श्रुतेः । स्मृतिश्च—

सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ।

सतोऽसतश्च कुरुते तेन सर्वेति कथ्यत ॥

इति ।

सतीति—पातित्रत्यात्सद्रूपत्वाच्च सती । दाक्षायण्या इदं नाम । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे हैमवतीं प्रकृत्य

सा तु देवी सती पूर्वमासीत्पश्चादुमाभवत् ।

सहव्रता भवस्यैव नैतया मुच्यते भव ॥

इति ॥ २०५ ॥

ब्रह्मणी ब्रह्मजननी बहुरूपा बुधाचिता ।

प्रसवित्री प्रचण्डाऽऽज्ञा प्रतिष्ठा प्रकटाकृतिः ॥ २०६ ॥

ब्रह्मणीति—ब्रह्मरूपा अणिपुच्छं अणीमाण्डव्य इति संज्ञायाः शूलाग्रचिह्नि-
तत्वमात्रेण माण्डव्यमुनौ प्रवृत्तेः । 'अणिरक्षाग्रकीले स्यादणिः पुच्छेऽग्निसीमयो'
रिति शाश्वतः । आनन्दमयकोशस्थपुच्छब्रह्मरूपेत्यर्थः । 'ब्रह्मण अणीस्थ' इति
श्रुतिश्च । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति वा । 'ब्रह्मणी ब्रह्म जननाद्ब्रह्मणो जीवनेन
वे'ति देवीपुराणात् । ब्रह्माणशब्दः पितामहपरस्तस्य स्त्री वा ।

ब्रह्मेति—ब्रह्म यन्मुक्तप्राप्यं तत् स्वात्मभिन्नं ज्ञानम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।

वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥

इति ।

जननीति—सर्वप्रपञ्चस्योत्पादकत्वाज्जननी । अत्र वकारादिनामप्रायपाठ-
स्वारस्यानुरोधादुक्तदेवीपुराणैकवाक्यत्वलिप्सया ब्रह्माणीपदनिर्वचनपरत्वेन ब्रह्म-
जननीत्येकं पदं स्वीकर्तुं युक्तम् । एतत्पक्षे सर्वान्तर्यामिणीत्यत्र सर्वेति भिन्नं पद-
मास्थेयम् । नचान्तर्यामिणीत्यस्य सकारादिनामप्रायपाठस्य संदर्भविरोधापत्तिः ।
अन्तर्यामिपदमात्रेणाविशेषात्सर्वान्तर्यामित्वेन सिद्धे एकपदपक्षे सर्वपदवैयर्थ्यापत्त्या
प्रायपाठविरोधेनापि तत्सार्थक्यवर्णनस्योचितत्वात् । 'विश्वमाता जगद्धात्री विशा-
लाक्षी विरागिणी' त्यादिदर्शनेन तत्प्रायमध्ये तदाद्येव नाम छेत्तव्यमिति नियमस्या-
नित्यत्वाच्च ।

प्रपञ्चजनयितृत्वादेवाह—बहुरूपेति । बहूनि रूपाणि यस्याः । तदुक्तं देवी-
पुराणे 'अरूपापरभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिके'ति । परब्रह्मभावनारूपाया अपि भण्डा-
सुरहननादिबहुविधक्रियाकारित्वात्तद्रूपवत्त्वेन बहुरूपत्वमपीति पक्षोऽर्थः । तथाच
गौडपादानां सूत्रं 'भण्डासुरहननार्थमेकैवानेके'ति देवीपुराणे एव प्रघट्टकान्तरे—

बहूनि यस्या रूपाणि स्थिराणि च चराणि च ।

देवमानुषतिर्यञ्चिच्च बहुरूपा ततः शिवा ॥

इति । सूतसंहितायां तु —

एकधा च द्विधा चैव तथा षोडशधा स्थिता ।

द्वात्रिंशद्भेदभिन्ना वा या तां वन्दे परात्पराम् ॥

इति । द्विधा स्वरव्यञ्जनरूपा । अकारादिस्वरभेदात्षोडशधा । ककारादिभेदेन
द्वात्रिंशद्विधा । ललयोरभेदात् हकारस्य सर्वमूलत्वेन व्यष्टौ गणनाभावाच्चति तद्-
व्याख्यातारः । प्रत्यासत्त्या त्रयस्त्रिंशत्परमेतत्सहस्रनामारम्भकवर्णनपरं वा द्वात्रिंश-
त्पदमित्यपि सुवचम् । भागवतेषु 'लक्ष्मीवागादिरूपेण नर्तकीव विभाति ये'ति ।
वामनपुराणेऽपि—

विश्वं बहुविधं ज्ञेयं सा च सर्वत्र वर्तते ।

तस्मात्सा बहुरूपत्वाद्बहुरूपा शिवा मता ॥

इति । असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्या'मिति श्रुतिप्रसिद्धाना रुद्राणां
पत्नीत्वेनापि बहुरूपा । तदुक्तं वाराहपुराणे—

या रौद्री तामसी शक्तिः सा चामुण्डा प्रकीर्तिता ।

नवकोट्यस्तु चामुण्डा भेदभिन्ना व्यवस्थिताः ॥

या सा तु राजसी शक्तिः पालनी चैव वैष्णवी ।

अष्टादश तथा कोट्यस्तस्या भेदाः प्रकीर्तिताः ॥

या ब्रह्मशक्तिः सत्त्वस्था अनन्तास्ताः प्रकीर्तिताः ।
 एतासां सर्वभेदेषु पृथगेकैकशो धरे ॥
 सर्वासां भगवान् रुद्रः सर्वगत्वात्पतिर्भवेत् ।
 यावन्त्यस्ता महाशक्तचस्तावद्रूपाणि शंकरः ॥
 कृतवांस्ताश्च भजते पतिरूपेण सर्वदा ।
 यश्चाराधयते तास्तु तस्य रुद्रः प्रसीदति ॥
 सिद्धयन्ति तास्तदा देव्यो मन्त्रिणो नात्र संशयः ।

इति । सर्वभेदभिप्रेत्योक्तं नारसिंहोपपुराणे ' उमैव बहुरूपेण पत्नीत्वेन व्यवस्थिते ' ति । त्रिपुरासिद्धान्तेऽपि—

लोपामुद्रा च सौभाग्या महाविद्या च षोडशी ।
 दाराः परशिवस्यैते कथितास्तु वरानने ॥
 श्यामला शुद्धविद्या च ह्यारूढा परा प्रिया ।
 दाराः सदाशिवस्यैते ज्ञातव्याः परमेश्वरी ॥
 महार्था द्वादशार्था च वाराही बगलामुखी ।
 तुरीया भुवनेशी च श्रीपरा शांभवी शिवे ॥
 दारा रुद्रस्य तस्यैव शृणु सत्यं न संशयः ।
 श्रीतिरस्कारिणी लक्ष्मीमिश्रा कामकला प्रिये ॥
 विष्णोर्दारा इति ख्याता अन्नपूर्णा शिवस्य च ।
 वाग्वादिनी च बाला च पत्न्यौ ते ब्रह्मणः शिवे ॥
 नव दूत्यो हसन्ती च नव सिद्धाश्च देवताः ।
 इमा अन्याश्च रूपाणि बहूनि तव सुन्दरी ॥

इति । एवं बहुरूपानामनिरुक्तिरपि प्रतिमहापुराणं प्रत्युपपुराणं प्रतितन्त्रं च बहु-
 रूपवोपलभ्यते । विस्तरभयात्तु न लिख्यते ।

बुधेति—बुधैर्ज्ञानिभिररचिता पूजिता ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इति गीतावचनात् ।

प्रसवित्रीति—प्रकर्षेण विद्यादिप्रपञ्चं प्रजा वा सूत इति प्रसवित्री । तदुक्तं
 विष्णुधर्मोत्तरे ' प्रजानां च प्रसवनात्सवितेति निगद्यत ' इति । भगवतीपुराणेऽपि—

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च यस्या एव समुद्गताः ।
महदादिविशेषान्नं जगद्यस्याः समुद्गतम् ॥
तामेव सकलार्थिनां प्रमवित्रीं परां नुमः ।

इति ।

अथ परिभाषामण्डले एकोनपञ्चाशन्नामानि विभजते ।

गुरुगौर्णे विभज्यचतुर्गुणद्वयोमुदुचतुर्मतांशाद्यम् ।
द्विगुणगुणितां लिखितां चतुःस्ररता बहेद्वृत्ति रोवात् ॥ २९ ॥

अत्र तृतीयचतुःशब्दोऽष्टाक्षरनामसख्यापरः । इत्यग्रे चतुरक्षरकर्मख्यापरी
॥ २९ ॥

प्रचण्डेति—प्रकृष्टाश्चण्डाः कोपना यस्या दूताः सा । 'चडि कोपे' । अत एव 'भीषाम्माद्वानः पवत' इति श्रुतिः ।

न यस्य कोपोऽणुरपि प्रजास्वस्य न विभ्यति ।
मैतां नीति कथं रक्षेत्प्रजा यस्य न विभ्यति ॥

इति कामन्दकश्च । भयप्रदत्वान्न ज्ञादेव हि 'महद्भयं वज्रमुद्यत' मिति श्रुती वज्र-
पदं ब्रह्मास्मित्युक्तं कल्पनाधिकरणे । प्रकृष्टा प्रीतिविषयत्वेन चण्डा शङ्खगुणी
यस्या इति वा । प्रतापानामेति वा ।

चण्डा धनहरी शङ्खगुणी चण्डोऽन्तिकोपने ।
प्रचण्डा दृर्वहे श्वेतकरवोरे प्रतापिनो ॥

इति विश्वः ।

आज्ञेति—राजा पदे प्रवर्तमानि सर्वानापर्यायभयवदिच्छास्वपा । अत एव
लंङ्गे शिववचनम् ।

नह्येषा प्रकृतिर्जीवा विकृतिर्या विमाननः ।
पुरा ममाज्ञा मद्भवत्तन्मत्पञ्चा मनातनी ॥
पञ्चवक्त्रा महाभागा जगतामभयप्रदा ।

इति । शिवपुराणेऽपि 'भद्रार्जया म्रियता देवी त्वनया मुक्तिरमरये' ति । जेत्ये-
काक्षरमपि मुवचनम् । गुणभोक्तृपुरुषस्वभोग्यर्थः । 'कथयन्ति जगद्देन पुरुषं
गुणभोगिन' मिति लंङ्गात् । 'ज्ञो विरिञ्चो ब्रुधे मौम्ये' इति कोशाद्ब्रुधविधि-
स्वरूपा वा । 'जः कालकालो गुणी सर्वविद्य' इति श्रुतिरपि ।

प्रतिष्ठेति—सर्वजगतोऽधिष्ठानत्वात्प्रतिष्ठित्यस्यां विश्वमिति प्रतिष्ठा ।
'विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठे' ति श्रुतेः । उक्तं च ब्रह्मगीतायां 'प्रतिष्ठा सर्ववस्तूनां

प्रज्ञा परमेश्वरी' ति । पांडशाक्षरं छन्दोऽपि प्रतिष्ठा । जलतत्त्वनिष्ठकलाविशेषोऽपि प्रतिष्ठा । तलक्षणं च शंवागमे —

शिवरागानुरक्तात्मा स्थाप्यते पौरुषे यया ।
सा प्रतिष्ठा कला ज्ञेया ॥

इति । 'प्रतिष्ठास्थानमात्रके । गीरवे यागनिष्पत्तिचतुरक्षरपद्यो' रिति विश्वः । अत्र पद्यशब्दः पादपरो व्याख्येय इति निर्णीतं छन्दोभास्करेऽस्माभिः ।

प्रकटेति—प्रकटा सर्वैरनुभूयमाना आवृत्तिः रूपं यस्याः । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

तमहंप्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तवः ।
तथापि शिवरूपेण न विजानन्ति मायया ॥

इति । प्रकटाख्या योगिन्यः प्रयमावरणगतास्तद्रूपा वा । अप्रकटेति वा छेदः । रहस्यरूपेत्यर्थः । आमु प्रकटेति वा । 'अपामेका माहेमानं विभक्तिः' । 'आपो वा इदं सर्वं' मित्यादिश्रुतेः ॥ २०६ ॥

प्राणेश्वरी प्राणदात्री पञ्चाशत्शोठरूपिणी ।

विश्रद्धला विविक्तस्था वीरमाता वियत्प्रसूः ॥ २०७ ॥

प्राणेश्वरीति—प्राणानामिन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वादं श्वरी । 'ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामनना' दित्यधिकरणे तदधिष्ठातृदेवतासद्भावस्य स्थापितत्वात् । प्राणस्य पञ्चवृत्तिकस्याधिपतिर्वा । 'प्राणस्य प्राण' इति श्रुतेः । प्रकृष्टोऽणः शब्दो वेदरूपस्तदीश्वरी तत्प्रतिपाद्यदेवता । 'सर्वे वेदा यत्प्रदमामनन्ती' ति श्रुतेः ।

प्राणदात्रीति—प्राणानां दात्री सर्वजगज्जीविति एकादशेन्द्रियाणां दात्री वा । प्राणमनूत्क्रमन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रमन्ती' ति श्रुती प्राणा इतिपदस्येन्द्रियपरत्वेन तथा व्याख्यानदर्शनात् । 'सप्तगतेविशेषितत्वाच्चे' ति द्वितीयाकाधिकरणे तथा निर्णयाच्च ।

पञ्चाशदिति—पञ्चाशच्छब्दोऽयं प्रकृत लक्षणयैकपञ्चाशत्परः । सान्निध्यरूपशक्यसंबन्धात् । अत एव 'नित्यानन्दवपुनिरन्तरगलत्पञ्चाशदर्णः क्रमा'दितिशारदातिलकश्लोके पञ्चाशत्पदमेकपञ्चाशत्परपर्यय व्याख्यातं हर्षदीक्षितैः । प्रायेण दशविंशत्यादिदशकशब्दानां शतमहत्त्वादिशब्दानां चैकद्वित्रिन्यूनाधिकभावे बहुत्वमात्रविक्षया च लोके प्रयोगः प्रचुरं दृश्यते । अथवा महत्त्वे शतमितिन्यायेनावयुत्यानवादो नवावतारे दशावतारा इति जगत्पतावयोध्याधिपातरिति च व्यवहारस्य कंचनावान्तरोपाधिमादाय बशनात् । किंबहुना द्वात्रिंशच्छब्दोऽपि पञ्चत्रिंशद्व्यञ्जनेषु सूतसंहितायां

प्रयुक्तः पूर्वं दक्षितः । तदिह पञ्चाशत् एव मातृकाणामन्तर्मातृकान्यासे विनियोगा-
ल्ललयोरभेदाद्वा क्षकारस्य पार्थक्याभावाद्वाऽक्षमालायतस्य मेरावेव विवेशनेन
मणीनां पञ्चाशत्त्वाद्वा पञ्चाशन्मातृकेति व्यवहारेऽप्येकपञ्चाशत्परतैव तस्य
धक्तव्या । अत एव वहिर्मातृकान्यासप्रकरणेऽपि 'पञ्चाशत्लिपिभिर्भिभक्तमुखदोर्य-
न्मध्यवक्षस्थलं' 'पञ्चाशद्वर्णभेदेर्विहितवदनदोःपादयुक्कुक्षिश्च' इत्यादयः कवीनां
प्रयोगाः । एकपञ्चाशतो न्यासमुक्त्वा तदन्ते 'पञ्चाशद्वर्णरूपेयं कंदर्पशशिभूषणे'
त्यादयो ज्ञानार्णवादितन्त्रप्रयोगाश्चोपपद्यन्ते ; मातृकासमानयोगक्षेमत्वादेव 'श्री-
कण्ठाद्याश्च पञ्चाशत्पञ्चाशत्केशवादय' इत्यादयोऽपि तन्त्रसारसंग्रहादौ प्रयोगा
एकपञ्चाशत्परा एव । तेन कामरूपादिच्छायाछात्रान्तैकपञ्चाशत्पीठानि रूपमस्या
इत्यर्थः ।

अत एव षोडान्यासान्तर्गते पीठन्यासे एकपञ्चाशत्पीठानां न्यासः । उक्तं च
ब्रह्माण्डपुराणे स्पष्टतरम् 'ततः पीठानि पञ्चाशदेकं चक्रमतो न्यसे' दित्यारभ्य
'लिपिक्रमसमायुक्तान् लिपिस्थानेषु विन्यसे' दित्यन्तम् । योगिनीहृदयेऽपि 'पीठानि
विन्यसेद्देवि मातृकास्थानके प्रिये' इत्यारभ्य 'एते पंठाः समुद्रिष्टा मातृकारूपका-
स्थिता' इत्यनेन मातृकास्थानोक्त्यैकपञ्चाशत्त्वमेव प्रकटीकृतम् । तद्व्याख्याया-
मप्यकारादिक्षारान्तानामेकैकं वर्णमेकैकस्यादावुक्त्वा 'तत्तत्स्थानेषु पीठानां न्यासं
कुर्या' दित्युक्तम् । एतेनेदृशनामस्वारस्यात्पीठन्यासेऽपि क्षकारस्थानपरित्यागेन
पञ्चशत् एवेति मुन्दरीमहोदयकाराणां निःस्वः साहसमात्रत्वान्नादत्तव्यः । नह्यस्य
नाम्नो विधिरूपत्वं, येन पीठन्यास एस्य पीठस्य परिसंख्या स्यात् । न च ज्ञानार्णवे
'पञ्चाशत्पीठसंचयात् । पञ्चाशत्पंठविन्यासं मातृकावत्स्थले न्यसे' दित्युपक्रमोप-
संहाराभ्यां तथा निर्णय इति वाच्यम् । पञ्चाशत्पदस्यैकपञ्चाशत्परताया उक्त-
त्वात् । अन्यथा तत्रैकैकपञ्चाशतो गणनानुपपत्तिः । अत एव 'कालेश्वरं महापीठं
प्रणवं च जयन्तिके' ति पाठस्य काल्पनिकत्वमुक्त्वा 'महापीठं जयन्तिके' ति पाठ-
स्यैव प्रामाणिकत्वोक्तंरपि माहसमेव । 'क्षकारं च जयन्तिके' ति योगिनीहृदयेन
संवादात्प्रणवपाठस्यैव प्रमाणत्वात् ।

वस्तुतस्तु 'शैलं मेरुस्ततो गिरि' ति ब्रह्माण्डपुराणे गिरिपदस्य मेरुतः
पार्थक्येन गणनमास्थेयम् । 'पीठानि पञ्चाशदेकं च' ति स्पष्टोपक्रमस्य प्रकारान्त-
रेणानुपपत्तेः, ततःपदेन व्यवधानाच्च । ततश्च 'जलेशं मलयं शैलं मेरुं गिरिवरं
तथे' ति योगिनीहृदये 'मलयं च महापीठं श्रीशैलं मेरुको गिरि' रिति ज्ञानार्णवेऽपि
तत्संवादाद्ब्रह्मपदस्वारस्यान्मेरुवन्त इत्यनुक्तिस्वारस्याच्च तथैवास्थेयम् । आस्थितं
च तथैव सुभगार्चा-रत्नसुभगार्चा-पारिजातादिपद्धतिषु । प्रसिद्धं च प्राच्येषु गिरिना-
थाख्यं पीठम् । एतेन ज्ञानार्णवं एकैकपञ्चाशद्गणेशन्यासान्ते 'एतांस्तु विन्यसेद्देवि
मातृकान्यासवत्प्रिये' इतिवत्, कामरतिन्यासान्ते 'मातृकार्णव्यसेद्देवि मातृकावत्स-

दानघे' इतिवच्च पीठन्यासान्तेपि 'मातृकावत्सदा न्यसे' दिव्यकृतेरैकरूप्यं संगच्छते ।
बहिर्मत्कान्यासे विशिष्यैकपञ्चाशतामुक्तत्वेन तत्साम्येनात्रापि तथैव सिद्धेः, तन्त्रा-
न्तरैकवाक्यतायाः संभवन्त्यास्त्यागायोगाच्चेति । प्रकृते एकपञ्चाशत्पदमपेक्षित-
मेवेति यद्यग्रहस्तदा रूपपदमेकसंख्यापरत्वेन व्याख्यायताम् । 'रूपे शून्य' मिति
पिङ्गलसूत्रे हलायुधादीनां तथा व्याख्यानदर्शनादिति दिक् ।

विभृङ्खलेति—शृङ्खला कर्मादिनिबन्धः निगडवद्बन्धसाधनत्वात् । अत एवो
क्तमभियुक्तैः—

पातकप्रचयवन्मम तावत्पुण्यपुञ्जमपि नाथ लुनीहि ।

काञ्चनी भवतु लोहमयी वा शृङ्खला यदि पदोर्न विशेषः ॥

इति । विगता शृङ्खला यस्याः विधिनिषेधानामविद्यावद्विषयत्वात् । नग्नेति वा ।
अलंपुरादिपीठेषु तादृशदेवीमूर्तिदर्शनात् 'स्थानिदर्शनान्मह्यत्पशुवर्गामन्स्मरे' इति
तिरस्करिणीध्यानदर्शनाच्च, जवनिकाया जवानकान्तरानपेक्षत्वेन तादृशध्यानस्य
युक्तत्वाच्च । 'शृङ्खला स्यात्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडेऽपि चे' ति विद्वः ।

विविक्तेति—विविक्ता विजनदेशः स एव च पवित्रोऽपि । 'सर्वत्र मेध्या
वमुधा यत्र लोको न दृश्यत' इति हारीतस्मृतेः । 'विविक्ती पूतविजना' वित्यम-
कोशात् सजनांऽपि पवित्रः अपवित्रोऽपि विजनो देशश्चेति द्वात्रापि विविक्ती । इह
तु पवित्रत्वे सति विजन्ता विविक्षिता । तादृशस्थले तिष्ठति । अपवित्रजनसंमर्दे
बाधये यत्प्रादुर्भावाभावानुभवात् । आत्मानात्मपिवेकशैलेषु तिष्ठतीति वा ।

वीरेति—वीरा उपासकधुरंधरा, रणे अभिमुखे हता वा । तेषां माता
जननी हितकर्तृत्वात् । 'वीरं मद्यस्य भाजने' इति विश्वकोशात्पानपात्रं तन्मातीति
वा । अथवा वीराख्ये गणेश्वरोऽम्बया पुत्रत्वेन स्वीकृत इति वीरमाता । तथाच
पद्मपुराणे वीरकं प्रकृत्य शिववाक्यम्—

स एष वीरको देवि सदा मे हृदयप्रियः ।

नानाश्चर्यगुहद्वारि गणेश्वरगणाचितः ॥

इत्यादितस्प्रशंसाश्रवणोत्तरं देव्युवाच ।

ईदृशस्य सुतस्यास्ति ममोत्कण्ठा पुरान्तक ।

कदाहमीदृशं पुत्रं द्रक्ष्याम्यान्तःसायकम् ॥

शिव उवाच ।

एष एव सुतस्तेऽस्तु नयनानन्दहेतुकः ।

त्वया पुत्रः कृतार्थः स्याद्वीरकोऽपि सुमध्यमे ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रेषयामास विजयां हर्षणोऽस्मुका ।
वीरकानयनायाशु दुर्हता भूभृतः सखीम् ॥

इत्यादि ।

विद्यदिति—वियत आकाशस्य प्रसूर्जनिका । ‘आत्मन आकाशः संभूत’ इति श्रुतेः ॥ २०७ ॥

मुकुन्दा मुवितनिलया मूलविग्रहरूपिणी ।
भावज्ञा भवरोगघ्नी भवचक्रप्रवर्तिनी ॥ २०८ ॥

मुकुन्देति—मुवित ददातीति मुकुन्दा । पृषादरादिः । विष्णुरूपत्वाद्वा । तदुक्तं तन्त्रराजे गायालमन्त्रभेदारम्भे—

ददाचिदाद्या ललिता पूरूपा कृष्णविग्रहा ।
स्ववंशवादनारम्भादकरोद्विवशं जगत् ॥
ततः स गोपीसंज्ञाभिरावृणोऽभूत्स्वशक्तिभिः ।
तदा तेन विनोदाय स्व षोढाऽकल्पयद्वपुः ॥

इत्यादि । रत्नविशेषादिरूपा वा । ‘मुकुन्दः पुण्डरीकाक्षे रत्नभेदेऽपि पारदे’ इति विश्वः ।

मुवतीति—मुवतीनां पञ्चविधमोक्षाणां निलय आकरो यस्याम् ।

मूलेति—बालाश्रमशाश्विकतीनां मूलभूता यो राजराजेश्वरीविग्रहः स एव रूपमस्याः । तथाच गौडपादीयानि दश भूत्राणि ‘सैव विद्ये’ त्यारभ्य ‘स्वयमूर्ध्वाकारेण’ त्यन्तानि—एकस्या एव विद्यायाः शाम्भवी—विद्या—श्यामाभेदेन त्रैविध्यं प्रतिपाद्य तास्वेकैकस्या अनेकशक्तिजनकत्वं विशिष्य प्रतिपादयन्ति ।

भावेति—भावाञ्जानातीति भावज्ञा । ‘भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु’ इत्यमरः । ‘भावो यानिवृधार्थेषु कृपालोलाविभूतिष्वि’ त्यमरशेषः । ‘तस्य भावस्त्वत्तला’ विति सूत्रे धर्मोऽपि भावः । ‘भावप्रधानमाख्यात’ विति स्मृती भावनापि भावः । ‘धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते’ । ‘अस्ति जायते वर्धते’ इत्यादयो यास्करिगणिता विकारा अपि पङ्क्ताः । भवो भक्ति-भञ्जनीयोऽयं भावः । तार्किकसंपत्ताः षट्पदार्था अपि भावाः । भवः संसारः स एव भावः । तत्संबन्धिनः सांसारिका अपि भावाः । भवः शिवस्तस्येमे शैवा अपि भावाः । भवो भक्तिभञ्जनीयोऽस्य भावः । ‘भक्ति’ रिति पाणिनिसूत्रेणाप्या । भा कान्तिस्तां वान्ति गच्छन्ति सूर्योदयेऽपि भावाः । भक्तिरपि भावः । योगिनीहृदये कथिते मन्त्रार्थषट्के प्राथमिकोऽर्थोऽपि भावः ।

भवेति—भवः संसार एव रोगस्तं हन्ति 'नान्यं पश्यामि भेषज्यमन्तरेण वृषध्वज' मिति रामायणात् ।

व्याधीनां भेषजं यद्वत्प्रतिपक्षस्वभावतः ।

तद्वत्संसाररोगाणां प्रतिपक्षः शिवाधवः ॥

इति शिवपुराणाच्च । भवचक्रं संसारमण्डलं प्रवर्तयति, भवचक्रवत्प्रवर्तयतीति वा । तदुक्तं मनुस्मृतौ—

एषा सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवद्विद्विषयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥

इति । विष्णुभागवतेऽपि—

त्वमेव सर्वजगतामीश्वरो बन्धमोक्षयोः ।

तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं हरम् ॥

इति । भवचक्रमनाहतचक्रं वा तत्र शिवस्यावस्थानात् । ननु कोणपत्रसमुच्चयस्यैव चक्रपदवाच्यत्वमिति तान्त्रिकसिद्धान्तादनाहते कोणभावात्कथं चक्रपदेन तदुपस्थितिः । अत एव 'अनाहताब्जनिलये' त्येव प्रयोगः । केवलपत्रसमुदाये पद्यत्वं केवलकोण-समुदाये यन्त्रत्वमिति सिद्धान्तादिति चेन्न । कोणत्वाभिप्रायेण मूलाधारादिष्वपि चक्रव्यवहार इति वदद्भिर्विद्यारत्नभाष्यकारैरेवमेव समाहितत्वात् । पत्रेषु कोणत्वा-रोपाद् गोणव्यवहार इति तदशय इति केचित् । तत्र कोणत्वविवक्षायां यन्त्रत्व-विवक्षाभावेन यन्त्रव्यवहारस्यैवापत्तेः । अतस्तत्कर्णिकोपरि त्रिकोणस्य सत्त्वादित्येव भाष्याशयं युक्तमुत्पश्यामः । बिन्दुचक्राष्टदलषोडशदलवृत्तत्रयभूभृहृत्रयाणि श्रीचक्रा-न्तर्गतानि वा भवचक्राणि । भवस्य शिवस्य चक्रं मनः प्रवर्तयतीति वा । 'चक्रं हि मन एव' इति विष्णुपुराणे 'चलत्स्वरूपमत्यन्तं जवेनान्तरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थित' मिति ॥ २०४ ॥

छन्दःसारा शास्त्रसारा मन्त्रसारा तलोदरी ।

उदारकीर्तिरुद्दामर्षभवा वर्णरूपिणी ॥ २०९ ॥

छन्दःसारेति—छन्दःशब्दो वेदपरो गायत्र्यादिपरः पञ्जलतन्त्रपरो वा । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयो' रिति विश्वः । परो वादी । सारशब्दो न केवलं पुल्लिङ्गः । 'संसारे किं सारं' 'सा दशा वै तान्तवी' त्यादिप्रयोगात् । 'सारो बले मज्जनि च स्थिरांशे न्याय्ये च नीरे च धने च सारम् । वेदेऽन्यवत्सार-मुदाहरन्ती' इति च विश्वः । अत्र स्थिरांशशब्दो निष्कृष्टांशपरः अनिष्कृष्टस्या-स्थिरत्वात् । ततश्च वेदे उपनिषद्भागेऽस्याः स्वरूपनिष्कर्षः । छन्दःसु सारो निष्कर्षो यस्या इति विग्रहः । गायत्र्यादिछन्दःसु निष्कृष्टं रूपं गायत्रीमन्त्रस्तस्यापि निष्कर्षः पञ्चदशी । तदिदमुक्तं बरिबस्यारहस्येऽस्माभिः—

तज्जानार्थमृपाया विद्या लोके चतुर्दश प्रोक्ताः ।
 तेष्वपि च सारभूता वेदास्तत्रापि गायत्री ॥
 तस्या रूपद्वितयं तत्रैकं यत्प्रपठ्यते स्पष्टम् ।
 वेदेषु चतुर्ष्वपि परमत्यन्तं गोपनीयतरम् ॥
 कामो योनिः कमलेत्येवं संकेतितैः शब्दैः ।
 व्यवहरति न तु प्रकटं यां विद्यां वेदपुरुषोऽपि ॥

आथर्बणेऽपि त्रैपुरसूक्ते षोडशर्चे—

कामो योनिः कमला वज्रपाणि
 गुहा हसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः ।
 पुनर्गुहा सकला मायया च
 पुरुर्च्येषा विश्वमाता च विद्या ॥

इत्यस्यामुचि कादिविद्याया उद्धारः । पंङ्गलतन्त्रे हि द्विकी रली । मिश्री च ' इति सूत्रद्वयेन महाप्रस्तारः प्रतिपादितः सचानवधिकस्यापि शब्दजालस्य निःशेषेण ज्ञानोपायः । सच छन्दोभास्कर एवास्माभिः प्रकटीकृतश्छन्दःशास्त्रे । बलं माहात्म्यं यस्या वैखर्याः सरस्वत्या इत्यर्थः । यद्वा—

यत्र यत्र मनस्तुष्टिर्मनस्तत्रैव धारयेत् ।
 तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥

इति विज्ञानभैरवभट्टारकोक्तरीत्योपासकधीरेयस्य यत्रेच्छा स एव धर्मः । यत्र नेच्छा स एवाधर्मः । उक्तं च शाकुन्तले ' सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ' इति । सदाचारस्मृत्युक्तो निर्बन्धोऽपि प्रौढोत्सावावधिक एव ' प्रौढान्तं समयाचारा ' इति कल्पत्रात् । सर्वमेतर्दाभप्रेत्य कौलोपनिषदि श्रूयते ' धर्मोऽधर्मः अधर्मो धर्म ' इति । योगिनीहृदयेऽपि—

पिबन्नृत्यन्वमन्त्रादन्स्वैराचारपरः स्वयम् ।
 अहन्तेदन्तयोरैक्यं भावयन्विहरेत्सुखम् ॥

इत्युक्तरीत्येदृशमनःसमाधिमतामिच्छाविषयोऽर्थो नियमेन धर्म एव भवतीत्येतदभिप्रायः । स्मृतिष्वपि ' श्रुतिः स्मृतिः सदाचार आत्मनस्तुष्टिरेव चे ' ति धर्मप्रमाणेषु मनःप्रवृत्तेर्गणनमीदृशसमाहितमनःपरमेव । अन्यथात्तिप्रसङ्गात् । ईदृशं स्वैराचरणं सारं न्याय्यं यस्या इत्यर्थः । अभिलाष इच्छा सारो निष्कृष्टरूपं यस्या इति वा । देव्या इच्छाशक्तिस्वरूपत्वात् । सारपदस्य श्रेष्ठपदत्वे तु विशेष्यनिघनत्वान्नास्त्येव श्रीलिङ्गत्वानुपपत्तिः ।

शास्त्रसारेति—एवमुत्तरनामद्वयेऽपि 'शास्त्रयोनित्वादि'ति सौत्राद्बोहि-
शास्त्रं यवशास्त्रमित्यादि तान्त्रिकाच्च व्यवहाराच्छास्त्रशब्दो वेदपरस्तदनुसारिमी-
मांसादिपरो वा । तदुक्तं भामत्याम्—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इति ।

मन्त्रेति—मन्त्रशब्दाऽपि 'कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि' इत्यादिव्यवहाराद्वेद-
परस्तान्त्रिकमनुपरस्तत्प्रतिपादकचतुःषष्टितन्त्रपरो वा ।

तलोदरीति—तलं करतलादि तद्वत्कृशं समं चोदरं न तु न्युब्जं भेर्यादिवदु-
च्छूनं यस्याः । अकारप्रश्लेषेणातलाख्यो लोक एवोदरं यस्या विराड्रूपाया इत्य-
प्यर्थः सुवचः ।

उदारैति—उदारा महत्तरा कीर्तिर्यस्याः । उत्कृष्टा आसमन्ताद्व्याप्ता च
अरा शीघ्रसाध्या च कीर्निर्यदुपासनयेति वा । 'लघुक्षिप्रमरं द्रुति' मित्ग्निपुराणीय-
कोशः । ऋकारो देवमातृवाचकः । आ अरौ अर. इति रूपाणि । उ. अपत्यानि
अरा देवाः तानुत्क्रान्ता कीर्णियेति वा । आरं मङ्गलमूत्क्रान्ता वा । यत्कीर्तनं
मङ्गलादिदुष्टग्रहदोषनिरासकमिति यावत् । अदित्यमण्डलान्तर्गतं सगुण चेतन्य-
मत्पदवाच्यम् । 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष' इत्यधिकृत्य 'तस्योदिति
नामे'ति श्रुतेः । तस्मिन्नारा आयुधविशेषो यस्या ईदृशी कीर्तिर्यस्या इति वा ।
'आरा चर्मप्रसेविके'ति कोशात् । उत पुरुषस्य दुःखप्रदा यत्कीर्तिरिति यावत् ।
तत्कीर्तिर्जेत्री कीर्तियदुपासनया भवतीति तात्पर्यम् । आसमन्ताद्व्याप्तोऽरः सुधा-
ह्लादस्तद्वदुत्कृष्टा कीर्तियस्या इति वा । सगुणब्रह्मोपासकानां प्राप्ये परब्रह्मनगरे
आराजिताख्ये 'अरश्च प्यश्चेति द्वौ मुधाह्लादावर्णवपुलयौ वर्तते' इति श्रुतिषु
प्रसिद्धम् । 'अनावृत्तिः शब्दा'दिति सूत्रे श्रीमदाचार्यभगवत्यादेरप्युक्तम् ।

वर्णेति—दाम बन्धनरज्जुः परिच्छेत्री तदुत्क्रान्तमुद्दामेयत्तानवच्छिन्नं वैभवं
यस्याः ।

जन्मेति—वर्णाश्चतुःषष्टिसंख्याका रूपमस्याः । तदुक्तं पाणिनिशिक्षायाम्—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णा संभुमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वय प्रोक्ताः स्वयंभुवः ॥

इति । २०९ ॥

जन्ममृत्युजरातप्तजर्वावशान्तिदायिनी ।

सर्वोपनिषद्बुद्ध्या शान्त्यर्ता कलात्मिका ॥ २१० ॥

जन्मेति—जन्माविवक्षेन तप्त्येभ्यो जनेभ्यो विश्वान्तिभिर्दुःखापहारिभिर्व्यक्तं
स्वात्ममुखं दत्ते ।

सर्वेति—सर्वास्वैतरेयादिषूपनिषत्सु रहस्यभूतासु श्रुतिशिरोभूतवाक्यन्तिषू-
त्कर्षेण घुष्टा प्रतिपाद्या । ‘यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं
भवती’ त्यत्रोपनिषत्पदस्य रहस्यपरत्वेन व्याख्यानदर्शनात् । तस्य निश्चितरस्या-
चार्यैर्दक्षिता—

उपनीये ममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं सतः ।

निहन्यविद्यां तज्जां च तस्मादुपनिषत्मता ॥

इति । अत्रोत्कर्ष ऐकरूप्यम् । उच्चैस्त्वस्य घातुर्नैव लाभात् । ‘उच्चैर्घुष्टं तु
घोषणे’ ति कोशात् । ऐकरूप्यं च प्रतिवेदान्तं विहितानां सगुणब्रह्मोपास्तीनां भेदा-
भावः । तदिदं ‘सर्वंवेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषा’ दित्यधिकरणे स्पष्टम् ।

ज्ञान्तीति—आकाशनिष्ठा कला ज्ञान्तीतीत्युच्यते । तत्स्वरूपं च श्रीभागने
‘शान्त्यतीतकलाद्वैतनिर्वाणानन्दबोधदे’ ति । तदात्मिका तदभिज्ञा ॥ २१० ॥

गम्भीरा गगनान्तस्था गर्विता गान्तोल्लोपा ।

कल्पनारहिता बाष्ठाऽकान्ता कान्ताद्यधिग्रहा ॥ २११ ॥

गम्भीरेति—अनन्याद्गम्भीरा । महाहृदस्वरूपेत्यर्थः । तथाच शिबसूक्तम्
‘महाहृदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभव’ इति ।

महाहृद इति प्रोक्ता शक्तिभंगकती परा ।

अनुसंधानमित्युक्तं तत्तादात्म्यविमर्शनम् ॥

मन्त्रवीर्यमिति प्रोक्तं पूर्णाहंताविमर्शनम् ।

तदीयोऽनुभवरतम्य स्फुरणं स्वात्मनः स्फुटम् ।

इति । अन्यत्रापि—

परा भट्टारिका संविदिच्छाशक्तिपुरःसरम् ।

स्थूलप्रमेयपर्यन्तं वमन्ती विद्वममाप्तरम् ॥

प्रमात्रन्तर्बहीरूपा हृषीकविषयात्मनाम् ।

प्रवर्तकत्वस्वच्छस्वगम्भीरत्वादिषमंतः ॥

महाहृदो जगद्भ्यापी देशकालाद्यगोचरः ।

इति । ‘गं’ इति गणपतिबीजम् । तेन गणपतिरेवोच्यते । शब्द विभं रात्यादत्ते
निरस्यतीत्यर्थो वा ।

गगनेति — गगनस्य दहराकाशस्य भूताकाशस्य पराकाशस्य वान्तर्मध्ये तिष्ठतीति । 'वृक्षद्वयस्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक' इति श्रुतेः । गगनस्यान्ते नाशकालेऽपि तिष्ठति वा । गगनं अकारः, अन्तस्था यरलवा इति पञ्चभूतबीजोद्धारः ।

गर्वितेति गर्वो विश्वनिर्माणविषयिणी पराहन्ता, सास्याः सञ्जाता । तारकादित्वादितच् ।

गानेति गानं तता-नद्ध-सुषिर-घनचतुष्टयसमुच्चयात्मकं, वादित्रादिकं वा, शारीरं गान्धर्वं वा, साम वा तयोर्लोलूपा सतृष्णा ।

कल्पनेति — कल्पना वासनामय्यो दृश्यबीजचयस्ताभी रहिता । तासां कल्पितत्वादेव । यद्वा कल्पेऽपि नाराणां हिता । 'संवर्तः प्रलयः कल्प' इति कोशः । 'नृ नय' इति धातोः । 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन' इति स्मृत्या च । नरस्येमे नारा जीवाः । सकलनाशकारिणि प्रलयकालेऽपि जीवानां स्वोदरे वासनारूपतया स्थापने हितकर्त्री किमुत सृष्टिस्थितिकाल इति यावत् । उक्तं चाष्टावक्रगीताया —

मय्यनन्ते चिदम्भोधावाश्चर्यं जीवबीचयः ।

उद्यन्ति घ्नन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥

इति ।

काष्ठेति — अष्टादशनिमेषात्मकः कालः काष्ठा । दाहह्रिद्रापि काष्ठा । सा हि स्कन्धनाभिनालपरिणामरूपत्वाच्छिवशक्तघोरभिन्नैवेति मैरालतन्त्रे कथा । 'काष्ठा दाहह्रिद्रायां कालमानप्रभेदयो' रिति रभसः । तदुभयरूपा । वेदान्तवाक्यार्थतत्त्वनिष्कर्षोऽपि काष्ठा । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

प्रतीतमप्रतीतं वा सदसच्च परः शिवः ।

इति वेदान्तवाक्यानां निष्ठा काष्ठेति कथ्यते ॥

इति । 'सा काष्ठा सा परा गति' रिति श्रुतिश्च । यद्वा गगनात्मकस्य भीमनामकस्य परशिवस्य पत्नी स्वर्गमाता देवी दिक्स्वरूपत्वात्काष्ठेत्युच्यते । तथाच संज्ञे-

चराचराणां भूतानां सर्वेषामवकाशदः ।

व्योमात्मा भगवान्देवो भीम इत्युच्यते बृधैः ॥

महामहिम्नो देवस्य भीमस्य परमात्मनः ।

दशस्वरूपादिकपत्नी सुतः स्वर्गश्च सूरिभिः ॥

इति । वायुपुराणेऽपि—

नाम्ना षष्ठस्य या भीमा तनुराकाश उच्यते ।

दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्वर्गस्तस्य सुतः स्मृतः ॥

इति । क्रान्त्वा तिष्ठतीति काष्ठेति नैरुक्ताः । 'अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुल'मिति श्रुतिः ।
'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'दिति स्मृतिश्च ।

अकान्तेति—अकान्तेति त्र्यक्षरं नाम । 'अकं पापे च दुःखे च' तयोरन्तो
नाशो यथा सा ।

कान्तेति—विग्रहस्य शरीरस्यार्धमर्धविग्रहः । 'अर्धं नपुंसक'मिति समासः ।
कान्तः परशिव एवार्धविग्रहो यस्याः । कान्तस्यार्धं कान्तार्धं कान्तार्धं विग्रहो यस्या इति
वा । नचैतत्पक्षेऽर्धकान्त इति रूपापत्तिः । अत्रत्यार्धपदस्य नियतलिङ्गत्वस्वीकारात्
नियतनपुंसकलिङ्गकस्यैव पूर्वनिपातविधानात्कः पुनः पुलिङ्ग इत्यादिप्रश्नोत्तरपरे
महाभाष्ये पुलिङ्गवदस्या नियतलिङ्गपरत्वेन कैयटीये व्याख्यानात् । तथाच भग-
वार्धलिङ्गलनागः प्रायुङ्क्त 'स्वरा अर्धं चार्थार्धं' इति । वस्तुतस्तु अर्धविग्रहा इत्यत्र
कर्मधारय एव समासः । षष्ठीतत्पुष्ये तु विग्रहार्धमित्येवापद्यते । अत एव परव-
ल्लिङ्गसूत्रे महाभाष्ये 'अर्धं नपुंसक'मिति सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यदेतत् । तेन
कान्तार्धमिति समासेऽपि समप्रविभागवचनत्वमेवार्धशब्दस्य द्रष्टव्यम् । ककारस्यान्तः
कान्तः स्यकारस्तेन द्यौर्लक्ष्यते । अर्धशब्दो भागमात्रपरः । तेन द्यौः शरीरैकदेशो
यस्या इत्यर्थं इति वा । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति मन्त्रव-
र्णान् ॥ २११ ॥

कार्यकारणनिर्मुक्ता कामकेलितरङ्गिता ।

कनककनकताटङ्कु लीलाविग्रहधारिणी ॥ २१२ ॥

कार्येति—कार्याणि महत्त्वादीनि कारणं मूलप्रकृतिः तैविनिर्मुक्ता । चैतन्ये
तेषां परमार्थतोऽभावात् 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति श्रुतेः ।

कामेति—कामस्य कामेश्वरस्य केलीनां क्रीडाविलासानां तरङ्गाः परस्पराः
संजाता अस्याः ।

कनककनकेति—कनती दीप्यमाने कनकस्य सुवर्णमये ताटङ्के कर्णाभरणवि-
शेषो यस्याः ।

लीलेति—लीलयानायासेन विग्रहानवतारविशेषान्धारयति पद्मराजस्य महिषी
लीलादेवी तद्विग्रहधारिणी वा । सा च योगवासिष्ठे प्रसिद्धा 'आसीदस्मिन्महीपाल
कुले पद्मो विकासवान् । पद्मोनामेत्युपक्रम्य 'तस्यासीत्सुभगा भार्या लीला नाम
पतिव्रते'ति ॥ २१२ ॥

अजा क्षयविनिर्मुक्ता मुग्धा क्षिप्रप्रसादिनी ।

अन्तर्मुखसमाराध्या बहिर्मुखमुकुलभा ॥ २१३ ॥

अजेति—जन्मराहित्यादजा । 'अजामेका' मिति श्रुतेः, 'न जातो न जनिष्यत' इति श्रुतेश्च । महाभारतेऽपि—

नहि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मात्कर्मजः स्मृत ॥

इति । जननं हि मृत्युसमव्याप्तम् । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चे'ति वचनात् ।

अजेति—तदिह जननाभावरूपव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या प्राप्तमर्थमाह । क्षयेण मरणेन विनिर्मुक्ता । क्षये गृह एव विशिष्य निर्मुक्ता ययेति वा । मृमुक्षुभिर्विषय-
भिया गृहस्यागः क्रियते । सुन्दर्युपासकैस्तु गृहएव मोक्षः प्रायत इति तात्पर्यम् ।
तदिहमुक्तमस्माभिः शिष्यस्तुतौ—

यदि परमिच्छसि धाम त्यज मा नाम स्वकं धाम ।

परपदनियमनदाम स्मर हृदि कामद्विषो नाम ॥

इति दुर्वासाप्याह ।

मुग्धेति—सङ्गं मोमोक्षतीति मुग्धा सौन्दर्यवती । अकारप्रश्लेषेण न सन्ति मूढा यस्या इत्यपि सुवचम् । 'मुग्धः सुन्दरमूढयो' रिति विश्वः ।

क्षिप्रेति—क्षिप्रं स्वल्पदिनेरेव प्रसीदतीति तथा । अतएवोक्तं सौरपुराणे—

क्रमेण लभ्यतेऽन्येषां मृक्तिराराधनाद्विजाः ।

आराधनादुपदेशस्य तस्मिञ्जन्मनि मुच्यत ॥

इति । इदं तु तीव्रतरभक्तिमत्पुष्पधौरेयपरम् । अन्येषां तु शिष्यपुराणे स्मर्यते—

अल्पभावेऽपि यो मर्त्यः सोऽपि जन्मत्रयात्परम् ।

न योनियन्त्रपीडायै भविष्यति न संशयः ॥

इति । तदिमां व्यवस्थामभिप्रेत्योक्तं तन्त्रराजे—

अन्यथा संप्रदायेन जपहोमार्चनादिकम् ।

कृतं जन्मान्तरे सम्यक्संप्रदायाय कल्पत ॥

इति ।

अन्तर्मुखेति—अन्तः स्वात्मप्रवर्णं मुखं चित्तवृत्तियेषां तैः सम्यगाराध्या ।

बहिर्मुखेति—बहिर्विषयैकप्रवर्णं मुखं येषां तेषां सुष्टु दुर्भवा । 'तरलकरणा नाममुलभे' स्थानम्बलहर्षाम् ॥ २१३ ॥

त्रयी त्रिवर्गनिलया त्रिस्थया त्रिपुरमासिनी ।

निरामया निरालम्बा स्वात्मारामा सुधास्तुतिः ॥ २१४ ॥

त्रयीति—स्त्रियामृक्सामयजूषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी 'ति कोशाद्वेदत्रयरूपा । तथाच कूर्मपुराणे हिमवन्तं प्रति देवीवचनम्—

ममैवान्या परा शक्तिर्वेदसंज्ञा पुरातनी ।

ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तत ॥

इति । पद्यपुराणेऽपि 'आन्वीक्षिकी त्रयी देवि दण्डनीतिश्च कथ्यस' इति । देवी-पुराणेऽपि—

ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगता यतः ।

त्रयीति पठघते लोके दृष्टादृष्टप्रसाधना ॥

इति । मिरयातन्त्रे तु—

अकारादिः सामवेदो ऋग्वेदश्च तदादिकः ।

यजुर्वेद इकारादिस्तेषां संयोगतः शुचिः ॥

तन्निष्पत्ति श्रुणु प्राज्ञे प्रोक्ताः पूर्वाधरक्रमात् ।

विलिख्य योजयेत्पूर्वं शब्दशास्त्रानुसारतः ॥

गुणसंध्या ऋग्यजुषं ततस्तेनापरं तथा ।

वृद्धिसंध्या समायुंज्यादित्युत्पन्नं शुचेर्वपुः ॥

तेन त्रयीमयी विद्या कार्यकारणयोगतः ।

इत्युक्तम् । अत्र शुचिशब्देन वाग्भवं बीजमुच्यते । तेन तद्रूपेत्यर्थो वा ।

त्रिवर्गेति—'त्रिवर्गो धर्मकामार्थे' रिति कोशः तस्य निलयः स्थानं यस्याम् ।

त्रिषु भूतादिकालेष्वकारोकारमकारेषु वा स्था स्थितिर्यस्याः ।

त्रिस्थेति—त्रिषु लोकादिष्वभेदेन तिष्ठतीति वा त्रिस्थया । तदुक्तं मार्कण्डेय-पुराणे—

त्रयो लोकस्त्रयो देवास्त्रैविद्यं पावकत्रयम् ।

त्रीणि ज्योतीषि वर्गाश्च त्रयो धर्मदयस्तथा ॥

त्रयो गुणास्त्रयः शब्दास्त्रयो दोषास्तथाश्रमाः ।

त्रयः कालास्तथावस्थाः पितरोऽर्हनिषादयः ॥

मात्रात्रयं च ते रूपं त्रिस्थे देवि सरस्वती ।

इति ।

त्रिपुरेति—अन्तर्दशारचक्राभिमानिनी देवता त्रिपुरमालिनी ॥

अथ परिभाषामण्डलेऽष्टत्रिंशन्नमानि विभजते ।

चतुरर्धंभवो देवो बहन्विभेवं विभागमार्गेण ।

गोणतरङ्गमतिः खलु शंभोर्वावं चरत्र्यंघ्रिः ॥ ३० ॥

स्पष्टम् ॥ ३० ॥

निरामयेति—निर्गता आमया रोगा यया ।

निरालम्बेति—सर्वालम्बनस्यालम्बान्तरायोगान्निरालम्बा । तथात्वेऽनवस्था-
पत्तेः ।

स्वात्मेति—सा च मूलक्षयकरीत्यस्या अनालम्बत्वमेव साधयति । स्वात्मन्ये-
वारामः क्रीडनं यस्याः । स्वात्मानमेव द्वेषा विभज्यान्योन्यं क्रीडमानेति यावत् ।
तथाच माध्यन्दिना अधीयते 'स वै न रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्
स ह्येतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेषा पातयत्ततः
पतिश्च पत्नी चाभवता' मियि । स्वात्मैवारामः कृत्रिमवनरूपं विचित्रं जगद्यस्या
इति वा । जगन्निर्माणसंहारकालयोः स्वात्ममात्रावशेषात् । तथाच वायुपुराणे

एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः ।

भूत्वा यस्माच्च बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥

इति । स्वमात्मीयं जगच्च आत्मा ब्रह्म च अनयोरारामः क्रीडनं विहरणं वृत्तित्वं
यस्या इति वा । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

त्वमक्षरं परं देवि यच्च सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

अक्षरं ब्रह्म परमं जगच्चैतत्क्षरात्मकम् ॥

दाह्यवस्थितो वल्लिर्भोमाश्च परमाणवः ।

तथा त्वयि स्थितं ब्रह्म जगच्चेदमशेषतः ॥

इति ।

सुषेति—सुधायाः सहस्रारकणिकाचन्द्रगतायाः स्रुतिः स्रवणं यया कुण्डलिन्या
सा । सुधायाः स्रुतिरेव वा । डाकिन्यादिमण्डलान्याप्यायन्ती सा क्रियैव भगवती-
त्यर्थः । यद्वा प्रसिद्धचन्द्रमण्डलाद्वल्लिरव्यादितृप्तिजनिका पीयूषवृष्टिरेषैवेति—

दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधामृतपरिस्रवैः ।
कृष्णपक्षे सदा पीत्वा जायन्ते पीवराः सुराः ॥
तत्सर्वं शांभवी माया ।

इति वायुपुराणात् । ज्ञानार्णवे शक्तिबीजसाधने 'स्रवत्पीयूषधाराभिर्वर्षन्तीं विषहा-
रिणी' मिति यद्ब्रह्मचानमुक्तं तादृशरूपवतीति वा ॥ २१४ ॥

संसारपङ्कनिर्मग्नसमुद्धरणपण्डिता ।
यज्ञप्रिया यज्ञकर्त्री यजमानस्वरूपिणी ॥ २१५ ॥

संसारेति—संसारलक्षणे कदमे निःशेषेण मग्नानां जनानां सम्यगुद्धरणे
पण्डिता कुशला । अत एवोक्तं कौर्म—

ये मनागपि शर्वाणीं स्मरन्ति शरणार्थिनः ।
दुस्तरापारसंसारसागरे न पतन्ति ते ॥

इति ।

यज्ञप्रियेति—यज्ञाः प्रिया यस्याः । 'यज्ञो वै विष्णु' रिति श्रुतेस्तत्प्रियेति
वा ।

यज्ञकर्त्रीति—यज्ञस्य कर्ता ।

यजमानेति—यजमानात्मको दीक्षितमूर्तिः परमशिवस्तस्य पत्नी दीक्षाख्या ।
सन्तानस्य माता । तदुक्तं लंङ्गे—

यजमानात्मको देवो महादेवो बृधैः प्रभुः ।
उग्र इत्युच्यते सद्भिरीशानश्चेति चापरैः ॥
उग्राह्वयस्य देवस्य यजमानात्मनः प्रभोः ।
दीक्षा पत्नो बृधैरुक्ता संतानाख्यस्तदात्मजः ॥

इति । वायुपुराणेऽपि—

उग्रा तनुः सप्तमी या दीक्षितैर्ब्राह्मणैः सह ।
दीक्षा पत्नी स्मृता तस्य संतानः पुत्र उच्यते ॥

इति । अष्टमु शिवमूर्तिषु चरमा यजमानमूर्तिरिति क्वचिद्वर्ण्यते क्वचिदात्मेति
तदुभयमप्याह । यजमानश्च स्वश्च यजमानस्वौ दीक्षितात्मानौ तौ रूपे अस्या इति ।
अल्पाच्यतरस्य पूर्वनिपातो न नित्यः 'एतत्तदो' रित्यादिनिर्देशात् । उक्तं च लंङ्गे—

पञ्चभूतानि चन्द्रार्कवात्मेति मुनिपुंगवाः ।
मूर्तिरष्टौ शिवस्याहुर्देवदेवस्य धीमतः ॥

आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिर्यजमानाह्वया परा ।

इति ॥ २१५ ॥

धर्माधारा धनाध्यक्षा धनधान्यविर्वाधनी ।

विप्रत्रिया विप्ररूपा विश्वभ्रमणकारिणी ॥ २१६ ॥

धर्माधारेति—तत्तद्देशेषु शिष्टपरम्परायाता वेदाविरुद्धाः क्रिया धर्मपदवाच्याः
तथाच सर्वतस्मृतिः—

‘यस्मिन्देशे य आचारः परम्पर्यक्रमागतः ।

आम्नायैरविरुद्धश्च स धर्मः परिकीर्तितः ॥

इति । तेषामासमन्तात्सर्वदेशेषु धारा निरर्गलप्रवाहः । धर्म आधारो यस्या वा,
धर्मो तिष्ठतीत्युपचारात् । ‘धर्मो सर्वं प्रतिष्ठित’ मिति श्रुतेः । धर्म आधारो यया
वा । धर्मस्य सर्वाधारत्वं यस्मृतमिति यावत् ।

धनाध्यक्षेति—धनस्याध्यक्षा स्वामिनी । उपास्योपासकयोरभेदात् । कुबेर-
रूपा वा ।

धनधान्येति—धनानि धान्यानि च विशेष्य वर्धयति ।

विप्रेति—वेदशास्त्रादिविद्यावन्तो ब्राह्मणा विप्राः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

इति । ते प्रिया अभीष्टा यस्याः । ‘अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनु,
रिति भगवद्वचनेन विप्रेषु कंमुतिकन्यायेन प्रीतिसिद्धेः ।

विप्ररूपेति—उक्तवचनादेव तादृशा विप्राः रूपं स्वरूपं यस्याः । अत एव
श्रूयते ‘यावतीर्वे देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ती’ति । पराशरस्मृतिरपि—

ब्राह्मणा जंगमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

येषां वाक्योदकेनैव शृद्धयन्ति मलिना जनाः ॥

इति । अथवा विप्रान् रूपयति पूर्वरूपवतः करोत्याप्याययतीति वा । यस्या मन्त्र-
जपादिना ब्राह्मणानामाप्यायनं भवतीति यावत् । तदुक्तमापस्तम्बस्मृतौ—

अपमानास्तपेर्बृद्धिः सम्मानास्तपसः क्षयः ।

अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव सीदति ॥

आप्यायते यथाहस्सु तृणरमृतसंभवैः ।
एवं जपंश्च होमंश्च पुनराप्यायते द्विजः ॥

इति ।

विश्वेति — विश्वेषां ब्रह्माण्डानां भ्रमणं सृष्टिस्थितिनाशरूपं यातायातं कारयति ।

स्वभावमेके कवयो वदन्ति
कालं तथाऽप्ये परिम्ह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके
येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥

इति श्रुतेः । देवनिष्ठो महिमा शक्तिरेव भ्रामिकेत्यर्थः । 'भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये' ति स्मृतिश्च । विश्वशब्दो विष्णुपरो वा 'विश्वं विष्णुर्बषट्कार' इत्युक्तेः तस्य भ्रमणकारिणी । स्मर्यते तावत्कालिकापुराणज्यमितिहासः— विष्णुरेकदा व्योममार्गेण गरुडारूढो गच्छन्नधः कामरूपदेशे नीलाचलवासिनीं कामाख्यां देवीं प्रत्यासन्नमप्यनादृत्य तामप्रणम्यैव गतः । ततस्तत्कोपवशात्समुद्रमध्ये पतितः संस्तत्रैव भ्रमन्नासीत् । ततः कियता कालेन गवेषयन्ती लक्ष्मीनारदमुखादिमं वृत्तान्तमाकर्ण्य तपसा कामाख्यां प्रसाद्य विष्णुं सावधानीकृत्य भ्रमणादमोचयत् । ततः सोऽपि तामाराध्य वैकुण्ठलोकमध्यवात्सीदिति ॥ २१६ ॥

विश्वप्रासा विद्रुमाभा वंष्णवी विष्णुरूपिणी ।
अयोनिर्योनिनिलया कूटस्था कुलरूपिणी ॥ २१७ ॥

विश्वप्रासेति—विश्वं चराचरं प्रसतीति विश्वप्रासा । चराचरसंहर्त्रीत्यर्थः । तथाच काठके श्रूयते—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ ।

इति । अत्र मृत्योरुपसेचनत्वात्तथा तत्संहार्यं चराचरप्रतीतेरित्याशयेन ब्रह्मसूत्रं 'अत्ता चराचरग्रहणा' इति ।

विद्रुमेति—विद्रुमाः प्रवालास्तद्वदारक्ता विद्रुमाभा । वित् ज्ञानमेव द्रुमः पुङ्खानुपुङ्खप्रसृतत्वसाम्यात्तेन तुल्येति वा ।

वंष्णवीति—विष्णोरियं वंष्णवी । तथाच देवीपुराणे—

शङ्खचक्रगदा धत्ते विष्णुमाता तथारिहा ।
विष्णुरूपाथवा देवी वंष्णवी तेन गीयते ॥

इति । अत्र चतस्रो व्युत्पत्तयः सूचिताः । तथारिहेत्यस्य विष्णुरिव दैत्यान्हन्तीत्यर्थः ।

विष्णुरूपिणीति—विष्णुरूपेत्यस्य तदभिन्नेत्यर्थः । तेन न प्रथमव्युत्पत्त्या गतार्थता । तदेवाह । विष्णुरेव रूपमस्याः । तदुक्तं ललितोपाख्याने ब्रह्माण्डपुराण एव 'ममैव पीरुषं रूपं गोपिकाजनमोहन' मिति देवीवचनात् । तत्रैव वीरभद्रं प्रति विष्णुवचनम्—

आद्या शक्तिमहेशस्य चतुर्धा भिन्नविग्रहा ।
भोगे भवानीरूपा सा दुर्गारूपा च संगरे ॥
कोपे च कालिकारूपा पुंरूपा च मदात्मिका ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि हिमवत्कृतदेवीस्तवे—

सहस्रमूर्धानमनन्तशक्ति सहस्रबाहुं पुरुषं पुराणम् ।
शयानमब्धौ ललिते तवैव नारायणाख्यं प्रणतोऽस्मि रूपम् ॥

इति । कौर्म एव मङ्कणकंप्रति शिवेन विश्वरूपे दर्शिते—

किमेतद्भूगवद्रूपं सुघोरं विश्वतोमुखम् ।
का च सा भगवत्पार्ष्वे राजमाना व्यवस्थिता ॥

इति मत्पृष्टेन शिवेन स्वस्वरूपप्रभावं निर्वर्ण्योक्तम्—

मम सा परमा माया प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ।
प्रोच्यते मुनिभिः शक्तिर्जगद्योनिः सनातनी ॥
स एव मायया विश्वं व्यामोहयति विश्ववित् ।
नारायणः परोऽव्यक्तो मायारूप इति श्रुतिः ॥

इति । सनत्कुमारसंहितायां प्रभाकराख्यस्य राज्ञो विष्णुभक्ति तन्महिष्याः पद्मि-
न्याख्यायाश्च पार्वतीभक्ति वर्णयित्त्वोक्तम्—

एवं देव्यात्मना स्वेन रूपेण च जनार्दनः ।
दम्पत्योरेककायत्वादेक एव द्विधाचितः ॥

इति । बृहत्पाराशरस्मृतावपि—

दुर्गा कात्यायनीं चैव यजन्वाग्देवतामपि ।
चेतसा सुप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

इति । पद्मपुराणेऽपि—

चण्डिकां स्नपयेद्यस्तु ऐक्षवेण रसेन च ।
सौपर्णेन स यानेन विष्णुना सह मोदतः ॥

इति । आदित्यपुराणशिवपुराणयोरपि 'या तस्य पाद्वङ्गा बाला सा पार्वत्यंशजो हरि' रिति । कामनपुराणेऽपि—

पौर्णमास्यां तु यो माघे पूजयेद्विधिवच्छिवाम् ।
सोऽश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोके महीयत ॥

इति ।

अयोनिरिति—न विद्यते योनिः कारणं यस्याः साऽयोनिः । योनिशब्दः स्थान-
वचनो वा 'योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारी' ति श्रुतेः । हे इन्द्र, तव निषदे उपवेशनः य
मया स्थानं कृतमित्यर्थात्, तेन स्थानरहिता अपरिच्छिन्नेत्यर्थः । अस्य त्रिष्णोर्योनि-
र्जनिका मातेति वा ।

योनिरिति—निलीयते जगद्यस्यामिति निलया योनिश्चासी निलया च ।
योनिशब्दः प्रकृतिपरः । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि' मिति श्रुतौ प्रयोगात् ।
कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तमीशं नियन्तारं पुरुषं प्रत्यञ्चं ब्रह्म पूर्णं योनिं ध्यानेनापश्य-
न्निति व्याख्यानात् । 'योनिश्च हि गीयत' इति ब्रह्मसूत्रं च । यद्वा 'यो योनि
योनिमधितिष्ठत्येक' इति श्रुतौ मायापरत्वेनापि योनिपरस्य व्याख्यानदर्शनात्
योनिर्मायैव निलयः परिच्छेदिका यस्या इति । योनीनां जगत्कारणानां ब्रह्मादीनां
नितरां लयो यस्यामिति वा । योनिस्त्रयस्त्रयमेव निलयो यस्या बिन्दुरूपाया
देव्या इति वा । अत एवाथर्वणे शौनकशाखायां श्रूयते—

तस्मिन्हिरण्मये कोशे त्र्यक्षरे त्रिप्रतिष्ठिते ।
तस्मिन्त्यक्षमात्मन्वत्तद्वै ब्रह्मविदो विदुः ॥

इति । अस्या ऋचः पूर्वं—

अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।
तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गोऽपि ज्योतिषावृतः ॥

इति श्रुतम् । अनयो ऋचोरर्थः—देवानामप्ययोध्या असाध्या दुर्लभा पूः नगरी
श्रीचक्रमित्यर्थः । 'चक्रं पुरं च सदनमगारं च गुहा स्त्रिया' मिति शंकरारण्यघृत-
विश्वारूपाकोशात् । ईश्वरावासरूपायोध्यानगरी तु मर्त्यानामयोध्या । इयं तु देवा-
नामपीत्यर्थः । सा कीदृशी । अष्टाचक्रा अष्टौ चक्राणि अष्टारं द्वे दशारे मन्वत्तं
अष्टदलषोडशदले पद्मे भ्रमित्रयं भूगृहत्रयं चेति यस्यां सा । नवसंख्यानि द्वाराणि
योनिद्वारवत्त्रिकोणानि यस्यां सा । 'पञ्चशक्तिचतुर्बल्लिसंयोगाच्चक्रसंभव' इति
निस्त्याह्वये । 'स्वाभिमुखान्त्रिकोणं शक्तिः, पराङ्मुखान्त्रिकोणं बल्लि' रिति
मन्त्रशास्त्रीया परिभाषा । तस्यामयोध्यायां हिरण्मयस्तेजोमयः कोशो निधानं
त्रिकोणरूपं स एव स्वर्गः सुखरूपत्वात् । तैत्तिरीयाणां स्वर्गो लोक इति पाठस्तस्या-

प्ययमेवार्थः । तस्मिन्हिरण्यमय इत्यादिसप्तम्यन्तं पञ्चकं समानाधिकरणं स्पष्टार्थम् । त्रिकोणे यदस्ति बिन्दुरूपं चक्रं तस्मिन् यक्षं पूज्यं तत्प्रसिद्धं ब्रह्मविद आत्मनीव विदुः । आत्माभेदेनेव बिन्दुभेदेनापि ब्रह्म मन्यन्त इत्यर्थः ।

कूटेति—कूटयति छलयत्यात्मानमानन्दादिकमावृत्य संसारे पातयतीति कूटम-
ज्ञानं तदध्यक्षतया तत्र तिष्ठति । 'कूटस्थमचलं ध्रुव' मिति स्मृतेः । कूटस्याज्ञा-
नस्य स्था स्थितिर्यस्यां वा । कूटो गिरिशृङ्गं तद्वन्निक्रियतया तिष्ठतीति वा ।
अयस्कारैः प्रहाराधिकरणत्वेन भूमौ निखातो लोहविशेषः कूटस्तद्वन्निक्रियकारा वा ।
कूटानां विश्वसमूहानां स्थितिर्यस्यां वा । वाग्भवादिकूटत्रये तिष्ठतीति वा । कूटं
पुरद्वारं श्रीचक्रान्तर्गतत्रिकोणं तत्र तिष्ठतीति वा ।

कूटं यन्त्रेऽजृते राशौ निश्चले लोहमुदगरे ।

मायाद्विशृङ्गयोस्तुच्छे सीरावयवदम्भयोः ॥

पुरद्वारे च शंसन्ति ।

इति विश्वः ।

कुलरूपिणीति—कुलं कौलमार्गो बाह्यपूजा वंश आचारो वा तद्रूपिणी ॥ २१७ ॥

वीरगोष्ठीप्रिया वीरा नंष्कर्म्या नादरूपिणी ।

विज्ञानकलना कल्या विदग्धा बन्धवासनी ॥ २१८ ॥

वीरगोष्ठीति—वीराणां गोष्ठी सभा सत्लापो वा प्रिया यस्याः ।

वीरेति—स्वयमपि वीर्यवत्त्वाद्बीरा । 'पतिपुत्रवती वीरे' ति तु नाममा-
लायाम् ।

नंष्कर्म्येति—निर्गतानि कर्माणि यस्मात्स नंष्कर्मा तस्य भावो नंष्कर्म्यं
तद्वती नंष्कर्म्या । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽप्रत्ययः । स्वार्थे वा ष्यङ् । कर्मलोपा-
भाववतीत्यर्थः । 'लिप्यते न स पापेने' ति स्मृतेः 'न पुण्यपापे ममे' ति श्रुतेश्च ।
योगसूत्रमपि 'क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इति ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।

नवमेन शतेनाभूद्दशमी बोधिनी कला ॥ ९०० ॥

इति श्रीमल्ललितासहस्रनामभाष्ये नवमशतकं नाम दशमी कला ॥ १० ॥

नावेति—नादः प्रणवशिरस्थितस्तद्रूपा । तदुक्तमभियुक्तैः—

आनन्दलक्षणमनाहतनाम्नि देशे

नादात्मना परिणतं तव रूपमीशे ।

प्रत्यङ्मुखेन मनसा परिचीयमानं
शंसन्ति नेत्रसलिलैः पुलकैश्च धन्या ॥

इति । नादे रूपमस्या वा । तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे 'रोधिन्याख्यं यदुक्तं ते नादस्त-
स्योर्ध्वसंस्थित' इत्यादिना 'तस्योत्सङ्गतामूर्ध्वगामिनीं परमां शिवाम् । ध्याये '
दित्यन्तेन ।

विज्ञानेति—विज्ञानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कलना स्वात्मसाक्षात्कारः 'चतु-
र्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः । विज्ञानमिति तद्विद्या' दिति कौर्मोक्तं वा
विज्ञानम् ।

कल्येति—कलासु साधुः कल्या । यद्वा कलयितुमर्हा कल्या उषःकालरूपा
वा । कादम्बर्यादिरूपा वा ।

कल्यं सर्गे प्रभाते च कल्यो नीरोगदक्षयोः ।
कल्या कल्याणवाची स्यात्कादम्बर्यामपि स्मृता ॥

इति विश्वः ।

विदग्धेति—विदग्धा चातुर्यशीला ।

बिन्दवेति—ध्रुवोरुपरिभागे वृत्तसन्निवेशो बिन्दवं तदासनं यस्याः । उक्तं च
स्वच्छन्दतन्त्रे 'हाकिनीमण्डलादूर्ध्वं बिन्दुरूपं तु वर्तुल' मित्यादिना तत्र पद्मं शिवं च
वर्णयित्वा तस्य 'वामभागे समासीना शान्त्यतीता मनोन्मनी' त्यादिना बिन्दु-
संबन्धिचक्रं सर्वानन्दमयाख्यमेवासनं यस्या वा । बिन्दूनां समूहो बिन्दवं तदेवासनं
तदभिधेयार्थानामाधारोऽभिधायको यस्या इति वा । तथाच ज्ञानार्णवतन्त्रे—

बिन्दुव्यूहं प्रवक्ष्यामि बीजरूपं वरानने ।
हकारं बिन्दुरूपेण ब्रह्माणं विद्धि पार्वति ॥
सकारं बिन्दुसर्गाभ्यां हरिश्चाहं सुरेश्वरि ।
अविनाभावसंबन्धौ लोके हरिहराविति ॥

इत्यादिना वामादीनामिच्छादीनां भूरादीनां जाग्रदादीनां च त्रयं त्रयं बिन्दुरूपमेवो-
क्तवोपसंहृतम् 'एवं बिन्दुत्रयैर्योगात्त्रिपुरानामरूपिणी' ति । यद्वा अकारप्रश्लेषे-
णाप्सु यदैन्दवबिन्दुसमूहस्तस्मिञ्जीवकदम्बे आस्ते बिम्बरूपत्वादभेदेन स्वयमेकैव
बहुषु प्रतिबिम्बेषु तिष्ठति । 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव' दिति श्रुतेः
॥ २१८ ॥

तत्त्वाधिका तत्त्वमयी तत्त्वमर्थस्वरूपिणी^१ ।
सामगानप्रिया सौम्या सदाशिवकुटुम्बिनी ॥ २१९ ॥

तत्त्वाधिकेति—तत्त्वानि प्रलयपर्यन्तस्थापिवस्तूनि षट्त्रिंशत्संख्यान्येव । घटा-
दीनां तत्त्वपदवाच्यत्वाभावात् । उक्तं चाभियुक्तैः—

आप्रलयं यत्तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।
तत्तत्त्वमिति प्रोक्तं च शरीरघटादि तत्त्वमतः ॥

इति । तेभ्योऽधिका तन्नाशेऽप्यवस्थानात् ।

तत्त्वेति—तत्त्वमयी तत्त्वप्रचुरा । यद्वा तत्त्वं शिवतत्त्वं तदधिका चिन्मयी
चेति नामद्वयार्थः । संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधिद्वयरूपेति यावत् । तदुक्तं ज्ञानार्णवे—

स्वयंप्रज्ञातसंज्ञस्तु शिवाधिक्येन जायते ।
असंप्रज्ञातनामा तु शिवतत्त्वेन वं भवेत् ॥

तल्लक्षणे अपि तत्रैव—

स्वयंप्रज्ञातभेदस्तु तीव्रतीव्रतरो भवेत् ।
असंप्रज्ञातभेदस्तु मन्दमन्दतरस्तथा ॥
हास्यरोदनरोमाञ्चकम्पस्वेदादिलक्षणः ।
तीव्रतीव्रतरो देवि समाधिः पलक्षितः ॥
निमेषवर्जिते नेत्रे वपुस्तल्लक्षणं स्थितम् ।
मन्दमन्दतरो देवि समाधिः पलक्षितः ॥

इति । इदं च द्वयं तेजोविशेषे मनोधारेण भवति । तच्च तेजः स्वनाथमुखादव-
गन्तव्यम् । अथवा आत्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं शिवतत्त्वं चेति त्रिविधतत्त्वमयी । तत्स-
मष्टिरूपसर्वतत्त्वरूपत्वात्त्रिविधतत्त्वाधिका चेत्यर्थः । चतुर्विधतत्त्वस्वरूपमुक्तं वृद्धैः—

मायान्तमात्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं सदाशिवान्तं स्यात् ।
शक्तिशिवौ शिवतत्त्वं तुरीयतत्त्वं समिष्टिरेतेषाम् ॥

इति । सत्तत्त्वं चित्तत्त्वं आनन्दतत्त्वं चेति त्रयाणां स्वरूपम् । सच्चिदानन्दाद्ब्रह्मणो
जातेषु शिवादिक्षित्यन्तेषु शिवशक्तघोरानन्दांशोऽनावृतः, सदाशिवेश्वरशुद्धविद्यानां
चिदंशोऽनावृतः, मायादिक्षित्यन्तानां तु संदंशमात्रमनावृतं, सच्चिदानन्दानामुत्तरो-
त्तरावरणाभावस्य पूर्वपूर्वावरणाभावव्याप्यस्वनियमाच्छिवतत्त्वे त्रयमप्यनावृतम्,
विद्यातत्त्वे सच्चिदंशावनावृती, आनन्दांशे त्वल्पमावरणं, आत्मतत्त्वे तु चिदानन्दांशौ
सम्यगावृती तिष्ठतः । आत्मशब्दोऽप्यात्मलाभ इत्यादिप्रयोगेऽस्तित्वमात्रपरत्वेन
प्रसिद्धः, विद्याशब्दो ज्ञानरूपचित्परः, शिवशब्दो मोक्षरूपानन्दे प्रसिद्ध इति । तेन
शब्दत्रयेणैव सच्चिदानन्दांशवत्त्वलाभ इति तत्त्वत्रयरहस्यम् । यद्वा षडध्वात्मक-
परमात्मशरीरे षट्त्रिंशदात्मकतत्त्वाध्वनोऽप्यवयववत्त्वात्तत्त्वमयी । तदुक्तं कामिके—

पृथिव्यादीनि षट्त्रिंशत्तत्त्वान्यागमवेदिभिः ।

उक्तान्यमुष्य तत्त्वाध्वा शुक्रमज्जास्थिरूपघृक् ॥

इति ।

तत्त्वमिति—महावाक्यस्थयोस्तत्पदत्वंपदयोरथौ शिवजीवौ स्वरूपमस्याः ।

सामेति—सामगानं प्रियं यस्याः । सामगाश्छन्दोगाः अनवत्प्राणवत्प्रिया यस्या इति वा ।

सौम्येति—‘सोममर्हति यः’ इति सूत्रेण यत्प्रत्यये सोमयागार्हा सोम्या । उमया सहितः सोमोऽव्यवोऽस्या इत्यर्थे ‘मये चे’ ति सूत्रेण वा यत्प्रत्ययः । अथवा ‘सोमः कर्पूरचन्द्रयोः’ । सोम इवाह्लादिकेत्यर्थे शाखादित्वाद्यप्रत्ययः । ‘तत्र साधु’ रित्यर्थे यत्प्रत्ययो वा । सौम्येत्यादिवृद्धिपाठे तु चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ।

सदाशिवेति—सदाशिवस्य कुटुम्बिनी भार्या श्यामलाशुद्धविद्यारूढादिरूपे-
त्यर्थः ॥ २१९ ॥

सव्यापसव्यमार्गस्था सर्वापद्विनिवारिणी ।

स्वस्था स्वभावमधुरा धीरा धीरसर्माःता ॥ २२० ॥

सव्यापसव्येति—सव्यश्चापसव्यश्च मार्गश्च सव्यापसव्यमार्गस्तेषु स्थिताधि-
कृता । वितरणपालनाधिकारादिदानक्षमेति यावत् । तेषां त्रयाणां स्था स्थिति-
र्यस्यामिति वा । सन्ति हि सवितृमण्डलस्योत्तरं—दक्षिण—मध्य—भागभेदेन त्रयो
मार्गाः । अश्विन्यादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैरेकैका वीथी । तादृशीभिस्तिसृभिस्तिस-
सृभिर्वीथीभिरेकैको मार्गः । तदेतद्विस्तरेणोक्तं वायुपुराणे—

अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ।

रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥

पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा द्वे चापि फल्गुन्यो मघा चैवार्षती मता ।

हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीगात्यभिशब्दिता ॥

ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता ।

श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषस्तथा ॥

वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥

इति । याम्या भरणी । आदित्या अदितिदेवत्या पुनर्वसुः । मार्गो मृगशीर्षी । स्पष्टमन्यत् । अत्र सव्यादयस्त्रयोऽपि शब्दाः प्रत्येकं मार्गत्रयस्यापि वाचकाः संभवन्ति । तथाहि 'वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिण' मिति कोशात्प्रकृते सव्यशब्देन नागवीथीगजवीथ्यैरावतवीथ्यात्मक उत्तरो मार्गो विवक्ष्यते । अपसव्यशब्देन त्वजवीथीमृगवीथीवैश्वानरवीथ्यात्मको दक्षिणो मार्गः । मार्गशब्देन सामान्यवाचिनैव परिशेषादार्षतवीथीगोवीथीजारद्गववीथ्यात्मको मध्यमो मार्ग उच्यते । यद्वा उत्तरमार्गो मृगशीर्षसंबन्धित्वेन मृगस्यायं मार्ग इति व्युत्पत्त्या मार्गपदेनोच्यते । मध्यमस्तु सव्यपदेन दक्षिणमार्गात्सव्यस्थानीयत्वात् । अपसव्यस्तु यथास्थित एव । यद्वा 'सव्यं दक्षिणवामयो' रिति कोशाद्दक्षिणमध्यमार्गविव सव्यापसव्यपदेनोच्येते । उत्तरस्तु मार्गपदेनेति त्रयाणां मार्गाणां वामसंस्थक्रमेण निर्देशः संपद्यते । अथवा दक्षिणमार्ग एव मृगवीथीसंबन्धित्वादुक्तव्युत्पत्त्या मार्गपदेनोच्यताम् मध्यमस्तु सव्यपदेन मार्गाद्वामत्वात् उत्तरमार्गपि क्षया दक्षिणत्वाद्वा । अत एव तद्विरुद्धत्वादुत्तरो मार्गोऽपसव्यः । मध्यम एव वापसव्यपदेन उत्तरमार्गपि क्षया दक्षिणस्थानीयत्वात्सव्यपदेन तूत्तर एवेति दक्षिणसंस्थक्रमेणापि निर्देशः संपद्यत इत्येका व्याख्या ॥ एषंवा ॥ सव्यो देवयानोऽर्चिरादिमार्गो निवृत्तिपरैः प्राप्यः । अपसव्यः पितृयानो धूम्रादिमार्गः प्रवृत्तिपरैः प्राप्यः । मार्गस्थशब्दो मार्गेषु स्था स्थितिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या ध्रुवावस्थितिशालिविष्णुलोकपरः । आदित्यादिग्रहाणां स्वस्वमार्गो स्थापनस्य ध्रुवाधीनत्वात् । ईदृशमार्गत्रयरूपेत्यर्थः । एतद्विस्तरस्तु विष्णुपुराणे द्वितीयोऽंशे—

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
 पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥
 तत्रासते महात्मान ऋषयो ह्यग्निहोत्रिणः ।
 भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ॥
 प्रारभन्ते तु ये लोकांस्तेषां पन्थास्तु दक्षिणः ।
 चलितं ते पुनर्ब्रह्म स्थापयन्ति युगे युगे ॥
 संतप्ततपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ।
 जायमानाश्च पूर्वं च पश्चिमानां गृहेषु वै ॥
 पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विह ।
 एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः ॥
 सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ।

इति । लोकालोकपर्वतस्योत्तरशृङ्गमगस्त्यस्थानम् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ।
 तस्योत्तरमगस्त्यस्य शृङ्गं देवेषूपूजितम् ॥

इति । अजवीष्याः मूलादिनक्षत्रस्य वैश्वानरपथाच्चरमनक्षत्रत्रयात् भूतारम्भकृतं ब्रह्मप्रवृत्तिमार्गबोधकं कर्मकाण्डात्मकं वेदभागम् । जायमाना इति मता अपि स्वकुले एव पुनःपुनर्जायमाना इति समुदायार्थः । तथा तत्रैव—

नागवीध्युत्तरं यच्च सप्तषिभ्यश्च दक्षिणम् ।
 उत्तरः सवितुः पन्था देवयानस्तु स स्मृतः ॥
 तत्र ते वशिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
 संततिं ये जुगुप्सन्ति तस्मान्मृत्युजितश्च ते ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थिताश्चाभूतसंप्लवम् ॥
 ते संप्रयोगाल्लोभस्य मैथुनस्य च वर्जनात् ।
 इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥
 पुनश्चाकामसंयोगादिच्छादेर्दोषदर्शनात् ।
 इत्येवं कारणैः शुद्धास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥
 आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।
 त्रैलोक्यस्थितिकालाऽयमपुनर्मात्र उच्यते ॥

इति । नागवीध्युत्तरं अश्विन्यादित्रयोत्तरम् । भूतारम्भविवर्जनात् प्रवृत्तिमार्गपरित्यागात् । तृतीयमार्गेण सह फलैक्यं माप्रसाङ्क्षीदत आह—आभूतसंप्लवमिति । तथा तत्रैव—

ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः ।
 एतद्विष्णुर्द्वं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भामुरम् ॥
 निर्धृतदोषपङ्क्तानां यस्तीनां संयतात्मनाम् ।
 स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरीक्षये ॥
 अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषान्निहेतवः ।
 यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णाः परमं पदम् ॥
 दिवीव चक्षुराततं योगिनां तन्मयात्मनाम् ।
 विवेकज्ञानदृष्टं च तद्विष्णाः परमं पदम् ॥

इत्यादि । इत्यपरा व्याख्या ॥ एवञ्च ॥ उपासनाक्रमे हि द्वौ मार्गौ दृश्यते वाम-
 मार्गो दक्षिणमार्गश्चेति । तत्र वाममार्गो नाम स्वस्ववर्णाश्रमविहितानि यावन्ति
 कर्माणि, श्रौतन्यग्निहोत्रादीनि, स्मार्तान्यष्टकादीनि, तान्त्रिकाणि मन्त्रसिद्ध्यादीनि,
 तेषु सर्वेषु या या देवताः प्रधानभूता अङ्गभूता वा तत्तत्स्थाने स्वोपास्यामेव देवतां
 सर्वत्र भावयेत् । तत्तद्देवतावाचकपदोत्तरं विशेष्यत्वेन स्वदेवतावाचकपदं सर्वमन्त्रेषु

निक्षिपेदित्याकारकः । ईदृशे मार्गे देवर्षिपितृणामृणशोधनाभावजन्यं पातकम् । दक्षिणमार्गे तु श्रौतादितत्कर्मार्ङ्गदेवतास्थाने स्त्रीपास्यदेवतैव भावनीयेति न निर्बन्धः अपितु तत्तद्देवताविषयकतन्त्रेषु यानि कर्माणि विहितानि तदङ्गत्वेनैवेति सर्वकर्मणामुपरोधाभावादस्मिन्मार्गे तादृशं पातकं नास्तीति झडिति मोक्षः । वाममार्गे तु विलम्बितः । ऋणशोधनाभावेन कंचित्कालं प्रतिबन्धात् । नचैवं सति अनुष्ठानतोऽपि कठिने मोक्षांशोऽपि विलम्बिते साधने कथं शिष्टानां वाममार्गे प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । ऐहिकानामुच्चावचफलानामिहैवजन्मनि भोगलिप्सया मोक्षे स्वल्पविलम्बस्य सोढव्यत्वात् । भक्तिमुक्तिप्रदत्वेन वैषयिकशिष्टानां प्रवृत्तिसंभवात् । ऐहिकभोगविरक्तशिष्टानां तु मोक्षे विलम्बस्यासोढव्यत्वाद्दक्षिण एव मार्गे प्रवृत्तिरिति विवेकः । तदिदं सविस्तरं निरूपितं कालिकापुराणे—

सर्वत्र देवीमन्त्रेषु वैदिकेष्वपि भैरवीम् ।
 त्रिपुरां चिन्तयेन्नित्यं वेदमन्त्रेषु च क्रमात् ॥
 देवनामसु सर्वेषु भैरवीति पदं सदा ।
 कुर्याद्विशेषणं नित्यं नोच्चार्यं निर्विशेषणम् ॥
 आपः पुनन्तु पृथिवीमृक्त्वा त्रिपुरभैरवीम् ।
 कुर्यादाचमनं विप्रो द्रुपदायां तथा चरेत् ॥
 इदंविष्णुभैरवस्तु शिचक्रम इतीरतम् ।
 मृदालम्बनकृत्येषु मन्त्रमेतं नियोजयत् ।
 गायत्रीं त्रिपुराद्यां तु भैरवीमुच्चरञ्छिवाम् ।
 मातं षडभैरवायेति सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥
 उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
 दृशे विश्वाय सूर्यं तु शेषे भैरवमीरयेत् ॥
 तर्पणादौ प्रयुञ्जीत तृप्यतां ब्रह्म भैरवम् ।
 आवाहने च स्वपितृभैरवानिति तर्पयेत् ॥
 तृप्यतां भैरवि मातः पितर्भैरव तृप्यताम् ।
 आदौ च त्रिपुरा पूर्वं तर्पणेऽपि प्रयोजयेत् ॥
 ज्योतिष्टोमाश्वमेधादौ यत्र यत्र प्रपूजयेत् ।
 तत्र भैरवरूपेण देवीमपि च भैरवीम् ॥
 एवं तु वाम्यभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ।
 एषा वामेन मार्गेण पूज्या दक्षिणतां विना ॥
 ऋषीन्देवान्पितृश्चैव मनुष्यान्भूतसंचयान् ।
 यो यजेत्पञ्चभिर्यज्ञैर्ऋणानां परिशोधनैः ॥

विधिवत्स्नानदानाभ्यां सर्वं यद्विधिपूजनम् ।
 क्रियते सरहस्यं तु तद्दाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
 सर्वत्र पितृदेवादी यस्माद्भ्रूवति दक्षिणः ।
 देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दक्षिण उच्यते ॥
 या देवी पूज्यमाना तु देवादीनामशेषतः ।
 यज्ञभागान्स्वयं भुङ्क्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥
 पूजकोऽपि भवेद्द्वामस्तन्मार्गं सततं रतः ।
 पञ्च यज्ञात्र वा कुर्यान्न कुर्याद्द्वामपूजने ॥
 अन्यस्य पूजाभागं हि यतो गृह्णाति वामिका ।
 यः पूजयेद्द्वाम्यभावेन तस्य ऋणशोभम् ॥
 पितृदेवनरादीनां जायते तु कदाचन ।
 सर्वत्र त्रिपुरायोगस्तेन मार्गेण गच्छतः ॥
 यदा जायेत प्राज्ञस्य तदा मोक्षमवाप्नुयात् ।
 चिरेण लभते मोक्षं वामेन त्रिपुरो नरः ॥
 ऋणशोधनजैः पापैराक्रान्तत्वेन भैरवः ।
 इहलोके मुखैश्वर्ययुक्तः सर्वत्र वल्लभः ॥
 मदनोपमक्रान्तेन शरीरेण विराजता ।
 साराष्ट्रकं च राजानं वशीकृत्य समन्ततः ॥
 मोहयन्वनिताः सर्वाः कुर्वश्च मदबिह्वलाः ।
 सिहान्व्याघ्रांस्तरक्षुंश्च भूतप्रेतपिशाचकान् ॥
 वशीकुर्वन्विचरति वायुवेगो ह्यवारितः ।
 बालां वा त्रिपुरां देवीं मध्यां वाप्यथ भैरवीम् ॥
 यो यजेत्परया भक्त्या पञ्चबाणोपमः कृती ।
 कामेश्वरीं तु कामाख्यां पूजयेत्तु यथेच्छया ॥
 दाक्षिण्याद्यथा वाम्यात्सर्वथा सिद्धिमाप्नुयात् ।
 महामायां शारदां च शैलपुत्रीं तथैव च ॥
 यथातथाप्रकारेण दाक्षिण्येनैव पूजयेत् ।
 यो दाक्षिण्यं विना भावं महामायादिमर्चति ॥
 स पापः सर्वलोकेभ्यश्च्युतो भवति रोगाघृक् ।
 अन्यास्तु शिवदूत्याद्या या देव्यः पूर्वमीरिताः ॥
 ता दाक्षिण्याद्द्वामतो वा पूजनीयास्तु साधकैः ।
 कितु यः पूजको वामः सोऽन्याशापरिलोपकः ॥

सर्वाशापूरको यस्माद्दक्षिणस्तत उत्तमः ।

इति । इति वेतालभैरवौ प्रति शिववचनम् । एतत्पक्षे सध्यापसव्यौ च तौ मार्गा चेति कर्मधारयः । तयोः स्थिता । मार्गद्वयेनाप्युपास्येत्यर्थः । वाममार्गेणोपास्यानां त्रिपुरभैरव्यादिदेवतानां दक्षिणमार्गेणोपास्यानां शारदादिदेवतानामुभयथापि विकल्पेनोपास्यानां शिवदूत्यादिदेवतानां च परमार्थदृष्ट्या त्रिपुरसुन्दर्यभेद इति यावत् । इत्यन्या व्याख्या ॥ किमत्र 'सध्यापसव्यसौषुम्णेष्वि' ति शिवसूत्रे प्रयोगादिहापिङ्गले सध्यापसव्ये अर्थात्सौषुम्णा एव मार्गपदेन परिशेषादुच्यत इत्यन्या व्याख्या ॥ अत्र द्वितीयव्याख्यानेऽपि मार्गपदेनैव परिशेष्याल्लक्षणया ध्रुवमार्गोपादाने सति त्रिपुरपदकद्वन्द्वसमासरूपसध्यापसव्यमार्गपदत्रयं द्विपदकद्वन्द्वगर्भकर्मधारयरूपं चैकपदमिति चतुर्णां पदानां पुनर्द्वन्द्वापवादकशेषेण व्याख्याचतुष्टयसमुच्चयोऽवगन्तव्यः ॥ 'अथ य एतो पन्थानो न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूक' मित्यादिश्रुत्युक्तरोत्या ये मार्गद्वयभ्रष्टाः कष्टामापदं प्राप्तास्तेषामप्यापदमनायासनामस्मरणादिसाधनमात्रेण दयया निवारयतीत्याह— सर्वापविति । सर्वा आपदो विशिष्य नितरां वारयति । तथाच कूर्मपुराणे देवीवाक्यम्—

ये तु सङ्गान्परित्यज्य मामेकं शरणं गताः ।

उपासते सदा भक्त्या योगमैश्वरमाश्रिताः ॥

सर्वभूतदयावन्तः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।

अमानिनो बुद्धिमन्तस्तापसाः संयतव्रताः ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राप्रा मज्जानकथने रताः ।

संन्यासिनो गृहस्थाश्च वनस्था ब्रह्मचारिणः ॥

ये चोक्तैर्लक्षणैर्हीना अपि मन्नामजापकाः ।

तेषां नित्याभियुक्तानामापदां पर्वतानपि ॥

नाशयामितरा ज्ञानदीपेन नचिरादिहा ।

इति । हरिवंशेऽपि देवीं प्रति विष्णुवाक्यम् 'नृणां बन्धं वधं रोधं पुत्रनाशं घनक्षय' मित्यादिना यत्परम्परामुपन्यस्य 'आपत्सु निखिलामु त्वं रक्षस्येव न संशय' इत्यन्तम् । बाराहेऽपि ब्राह्मादिकृतदेवीस्तोत्रान्ते—

शरणं त्वां प्रपद्यन्ते ये देवि परमेश्वरि ।

न तेषामापदः काश्चिज्जायन्ते क्वापि संकटः ॥

इत्यादि । अभियुक्ता अप्याहुः—

आपदि किं करणीयं स्मरणीयं चरणयुगलमम्बायाः ।

तत्स्मरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि च किंकरीकुरुते ॥

इति ।

अथ परिभाषायां सप्तत्रिंशत्प्रामानि विभजते ।

लेश्वरता द्विभंवा देहे चंका भवेद्देवी ।

भगणे चतुर्गुणा भूभंवाभालशतेन गोमेदा ॥ ३१ ॥

अत्रोत्तरार्धं इव पूर्वार्धं नकारस्याकथनादेकपदोपादानाच्च दशसंख्याधिक्ये सिद्धे तत्र प्रथमोपस्थितत्वादेकादशाक्षरं नामेति सिद्धयति ॥ ३१ ॥

स्वस्थेति—दुःखकृतचाञ्चल्याभावात्स्वस्था स्वस्मिन्नेव स्थिता वा । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति होवाचे'ति श्रुतेः । स्वस्वित्यध्ययं स्वर्गवाचि । तत्र तिष्ठत्यध्यक्षतयेति वा । शोभना अस्था स्थित्यभावो गतिर्यथा सा वा ।

स्वभावेति—प्रभावादेवोपाधिसंपर्कमन्तरेणैव मधुरा सर्वाभिलषणीया ।

मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत् ।

मधुरा शतपुष्पायां मधूलीनगरीभिदः ॥

इति विश्वः । अत एव स्व आत्मीयो भावोऽवस्थानं यस्यां सा च सा मधुरापुरी चेति वा । मीनाक्षीनिवासशालिहालास्यक्षेत्र^१निवासेति यावत् । यद्वा स्वस्यात्मनो भायां प्रतिभायां येऽवमाः प्रथमगणनीयाः । आत्मज्ञोत्तमा इति यावत् । तेषां धुरेव धुरा । धूरिति हलान्ता^२द्वागुरिमतेन टाप् । रथस्य धूर्यथा सर्वोत्तममङ्गं तद्वदिय-मात्मज्ञानवतां । नर्वाहिकेत्यर्थः । नचावमपदस्य निकृष्टपरत्वमेवेति भ्रमितव्यम् । अवमोत्तमपदयोः प्रथमचरमपरत्वेन प्रयोगदर्शनात् । 'अग्निरग्रे प्रथमो देवतानां संयातानामुत्तमो विष्णुरासी' दित्याग्नावृष्णवेष्टियाज्यानुवाक्यामन्त्रस्य सर्वदेवता-प्रथमचरमभूतयोरग्निविष्णोर्व्रह्मणे प्रत्याहारान्यायेन मध्यस्थानामखिलदेवतानां ग्रहणं दीक्षणीयेष्टौ सिद्धयतीति प्रतिपादनपरस्य व्याख्यारूपे 'अग्निरै देवाना-मवमो विष्णुः परम' इति बह्वचब्राह्मणे प्रथमपदस्यावमपदेन व्याख्यानदर्शनेन तयोः पर्यायत्वसिद्धेः । स्वभावात्प्रज्ञानं ये वमन्ति सुजन्ति साधयन्ति तेषु धूरत्तमेति वा । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधस्य न विरोधः । पुरुषोत्तम इत्यत्रैव सप्तमीसमासस्वीकारात् । शोभना अभावाः स्वभावाः । अभावेषु शोभनत्वविशेषणात्प्रतियोगिनां भावानामशोभनत्वमुक्तं भवति । तेन रागद्वेषवैषम्यनैर्घृण्यादि-प्रयोगिकैरभावैर्मधुरेति वा । स्वेषु आत्मीयेषु भक्तेषु भावेन अवस्थानेन मधुरा वा । स्वेषां भावेन भक्त्या मधु सत्फलं रातीति वा । 'चरन्वै मधु विन्दती'ति श्रुतौ तथैव मधुपदस्य व्याख्यानदर्शनात् । एवमभिप्रायावतारयोरपि भावपदार्था यथासंभवं योजनीयाः ।

१. क्षेत्ररूपेतियावदिति पाठः । २. आपंचैव हलाशानामिति

धीरेति—धीरा पण्डिता । धैर्यवती वा । धियमहंतबुद्धिं राति ददातीतिवा ।
'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासने' ति स्मृतेः । धीप्रदा इरा दशमीतिधैर्यस्यां वा ।

धीरसमर्चितेति—धीरैः पण्डितैः समाचिता । 'तं धीरासः कवय उन्नयन्ती' ति
श्रुतेः । अतएव कल्याणचरणैः स्वीयं धैर्यं प्रकटीकृतम् ।

पातय वा पाताले स्थापय वा निखिललोकसाम्राज्ये ।
मातस्तव पदयुगलं नाहं मुञ्चामि नैव मुञ्चामि ॥

इति । धीमंजं जानाभिन्नं रसमानन्दमुद्दिश्याचिता वा ॥ २२० ॥

चैतन्यार्घ्यसमाराधया चैतन्यकुसुमप्रिया ।
सबोदिता सबातुष्टा तरुणादित्यपाटला । २२१ ॥

चैतन्येति—चैतन्यं चिद्रूपं 'आत्मचैतन्यमात्मे' ति शिबसूत्रात् तदेवार्घ्यं
पूजायोग्यं जलादि तेन सम्यगाराधया । निराधाराख्यायाः पूजायाश्चिदभेदभावना-
रूपत्वात् 'ज्ञानमर्घ्य' मिति भावनोपनिषच्छ्रुतेः । उक्तं च स्कान्धे—

स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभतां महेश्वरीम् ।
पूजयेदादरेणैव पूजा सा पुरुषार्थदा ॥

इति । अथवा चैतन्यस्याः मनोऽर्घ्येण ज्ञानेन स्वानुभूत्येत्यर्थः । 'अर्घ्यः पूजाविधौ
मूल्येऽप्यर्घ्यो विद्याद्रुमूलयो' रिति विश्वः । अर्घ्यं साधुरित्यर्थं यत्प्रत्ययः । चातु-
र्वर्ण्यदेराकृतिगणत्वाद्वा स्वार्थं ष्यञ् । आर्घ्यइत्येव छेदः । चैतन्यवाचकोऽर्घ्यो
विद्या स्त्रीदेवत्यो मनुरिति वा । तेन भुवनेश्वरीमन्त्रेण समाराधया । 'स्त्रीदेवतास्तु
विद्याः स्युर्मन्त्राः पुदेवता मता' इति वचनात् । सूतसंहितायाम्—

जपित्वा दशसाहस्रं मन्त्रं चैतन्यवाचकम् ।
महापातकसंघैश्च मुच्यते पातकान्तरैः ॥

इति श्लोके चैतन्यवाचकमन्त्रपदस्य भुवनेश्वरीमन्त्रपरत्वेन व्याख्यातत्वाच्च । अथवा
चेतनैव चैतन्यं संविद्रूपो रसः । 'चेतना संविदि प्रोक्ता वाच्यवत्प्राणिनि स्मृते' ति
विश्वः । स एवार्घ्यः पूजाद्रव्यं विशेषार्घ्यपात्रे परिपूरणेन संस्कारैः पूजयोग्यता-
मापादित इति यावत् । तेन सम्यक्तर्पणादिनाराधया । 'संविदासवयोर्मध्ये संविदेव
गरीयसी' ति रुद्रयामलात् ।

चैतन्येति—तान्त्रिकैः कुण्डगोलोद्भवपदेन व्यवहियमाणः पाञ्चमिको रसो
वा चैतन्यं प्राणिसंभवत्वात् । चैतन्यं चिदेव कुसुमं महाफलप्रसूतित्वात्, 'जडानां
चैतन्यस्तव क्रमकरन्दस्रुतिक्षरी' त्यादौ कुसुमत्वेन रूपकस्य कविसंप्रदायसिद्धत्वात्,
तत्प्रियं यस्याः । उपलक्षणमेतत्पुष्पाष्टकस्य ।

अहिंसा प्रथमं पुष्पमिन्द्रयाणां च निग्रहः ।
 क्षान्तिः पुष्पं दयापुष्पं ज्ञानपुष्पं परं मतम् ॥
 तपःपुष्पं सत्यपुष्पं भावपुष्पमथाष्टमम् ।

इत्यभियुक्तोक्तेः संविदादिपक्षद्वयमिहाप्यतिदेष्टव्यम् । तयोश्च कुसुमसद्भावाच्चैत-
 न्यस्य कुसुममित्येव पक्षद्वयेऽपि विग्रहः ।

सदेति—सदा नित्यं उदिता उदयवती स्वप्रकाशत्वात् । सत्सु सज्जनेषु
 आसमन्तादनिशयेनोदिता वा ।

सदातुष्टेति—एवमेव सदातुष्टेस्यस्य द्वावर्था ।

तरुणेति—तरुणो मध्याह्नकालिक आदित्यः सूर्यस्तद्वत्पाटला श्वेतरक्ता ।
 न च गौरी श्यामेत्यादिभिविरोध उद्भाव्यः । मूर्तिभेदेन ध्यानभेदेन वा व्यवस्थोप-
 पत्तेः । श्रूयते च 'तद्यथा महारजनं वासो यथा पाण्डवाविकं यथेन्द्रगोप' इति ।
 स्मर्यते च —

शान्ता धवलवर्णाभा मोक्षधर्मप्रकल्पने ।
 स्त्रीवश्ये राजवश्ये च जनवश्ये च पाटला ॥
 पीता धनस्य संपत्ती कृष्णा मारणकर्मणि ।
 बभ्रुर्विद्वेषणे प्रोक्ता शृङ्गारे पाटलाकृतिः ॥
 सर्ववर्णा सर्वलाभे ध्येया ज्योतिर्मयी परम् ।

इति ॥ २२१ ॥

दक्षिणावक्षिणाराध्या दरस्मेरमुखाम्भृजा ।
 कौलिनीकेवलाऽनर्घ्यकैवल्यफलदायिनी ॥ २२२ ॥

दक्षिणेति—दक्षिणया दक्षिणं कुशलं वाराध्या । दक्षिणेः पण्डितैरदक्षिणं-
 मूर्खैश्चेति वा । दक्षिणमार्गोपासकेन वाममार्गोपासकेन चेति वा । यद्वा केवलकर्म-
 जिज्ञासवो दक्षिणा इत्युच्यन्ते ।

विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।
 न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः ॥

इति श्रुतौ तथा व्याख्यानदर्शनात् अदक्षिणा ब्रह्मविदः ताम्यामाराध्या ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इति वचनात् ।

वरेति—दरमीषद्यथा तथा स्मेरं स्मितवन्मुखाम्बुजं यस्याः । मुखमम्बुजं यस्मिस्तन्मुखाम्बुजं ग्रीवावृत्तं दरवत् शङ्खवत्स्मेरं शोभमानं मुखाम्बुजं यस्या इति वा । कम्बुकण्ठीति यावत् । दरे भयकालेऽपि स्मेरमेव मुखाम्बुजं यस्या इति वा । कल्पान्तादिर्नमित्तिककालेऽप्यन्येषामेव भयेन मुखवैवर्ष्यम् । अम्बायास्तु सर्वदा स्मेरमेव मुखमिति यावत् । दरे भक्तानामादरविषये स्मेरं प्रसन्नमिति वा । अत्रेदं बोध्यम्—

कालिनीति—एतच्छ्लोकोत्तरार्धे चत्वारि नामानि प्रतीयन्ते । तत्र तृतीयातिरिक्तानि पुनरुक्तानि त्रीणि भवन्ति ।

कुलाङ्गना कुलान्तःस्था कौलिनी कुलयोगिनी ।

क्लींकारी केवला गुह्या कवलयपददायिनी ॥

इत्यथ त्रयाणां विवृतत्वात् । तत्परिजिहीर्षया च छलाक्षरसूत्रकारैः कौलिनीकुलयोगिनीत्यस्यैकपदत्वं स्वीकृत्य प्रकृते च कौलिनीत्येकमवशिष्टमेकमिति नामद्वयमङ्गीकृतम् । यदुक्तं—

लृम्लद्लृस्लृरीड्कीकोटपती ।

लृयायूटाटृखृरीड्कीकोरीयुफी ॥

इति त्रयोदशाक्षरैः छाया । अष्टाक्षराणि त्रीणि नामातीत्यादिरीत्यैकविंशतिर्नामानि 'सदाशिवकुटुम्बिनी' त्यारभ्य 'मानवती' त्यन्तानि तत्र कथ्यन्ते । तत्र किको इत्यक्षरद्वयेन त्र्यक्षरमेकं त्रयोदशाक्षरमेकमिति द्वे नामानि । कवर्गीयाद्याक्षरके इत्यर्थकेन प्रकृतं नामद्वयं वर्ण्यत इति स्थितिः । अत्र हि छलार्णसूत्राणां दृष्टोपपत्तिमूलकतायाः पूर्वमेवोक्तत्वात्षड्भिर्नामभिर्नामत्रयकरणमपेक्ष्य नामचतुष्टयपरत्वेन पदच्छेदवर्णनस्य युक्ततां मन्वानैर्मूलकारैरस्माद्गुरुचरणैरिह षडक्षरमेकं नामावशिष्टमपरमिति द्वे नामानि स्वीकृत्य 'कौलिनी कुलयोगिनी' त्यत्रापि द्वे नामानि स्वीकृते । पौनःकतघपरिहारस्त्वस्मिन्पक्षेऽपि तुल्य एव । नचैवं नामाधिक्यम् । 'प्रसवित्री प्रचण्डाज्ञा प्रतिष्ठा प्रकटाकृति' रित्यत्र छलाक्षरसूत्रकारैः प्रकटाकृतिरित्यनयोर्नामद्वयस्वीकारेऽपि गुरुचरणैरेकनामत्वस्वीकारेण तदभावादिति । तस्मादिह कौलिनी-केवलेत्येकं नाम । नचैतत्पक्षे समासानुपपत्तिः । समानाधिकरणसमासे 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेने' ति नियमनात्केवलपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः । बहुव्रीहौ तु कौलिनीपदस्य पुंबद्धावापत्तिरिति वाच्यम् । परंज्योतिरित्यादाविव भिन्नपदयोरप्येकनामत्वसंभवात् । कौलधर्मवती केवलाख्यज्ञानवती चेत्यर्थः । ईश्वरज्ञानं केवलपदवाच्यम् । ज्ञानतन्त्रे तथा प्रयोगस्य बहुशो दर्शनात् । सकलधर्मैविमुक्ता वा केवला । सुखदुःखविमुक्ता वा । 'तद्विमुक्तस्तु केवली' ति शिवसूत्रे केवलीति संज्ञाया दर्शनात् 'सुखासुखयोर्बहिर्मानन-' मिति पूर्वसूत्रोपात्त-

सुखदुःखयोस्तत्पदेन परामर्शात् । प्रकृते च मत्वर्थीयस्येतिप्रत्ययस्याभावेऽपि तादृश-
स्याच्चप्रत्ययस्य सुवचत्वात् । एककृत्स्ननिर्णीताख्या अपि त्रयोऽर्था इह वर्णनीयाः ।
तथाच विद्वः—

केवलं ज्ञानभेदे स्यात्केवलश्चैककृत्स्नयोः ।

निर्णीते केवलं चोक्तं केवलः कुहने ष्वचित् ॥

इति । वस्तुतः केवलकौलधमं वतीत्येवार्थः । विशेषणविशेष्यभावादिना परस्परा-
न्वय एव भिन्नपदयोरेकनामत्वनियमात् । अथवा दत्ताभार्य इत्यत्र दानक्रियानिमित्त-
स्यापि दत्तापदस्य संज्ञात्वमङ्गीकृत्य 'संज्ञापूरण्योश्चे'ति पुंवद्भावनिषेध आश्रीयते
वैयाकरणैस्तद्विहापि कौलिनीपदस्यापि संज्ञात्वात् कौलिन्यः केवला ज्ञानवत्यो
ययेति बहुव्रीहिरपि संभवति । कौलिनीभिः केवला निर्णीतेति तृतीयासमासो वा -
'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेने'ति सूत्रे गुणोपसर्जनः । द्रव्यवचनपरत्वेन
गुणवचनपदस्य व्याख्यानात् । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । 'कृत्यत्युटो बहुल'मिति
भूते कर्तरि ल्युडिति निर्णयस्यापि गुणत्वेन तत्कर्मवाचिनः केवलपदस्यापि गुणवच-
नत्वम् ।

अनर्घ्येति—अनर्घ्यममत्यमपरिच्छिन्नं यत्कैवल्यख्यं पदं पञ्चममक्तिरूपं
तद्दानं शीलमस्याः । अनर्घ्येति दीर्घान्तपाठे आसमन्ताद् व्याप्तं यत्कैवल्यमिति वा ।
न विद्यते कैवल्यं यस्मात्तदकैवल्यमीदृशं यत्पदमिति वा व्याख्येयम् ॥ २२२ ॥

स्तोत्रप्रिया स्तुतिमती श्रुतिसंस्तुतर्वा भवा ।

मनस्विनी मानवती महेशी मङ्गलाकृतिः ॥ २२३ ॥

स्तोत्रप्रियेति—स्तोत्रं लौकिको गुणानुवादः षड्विधः—

नमस्कारस्तथाशीश्च सिद्धान्तोक्तिः पराक्रमः ।

विभूतिः प्रार्थना चेति षड्विधं स्तोत्रलक्षणम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः—

त्रिजगद्वन्द्या स्वस्तिमती मिथ्याजगदधिष्ठाना ।

भण्डासुरेन्द्रनिर्मुक्तशस्त्रप्रत्यम्बवपिणी ॥

इच्छाशक्तिज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिस्वरूपिणी ।

साम्राज्यदायिनी ॥

इत्यादिनामरूपः । प्रगीतमन्त्रसाध्यकगुणिनिष्ठगुणभिधानं वैदिकं स्तोत्रं वा प्रियं
यस्याः । स्तोत्र्यश्च ता आपश्च स्तोत्रपस्ताः प्रिया यस्या वा । स्तोत्रीशब्दस्य
पुंवद्भावः । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराश्चाप्पदवाच्याः । 'तानि वा एतानि
चत्वार्यम्भांसी'ति श्रुतेः । 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुता-
वपामेव मनुष्यादिरूपतया परिणतत्वोक्तेश्च । 'आपा वा इदं सर्वं'मित्यादिश्रुतेश्च ।

स्तुतिमतीति—स्तुतिरस्यां कर्मतासंबन्धेनास्तीति स्तुतिमती । स्तुत्या मतिश्च ईश्च यस्या इति वा । यत्स्तुत्या ज्ञानैश्वर्ये लभ्येते सेति यावत् ।

श्रुतिसंस्तुतेति—श्रुतिभिः सम्यक्स्तुतं परिचितं वा वैभवं विभुत्वं यस्याः । 'संस्तवः स्यात्परिचय' इति कोशः । श्रुतिशब्दश्चतुःसंख्यापरो वा । 'युगाब्धयोऽर्धाः श्रुतयश्चतस्रः' इति छन्दःसुभाकरात् । तेन चतुर्धा परिचितं वैभवं इति विग्रहः । 'शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष' इति बह्वृचोपनिषदुक्तचतुर्व्यूहस्वरूपेत्यर्थः । कूर्मपुराणेऽपि—

चतस्रः शक्तयो देव्याः स्वरूपत्वे व्यवस्थिताः ।

अधिष्ठानवशात्तस्याः श्रृणुष्वं मुनिपुङ्गवाः ॥

शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्चेति ताः स्मृताः ।

चतुर्व्यूहस्ततो देवः प्रोच्यते परमेश्वरः ॥

अनया परमो देवः स्वात्मानन्दं समश्नुते ।

चतुर्वृत्तिं च देवेषु चतुर्मूर्तिमहेश्वरः ॥

इति ।

मनस्विनीति—मनोऽस्याः स्वतन्त्रतया तिष्ठति नतु पराधीनवृत्तिकत्वेनेति मनस्विनी ।

मानवतीति—'अस्मायामेधास्रजो विनिः' । मानश्चित्तसमुन्नतिरादरणं वा प्रियापराधसूचिका चेष्टा वा प्रमाणं वा प्रमितिव्याप्त्यामस्तीति मानवती ।

महेशीति—महेशस्य स्त्री महेशी । उक्तं च देवीपुराणे—

महादेवात्समुत्पन्ना महद्भिर्धृत आदृता ।

महेशस्य वधूर्यस्मान्महेशी तेन सा स्मृता ॥

इति ।

मङ्गलेति—मङ्गलरूपा आकृतिर्यस्याः ॥ २२३ ॥

विश्वमाता जगद्धात्री विशालाक्षी विरागिणी ।

प्रगल्भा परमोदारा परमोदा^१ मनोमयी ॥ २२४ ॥

विश्वमातेति—विश्वस्य जगतो विष्णोर्वा माता । 'सोमः पवते' इत्युपक्रम्य 'जनितोऽविष्णो' रिति श्रुतेः ।

जगदिति—जगद्धत्ते भूरूपेणेति जगद्धात्री । उपमाता वा पालकत्वात् ।

‘एष भूतपाल एष सेतुविधरण एषां लोकानामसंभेदाये’ति काण्वध्रुतेः । देवी-पुराणेऽपि—

यस्माद्धारयते लोकान्वृत्तिमेषां ददाति च ।

डुष्ठाञ्धारणे घातुर्जगद्धारो मता बुधः ॥

इति ।

विशालेति—विशाले विस्तीर्णे अक्षिणी यस्याः । सा वाराणसीपीठाभिमानिनी । ‘वाराणस्यां विशालाक्षी’ति पाषात् । विशालशब्दो बदरिकाश्रमवाचकोऽपि हिमवद्वृत्तिवसाधर्म्येण नेपालपीठपरः । तस्य च पीठन्यासप्रकरणे नेत्रस्थाने न्यासो ब्रह्माण्डपुराणादौ विहितः । तेन विशालपीठमेवाक्षिस्थानं यस्या इति वा ।

विरागिणीति—विरागो वैराग्यमस्या अस्तीति विरागिणी ।

प्रगल्भेति—सृष्ट्यादिकर्मसु प्रौढत्वात्प्रगल्भा ।

परमोदारैति—परमा च सोदारा च महती च । देशतः कालतश्च महत्त्ववतीत्यर्थः । ‘उदारो दातृमहतो’रिभ्यमरः । ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य’इति श्रुतेः । परं प्रकृष्टं मोदमानन्दमासमन्ताद्वातीति वा । परमाप्युदानि जलानि यस्मिन्स परमोदः समुद्रः स च प्रकृते भवसमुद्ररूपः तस्यारा आयुधविशेषो नासिकेति वा । अकारप्रश्लेषेण अपगता रमा येषां तेऽपरमा दरिद्रास्तेभ्य उदारा ऐश्वर्यं प्रदेति वा ।

परमोदेति—पर उत्कृष्ट आमोदः परिमलः कीर्तिरिति यावत् । आ समन्तामोदः संतोषो वा यस्याः ।

मनोमयीति—शुद्धस्य ब्रह्मणो मनःस्थानीयत्वान्मनोमयी । तदुक्तं महा-बासिष्ठरामायणे—

स भैरवश्चिदाकाशः शिव इत्यभिधीयते ।

अनन्यां तस्य तां विद्धि स्पन्दशक्तिर्मनोमयी ॥

इति । मनःप्रधाना वा मनोमयी । ‘मनसैवानुद्रष्टव्यम्’ इति श्रुत्या स्वज्ञाने जननीये मनस एव प्राधान्यात् ॥ २२४ ॥

द्योमकेशी विमानस्था वस्त्रिणी वामकेश्वरी ।

पञ्चयज्ञप्रिया पञ्चप्रेतमञ्चाधिशाधिनी ॥ २२५ ॥

व्योमकेशीति—व्योमैव केशा यस्या विराड् पायाः । व्योमकेशस्य शिवस्य स्त्री वा । व्योमैवाल्पं सद्योमकम् । अल्पार्थं कप्रत्ययः । तस्येशी ततोऽपि व्यापिका वा । व्योमकरूपस्येशस्य स्त्री दिग्रूपा वा ।

विमानेति—विमानो व्योमयानं तत्रस्था देवास्तदभेदादम्बिकापि । विशेषेण माने आवरणे स्था स्थितिर्यस्या वा । विशिष्टा मा कान्तिर्यस्य तद्विमं तादृशं अनः शकटं किरिचक्रादिरूपो रथस्तत्र तिष्ठतीति वा । विगतं मानं परिमाणं यस्य तदपरिच्छिन्नं ब्रह्म तन्निष्ठा वा । माने परिमाणे स्था स्थितिः परिमाणावच्छिन्नता विगता यस्या वा । विशिष्य माति निष्कृष्य प्रमां जनयतीति विमानो वेदस्तत्र प्रतिपाद्यतया तिष्ठतीति वा । व्युपसृष्टान्मातेः शानचि विमान इति रूपम् । विशिष्टेषु वेदाविरुद्धेषु मानेषु प्रमाणेषु धर्मब्रह्मरूपेण तिष्ठतीति वा । विशिष्य मानं 'पुराणन्यायमीमांसे' त्यादिना तद्व्यवितत्वेन रूपेण परिगणनं येषां तेषु चतुर्दशशेव विद्याधर्मस्थानेषु तिष्ठतीति वा । तदिदमुक्तं भगवता जमिनिना 'शिष्टा कोपे विरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वा' दिति ।

वज्रिणीति—वज्रिण इन्द्रस्य स्त्री शचीरूपा वा । वज्रधारिणी वा । वज्राख्यरत्नभूषिता वा । 'महद्भयं वज्रमुद्यत' मिति श्रुती वज्रपदस्य ब्रह्मपरत्वापरिच्छेदकत्वसंबन्धेन तद्वती वा ।

वामकेति—वामकेश्वरतन्त्ररूपा वामकस्य तन्त्रस्य प्रतिपाद्या वा । वामा वाममार्गरतास्त एव पञ्चयज्ञविलोपकत्वात्कुत्सिता इति वामकाः । वमन्ति जगत्सृजन्तीति वा वामका दक्षाद्यास्तेषामीश्वरी वा ।

पञ्चयज्ञेति—पञ्चसंख्याका यज्ञाः पञ्चयज्ञाः । मध्यमपदलोपी समासः । तेन न 'द्विगो' रिति डीप् । ते प्रिया यस्याः । ते च 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासी चातुर्मास्यानि पशुः सोम' इति श्रुती कथिताः, स्मृतिषु प्रसिद्धा देवयज्ञब्रह्मयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञा वा । पाञ्चरात्रागमे 'अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो योग' इत्युक्ता पञ्चविधा पूजा वा । कुलागमे 'केवलो यामलो मिश्रश्चक्रयुगवीरसंकरः । इति पञ्चविधा पूजे' त्युक्ता वा । नित्यान्त्रे 'हेतिभिर्मध्यमाद्यं स्याद्वितीयं नवयोनिष्वि' त्यारभ्य 'इति पञ्चप्रकारार्चा प्रोक्ता सर्वार्थसिद्धिदे' त्यन्तेनोक्ता वा । बृहत्तन्त्रकौमुद्यां तन्मूलके मन्त्रमहोदधौ च 'आतुरीसौतकीदौर्बोधीत्रासीसाधनाभावनी' ति कथिता वा । 'अग्निहोत्रे हूयमाना दुग्धादिरूपा आपः सोमद्युपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपकुण्डपञ्चके पुनःपुनर्ह्यन्ते तदा ता एवापः शरीरभावं भजन्ती' त्युपनिषत्सु रंहत्याद्यधिकरणेषु च स्पष्टोऽयं विषयः । त एते पञ्चयज्ञा वा । 'पञ्च विस्तार' इति धातोर्ध्वर्थे एकविधानात्पञ्चो विस्तृतो यज्ञो विश्वसृजामयनादिर्वा । सर्वेषामेतेषामेकशेषः ।

पञ्चप्रेतेति—ब्रह्मादयश्चत्वारः प्रेताः पादाः । सदाशिवाख्यः प्रेतः फलक-
मेतादृशं मञ्चं पर्यङ्कमधिशेते । उक्तं च भंशव्यामले बहुरूपाष्टकप्रस्तारे च—

शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हणे ।
मृतकाश्च चतुष्पादाः कशिपुश्च सदाशिवः ॥
तत्र शेते महेशानी महात्रिपुरसुन्दरी ।

इति । आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं 'गतास्ते मञ्चत्वं द्रहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः शिवः
स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपट' इति ॥ २२५ ॥

पञ्चमी पञ्चभूतेशी पञ्चसंख्योपचारिणी ।
शाश्वती शाश्वतेश्वर्या शर्मवा शंभुमोहिनी ॥ २२६ ॥

पञ्चमीति—ब्रह्मादिषु पञ्चसु पञ्चमस्य सदाशिवस्य स्त्री । सूतगीतायां
तस्याप्यम्बासहायोक्तेः—

त्रिषु रुद्रो वरिष्ठः स्यात्तेषु मायी परः शिवः ।
मायाविशिष्टात्सर्वजात्साम्बः सत्यादिलक्षणः ॥
सदाशिवो वरिष्ठः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।

इति । पञ्चमीशब्दो वाराह्यां निरूढो वा । सा च यद्यपि ब्राह्म्यादिषु पञ्चमीति
पञ्चरत्नदेवतासु चरमेति पञ्चकोशादिचरमदेवतास्त्विव यौगिक एव स तस्यां
भासते तथापि दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

पूजयेत्पञ्चमीसुतम् ।
घटं स्पृष्ट्वा हृदि ध्यात्वा पञ्चमीं परमेश्वरीम् ॥
पञ्चमीशकटं यन्त्रं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ।

इत्यादौ वाराह्यामेव बहुतरप्रयोगदर्शनाद्योगरूढोऽप्यवसेयः । मकारेषु पञ्चमस्या-
नन्दरूपत्वात्तद्रूपा वा । तथाच कल्पसूत्रम्—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकाः पञ्च मकारास्तेरथार्चनम् ॥

गुप्त्येत्यादि (?) । अत एव पञ्चानां मानां मन्त्राणां समाहारः पञ्चमीति वा ।
तानि च त्रिपुरसूक्ते परिस्तुतं चषमाद्यं फलं चेत्यस्यामृचि प्रसिद्धानि । दानशुद्ध्यादयो
गुरुमूखादवगन्तव्याः । 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती' ति श्रुतिप्रसिद्धा
योषित् कुण्डे रेतो हविष आहुतिरुक्तयज्ञेषु पञ्चमी तद्रूपा वा । क्वंत्वत्याख्या पञ्चमी
मूर्कितस्तदभिन्ना वा ।

पञ्चभूतेति—पञ्चसंख्यानां भूतानां पृथिव्यादीनामीशी । यद्वा पञ्चधाभूता पञ्चप्रकारा जातेति वा । पञ्चमहाभूतात्मिका वा पञ्चरत्नात्मिका वा वैजयन्ती-माला तदीशी । उक्तं च विष्णुपुराणे—

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदामृतः ।
सा भूतहेतुसंघाता भूतमाला भवेद्विजः ॥

इति । अत्र पञ्चरूपेति पदं मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रसमानवर्णेति व्याचक्षते । विष्णुरहस्येऽपि—

पृथिव्यां नीलसंज्ञानमद्भुतो मुक्ताफलानि च ।
तेजसः कौस्तुभो जातो वायोर्वैदूर्यसंज्ञकम् ॥
पुष्करात्पुष्परागस्तु वैजयन्त्या हरेरिमे ।

इति ।

पञ्चसंख्येति—पञ्चसंख्या गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याख्या उपचारा अस्याः ॥

अथ परिभाषायामवशिष्टानि पञ्चाशन्नानि विभजते ।

गुणगणरवि खगेशं चतुर्हरन्तं चतुर्दामोदम् ।
गुणहृदि विभज्यभवाङ्गुश्वर्गं च नवचरणं गदन्तमिति ॥ ३२ ॥

अत्र इतिशब्दः सहस्रसंख्यासमाप्तिपरः । तदितराणि नामाक्षरसंख्यापराणि । पक्षे भवात् परशिवमारम्यागुरुवर्गं नाथसमूहं स्वगुह्यन्तं विशिष्य भजेत्यर्थः । गुणगणैः साक्षाद्विस्वरूपम् । खगानां देवानामपीशं चतुर्विधक्लेशान् जरायुजादियोनिचतुष्टय-जम्यान्हरन्तम् । चतुःसंख्या दृढामोदध्यानसुखाः पुरुषार्था यस्मात्तम् । गुणशीले हृदि इति अनेन प्रकारेण सहस्रनामादिरूपेण गदन्तमपदिशन्तम् । नवचरणशब्दो नामारम्भे व्याख्यातः ॥ ३२ ॥

शाश्वतीति—शाश्वत् पौनःपुन्यं तत्संबन्धिनी । पुनःपुनरभ्यस्यमानेत्यर्थः । नित्या वा । 'शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्य' इत्यमरः । 'तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषा' इति श्रुतेः ।

शाश्वतीति—शाश्वतं नित्यमैश्वर्यं यस्याः । यद्वा ईकारप्रश्लेषेणेशाः जग-दीशाः पञ्चप्रेतास्तेष्वश्वताऽश्वत्वं वाहनत्वं येन तादृशमैश्वर्यं यस्याः । पञ्चप्रेता-सनारूढेति फलितार्थः ।

शर्मदेसि—शर्म सुखं दत्ते ।

शम्भुमोहिनीति—शं भावयति भजते वा शंभुः । मितद्रादित्वाहुप्रस्थयः तस्य मोहिनीति वा । शंभुमोहिनी ॥ २२६ ॥

धराधरसुता धन्या धर्मिणी धर्मबन्धिनी ।

लोकातीता गुणातीता सर्वातीता शमाश्रिता^१ ॥ २२७ ॥

धरेति—धरा पृथ्वीस्वरूपा सर्वस्य जगतो धारणाद्वा । लकारस्वरूपा वा ।

लकारः पृथिवीदेवी सर्वलघनकानना ।

पञ्चाशत्पीठसंपन्ना सर्वतीर्थमयी परा ॥

इत्यादि ज्ञानार्णवे—

धरसुतेति—धरस्य हिमवत्पर्वतस्य सुता ।

धन्येति—धन्या कृतार्था धनाय हिता वा । धनं लब्धी वा । ‘ धनगणं लब्धे ’ ति यत्प्रत्ययः । ‘ मङ्गलापिङ्गलाधन्ये ’ ति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धयोगिनीविशेष-रूपा वा । यद्वा चरमकालीनाश्चिन्ता आर्तरीद्रधन्यशुक्लभेदेन चतस्रो भविष्योत्तर-पुराणे कथिता यथा—

राज्योपभोगशयनासनसाधनेषु

स्त्रीगन्धमाल्यमणिवस्त्रविभूषणेषु ।

इच्छाभिलाषमतिमात्रमुदेति मोहात्

ध्यानं तदारतमिति संप्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

संच्छेदनैर्दहनाताडनपीडनैश्च

गात्रप्रहारदमनैर्विनिकृन्तनैश्च ।

यस्येह राग उपयाति न चानुकम्पा

ध्यानं तु रौद्रमिति तस्य वदन्ति सन्तः ॥

सूत्रार्थमार्गणमहाव्रतभावनानि

निर्बन्धमोक्षगमनागतिहेतुचिन्ता ।

पञ्चेन्द्रियाद्युपशमश्च दया च भूते

ध्यानं तु धन्यमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥

यस्येन्द्रियाणि विषयैर्न विचर्चितानि

संकल्पनाशनविकल्पविकासयोगैः ।

तत्त्वैकनिष्ठवृत्तियोगभृतान्तरात्मा

ध्यानं तु शुक्लमिति तत्प्रवदन्ति सिद्धाः ॥

इति । एतेषां फलभेदोऽपि भविष्योत्तर एव—

आर्ते तिर्यगघोमतिश्च नियता ध्याने च रौद्रे सदा

धन्या देवगतिः शुभं फलमथो शुक्ले च जन्मक्षयः ।

तस्माज्जन्मश्चापहे हितजरे संसारनिर्वाहके
ध्याने श्वेततरे रजःप्रमथने कुर्यात्प्रयत्नं बुधः ॥

इति । तत्र धन्याख्यध्यानरूपेति ।

धमिणीति—धर्मशीलत्वाद्धमिणी । आनन्दानुभवनित्यत्वादिधर्माणां विशेष्य-
भूता वा ।

धमेति—धर्मं वर्धयतीति धर्मवर्धनी । तदुक्तं वामनपुराणे—

जितेन्द्रियत्वं शीघ्रं च माङ्गल्यं भक्तिरेव च ।

शंकरे भास्करे देव्यां धर्मोऽयं मानुषः स्मृतः ॥

ध्यातः साम्ब इमान्धर्मान्बुद्धिं नयति देहिनाम् ।

इति 'वृधु छेदन' इति धातोर्ब्रह्माधिष्ठानकं धर्ममात्रं दृश्यजातं छेदयतीति वा ।

लोकातीतेति—लोकानिन्द्रलोकादिविष्णुलोकानतीतातिक्रम्य महाकैलासाख्ये
परशिवपुरे स्थिता । परशिवपुरस्य सर्वलोकातीतत्वं शिवधर्मोत्तरे अर्वाचीनां-
ल्लोकान्वर्णयित्वा 'जेयं विष्णुपदादूर्ध्वं दिव्यं शिवपुरं महत्' इत्यरभ्य 'इत्येतदपरं
तुभ्यं प्रोक्तं शिवपुरं महत् । देहिनां कर्मनिष्ठानां पुनरावर्तनं स्मृतं'मित्यन्तेन
कर्मठप्राप्यं शिवपुरं वर्णयित्वा—

ऊर्ध्वं शिवपुराज्जेयं स्थानत्रयमनूत्तमम् ।

नित्यं परमशुद्धं च स्कन्दोमाशंकरात्मकम् ॥

इत्यारभ्य

ये सम्प्राप्ताः परस्थानं ध्यानयोगरता नराः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरे संसारसागरे ॥

सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः ।

शिवतुल्यबलोपेताः परं शिवपुरं गताः ॥

इत्यन्तम् । लोकाञ्जीवान्वाऽतीता ।

गुणातीतेति—अत एव गुणानतीता ।

सर्वेति—सर्वमतीता वा सर्वाञ्शब्दानतीता वा । उक्तं च ज्ञानार्णवे 'शब्दा-
तीतं परं ब्रह्म गणनारहितं सदा । आत्मस्वरूपं जानीही'ति ।

शमेति—शमः प्रपञ्चोपशम एवात्मा स्वरूपं यस्याः । 'प्रपञ्चोपशमं शिव-
मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति नृसिंहतापनीये 'शं सुखमात्मा यस्या इति वा' ॥२२७॥

बन्धूककुसुमप्रख्या बाला लीलाविनोविनी ।

सुमङ्गली सुखकरी सुवेवाढ्या सुवासिनी ॥ २२४ ॥

बन्धूकेति—बन्धूको बन्धुजीवको वङ्गदेशप्रसिद्धो महावृक्षस्तस्य कुसुमं पुष्पं तस्यैव प्रख्या कान्तिर्यस्याः । अत्यारक्ततमा कान्तिर्यस्या वा ।

बालेति—बाला कुमारी । 'स्वं कुमार उत वा कुमारी' ति श्रुतेः । त्रिपुरा-
सिद्धान्तेऽपि 'बाललीलाविशिष्टत्वाद्बालेति कथिता प्रिये' इति ।

लीलेति—लीला प्रापञ्चिकी क्रीडैव विनोदो यस्याः । पद्मराजस्य भार्या लीलाख्या योगवासिष्ठे प्रसिद्धा तां विशिष्य सत्कर्मसु नोदयतीति वा । लीलादेव्या तपसा सरस्वती तोषिता सा तुष्टा तस्यै ज्ञानं तद्भूतं जीवनं च प्रादादिति कथायां विस्तरेण वर्णनात् । देवीपुराणे नामनिर्वचनाध्याये 'लक्ष्मीलालनतो लीले' ति निर्वचनदर्शनाल्लीलेत्येतावन्मात्रस्य भिन्ननामत्वं स्वीकृत्य ब्रह्मजननीत्यनयोरेकनाम-
त्वमित्यपि सुवचम् ।

सुमङ्गलीति—शोभनं मङ्गलमस्या इति सुवासिनीसंज्ञा । संज्ञात्वादेव 'केवल
मामके' त्यादिना डीप् । सुमङ्गली 'संज्ञाया' मिति गौराद्यन्तर्गणसूत्रेण डीष् वा ।
शोभनं मङ्गलं ब्रह्मैवेति वा । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

अशुभानि निगच्छे तनाति शुभसंततिम् ।

श्रुतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥

इति । अत्रिस्मृतौ तु—

प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

इत्युक्तम् ।

सुखेति—सुखकर्तृत्वात्सुखकरी । 'कृञो हेत्वि' त्यादिना ताच्छीत्ये णिनिः ।

सुवेवेति—शोभनेन वेषेणाढ्या युक्ता ।

सुवासिनीति—सुवासिनी सार्वकालं जीवत्पतिका । सुवासिनीजनाभिन्ना वा
॥ २२४ ॥

सुवासिन्यर्चनप्रीताऽऽशोभना शुद्धमानसा ।

बिन्दुतपंजसंतुष्टा पूर्वज्ञा त्रिपुराशिविका ॥ २२९ ॥

सुवासिनीति—सुवासिनीनामर्चनेन प्रीता ।

आशोभनेति—अशोभनेति चतुरक्षरं नाम । समंततः सौन्दर्यवती ।

शुद्धमानसेति—शुद्धं मानसं यस्याः ।

बिन्दुतर्पणेति—बिन्दौ सर्वानन्दमये चक्रे ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयकर्तृकेण क्षीरा-
ज्यमध्यासवबिन्दुकरणकेन वा तर्पणेन सम्यक्तुष्टा । 'बिन्दुरिच्छु' रिति निपातित-
बिन्दुपदवाच्यज्ञातृणां तर्पणेन तृप्त्या संतुष्टा वा ।

पूर्वजेति—पूर्वं जाता । 'इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छ' दिति 'अहमस्मि
प्रथमजा ऋतस्ये' ति श्रुतेः । अबुद्धिपूर्वका या प्रथमा सृष्टिस्तद्रूपा वा ।

त्रिपुरेति—अष्टमचक्राभिमानित्रिपुराम्बाख्यदेवतारूपा । त्रयाणां पुराणमव-
स्थारूपाणामम्बिका जनिका वा । त्रीणि पुराणि यस्य स जीवः । 'पुरत्रये क्रीडति
यश्च जीव' इति श्रुतेः तज्जननी वा । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती'
त्यादिश्रुतेः । 'वामादीनां पुराणां तु जननी त्रिपुराम्बिके' ति वचनसिद्धा वा
॥ २२९ ॥

दशमुद्रासमाराध्या त्रिपुराशीवशंकरी ।

ज्ञानमुद्रा ज्ञानगम्या ज्ञानज्ञेयस्वरूपिणी ॥ २३० ॥

दशमुद्रेति—संक्षोभिष्यादित्रिल्लण्डान्ता दश मुद्रास्ताभिः करणभूताभिः सम्यक्
नित्याहृदयोक्तवासनानुगुण्येनाराध्या ।

त्रिपुरेति—पञ्चमचक्राधिष्ठात्री त्रिपुराश्रीनामिका देवी तां दशं कुहते सा
वशंकरी यस्या इति वा ।

ज्ञानेति—तर्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपज्ञानमुद्रारूपा वा । ज्ञानेन मुदं रातीति वा ।
ज्ञानं चिदंशं मुदमानन्दांशं द्वावयत्यावृणोतीति वा ।

ज्ञानगम्येति—ज्ञानेन गम्या विषयः, ज्ञानेन प्राप्या वा । उक्तं च कौर्मो
देव्यैव —

यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।

सर्वोपाधिबिनिर्मुक्तमनन्तममृतं परम् ॥

ज्ञानेनैकेन तल्लभ्यं क्लेशेन परमं पदम् ।

ज्ञानमेव प्रपश्यन्तो मामेव प्रविशन्ति ते ॥

इति ।

ज्ञानज्ञेयेति—ज्ञानज्ञेये दृश्ये स्वरूपमस्याः ॥ २३० ॥

योनिमुद्रा त्रिल्लण्डेशी त्रिगुणाम्बा त्रिकोणवा ।

अनघाद्भुक्तधारित्रा वाञ्छितार्थप्रदायिनी ॥ २३१ ॥

योनिमुबेति—योनौ मृदं राति । नवममुद्रारूपा वा । योनिरेव मुद्रा आच्छा-
दिका यस्य बिन्दोस्तद्रूपा वा । यद्वा गुदमेढान्तरं योनिरित्युच्यते । मन्त्रदोषनिरा-
सार्यस्तन्मुद्रणप्रकारो गुरुमुखं कवेद्योऽस्ति तद्रूपा वा ।

त्रिल्लण्डेति—त्रिल्लण्डाख्याया दशम्या मुद्राया ईक्षी स्वामिनी । त्रयाणां सोम-
सूर्यानलाख्यमन्त्रखण्डनामीशी वा । त्रयो गुणा बस्यां सा त्रिगुणा । सत्वरजस्तम-
सामाश्रयत्वेन सांख्यसंमता प्रकृतिरिति यावत् । तदुक्तं बायुपुराणे—

योगेश्वरी शरीराणि करोति विकरोति च ।
नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः स्वलीलया ॥
त्रिधा यद्वर्तते लोके तस्मात्सा त्रिगुणोच्यते ।

इति । बिष्णुपुराणेऽपि

सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या शक्तिरपरा तव ।
गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतार्यै सुरेश्वरी ॥

इति । वेङ्गीपुराणे तु त्रिविक्रमत्रिपथगात्रिगुणापदानां पर्यायता ध्वनिता । तदुक्तम्—

पर्देस्त्रिभिर्बलिर्बद्धः स्वर्गादित्रिपथान्नाता ।
उत्पत्तिस्थितिनाशश्च सत्त्वाद्यैस्त्रिगुणोच्यते ॥

इति ।

अम्बेति—अम्बा ईदृशस्य गुणत्रयस्यापि माता कारणभूता । यत्तन्त्रेषु मन्त्र-
जीव इत्युच्यते । तथाच तन्त्रराजे—

तेजसां शक्तिमूर्तीनां प्रपञ्चस्यापि कारणम् ।
गुणत्रयममीषां च यत्कारणमुदाहृतम् ॥
तत्स्वरूपानुसंधानसिद्धिः सम्यक्त्वमीरितम् ।
तन्मन्त्रवीर्यमुद्दिष्टं मन्त्राणां जीव ईरितः ॥

इति । अविशेषात्सकलजगदम्बा वा ।

त्रिकोणेति—त्रिकोणं योनिचक्रं गच्छतीति त्रिकोणगा ।

अनघेति—अंहोदुःखव्यसनान्यघानि न सन्ति यस्यां सानघा ।

अद्भुतेति—अद्भुतान्याश्चर्यकराणि चारित्र्याणि यस्याः । अद्भुतेषु भूकम्पा-
दिषूत्यातेषु निमित्तेषु चरन्तीत्यद्भुतचारीणि दुष्टफलानि तेभ्यस्त्रायते वा ।

वाञ्छितेति—वाञ्छितार्थान्प्रदातुं शीलमस्याः ॥ २३१ ॥

अभ्यासातिशयज्ञाता षडध्वातीतरुषिणी ।

अध्याजकरुणामूर्तिरज्ञानध्वान्तबीषिका ॥ २३२ ॥

अभ्यासेति—पुनःपुनः 'आसुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये'ति विहितेन ब्रह्मात्मैक्यानुसंधानावृत्यतिशयेन ज्ञाता । तथाच व्याससूत्रं कपिलसूत्रं च 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दिति । उक्तं च ब्रह्माण्डे—

ध्यानैकदृश्या ज्ञानाङ्गी विद्यात्मा हृदयास्पदा ।

आत्मैक्याद्व्यक्तिमायाति चिरानुष्ठानगौरवात् ॥

इति ।

षडध्वेति—अध्वानः षट्-पदाध्वा भुवनध्वा वर्णाध्वा तस्वाध्वा कलाध्वा मन्त्राध्वा चेति । तेषु त्रयो विमर्शाशास्त्रयोः प्रकाशांशाः । तदुक्तं बिरूपाक्षपञ्चाशिकायाम्—

अस्य विमर्शस्येकार्णः पदमन्त्रार्णात्मकस्त्रिधा भवति ।

पुरतत्त्वकलात्मार्थो धर्मिण इत्थं प्रकारस्य ॥

इति । तेच ज्ञानार्णवे 'अस्मिश्चक्रे षडध्वानो वर्तन्ते वीरवन्दिते'त्यारभ्य 'एवं षडध्वविमलं श्रीचक्रं परिचिन्तये'दित्यन्तेन सलक्षणमूक्ताः । इक्षिणामूर्तिसंहितायामपि 'षडध्वरूपमधुना शृणु योगेशि सांप्रत'मित्यादिना 'एवं षडध्वभरितं श्रीचक्रं परिचिन्तये'दित्यन्तेनोक्तास्तानतीतं रूपमस्याः । शैववैष्णवादयः षडुपासनामार्गास्तानतीतं तेषामेतत्प्राप्तिसाधनत्वात्तादृशं रूपमस्या इति वा । उक्तं च कुलाण्डे—

शैववैष्णवदौर्गाकगणपत्येन्दुसंभवैः ।

मन्त्रैर्विशुद्धचित्तस्य कुलज्ञानं प्रकाशते ॥

इति । इन्दुसंभवं जैनदर्शनम् । 'जन्मान्तरेषड्विधोपासकानामिह जन्मनि सुन्दर्युपास्तिलाभ' इति तदर्थः ।

अध्याजेति—अव्याजा अनौपधिकी या करुणा सैव मूर्तिः स्वरूपं यस्याः । 'जयति करुणा काचिदरुणे'त्यभियुक्तोक्तेः ।

अत एवाह—अज्ञानेति । अज्ञानमेव ध्वान्तमन्धकारस्तस्य दीपिकेव नाशकत्वात् ।

तेषामेवानुक्तम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतः ॥

इति भगवद्वचनात् ॥ २३२ ॥

आबालगोपविदिता सर्वानुल्लङ्घयशासना ।
श्रीचक्रराजनिलया श्रीमस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ २३३ ॥

श्रीशिवा शिवशक्त्यैव्यरूपिणी ललिताम्बिका ॥

आबालेति — बालान्ब्रह्मादिकान्गोपयतीति बालगोपः बालवृषासौ गोपश्च बालगोपः । बालगोपश्च बालगोपश्च बालगोपौ तावन्भिव्याप्य आबालगोपं तादृशेन विदितं ज्ञानं यस्याः सा । अत्रंको बालगोपशब्दः सदाशिवपरः कृष्णावतारपरो वा । अस्यः पामरोपलक्षणम् । हरिहरादिपामरान्ता यां जानन्तीत्यर्थः । उक्तं च स्कान्धे 'तमहंप्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तव' इति ।

नन्वेवं सति 'अतिपरिचयादवज्ञे'ति न्यायात्सर्वेषामनादरणीया स्यादत आह—सर्वेति । सर्वैर्ब्रह्माविष्ण्वादिभिरप्युल्लङ्घितुमतिवर्तितुमयोग्यमशक्यं शासनं यस्याः । तदुक्तमाचार्यभगवत्पार्ष्णः—

जगत्सूते धाता हरिरवति रुद्रः क्षपयति
तिरस्कुर्वन्नेतस्त्वमपि वपुरीशस्तिरयति ।

सदा पूर्णः सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च
शिवस्तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलितयोर्भ्रूलतिकयोः ॥

इति ।

श्रीचक्रेति—श्रीचक्रराजं बिन्दुत्रिकोणादिरूपं निसयो वासस्थानं यस्याः । तदुक्तं 'श्रीचक्रं शिवयोर्वपु'रिति । शरीरे यथा जीवस्यावस्थानं तथा श्रीचक्रे शिवयोरिति तदर्थः ।

श्रीभविति—त्रिपुरस्य परशिवस्य सुन्दरी भार्या । श्रीमती च सा त्रिपुर-सुन्दरी चेति तथा । अत्र त्रीणि पुराणि ब्रह्माविष्णुशिवशरीराणि यस्मिन्सः त्रिपुरः परशिवः । तदुक्तं कालिकापुराणे—

प्रधानेच्छावशाच्छंभोः शरीरमभवत्त्रिषा ।
तत्रोर्ध्वभागः संजातः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥

पद्मकेसरगौराङ्गः कायो ब्राह्मो महेश्वरे ।
तन्मध्यभागे नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥

शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ।
अभवत्तदधोभागे पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥

स्फटिकाभ्रमयः शुक्लः स कायश्चान्द्रशेखरः ।
एवं त्रिभिः पुरैर्योगात्त्रिपुरः परमः शिवः ॥

इति ॥ २३३ ॥ (श्रीशिवेत्यादिरर्घ्वश्लोक एवायम्) ।

धीशिवेति श्रीयुक्ता शिवा श्रीशिवा ।

शिवेति — शिवशक्तघोरैक्यं सामरस्यमेव रूपमस्याः । उक्तंच वायु-
संहितायाम्—

शिवेच्छया परा शक्तिः शिवतत्त्वैकतां गता ।
ततः परिस्फुरत्यादौ सर्गे तैलं तिलादिव ॥

इति । अत्र सामरस्यं समरसता परमं साम्यमत्यन्ताभेद एव । तथाचोक्तं सौर-
संहितायाम्—

ब्रह्मणोऽभिन्नशक्तिस्तु ब्रह्मैव खलु नापरा ।
तथासति वृषा प्रोक्तं शक्तिरित्यविवेकिभिः ॥
शक्तिशक्तिमतोर्विद्वन्भेदाभेदस्तु दुर्घटः ।

इति । वासिष्ठरामायणेऽपि—

यथैकं पवनस्पन्दमेकमौष्ण्यानलौ यथा ।
चिन्मात्रं स्पन्दशक्तिश्च तथैवैकात्म सर्वदा ॥

इति । शिवचक्राणां शक्तिचक्राणां चैक्यं रूपमस्या वा । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे
'त्रिकोणे बन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुज' मित्यारभ्य 'शैवानां चैव शाक्तानां
चक्राणां च परस्परम् । अविनाभावसंबन्धं यो जानाति स चक्रवि' दित्यन्तेन शिव-
शक्तघोरैक्यं यस्मिन्प्रतिपाद्यं स हंसमन्त्रो रूपमस्या वा । उक्तं च यज्ञवैभवखण्डे—

शाभ्तान्तं शक्तिरस्योक्ता तदन्तं बीजमुच्यते ।
विद्याशक्तिर्भवेद्बीजं शिव एव नचान्यथा ॥
तेनायं परमो मन्त्रः शिवशक्त्यात्मकः स्मृतः ।

इति । शषसहेतिवर्णक्रमे शस्यान्ते षकारस्तदन्ते सकारस्तदन्ते हकार इति तदर्थः ।
अथवा शिवस्य शक्तयो धूमावत्याद्याः पञ्च । तासामैक्यं समष्टिरेव रूपमस्याः ।
ताश्चोक्ता विरूपाक्षपञ्चशिखायाम्—

धूमावती तिरोधौ भास्वत्यवभासनेऽध्वनां शक्तिः ।
क्षोभे स्पन्दा व्याप्ती विम्बोः ज्वादा तु पुष्टी मे ॥
धूमावती पृथिव्यां ज्वादाप्सु शुचौ तु भास्वती प्रथते ।
वायो स्पन्दा विम्बो नभसि व्याप्तं जगताभिः ॥

इति ।

एवमियति प्रबन्धे प्राथमिकेन नामत्रयेण जगतः सृष्टिस्थितिसंयकतृत्वेन देवतां लक्षयित्वा तिरोधानानुग्रहयोरनन्तविषयत्वाच्चिदग्निकुण्डसंभूतेत्यारभ्यैताव-
त्पर्यन्तं तयोरेव विषयं प्रपञ्चघेदशपञ्चकृत्यकर्त्री देवतामसाधारणेन विश्लेष्यभूतेन नाम्नां निर्दिशति— ललिताम्बिकेति । ललतेऽसौ ललिता ललिता च साम्बिका च ललिताम्बिकेति विग्रहः । उक्तं च पद्यपुराणे 'लोकानतीत्य ललते ललिता तेन सोच्यत' इति । लोकयन्त इति लोकाः किरणा आवरणदेवतास्तानातिक्रम्य तत्स्थानोपरितनबिन्दुस्थाने ललितेऽतितरां शोभत इति तदर्थः ।

शोभा विलासो भाधुर्यं गाम्भीर्यं स्थैर्यंतेजसी ।
लालित्यं च तथोदार्यमित्यष्टौ पौरुषा गुणाः ॥

इत्यभियुक्तप्रसिद्धं ललितत्वं 'ललितं रतिचेष्टित' मिति कामशास्त्रप्रसिद्धं च । 'सौकुमार्यं तु लालित्य' मिति प्रसिद्धं च तत्सर्वमस्या अस्तीति ललिता । उक्तं च

ललितेति नाम युक्तं तव किल दिव्या नवावृतयः ।
घनुरक्षवमस्त्राप्यपि कुसुमानि तथाखिलं ललितम् ॥

इति । 'ललिते सुन्दर' मिति शब्दार्णवः । इदं च प्रयागपीठाधिपतेर्नाम । 'प्रयागे ललितादेवी' ति देवीपीठगणनप्रकरणे पाण्ड्यवचनात् । अत्रान्तेऽप्युच्चार्यः प्रणवः सच पूर्वमेव व्याख्यातः । वर्णभेदेन व्यवस्थापि पूर्वमेवोक्ता न विस्मर्तव्या । अन्योश्चाद्यन्तभूतयोर्द्वयोः प्रणवयोः सहस्रनामवाक्यार्थान्वितार्थकत्वेऽपि न दोषः । तयोर्माङ्गल्यार्थमेवोच्चारणात् ।

कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतो ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्ना विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावृभी ॥

इति वचनात् । 'स्रवत्यनौकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीयंत' इति वचनेन तदुच्चारणे प्रत्यवायश्रवणेन तदुच्चारणस्यादृष्टमात्रौपयिकत्वात् अर्थज्ञानपूर्वकस्यैवोच्चारणस्यादृष्टौपयिकत्वेनार्थवर्णनस्याप्यावश्यकत्वात् नामसाहस्रस्याप्यनेन न्यायेनादृष्टार्थत्वेऽपि परस्परविश्लेष्यविशेषणभावेनाकाङ्क्षायोग्यता सतिसद्भावे नास्तीति क्रियमानव्यवर्णनेन महावाक्यार्थस्यैकस्य वर्णयितुं शक्यत्वेन वैषम्यात् ईदृशवाक्येष्वस्तीति क्रियापदाध्याहारस्यावश्यकत्वात् । तथाच कात्यायनस्मरणम् । 'अस्तिभवंस्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती' ति । भवन्तीपर इत्यत्र लट्पर इत्यर्थः । अस्तु वा प्रणवयोरपि विशेषणतया महावाक्यार्थान्वयित्वं समस्तव्यस्तभेदेन पौनरुक्त्यनिरास संभवात् । अत एव परिभाषायां गदन्तमिति तकारस्य प्रणवसाहित्येन षट्संख्या-
परत्वमिति दिक् ॥ अर्घम् ॥ [पद्यंसितं नामसहस्रमत्र]

इवानो परिभाषामण्डले नाम्नां शतकेष्वादिभागान्संगृह्य प्रवर्शयति ॥

परिभाषाशेषः ।

श्रीमणिसप्तविंशतिगुणवराण्येशंश्च पुष्टनावाभ्याम् ।

नामसु शतकारम्भा न स्तोभो नापि शब्दपुनरुक्तिः ॥ ३३ ॥

श्रीमाता १, मणिपूरान्तरदिता २, सद्गतिप्रदा ३, ह्रींकारी ४, विविधाकारा ५, गुडान्नप्रीतिमानसा ६, दरान्दोलितदीर्घाक्षी ७, देशकालापरिच्छिन्ना ८, पुष्टा ९, नादरूपिणी १०, एवं दश नामानि प्रथमादिशतकारम्भकाणि । अत्र श्रीमण्यादिशब्दानां श्रीकण्ठाधंशरीरिणी मणिपूरान्निलयेत्यादावतिप्रसक्तत्वेऽपि गणनासाचिव्येनैव भ्रमो निरस्तव्यः । गणनोत्तरं हि शतकप्रत्यासन्ननामस्वेव हि संशयो भवति क्वचित् । क्वचित्पदच्छेदसंशयप्रयुक्तोनविप्रकृष्टनामसु । अत एव ह्रीं इति सविन्दुकग्रहणं ह्रीमतीति तत्समीपवर्तिनामनिरासाय । दरामित्युक्तिः 'दरहासोज्ज्वलन्मुखी' त्यस्य व्यावर्तनायेति ज्ञेयम् । यत्तु केचित्—

श्रीमाता मणिपूरान्तरदिता सद्गतिप्रदा ।

ह्रींकारी विविधाकारा गुडान्नप्रीतिमानसा ॥

दरान्दोलितदीर्घाक्षी सावित्री रसशेषधिः ।

विज्ञानकलिका चेति पदान्येतान्यसंशयम् ॥

शतकाद्यानि नामानीत्यवधार्याणि सूरिभिः ।

इति ललितोपाख्यानस्थं वचनमिति लिखन्ति, तस्य प्रामाणिकत्वेऽप्युपायसंग्रहमात्र-
तात्पर्यकत्वेनोपायान्तराद्रूपकत्वेन तन्नेयम् । निरर्थकः शब्दः स्तोभः । सच सहस्र-
नामान्तरेषु पादपूरणकप्रयोजनको यथोपलभ्यते नात्र तथेत्यर्थः । नापि शब्देति ।
अर्थतस्तु यद्यपि पुनरुक्तिः 'अम्भा माताथ जननी देवेशी सुरनायिके' त्याद्यौ दृश्यते
तथापि नासौ सहस्रनामसंख्याविधातिका नामशब्दस्य प्रतिपादकमात्रे शक्तेस्तद्भेद-
मात्रेण पृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभावायाः संख्याया अनुपरोधात् ॥ ३३ ॥

मतिवरदाकान्तादावकारयोगेन रक्तवर्णाद्यौ ।

आकारस्य कश्चन तु पदयोर्योगेन भेदयेन्नाम ॥ ३४ ॥

ननु शब्दतोऽपि पुनरुक्तिरूपलभ्यत एवेत्याशङ्क्य परिहरति 'तुष्टिः पुष्टिमंतिर्धृति'
रित्यनेन पौनरुक्त्यपरिहाराय 'स्वाहा स्वधाऽमतिर्मेषेत्यत्राकारस्य योगेन प्रश्लेषेणा'
मतिरिति पदच्छेदः कर्तव्यः । 'सदसत्क्षरमक्षर'मित्यादौ विष्णुसहस्रनामसु 'मूर्तामूर्ते-
ति प्रकृतनामस्वपि तस्य न्यायस्य क्लृप्तत्वात् । नहि संनिकृष्टपदद्वय एव तथा नियम
इत्यत्र प्रमाणमस्ति । पौनरुक्त्यपरिहाराकाङ्क्षाया अविशेषादिति भावः । एवं
'वरदा वामनयने' त्यनेन पौनरुक्त्याभावाय 'विश्ववर्गा स्वर्णगर्भाऽवरदा वाग-
धीश्वरी' त्यत्रावरदेति छेदः ।

कलावती कलालापा कान्ता कादम्बरीप्रिया ।

कल्पनारहिता काष्ठा कान्ताऽकान्तार्धविग्रहा ॥

इत्यनयोरन्यतरस्मिन्कान्तापदेऽकारप्रश्लेषः । आदिपदेन नित्यतृप्तादेः परिग्रहः । 'नित्यतृप्ता भक्तनिधिः' 'मूर्तामूर्ता नित्यतृप्ते' त्यत्र तदावश्यकत्वात् । 'रक्तवर्णा मांसनिष्ठे' त्यनेन पौनरुक्तघात् 'विशुद्धचक्रनिलयाऽरक्तवर्णा त्रिलोचने' त्यत्राप्यनेन न्यायेनाकारप्रश्लेषे प्राप्तेऽर्थानुगुण्यय दीर्घाकारः प्रश्लेषणीय इत्याह—रक्तवर्णादावाकारस्येति । आदिना 'सुमुखी नलिनी सुभ्रूः शोभना सुरनायिका । सुवासिन्यर्चनप्रीताऽऽशोभना शृद्धमानसे' त्यनयोः शोभना आशोभनेति पदयोः परिग्रहः । ननु तथापि 'सुखाराध्या शृभकरी शोभना सुलभा गति' रित्यत्र तृतीयद्वारं श्रुतस्य शोभनपदस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—श्चचनेति । पदयोर्भिन्नत्वेन वर्णयितुं शक्ययोरपि व्यायोगेन समासव्यासान्तररूपेण नाम भेदयेदित्यन्वयः । 'शोभनासुलभा गति' रिति पदत्रयस्यैकनामत्वम् । एवं 'कौलिनीकेवला, अजात्रेत्री' त्यादौ समासरूपो योगो द्रष्टव्यः । पदद्वयस्याप्येकनामत्वम् 'विश्वेदेवाः अहिर्बुध्न्यः निधिरव्यय' इत्यादौ दृष्टमिति भावः ॥ ३४ ॥

साध्वी तत्त्वमयीति द्वेषा त्रेधा बृधो भिद्यात् ।

हंसवती चानर्घ्यैत्यर्घान्तादेकनामैव ॥ ३५ ॥

पौनरुक्तघपरिहारयोपायान्तरमाह । 'शांकरी श्रीकरी साध्वी' त्यनेन पौनरुक्तघपरिहाराय 'सम्प्रदायेश्वरी साध्वी' त्यत्र साधु ई इति द्वेषा पदभेदः । 'तत्त्वाधिका तत्त्वमयी' त्यनेन तत्परिहाराय 'तत्त्वासना तत्त्वमयी' त्यत्र तत् त्वं अयीति त्रेधा पदच्छेदः । पौनरुक्तघाभावेऽपि पदभेदभ्रमनिरासायाह—हंसेति । आ अर्घान्तात् अर्धसमाप्तिपर्यन्तं हंसवतीमुख्यशक्तिसमन्वितेत्येकं पदम् । 'अनर्घ्या कैवल्यपददायिनी' त्यत्र तु 'क्लींकारी केवला गृह्या कैवल्यपददायिनी' त्यनेन पौनरुक्तघपरिहारोऽपि फलम् । एतेन छलाक्षरसूत्राणां न्यायमूलकत्वमेवेति प्रबलन्यायेन क्वचित्तदुक्तनियमान्यथात्वेऽपि न दोष इति सूचितम् । अत एव सामवेदिभिर्निदानसूत्रान्तर्गतच्छन्दोविच्चितिभाष्ये न्यायविरोधे छलाक्षरपाठोऽनादरणीय इत्युक्तं रथन्तरसामप्रकरणे । यत्र तु कान्तापदे अकारयोगे विनिगमनाविरहः यथा वा 'कैवल्यपददायिनी' त्यत्र पदान्तरयोगे सत्रन्यायतो विकल्पप्रसक्तावपि छलाक्षरसूत्रप्रामाण्यात् 'कल्पनारहिता काष्ठा' त्यत्रेवाऽकान्तेति पदच्छेदः । 'कौलिनी केवले' त्यत्रेवानर्घ्यपदस्योत्तरप्रयोग इति स्वीकर्तुं युक्तम् । अव्यवस्थितशास्त्रार्थायोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

शक्तिनिष्ठाधामर्घ्योतिःपरपूर्वकं द्विपदम् ।

शोभनसुलभासुगतिस्त्रिपदकपदानि शेषाणि ॥ ३६ ॥

अनेकपदानि नामानि संगृह्णाति । शक्त्यादिपदचतुष्टयात्पूर्वं तद्विशेषणत्वेन परपदत्वेन पठ्यते । तेन सह द्विद्विपदानि तानि नामानि 'पराशक्तिः परानिष्ठा' 'परंज्योतिः परंघामे' इति । 'कौलिनी केवले' त्यादौ 'अजाजेत्री' तिवत्समास-संभवान्न तत्र पदद्वयावश्यकतेति भावः । 'शोभनामुलभागति' रित्यत्र तु त्रिपदं नाम । शेषाप्येकपदानि समानाधिकरणानेकविभक्तिरहितानीत्यर्थः । तेन 'अश्वा-रूढाधिष्ठिताश्वकोटिकोटिभिरावृता' । 'मनोवाचामगोचरे' त्यादौ व्यधिकरण-विभक्तिद्वयसत्त्वेऽपि तयोर्नामभेदभ्रमानाघायकत्वेन द्विपदेषु तदाघायकानामेव गणनाद्वा न दोषः । 'पराशक्तिरित्यत्र' 'शोभनामुलभागति' रित्यत्र चैकैकं पदमित्येव सुवचमिति तु पूर्वमेवोक्तम् । ननु 'परंज्योति' रिति वाक्ये प्रातिपादिकसंज्ञा-भावेन कथं नामत्वम् । न च 'प्रजापतेहृदयं' 'पारेगङ्गम्' 'मध्येमहाभारत' मित्यादेरिवैकपदत्वम् । तेषु प्रथमपदान्ते विभक्तिसरूपवर्णमात्रसत्त्वेन विभक्त्यान्त राभावात् । न च 'परंज्योति' रित्यादौ तथा संभवति । विशोष्योत्तरविभक्त्यन्य-थाभावकविभक्तविशेषणपदकत्वात् । नीलमुत्पलमित्यादौ तथात्वे वाक्यत्वस्यैव स्वीकारात् । अत एव 'अह्ये बुध्न्याय स्वाहा' 'अहेबुध्न्य मन्त्रं मे गोपाय' इत्यादौ पदद्वयेऽपि विभक्तिव्यत्यास इति चेन्न । पारिभाषिकप्रातिपादिकसंज्ञाया अभावेऽपि संभूयैकव्यक्तिविशेष्यऋबोधजनकपदत्वरूपस्य नामत्वस्यैव सहस्रनामसंख्याघटकत्वे-नादोषात् । वस्तुतस्तु ज्योतिःपदस्य प्रातिपदिकत्वात्तमादायैव संख्यापूर्तिः परंतु 'इङ् अध्ययन' इति घातोरधिपूर्वस्यैव प्रयोग इति नियमवत् ज्योतिरादीनामिह सविशेषणकानामेव प्रयोग इत्यनाम्नानबलान्नियमः कल्प्यते । तथा नियमेऽपि घातु-त्वस्येङ्मात्र इव नामत्वस्य ज्योतिःपदमात्रे पर्याप्तिः । 'अग्निं पवमानमावहा' 'अग्नये पवमानायैद' मित्यादि नैगमिकप्रयोगवदिहापि 'परंज्योतिस्तर्पयामि परस्मै ज्योतिषे स्वाहे' त्यादयस्तर्पणहोमादौ प्रयोगनियमाः । परमित्तु मान्तमव्यय-मिति केचित् । तत्पक्षे तु न मध्ये चतुर्थी । कौलिनीकेवलेति विशेष्यविशेषण-भावापन्नपदद्वयपक्षेऽपि केवलेत्यस्य यथान्यासं कौलिन्यै केवलार्थं नम इत्यादिप्रयोगो न केवलार्थं कौलिन्या इत्यादिः । आम्नानवंपरीत्ये मानाभावात् । एतेन विष्णुसहस्र-नामसु 'अनादिर्भूर्भुवोर्लक्ष्मी' रित्यत्र भूर्भुवोरित्यस्य भुवोभूरित्यन्वयेन भूमेर्जनक इत्यर्थकैकनामत्वपक्षे भूर्भुवे नम इति वा भुवोर्भुवे नम इति वा मन्त्रप्रयोगः परास्तः । न्यायेन भुवोर्भुवे नम इत्यस्यैव युक्तत्वादित्यादिकमूह्यम् ॥ ३६ ॥

निधिरात्मा दम्भोलिः शोवधिरिति नाम पुलिङ्गम् ।

तद्ब्रह्मघाम साधुज्योतिः क्लीबेऽध्ययं स्वघा स्वाहा ॥ ३७ ॥

अविशतितः सार्धान्नाफलसाधनत्वोक्तिः ।

तस्य ऋमशो विवृतिः षट्चत्वारिंशता श्लोकैः ॥ ३८ ॥

प्रसङ्गाल्लिङ्गभेदेन नामानि विभज्य दर्शयति । 'गुणनिधिः' 'आत्मा' 'रोगपर्वतदम्भोलिः' 'महालावण्यशोवधि' रिति नामानि पुलिङ्गानि । तेन गुण

निर्घ्ये इत्यादिः पाक्षिकः प्रयोगो न कार्यः । एवं मन्त्रार्थानुसंधानेऽपि फलभेदः तदित्यादिपञ्च नामानि नपुंसकानि । शेषाणि स्त्रीलिङ्गानीति शेषः । त्वमिति पदमपि स्त्रीलिङ्गमेव । 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इत्यस्य लिङ्गकृतवैरूप्याभावमात्र परत्वात् । 'युष्मदस्मत्पट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपा' इति वचनान्तरानुगुण्यात् । स्वधा-स्वाहेत्यनयोरव्ययत्वात्स्वधा नम इत्यादिरेव प्रयोगः । स्वान्धत्ते इत्यादिरूपेऽर्थे तु स्वधार्ये नम इत्यादिरेव प्रयोगः सुवच इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।

दशमेन शतेनाभूद्धारिण्येकादशी कला ॥ १००० ॥

इति श्रीभास्कररायविरचिते ललितासहस्रभाष्ये दशमशतकं
नामैकादशी कला ॥ ११ ॥

अथ फलश्रुतिश्लोकानामर्थं संगृह्णाति परिभाषाकारः ॥ सार्धषडशीतिश्लो-
कात्मकस्योत्तरभागस्य मध्ये प्रथमतः सार्धेविंशतिभिः श्लोकैः सहस्रनामकीर्तनस्य
बहुविधफलसाधनत्वं प्रतिपाद्यते । एवं फलभेदेन कीर्तनकरणभावनाया भेदादिति-
कतंव्यताभेद उत्तरत्र पट्चत्वारिंशता श्लोकैः प्रतिपाद्यते । 'सर्वरोगप्रशमन' मि-
त्यादिना रोगनिरासादीनि फलानि येन क्रमेण पूर्वं प्रतिपादितानि तेनैव क्रमेणोत्त-
रत्र तत्तःफलकाः प्रयोगा वक्ष्यन्त इत्यर्थः । यत्तु पूर्वं 'श्रीमातुः प्रीतये तस्मादिनिशं
कीर्तयेदिदं मित्यत्र प्रीतिरेव भाव्यत्वेनोक्ता सा च विविधफलजननद्वारत्वेन पूर्वतन्त्रे
पूर्वस्थेवास्य तन्त्रे देवताप्रीतेरेव द्वारत्वकल्पनसंभवात् । अस्तु वा स्वातन्त्र्येण
प्रीतेरपि फलत्वमित्याशयः ॥ ३४ ॥

इत्येवं नामसाहस्रं कथितं ते षटोद्भव ॥ २३४ ॥

एवं प्रीतिफलककीर्तनोपयोगि नामसाहस्रं प्रतिपाद्य तदुपसंहरन्फलानि विवेच-
यितुकामो भगवान्ह्यग्रीवाचार्यं उत्तरं ग्रन्थसंदर्भमारभते—इत्येवमित्यादिना । इति
शब्दः समाप्तिवचनः सन्साहस्रसंख्याया अन्यूनानतिरिक्तानां ध्वनयति । एवमुक्तेन
प्रकारेण यथावत्प्रतिपादितेन सरस्वतीगङ्गासहस्रनामादौ साहस्रसंख्यापूर्तेरभावाद-
पार्थको गौणो वा साहस्रनामशब्दो नात्र तथेति ध्वनितम् । नाम्नां सहस्रमेव
साहास्रम् । राक्षसमानसादिवत्स्वार्थे तद्धितः । षटोद्भवेत्यगस्त्यस्य संबुद्धिः
॥ २३४ ॥

रहस्यानां रहस्यं च ललिताप्रीतिदायकम् ।

अनेन सदृशं स्तोत्रं न भूतं न भावेष्यति ॥ २३५ ॥

ननु कूर्मपुराणादौ देवीसहस्रनामादिकमप्यन्यूनानतिरिक्तसहस्रसंख्याकमेवेत्यत आह—रहस्यानामिति । रहस्यानां न्यासजपादिरूपाणां मध्ये इति निर्धारणे षष्ठी । तेन रहस्यमित्यस्य रहस्यतममित्यर्थः । ननु रहस्यतमान्यपि गङ्गासहस्रनामादीनि स्कान्दादावुपलभ्यन्त एवेत्यत आह—ललितेति । तेषां ललितातोऽपकृष्टदेवताप्रीतिकरत्वेन सर्वोत्कृष्टदेवताप्रीतिकरमित्येवेत्यर्थः ।

नान्वीदृशमपि किञ्चित्संभाव्येतेत्यत आह—अनेनेति । सदृशं रहस्यतमत्वे सति ललिताप्रीतिकरत्वरूपसाधारणधर्मवत्त्वरूपसादृश्यवत् । स्त्रोत्रं स्तोत्रान्तरम् । एकस्मिन्नुपमानोपमेयभावाभावात् । न भूतं इतःक्षणात्पूर्वकाले । न भविष्यति इत-
उत्तरकाले । भविष्यतीति शत्रन्तस्य सप्तमी वा । वर्तमानक्षणस्य तादृशस्तोत्रो-
त्पत्त्ययोग्यत्वात्कालत्रयासंबन्धात्तादृशमसदेवेति भावः । अस्य विशेषणद्वयस्यान्यत्रा-
सत्त्वप्रतिपादनाय विशेषणविवरणपर उत्तरः सर्वोऽपि ग्रन्थसंदर्भः ॥ २३५ ॥

सर्वरोगप्रशमनं सर्वसंपत्प्रवर्धनम् ।

सर्वापमृत्युशमनं कालमृत्युनिवारणम् ॥ २३६ ॥

तत्र रहस्यतमत्वं विवेचयति द्वाभ्याम् । 'प्रयासतारतम्यात्फलतारतम्य' मिति न्यायेन फलभूमसाधने कष्टसाध्यत्वस्य प्रसिद्धतमत्वाद्बहुफलसाधनमप्यल्पायाससाध्यं कर्म रहस्यतमम् । तत्र नामकीर्तने प्रयासेयत्तायाः स्पष्टत्वात्फलभूमानमेव विवृ-
णोति । सर्वे रोगा असाध्ययाप्यादिभेदभिन्नाः ।

दारिद्र्यस्यापि रोगतुल्यत्वेनोपस्थितत्वात्तदभावनिमित्तसंपद्वृद्धेरपि फलत्वमाह सर्वसंपत्ति । अथवा संपदारोग्ययोः परस्परभावव्याप्यत्वादारोग्ये सति दारिद्र्यं स्यादेवेति शङ्कामपाकुर्वन्नारोग्यं संपत्त्या समुच्चिनोति—सर्वसम्पदिति । गजतुरग-
समृद्ध्यादिभेदभिन्नानां संपदामित्यर्थः । सर्वे अपमृत्यवः सर्वव्याघ्रादिनिमित्तकाः । अत्यल्पमिदमुच्यत इत्याह—कालेति काले आयुःपरिमाणपरिसमाप्तौ । तेनापमृत्यु-
नामायुर्मध्य एव प्रसक्तिर्वर्तितैलादिसाचिव्येऽपि चण्डवातादिकृतदीपनाशब्दिति सूचितम् ॥ २३६ ॥

सर्वज्वरार्तिशमनं दीर्घायुष्यप्रदायकम् ।

पुत्रप्रदमपुत्राणां पुरुषार्थप्रदायकम् ॥ २३७ ॥

सर्वे ज्वरा एकाहिकादिसान्निपातिकान्तास्तत आर्तिस्तत्प्रयुक्ता शिरस्तोदादि-
रूपा पीडा तेषां शमनं नाशकम् । अथवा सर्वेषां ये रोगा इत्यादिरीत्या पदचतुष्टयं व्याख्येयम् । तेन जातेषुष्ट्यादिवत्फलसाधनयोर्वैयधिकरण्यमपि सिद्धयति । ततश्चा-
न्यनिष्ठफलोद्देशेनान्यस्यापि साधने प्रवृत्तिरिह युष्तेति मन्तव्यम् । रोगैरेव सिद्धे
ज्वरार्थोः पार्थक्येन ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । यद्वा वक्ष्यमाणकाम्यप्रयोगानुसारेण

पार्थक्यम् । तत्र रोगशान्त्यादिचतुरवयवैकफलकप्रयोगकथनोत्तरं तत्तदवयवमात्रफल-
कानां प्रयोगाणां वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव दीर्घायुष्यपदस्याप्ययमर्थः सिद्धयति ।
दीर्घं पूर्णं यत् आयुषो भाव आयुष्यं दीर्घायुष्व्त्वं शतमानत्वं तस्य प्रदायकं तद्विघात-
कग्रहविषादिबाधानिरासकमिति । यद्वा आयुरेवायुष्यं दीर्घशतमानादधिकमायुष्यं
येभ्यस्तेषां गुटिकौषधियोगसिद्ध्यादीनां प्रदायकं तत्प्राप्तिकरापूर्वसंपादकमिति ।
तेन न कालमृत्युनिवारणेन गतार्थता । अपुत्राणां पुत्रकामबद्धानाम् । सपुत्राणां
सिद्धे इच्छाविरहादपुत्रेष्वेव प्रायः पुत्रकामनादर्शनात्थोक्तम् । अत एवैकपुत्रामृत-
प्रजादीनां वन्ध्यास्वेव गणना स्मृतिषु । तेन सपुत्राणामपि पुत्रान्तरेच्छायामत्राधि-
कारः । अपुत्राणामपि पुत्रकामाभावे पुत्रकामप्रयोगे नाधिकार इति सिद्धयति ।
तेन च तत्तत्कामनायास्तत्तत्फलप्रयोगाधिकारितावच्छेदकत्वं सूचितम् । नचाने-
कफलविषयकसमूहात्मनात्मककामनावतः सर्वप्रयोगेष्वधिकारात्तेन कः प्रयोगः
प्रथमतोऽनुष्ठेय इत्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तन्त्रेण सर्वफलप्रदस्यैकस्यैव
प्रयोगस्यानुष्ठानं शक्यत्वात् । नचैवं सति 'तत्र सर्वेऽविशेषा' दिति चातुर्थिकाधि-
करणविरोधः । तत्र हि सर्वकामप्रददर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेः सकृदनुष्ठानेनैकमेव
फलं भवतीति सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम् । अल्पप्रदकर्मस्वेव तदधिकरणन्यायानां
व्यवस्थितत्वात् । देवताप्रीतेस्तु लोकविलक्षणत्वात् । अत एवोक्तं 'लोकातीता
गुणातीता सर्वातीता शमात्मिके' ति । कर्मस्वपीदृशन्यायस्यर्ष्यन्तरैरङ्गीकाराच्च ।
यदुक्तं हिरण्यकेशिसूत्रे 'एकप्रयोगे सर्वान्कामान्कामयीत प्रयोगपृथक्त्वे चैकैक'-
मिति ।

वैपयिककामनासामान्याभाववतोऽप्यत्राधिकार इत्याह—पुरुषार्थेति । पुरुष-
बुद्धिमद्भिरथ्यत इति पुरुषार्थो मोक्षः । निष्कामोऽपि मोक्षफलकप्रयोगेऽधिक्रियत
इति भावः । वस्तुतश्चतुर्वर्गप्रदायिकमित्येवार्थः । संकोचे मानाभावात् । उक्तं च
पद्मपुराणे पुष्करखण्डे आह्निकप्रकरणे—

अतःपरं च देवानामर्चनं कारयेद्बुधः ।

गणेशं पूजयेद्यस्तु विघ्नस्तस्य न बाधते ॥

आरोग्यार्थेऽर्चयेत्सूर्यं धर्ममोक्षाय माधवम् ।

शिवं धर्मार्थमोक्षाय चतुर्वर्गाय चण्डिकाम् ॥

इति ॥ २३७ ॥

इवं विशेषाच्छ्रीदेव्याः स्तोत्रं प्रीतिविधायकम् ।

जपेन्नित्यं प्रयत्नेन ललितोपास्तितत्परः ॥ २३८ ॥

ननु बहुफलप्रदत्वे सत्यल्पायाससाध्यत्वं सहस्रनामनवकेऽस्त्येव, ललिताप्रीति-
प्रदत्वमपि गङ्गाश्यामलादिप्रीतिजननद्वारा तत्रास्त्येव, पञ्चमीस्तवराजादिललितं-

कविषयकस्तोत्रान्तरेषु त्वव्याहृतं ललिताप्रीतिकरत्वमित्याशङ्कामपाकुर्वन्क्रमप्राप्तं प्रीतिपदत्वं विवेचयति—इति मिति । इतरस्तोत्रपठनजन्यप्रीतिमपेक्ष्यतज्जन्या प्रीति-
विशिष्टेत्यर्थः । तेन प्रीतिविशेषजनकत्वे सति रहस्यतमत्वमिहैवेति भावः । एते-
नाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमविश्वजिदादि कर्मणामायासतारतम्यसाध्यानामेक-
जातीयस्वर्गफलकत्वायोगेन स्वर्गेषु तरतमभावकल्पनेपि पूर्वतन्त्रसिद्धन्यायादेव देव-
ताप्रीतावपि बहुभिः स्तोत्रैः प्रातिस्विकजनितायां तारतम्यसिद्धेर्विशेषादित्युक्तौ को
विशेष इति परास्तम् । इतोऽप्यधिकायाससाध्यकर्मन्तरजनितायां देवताप्रीतावपि
तेन न्यायेनेतोऽपि प्रीत्याधिक्यप्राप्तौ तन्माप्रसाङ्क्षीदित्याशयेन विशेषपदोपादानस्य
सार्थक्यात् । अत एव च रहस्यतमत्वमप्युपपद्यते । तस्मात्प्रकृष्टेनापि यज्ञेन ललि-
तोपासको यावज्जीवमिदं जपेदित्यर्थः ॥ २३४ ॥

प्रातः स्नात्वा विधानेन संध्याकर्म समप्य च ।

पूजागृहं ततो गत्वा चक्रराजं समर्चयेत् ॥ २३९ ॥

जपकाले विधिमाह द्वाभ्याम्—प्रातरित्यादिभ्याम् । विधानेन वैदिकतान्त्रि-
कोभयप्रकारेण । काकाक्षिन्यायेनास्य स्नानसंध्ययोरन्वयः । पूजागृहगमनं द्वारपूजा-
शुपलक्षणम् । चक्रराजं श्रावकम् । समर्चयेदिति स्वार्थे णिच् । अशक्तौ प्रयोजक-
कर्तृपरो वा ॥ २३९ ॥

विद्यां जपेत्सहस्रं वा त्रिशतं शतमेव वा ।

रहस्यनामसाहस्रमिदं पञ्चात्पठेन्नरः ॥ २४० ॥

विद्यां पञ्चदशीं षोडशीं वा । नतु स्त्रीदेवत्यमन्त्रसामान्यम् । सहस्रं वेत्यादिष्वष्टो
त्तरशतमिति शेषः । त्रिशतं शतत्रयं नतु त्र्युत्तरशतम् । नायं तुल्यबलो विकल्पः
किंतु पूर्वासंभवे परोऽनुकल्प इति द्योतयितुमेवकारः । पश्चात् विद्याजपपुष्पाञ्जलि-
दानयोर्मध्ये । अत एव जप्त्वा पुष्पाञ्जलिं दद्यादिति कथितं तयोः पौर्वापर्यं नाव्य-
वहितम्, किंतु सहस्रनामपाठेन व्यवहितमेव । वेदवेदिकरणयोरिव क्षुताचमनेन
वेदाध्ययनस्नानयोरिव च मीमांसाध्ययनेनेति भावः । अत्र प्रातः स्नात्वेत्यादिः
सर्वोऽपि विध्यन्तरप्राप्तानुवादः । सहस्रनामपाठे कालमात्रं तु विधेयम् । अत एव
जपपाठयोर्न परस्परमङ्गाङ्गभावोऽपि । द्वयोरपि प्रातिस्विकविधिभ्यां फलवत्तया
सहस्रनामकीर्तनस्यापि विध्यन्तरेणैव फलार्थतयाऽवगतत्वेन 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा
सोमेन यजेते' त्यादाविव कालार्थस्यैव संयोगस्य निर्णयात् । स्नानादिप्रधानपञ्च-
कस्य क्रम एव वा विततिरूपो विधेयः । तेनान्यतमप्रधानाकरणेऽपि 'अनपायो हि
कालस्ये' ति न्यायेनाऽवैगुण्यात्फलानुत्पत्तिरपास्ता ॥ २४० ॥

जन्ममध्ये सकृच्चापि य एवं पठते सुधीः ।

तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणु त्वं कुम्भसम्भवः ॥

प्रीतिविशेषस्येतरव्यावृत्तस्योक्तं भाव्यत्वं विशेषज्ञानादनवगतप्रायमेवेत्यतो विशेषपदवाच्यं परिमाणमाह सार्धैरेकादशभिः—जन्ममध्ये इत्यादिभिः । उक्त-प्रकारेण जन्ममध्ये सकृत्पठितनामसहस्रान्तर्गतस्यैकैकस्य नाम्नः कीर्तनादयं वक्ष्य-माणः पुण्यराशिः स पुनः सहस्रगुणितश्चेत्सकृत्स्तोत्रपाठस्य फलम् । यावज्जीवं क्रियमाणस्य स्तोत्रपाठस्य यावत्य आवृत्तयः संभवेयुस्तावद्द्वारं तत्फलं गुणयित्वा तज्जनिकाया देवताप्रीतेः परिमाणं बुद्धिमद्भिरूहनीयमिति समुदायार्थनिष्कर्षः । वक्ष्यमाणार्थस्य दुरूहत्वादेव वक्ष्य इति प्रतिज्ञापूर्वकं शृण्वति शिष्यस्य सावधानता-सम्पादनम् ॥ २४१ ॥

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु यः स्नायात्कोटिजन्मसु ।

कोटिलिङ्गप्रतिष्ठां तु यः कुर्याद्विमुक्तके ॥ २४२ ॥

गङ्गादिति—गङ्गादीत्यादिपदेन पुष्करादेः परिग्रहः 'पुष्कराद्यानि तीर्थानि' त्यादौ पुष्करस्यैव सर्वतीर्थादित्वेन प्रसिद्धावपि ततोऽप्यादित्वेन गङ्गाया ग्रहणं तस्यास्त्रिलोकगामित्वेन गङ्गापदादुपस्थितौ तत्तल्लोकगततीर्थानामपि सर्वपदेन संग्रहार्थम् । अत एव गङ्गापदं भविष्योत्तरपुराणे तथैव निरूप्यते—

यस्माद्भूगीरथो देवि स्वर्गाद्गां त्वामिहानयत् ।

अतस्त्वं मुनिभिः सर्वैर्गङ्गेति परिकीर्त्यसे ॥

इति । तीर्थान्तरग्रहणे तु भूलोकगतान्येव सर्वतीर्थानि भासेरन् । अत्र प्रतिदिनं श्रद्धया परया सहस्रपरिवत्सरानित्येतत्पदचतुष्टयमुत्तरत्र पठ्यमानं पूर्वत्र सर्वत्रान्वे-तव्यम् । कोटिजन्मस्विति तूत्तरत्र सर्वत्रापि । एवं त्रैलोक्यान्तर्गतानां निखिलती-र्थानां मध्ये एकस्मिंस्तीर्थे प्रतिदिनं विधिना परया श्रद्धया स्नानेन सहस्रपरिवत्सर-पूर्तिरीदृशमेकं जन्म तादृशकोटिजन्मपर्यन्तमेकतीर्थस्नानजनितं पुण्यम् । तथैव सर्वतीर्थस्नानजनितपुण्यानीत्येषां राशिरैकः ।

'एकस्मिंस्थापिते लिङ्गे विश्वं संस्थापितं भवे' वित्यादिभिवंचनैरितरदेव-प्रतिष्ठापेक्ष्य शिवप्रतिष्ठाया आधिक्यं मन्वान आह—लिङ्गेति । काश्यां तावत्काशी-वाराणस्यविमुक्तमन्तर्गृहं चेति चत्वारि स्थानानि बहूज्जाबालादावाग्नातानि । तेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं व्याप्य पञ्चक्रोशवत् उत्तरोत्तरं पुण्यवच्च । तेष्वन्तर्गृह-मतीवोत्तमम् । तद्धि परमशिवस्य शरीरमेव । शरीरशरीरिणोश्चाभेदान्नित्यत्वाच्च

अविशब्देन पापानि कथ्यन्ते द्विजसत्तमः ।

तैर्मुक्तं न मया व्यक्तमविमुक्तमतः स्मृतम् ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तस्य द्विविधस्यापि निवंचनस्यान्तर्गृह एव मुख्यतयोपपत्तावपि तद्व्यापकस्थानविशेषरूढलक्षणया प्रयोगबाहुल्यात्पण्डितपामरसाधारण्येनान्तर्गृहस्य

मूख्यमविमुक्तत्वमिति ज्ञानाभावादज्ञातं सदविमुक्तमन्तर्गृहमेवेति ज्ञापयन्नाह—
अविमुक्तके इति । अज्ञातार्थे कप्रत्ययः । अन्तर्गृह इत्यर्थः । अन्तर्गृह इत्यनुक्ति-
रत्र निर्वचनस्मारणेन पुण्यतिशयवत्त्वद्योतनाय । ततश्चान्तर्गृहे सहस्रपरिवत्सर-
पर्यन्तं प्रतिदिनं परया श्रद्धया कोटिलिङ्गानि यः प्रतिष्ठापयति तदेकजन्मजनितं
पुण्यं तस्य कोटिसंख्यागुणनेन जातो राशिद्वितीयः ॥ २४२ ॥

कुरुक्षेत्रे तु यो दद्यात्कोटिवारं रविग्रहे ।

कोटिं सौवर्णभाराणां श्रोत्रियेषु द्विजन्मसु ॥ २४३ ॥

कल्पाकृष्टो देशस्तरन्तुकारन्तुकयोर्मध्यवर्ती कुरुक्षेत्रमित्युच्यते । रविग्रहे
सूर्योपरागे ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वं गृह्णन्मुच्येत कर्हिचित् ।

उपरागे कुरुक्षेत्रे गृह्णन्विप्रो न मुच्यते ॥

इत्यादिना महाभारतादौ तत्र प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्ताभावोक्त्या फलानन्त्यं दाने ।
यद्यपि बृहस्पतिस्मृतौ 'त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती' त्युक्तं, तथापि
तेष्वपि सुवर्णसाध्यत्वात्तद्दानस्यैवाधिक्यमभिप्रेत्याह — सौवर्णेति । भारो नाम
विंशतिस्तुलाः । तुला नाम पलशतम् । 'तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला
इति कोशात् । श्रोत्रियेषु जन्मसंस्कारविद्याभिः संस्कृतेषु । 'त्रिभिः श्रोत्रिय
उच्यते' इति ब्रह्मवैवर्तात् । देशकालपात्रदेयश्रद्धाज्ञानगोपनानां क्रियास्वतिशया-
धायकत्वात्प्रतिधर्मं कानिचिदनुक्तान्यापि योजनीयानि । ततश्च कुरुक्षेत्रे रविग्रहणे
सत्पात्राय श्रद्धादिभिः सौवर्णभारकोटिदानं कोटिगुणितं चेदेकं पुण्यम् । अस्य
सहस्रपरिवत्सरसंबन्धिदिनसंख्यया गुणने तस्य पुनर्जन्मकोटिभिर्गुणनेन जातो राशि-
स्तृतीयः ॥ २४३ ॥

यः कोटिं हयमेधानानःहरेर्बगाङ्गरोधसि ।

आचरेत्कूपकोटीर्यो निर्जले महभूतले ॥ २४४ ॥

अथेष्टापूर्ते आह—'तरति ब्रह्महत्यां तरति पाप्मानं योऽश्वमेधेन यजते'
इति विहितः ऋतुविशेषो हयमेधः । गङ्गारोधसि गङ्गासंबन्धिनि तीरे । ततश्च
गङ्गातीरे श्रोत्रियंर्हृत्विग्भिः सह साङ्गकोटयश्वमेधयज्ञजनितपुण्यस्य पूर्ववद्दिन-
संख्यया पुनः कोटिसंख्यया च गुणनाज्जातो राशिश्चतुर्थः । कूपेति वापीतडागादे-
रुपलक्षणम् । मरुरिति देशविशेषस्य संज्ञा । तेन न निर्जलपदानर्थक्यम् । तादृशदेशे
कूपादिकोटिखननजनितपुण्यस्य पूर्ववद्दिनसंख्यया जन्मकोटिसंख्यया च गुणने जातो
राशिः पञ्चमः ॥ २४४ ॥

दुर्भिक्षे यः प्रतिदिनं कोटिब्राह्मणभोजनम् ।
श्रद्धया परया कुर्यात्सहस्रपरिवत्सरान् ॥ २४५ ॥

दुर्लभा भिक्षा यस्मिन्स सकलो देशोऽपि दुर्भिक्षः । तत्र कोटिसंख्यानामुत्तम-
ब्राह्मणानामुत्तमषड्दशोपेतभोजनदानेन जातस्य पुण्यस्य दिनसंख्यया पुनः कोटिसंख्यया
च गुणनाज्जातो राशिः षष्ठः । परिवत्सरानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । द्वादश-
सहस्रवर्षेष्वनवरतमित्यर्थः । संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेद्वत्सरानुवत्सरशब्दानां प्रभव-
प्रमाथिखरशोभनराक्षसादिद्वादशद्वादशवर्षविशेषवाचित्वेऽपि प्रकृते सामान्यमात्रोप-
लक्षकत्वात् ॥ २४५ ॥

तत्पुण्यं कोटिगुणितं लभेतपुण्यमनुत्तमम् ।
रहस्यनामसाहस्रे नाम्नोऽप्येकस्य कीर्तनात् ॥ २४६ ॥

तेषां तीर्थस्नानशिवप्रतिष्ठास्वर्णदानेष्ठापूतंब्रह्मभोजनोत्थानां षण्णां पुण्य-
राशीना याः कोटयस्ताभिर्गुणितं पुण्यमुपस्थितत्वात्तमेव पुण्यषट्कमहाराशि लभेते-
त्यर्थः । अयं भावः—षण्णामपि पुण्यराशीनामेकं महाराशि विभाष्य तं द्विरावृत्तं कृत्वा
स्थलद्वये निक्षिप्य तयोर्मध्ये एकं राशिं कोटिसंख्यया गुणयित्वा तज्जन्यया संख्यया
परं राशिं गुणयेत् । तत्र गुणस्य राशेरेकसंख्यावच्छिन्नत्वे तस्य गुणनं व्यर्थम् ।
अतः संख्यान्तरावच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वे सत्युपस्थितत्वात्कोटिरूपैव संख्या गुण्या
वाच्या । ततश्च द्वावपि महाराशी प्रातिस्विकं कोटिकोटिगुणितौ कृत्वा जातौ
संख्यापिण्डौ पुनः परस्परं गुणयेदिति सिद्धयति । तेन च तं महाराशिं कोटिसंख्यया
गुणयित्वा जातं पिण्डं पुनः कोटिसंख्ययैव गुणयेदिति फलति । तं महाराशिं समुद्र-
संख्यया गुणयेदिति तु निष्कर्षः । समुद्रो नाम कोटिसंख्यायाः कृतिमंजकः समद्वि-
घातः । कोटिगुणिता कोटिरिति यावत् । तदुक्तं बायुपुराणे—

सहस्रं तु सहस्राणां कोटीना दशधा पुनः ।
गुणितं चेत्समुद्रं तं प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥

इति । इदं च पुण्यपदस्य गुणकस्थाने गूणस्थाने चेति द्विःप्रयोगाल्लभ्यते । पुण्य-
कोटयेति व्यत्यस्तानुक्तिबलात्कोटिभिर्गुणितमिति बहुवचनान्तेन विग्रह इति च
लभ्यते । सर्वमिदं फलमुपक्रमानुसारात्तोत्रपाठस्यैवेति भ्रमो माप्रसञ्जीत्यत आह-
नाम्नोऽप्येकस्येति ॥ २४६ ॥

रहस्यनामसाहस्रे नामेकमपि यः पठेत् ।
तस्य पापानि नश्यन्ति महान्त्यपि न संशयः ॥ २४७ ॥

इदानीं पुण्यराशिजनकत्ववत्पापराशिनाशकत्वमप्येकैकस्य नाम्नः फलमित्याह
अपिशब्द उपपातकादेः कैमुतिकन्यायेन वाचकतया वाच्यतया वा समुच्चायकः
॥ २४७ ॥

नित्यकर्माननुष्ठानान्निषिद्धकरणावपि ।

यत्पापं जायते पुंसां तत्सर्वं नश्यति द्रुतम् ॥ २४४ ॥

तानि च पापानि यद्यपि—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति स्मृतौ निमित्तत्रैविध्यात्त्रिविधानि प्रतिपाद्यन्ते, तथापीन्द्रियनिग्रहतदभावयो-
र्विहितप्रतिषिद्धत्वाभ्यां तज्जन्यपापानामुक्तविधयोरेवान्तर्भाव इत्यभिप्रेत्य द्वैविध्ये-
नैव गणयति । तत्तद्वर्णाश्रमभेदेन श्रुतिस्मृतितन्त्रेषु विहितान्यकरणे प्रत्यवायफल-
कानि संध्यावन्दनोपरागस्नानादीनि नित्यकर्माणि । तेनैव नैमित्तिकानामपि
संग्रहात् । कलञ्जभक्षणादीनि निषिद्धानि । द्रुतं प्रायश्चित्तान्तरानपेक्षम् ॥ २४४ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन शृणु त्वं कलशीमुत ।

अत्रंकनाम्नो या शक्तिः पातकानां निवर्तने ।

तस्मिन्वर्त्यमघं कर्तुं नालं लोकाश्चतुर्दश ॥ २४९ ॥

एतज्जन्यपुण्यराशेरिवैतन्नाश्यपापराशेरपीयत्ता बृद्धिमद्भूरेवोह्येत्याशयेन
शिष्यं पुनरपि सावधानीकुर्वन्नाह सार्धेन—कलशीति । जातिलक्षणो डीष् । तस्मि-
न्वर्त्यं तया शक्त्या नाशयं अघं पापं नालं न समर्थाः लोकाः जनाः चतुर्दश चतुर्दश-
भुवनगताः समस्तभुवनगताः । समस्ताः प्राणिनः प्रतिक्षणमामुपतेरामृतेश्च कोटि-
कोटिजन्मभिरुच्चावचानि पापानि कुर्वन्ति चेद्यावान्पापराशिः स्यात्ततोऽप्यनवधि-
कोऽधिक एकैकनाम्नो निवर्त्यस्तस्य सहस्रगुणनेन सपूर्णस्तोत्रपाठफलत्वमित्यूह्यमिति
भावः ॥ २४९ ॥

यस्त्यक्त्वा नामसाहस्रं पापहानिमभीप्सति ।

स हि शीतनिवृत्त्यर्थं हिमशंलं निषेधते ॥ २५० ॥

यस्तावच्छ्रीविद्योपासक ईदृशं पापनाशनोपायमनादृत्य स्मार्तानि प्रायश्चित्त-
तानि चिकीर्षति तस्यैतदनादरणजन्यः पापराशित्तरैप्यनयोद्य आपततीति वृश्चिक-
भयात्पलायमानस्य ऋद्धाशीविषमुखे स्वात्मगूहनाय प्रवृत्तिवदुपहसनीयतां निदर्शना-
लंकारेण ध्वनयन्नाह—य इति । अभीप्सति पापहानिमृद्दिश्य प्रायश्चित्तान्तरं कुर्वते ।
निषेधत इत्यस्य वा सेवितुमिच्छतीत्यर्थः । वाक्यार्थयोरैक्यारोपानुगुण्यात् । अथवा
प्रायश्चित्तान्तरचिकीर्षायामेव हिमवत्पर्वतसेवनैक्यारोपेण प्रायश्चित्तक्रियायास्तु
सदृशी क्रिया नास्त्येवेति तत्कर्तुर्मूर्खतातिशयो ध्वन्यः ॥ २५० ॥

भक्तो यः कीर्तयन्नित्यमिदं नामसहस्रकम् ।

तस्मै श्रीललितादेवी प्रीताभीष्टं प्रयच्छति ॥ २५१ ॥

नन्वेवं सति प्रायश्चित्तशास्त्राणामानर्थक्यमित्याशङ्कां परिहरन्प्रीतिविशेष-
परिमाणमुपसंहरति—भक्त इति । भक्त उपासकः । नित्यं यावज्जीवम् । इदं
पूर्वोक्तविततिरूपक्रमविशिष्टत्वेन बुद्धिस्थम् । प्रीता प्रीतिविशेषयुक्ता सती ।
अभीष्टं उक्तपुण्यराशिजननपापराशिनाशनोभयरूपम् । अत्रेदं बोध्यम्... इदं विशेष-
पाच्छ्रीदेव्या इति प्रीतिविशेषजनककर्मोपक्रमावसरे पाठे चत्वारि विशेषणान्युल्लि-
खितानि—उपासककर्तृकत्वं, संपूर्णस्तोत्रकर्मकत्वं, यावज्जीवक्रियमाणत्वं, प्रातः-
स्नानादिप्रधानचतुष्टयसाहित्यं चेति । तान्येव चास्मिन्नूपसंहारश्लोकेऽपि पुनः परा-
मृष्टानि । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यादिमानि विशेषणानि विवक्षितान्येव । अविब-
क्षायां प्रमाणाभावात् । तत्र प्रथमेन विशेषणेन प्रायश्चित्तशास्त्राणां वैयर्थ्यं
निरस्तम् । तेषामनुपासकेषु सावकाशत्वेन तत्परतयैव व्यवस्थोपपत्तेः । द्वितीयेन
त्वेकैकनाममात्रपाठेनात्मानं कृतकृत्यं मन्यमाना निरस्ताः । एकैकनामपाठस्य
पार्थक्येन प्रयोगस्य निष्प्रमाणत्वेन तस्येदृशमहाफलजनकत्वे मानाभावात् । न च
'नाम्नोऽप्येकस्य कीर्तना' दिति वचनमेव राजसूयान्तर्गतावेष्टेरिव पृथक्प्रयोगे माना-
भावात् । न च 'नामैकमपि यः पठेत्' 'नाम्नोऽप्येकस्य कीर्तनात्' इत्यादीनि
प्रकरणस्थान्येव वचनानि पृथक्प्रयोगे प्रमाणमिति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्या-
मेकवाक्यत्वे सिद्धे तन्मध्यपठितानामीदृशवचनानामवयवद्वारावयवित्येव तात्पर्यस्य
जातेष्टिवाक्यमध्यपठिताष्टाकपालादिवाक्यन्यायेन सिद्धेः । यत्रैकस्यापि नाम्न
एतावत्फलं किमु वक्तव्यं तत्र सम्पूर्णस्तोत्रस्य तावत्फलं भवतीति कैमुतिकन्यायेन
स्तोत्रप्रशंसोपपत्तेः, अपिशब्दस्वारस्येन तथा प्रतीतेश्च । यद्वा एकस्य नाम्न
एतावत्फलमित्युक्तिरेतत्सहस्रगुणितस्य स्तोत्रफलत्वसिद्धयर्थं नतु पार्थक्येन फलवत्त्व-
सिद्धयर्थमपि । उभयत्र तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत एव 'एकं वृणीते' इत्यादेः
'त्रीन्वृणीते' इत्येतदुपपादनार्थतायाः स्वीकारात् । एकाक्षरादिषोडशाक्षरान्तनाम्नां
तुल्यफलकत्वायोगाच्च । तथात्वे इतरवैयर्थ्यादिदोषाणां स्पष्टत्वात् । तृतीयेन तु
विशेषणेनानियमेन कतिपयदिवसपर्यन्तपाठादेव तादृशफललिप्सा निरस्ता । 'जन्म-
मध्ये सकृच्चापि य एवं पठते सुधी' रिति वचनस्याप्येकवाक्यमध्यपठितत्वेनापि-
शब्दस्वारस्याच्चोक्तरीत्या द्वयी गतिरूह्या । चतुर्थेन विशेषणेनाग्नेयादीनां षण्णां
परस्परसाहित्यभावे फलानुपपत्तिवदिहापि तथेति सूचितम् । इयांस्तु विशेषः—
आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासवाक्येन सहितानामेकफलसाधनत्वावगमादन्यतमाभावेऽपि
फलोत्पत्तिरेव न भवति । इह तु सहस्रनामपाठाभावेऽप्यन्येभ्यः प्रधानेभ्यस्तत्फलान-
न्युत्पत्तमर्हन्त्येव । न च प्रधानान्तरसाहित्याभावमात्रेण सहस्रनामपाठस्य नैष्कल्यं
कथं सुवचमिति वाच्यम् । ईदृशप्रयोगजन्यफलविशेषस्य प्रमाणाभावादनूपत्तावपि
नामस्मरणजन्यफलान्तराणां वचनान्तरादधिगतानां संभवेन नैष्कल्यायोगादिति दिक्
॥ २५१ ॥

अकीर्तयन्निव स्तोत्रं कथं भयतो भविष्यति ॥ २५२ ॥

इदानीमुपास्तिशरीरघटकत्वादप्येतदावश्यकमित्याहाधेन — अकीर्तयन्निति ।
उपासकानामुपास्यदेवताप्रीतिजननमपेक्ष्य पुष्पार्थान्तराभावात्तज्जनककर्मण्यनादरे कथं
भक्तता । अपि तु न कथंचिदपीत्यर्थः । अयं भावः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इति स्मृत्युक्तानां चतुर्विधानां भक्तानां मध्ये आर्तानां पापनिवृत्त्यर्थं, जिज्ञासु-
भक्तानां निष्कामानामपि चित्तशुद्ध्यर्थं, अर्थार्थिभक्तानामर्थसिद्ध्यर्थं, ज्ञानिभक्तानां
लोकसंग्रहार्थं, कीर्तनस्यावश्यकत्वाद्भूजकतावच्छेदकशरीरघटकं नामकीर्तनम् ।
तदिदं 'महापातकिनां त्वार्ता' वित्याद्यधिकरणेषु भक्तिमोमांसाभाष्ये स्पष्टमिति
॥ २५२ ॥

नित्यं संकीर्तनाशक्तः कीर्तयेत्पुण्यवासरे ।
संक्रान्तौ विषुवे चैव स्वजन्मत्रितयेऽयने ॥ २५३ ॥

इदानीमुक्तविशेषणचतुष्टये तृतीयविशेषणाशक्तान्प्रतिपक्षान्तरमनुकल्प्यमाह
द्वाभ्याम्—नित्यमिति । पुण्यवासरे कपिलाषष्ठ्यर्षोदयादिदिवसे । वक्ष्यमाण-
संक्रान्त्यादेरेव वा सामान्येन कीर्तनमिदम् । विषुवे मेषतुलाराशयोः सूर्यप्रवेशदिने ।
स्वजन्मत्रितये स्वस्य स्वभार्यायाः स्वपुत्रस्य च जन्मनक्षत्रेषु, स्वस्य जन्मकालीनं
नक्षत्रं तत्पूर्वपरनक्षत्रे द्वे इत्येवं त्रितये वा, स्वस्य जन्मनक्षत्रमारभ्य गणनायां
प्रथमदशमैकोनविंशतनक्षत्रत्रयदिवसेषु वा, स्वजन्मदिवसदीक्षादिवसपूर्णाभिषेकदिन-
त्रये वा, एवं व्याख्यावैचित्र्यस्थले यथासंप्रदायं व्यवस्था । 'तन्त्राणां बहुरूपत्वा-
त्कर्तव्यं गुह्यसंभत' मिति वचनात् । अयने कर्मकारयोः सूर्यप्रवेशदिने । संक्रान्त्यैव
सिद्धे विषुवायनयोर्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन पुण्यतरत्त्वद्योतनेनात्यावश्यकताद्योतनाय
वा, तत्तत्संक्रमणेभ्यः पूर्वं कतिपर्यदिवसस्तत्तदयनं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धं तदेव वेहा-
यनपदेन विवक्षितम् ॥ २५३ ॥

नवम्यां वा चतुर्दश्यां सितायां शुक्रवासरे ।
कीर्तयेन्नामसाहस्रं पौर्णमास्यां विशेषतः ॥ २५४ ॥

नवम्यां वेति वाकारोऽष्टमीसंग्रहार्थः । सितायामिति नवम्यादिषु तिसृष्व-
न्वेति । चतुर्दश्यामेव वा शुक्लपक्षीयायामित्यर्थः । अत्र चकाराद्यावज्जीवं प्रत्यहं
कीर्तनाशक्तस्यैतेषु दिवसेषु समुच्चित्य कीर्तनम् । अत्राप्यशक्तश्चेदन्यतमं दिवसं
परित्यजेदिति द्योतनाय वाकारः । अन्यतमस्य परित्यागपक्षेऽपि पौर्णमासी न परि-
त्याज्येति द्योतयन्नाह—विशेषत इति । यदि च नवम्यादितिथिषु जन्मनक्षत्रं
संक्रान्तिः शुकवारश्च भवति तदा तन्त्रेण सकृदेव नामसाहस्रपाठ इत्यादिकं न्याय-
विद्भिर्ब्रूहनीयम् ॥ २५४ ॥

पौर्णमास्यां चन्द्रबिम्बे ध्यात्वा श्रीललिताम्बिकाम् ।
पञ्चोपचारैः सम्पूज्य पठेन्नामसहस्रकम् ॥ २५५ ॥

इयता प्रबन्धेन रहस्यतमत्वं ललिताप्रीतिकरत्वं चेति विशेषणद्वयं विविच्य इत्यांऽपि विस्तरेण तदेव विशेषणद्वयं विवेचयितुकामस्तयोः प्रथमस्य शरीरघटकेषु-फलेषु रोगप्रशमनादेः प्रथमं निर्दिष्टत्वाद्भोगशमनादिचतुष्टयफलकं काम्यं प्रयोगं प्रथममाह द्वाभ्याम्—पौर्णमास्यामिति । पौर्णमासीशब्दः शुक्लपक्षस्य चरमरात्रिपरः 'दर्शादृष्टे' त्यनुवाके तादृशरात्रिमानत्वेन परिगणनात् । तेनास्मिन्प्रयोगे रात्रि-व्यापिनी तिथिर्ग्राह्येति सिद्धयति । 'कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथि' रिति वचनात्

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥

इति वचनस्य मूर्हूर्तमात्रसत्त्वेऽपि 'दिने गौरीव्रतं परे' इत्यादिविध्यन्तरशेषत्वेन प्रकृते तदनुपयोगात् उभयत्रैकदेशव्याप्ती परा । वस्तुतस्तु तत्तत्तिथिनित्यामन्त्रजपा-र्चादौ तान्त्रिकैरुदयकालव्यापिन्येव तिथिर्गृह्यते । वचनमपि लिख्यते 'तिथिरौद-यिकी ग्राह्या तिथिनित्यार्चनादिष्व'ति । तेन यत्र दिवैव पौर्णमासी समाप्ता तस्यास्तित्थेश्चित्रादेवत्यत्वात्पौर्णमासीत्वे सिद्धे 'दर्शादृष्टे' त्यनुवाकस्यापि तत्-द्देवत्यतिथिसंबन्धिरात्रिमात्रोद्देशेन नामविधानपरत्वेन तद्वात्ररेव पौर्णमासीसंज्ञोप-पत्तेः, 'यां तिथि' मिति वचनस्य गौरीव्रतकालविधिप्रतीवेदृशविधिप्रत्यपि शेषतायाः सुवचत्वादौ दयिक्येव तिथिरिह ग्राह्या । उदयद्वयव्यापित्वे तु दिनद्वयमपि वैकल्पिकः काल एव । तिथिनित्यार्चने तथैव स्वीकारात् । अत एव यत्रोदये चतुर्दश्यल्पतरा ततः पौर्णमासी प्रवृत्ता सती उदयान्तरात्पूर्वमेव समाप्यते तत्र तद्दिन एव चित्रार्चनवदयं प्रयोगोऽपि कर्तव्य इति दिक् । चन्द्रबिम्बे चन्द्रस्य पूर्णमण्डले । तत्र हि सादारूप्यका कला सदातनी त्रिपुरसुन्दरीरूपा । अन्याः पञ्चदशकला वृद्धिह्लासभागिन्यः । ताश्च कामेश्वर्यादिचित्रान्ततिथिनित्यापञ्चदशकस्वरूपाः । अतस्तासां परिपूर्तां षोडश-नित्याभिस्तत्किरणदेवताभिरणिमादिभिश्च योगाच्चन्द्रमण्डलं प्रत्यक्षश्रीचक्रात्मकं सम्पद्यते । अनेनैवाशयेन 'चन्द्रमण्डलमध्यगे' त्यादीनि नामानि । अत एव शाल-ग्रामबाणलिङ्गादौ हरिहरयोरित्यन्तानवरतसानिध्यप्रयुक्तावावाहनाभाववदिहापि त्रिपुरसुन्दर्यास्तथा सनिधानादावाहनं तन्मुद्राश्च न प्रदर्श्याः । ध्यात्वा पूर्वोक्तावायव-वैशिष्ट्येन सावरणत्वरूपलोकातीतत्वेन च विचिन्त्य । ललिताम्बिकापदेनैव कर्मणां निर्देशात्तस्य चोक्तपाद्मवचनाद्युक्तनिर्वचनानुसारेण तत्रैव पर्यवसानात् । पञ्चसंख्यै-रुपचारैः गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सम्पूज्य 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसी सोऽहं तत्त्वमेव त्वमेव त' दित्यादि श्रुत्युक्तरतीत्या परस्परप्रतियोगिकत्वरूपसम्बन्धत्वेन स्वात्मदेवत-धोरैक्यं विभाव्यम् । एतदेव ह्युपचारान्प्रति प्रधानं—

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 ललितापूजनस्यैते लक्षांशेनापि नो समाः ॥
 स दाता स मुनिर्यष्टा स तपस्वी स तीर्थगः ।
 यः सदा पूजयेद्देवीं गन्धपुष्पानुलेपनैः ॥

इति पद्मपुराणीये विधिवाक्ये पूजायाः फलसंयोगदर्शनात् । उपचाराणां तु फलवद-
 फलन्यायेन तदङ्गत्वम् । अत एव 'गन्धपुष्पानुलेपनै' रिति 'पञ्चोपचारै' रिति च
 तृतीया । यानि च पाञ्च एव 'गन्धानुलेपनं कृत्वा ज्योतिष्टोमफलं लभे' दित्या-
 दीनि तत्तद्रुपचारेषु फलश्रवणानि तानि पर्णतान्यान्येनार्थवादः । यानि तु—

चन्दनागरुकर्पूरैः सूक्ष्मपिष्टैः सकुङ्कुमैः ।
 अलिप्य ललितां लोके कल्पकोटीर्वसेन्नरः ॥

इत्यादीनि वचनानि तानि गोदोहनवदङ्गाश्रितगुणफलसंबन्धविधानार्थानि । अथवा
 अन्तर्यागवहिर्यागो गृहस्थः सर्वदाचरे' दित्यादिना पूजाद्वैविध्यावगमादेक्यभावन-
 मन्तर्याग एव । बाह्यपूजा तु गन्धपुष्पादीनां निवेदनात्मको मानसः संकल्प एव ।
 तेषु गन्धादेः करणत्वादङ्गत्वम् । 'गन्धादीनि निवेदये' दित्यादौ सक्तुन्यायेन
 विनियोगभङ्गः । यन्त्रादिषु गन्धादिप्रक्षेपा उपचारपदवाच्या निवेदनानामङ्गम् ।
 तेषां च षोडशादिसंख्यानां समप्रधानानां यथावचनं साहित्येन फलकरणत्वमित्यादि
 यथायथमूह्यम् । सर्वासां च पूजानां क्रमपूजा प्रकृतिः । काम्यनैमित्तिकादिपूजान्त-
 रेषु तत एव धर्मातिदेशः । इयं त्वपूर्वैव पूजा । क्लृप्तोपकाराणां पञ्चोपचाराणां
 प्राकृताङ्गानां पुनःश्रवणेन गृहमेधीयन्यायेन चौदकलोपात् । एषूपचारेषु करण-
 मन्त्रस्तु 'श्रीललिताम्बिकायै नमः' इत्येवंरूपः । 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्व' मित्यधि-
 करणन्यायेन कल्पमाने नियमे बंधपदनियमात् । यद्वा तृतीयकूटमेव करणमन्त्रः
 'विद्यातृतीयखण्डेन कुर्यात्सर्वोपचारकानि' ति तन्त्रराजवचनात् । नचास्य प्रकृति-
 प्रकरणे पाठात्क्रमपूजाङ्गत्वेन चौदकविरहितायामपूर्वपूजायां कथं प्राप्तिरिति
 वाच्यम् । प्रधानभूतायाः पूजाया अपूर्वत्वेऽपि तदङ्गभूतोपचाराणां प्राकृतोपचार-
 विकृतित्वादितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां नामातिदेशस्योपचाराङ्गत्वेन धर्मप्रापकत्वे
 बाधकाभावात् । कथमन्यथा गृहमेधीयप्याज्यभागाङ्गाज्यानुवाक्यामन्त्राणां प्राप्तिः
 संगच्छते । अत एवापूर्वैष्यवभृथे साङ्गप्रधानार्थस्य प्राकृतहोतृवरणस्याज्यभागाङ्ग-
 त्वेन प्राप्तिसंभवात् 'न होतारं वृणीते' इति निषेधो युज्यत इत्युक्तं मिश्रैः ।
 एतेन नैवेद्याङ्गाचमनादिकमणि व्याख्यातम् । सम्पूज्येति ल्यप्रत्ययेन पूजनकरणक-
 भावनायाः पाठकरणकभावनाङ्गत्वं विधीयते । पठेदित्यनेन तु पाठकरणिका प्रधान-
 भावना 'वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेते'ति वाक्ये भावना-
 विशिष्टभावनान्तरविधिवत्पूजनकरणभावनारूपाङ्गोत्तरकालिकेन नामसहस्रवता

पाठेन रोगनाशादिरूपमिष्टं भावयेदित्यर्थः । अत्र च घ्यात्वेति पदस्य पुनरन्वयात्तत्रत्यत्वाप्रत्ययस्य 'मुखं व्यादाय स्वपितं' त्यादाविव समानकालिकत्वार्थकतया शत्रन्ते पर्यवसानाद्दद्यान्पठेदिति सम्प्रदायः ॥ २५५ ॥

सर्वे रोगाः प्रणश्यन्ति दीर्घमायुश्च विन्दति ।

अयमायुष्करो नाम प्रयोगः कल्पनोदितः ॥ २५६ ॥

इष्टं विशिनष्टि—सर्वे रोगा इति । नश्यतिरिह ध्वंसप्रागभावादिसाधारणाभावमात्रपरः । दीर्घायुष्टं अपमृत्युकालमृत्युद्वयाभावौ चकारात्संपदां ग्रहणम् । तेन रोगसामान्याभावविशिष्टसंपन्नचिरतरजीवित्वं भाव्यं सिद्धयति । तेन रोगिण इव नीरोगस्यापि रोगप्रागभावपरिपालनोद्देशेनास्मिन्प्रयोगेऽधिकारः सिद्धः । संकल्पव्यवहारादावुपयोगित्वेन नामधेयं प्रदर्शयति—अयमायुष्कर इति । करोतीति करः पचाद्यच् । आयुषः कर आयुष्करः । कस्कादेराकृतिगणत्वाद्विसर्गस्य षत्वम् । नामेत्यव्ययं संज्ञाकृतप्रसिद्धचर्थकम् । कल्पनोदितः कल्पे कल्पसूत्रे परशूरामकृते नोदितः सूचितः । कल्पसूत्राणां सर्वेषामितस्ततो विप्रकीर्णपरशास्त्रापठिताङ्गजातोपसंहारेण प्रयोगविधिकल्पनार्थत्वात्तत्र नित्यार्चादिकनिपयप्रयोगकथनेनेतरे प्रयोगास्तत्रानुवृत्ता अपि सूचिता एवेत्यर्थः । यद्वा कल्पसूत्रतल्येषु तन्त्रेषु नोदितः कण्ठरवेणोक्तः । अथवा कल्पनेन भाव्यकरणयोः कार्यकारणभावकल्पनेन उदितः समर्थितः । यद्वा कल्पेऽपि प्रलयकालेऽपि नोदितो विहितः । प्रलयाव्यवहितपूर्वकालीनैः साधकैरुत्तरत्र संघातमरणनिश्चयेऽपि दीर्घायुःकामनया कृतोऽयं प्रयोगः प्रलयकालेऽपि तान्नक्षतीत्यर्थः । अथवा अयमायुष्कर इत्याकारको नाम्नां प्रयोगः प्रयुज्यमानता । व्यवहार इति यावत् । कल्पनयावयवशक्तिकल्पनया योगरूढिकल्पनया वोदित उक्तः । तेन न्यायतौल्यादुत्तरेऽपि प्रयोगा ज्वरहरादिनामका ऊह्याः । तत्फलं तु संकल्पादावुपयोग इति सिद्धयति ॥

अथास्य स्पष्टतरः प्रयोगविधिरुच्यते—चन्द्रतारादिबलविशिष्टे उदयव्यापिपौर्णमासीतिथावहन्येव यथाधिकारं वैदिकं तान्त्रिकं च नैत्यकं कर्म समाप्योपोषितः सायाह्ने पुनः स्नात्वा सायंसंघ्या वैदिकीं तान्त्रिकीं च नित्यपाराधणान्तां निर्वर्त्य सम्यगुदिने पूर्णचन्द्रे शुचौ देशे समन्त्रकमासनं प्रसार्य पूर्वाभिमुखस्तस्मिन्नुपविश्याचस्य मूलेन प्राणानायम्य देशकाली संकीर्त्य ममान्यस्य वामुकशर्मणोऽमुकगोत्रस्य नीरोगत्वसंपत्तिदीर्घायुःसिद्धचर्थं श्रीललितासहस्रनामस्तोत्ररूपमालामन्त्रस्य सकृत्पठनेनायुष्करं प्रयोगमहं करिष्ये इति संकल्प्य चन्द्रमण्डलं पश्यन्नुन्मीलितलोचन एव तन्मध्ये साङ्गां सावरणां सतिथिनित्यां सगुरुर्पाङ्कित त्रिपुरसुन्दरीमधयवशो घ्यात्वा स्वाभिन्नां विभाव्य सः 'श्रीललिताम्बिकायै नमः गन्धान्समर्पयामी' त्येवं-रूपमन्त्रैः प्रत्यक्षान्गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्योपचारान्प्रकृतिवत्सलक्षणाभिन्नेद्यानुक्तमपि ताम्बूलं संप्रदायवशान्नवेद्ये चन्द्रमण्डले देवीं पश्यन्नेव प्राथमिकान्पञ्चाशच्छ्लोका-

पठित्वा ऋष्यादिन्यासत्रयं विधाय ध्यानश्लोकं पठित्वा यथाधिकारं प्रणवमुच्चार्य सुव्यक्ताक्षरमर्थानुसंधानपुरःसरमत्वरन्सहस्रनाममन्त्रं श्रीमातेत्यादि ललिताम्बिकेत्यन्तं पठित्वान्ते पुनः प्रणवमुच्चार्यर्ष्यादिन्यासत्रयं कृत्वोत्तरभागं तथैव पठित्वा जपं देवीवामहस्ते जलक्षेपपुरःसरं गुह्येति यथालिङ्गं समर्प्य देवीं स्वात्मत्वेन परिणमय्य चन्द्रबिम्बाद्दृष्टिमवतार्याचम्योत्थाय सामायिकान्संतर्प्यायमायुष्करः प्रयोगः साङ्गो भवतु तेन च त्रिपुरसुन्दरी प्रीयतामिति तदाशिषो गृहीत्वा स्वयमपि भुञ्जीतेति । नित्यकर्माणि कुर्वतामेव नैमित्तिकेष्वधिकारः । उभयानि कुर्वतामेवेदृशेषु काम्येष्वधिकार इति तु तन्त्रान्तरसिद्धोऽर्थो न विस्मर्तव्यः । अस्य कर्मण आवृत्तिरपि क्रियमाणा न दृष्यतीति तूक्तमेव प्राक् ॥ २५६ ॥

ज्वरार्तं शिरसि स्पृष्ट्वा पठेन्नामसहस्रकम् ।

तत्क्षणात्प्रशमं याति शिरस्तोदो ज्वरेऽपि च ॥ २५७ ॥

एवं सर्वरोगप्रशमनमिति विशेषणचतुष्टयं विविच्य क्रमप्राप्तं सर्वज्वरार्तिशमनं प्रयोगं विवेचयति—ज्वरेणार्तं पीडितं स्पृष्ट्वा हस्तं ददान एव तत्क्षणात्सद्यः, शिरसस्तोदो व्यथा । ज्वरप्रयुक्तपीडामात्रोपलक्षणमिदम् । प्रयोगविधिस्तु—ज्वराख्यनिमित्तोद्भवदिवसे कृताह्निकः शुचौ देशे इत्यादिसंकल्पान्तं कुर्यात् । संकल्पे यथालिङ्गमूहः । ज्वरहरं प्रयोगमिति नामोल्लेखः । ततः स्वदक्षिणभागे उदङ्मुखं ज्वरार्तं निवेश्य भस्मना मन्त्रेण वा स्नापयित्वा पूर्वभागं पठित्वा ज्वरार्तस्य शिरसि हस्तं दत्त्वा तं तथैव स्पृशन्नेव मध्यभागं पठित्वा हस्तं निष्कास्योत्तरभागं पठित्वा ब्राह्मणभोजनादिकं कुर्यात् । स्वार्थप्रयोगे तु स्वशिरस्येव हस्तदानम् । यावत्फलोदयमावृत्तिरपि संप्रदायसिद्धा, 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इत्याधिकरणन्यायसिद्धा च । आवृत्तिपक्षे प्रथमभागं पठित्वा मध्यभागमेव यथासंकल्पमावर्त्य चरमभागं पठेदिति विशेषः । एवमुत्तरत्र प्रयोगविधिरूह्यः ॥ २५७ ॥

सर्वव्याधिनिवृत्त्यर्थं स्पृष्ट्वा भस्म जपेद्विदम् ।

तद्भस्मधारणादेव नश्यन्ति व्याधयः क्षणात् ॥ २५८ ॥

ज्वरादिसाधारण्येन रोगमात्रहरं प्रयोगान्तरमाह—सर्वेति । सर्वे च ते व्याधयश्च, सर्वेषां व्याधय इति वा । स्पृष्ट्वा स्पृशन्नेव । इदं नामसहस्रं तस्य मन्त्रितस्य भस्मनो धारणादेव उद्धलनमात्रात् ॥ २५८ ॥

जलं संमन्त्र्य कुम्भस्थं नामसाहस्रतो मुने ।

अभिषिञ्चेद्ग्रहस्तान्ग्रहा नश्यन्ति तत्क्षणात् ॥ २५९ ॥

अथ क्रमप्राप्ते दीर्घायुष्यप्रदायकमित्यत्रोक्ते ग्रहविषबाधानाशने उद्दिश्य द्वौ प्रयोगावाह द्वाभ्याम् । संमन्त्र्य कुम्भमुखे हस्तं क्षिपन्नेव स्तोत्रं पठित्वा । मुने

अगस्त्य । अभिषिञ्चेत्स्नापयेत् । मन्त्रितेनैव जनेनेति शेषः । ग्रहाः बालग्रहाद्याः
पिशाचा दुष्टस्थानीया नवग्रहाश्च तैग्रस्तान् । पीडया मुमूर्षुकृतान् ॥ २५९ ॥

मुषासागरमध्यस्थां ध्यात्वा श्रोल्लिताम्बिकाम् ।

यः पठेन्नामसाहस्रं विषं तस्य विनश्यति ॥ २६० ॥

श्रीपुरं यत्र यत्रास्ति तत्र तत्रैकः सुधाह्लादोऽस्ति । सगुणब्रह्मोपासकप्राप्यायाम-
पराजिताख्यनगर्यामरण्याख्यौ द्वौ सुधाह्लादौ स्तः । ब्रह्मरन्ध्रेऽप्येकोऽस्ति । तेषां
मध्ये विद्यमानत्वेन यथाधिकारं ध्यात्वा ध्यायन्मनसाम्यर्च्येति शेषः । विषं स्थावर-
जंगमोभयरूपम् । अयं च प्रयोगः प्रायेण न व्यधिकरणफलकः ॥ २६० ॥

बन्ध्यानां पुत्रलाभाय नामसाहस्रमन्त्रितम् ।

नवनीतं प्रदद्यात् पुत्रलाभो भवेद् ध्रुवम् ॥ २६१ ॥

पुत्रप्रदमपुत्राणामित्यंशं क्रमप्राप्तत्वाद्विवेचयति—बन्ध्यानामिति । अप्रजा-
मृतप्रजा-स्त्रीप्रजा-काकबन्ध्यानां संग्रहाय बन्ध्यानामिति बहुवचनम् । पुत्रलाभायेति
पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रवचनः । 'पुमांसं एव मे पुत्रा जायेरन्नि'त्यत्र पुमांस इति
विशेषणस्वारस्यात् । 'पौत्री मातामहस्तेने'ति मनुस्मृतिप्रयोगाच्च । पुत्रीशब्दा-
त्तद्धितस्वीकारे पौत्रेयीति रूपापत्तेः । अथवा पुत्राश्च दुहितरश्चेति विग्रहे 'भ्रातृ-
पुत्री स्वसृदुहितृभ्या'मित्येकशेषे पुत्रा इत्येव रूपं तेषां लाभः पुत्रलाभस्तस्मै । तेन
कन्येच्छूनामप्यस्मिन्प्रयोगोऽधिकारः । 'प्रदद्यात् तमस्मै भक्षं प्रयच्छे'दित्यत्र व्यव-
धारणकल्पनया तेन यजेतेत्यर्थवदिहापि बन्ध्या भक्षयेदित्यर्थः । तेन बन्ध्याया
गुरूपास्तिलाभे स्वयमपि मन्त्रयित्वा प्राश्नीयादिति सिद्धयति । पुत्राणां दुहितृणां
च लाभो ध्रुवं निश्चयेन भवेत् ॥ २६१ ॥

देव्याः पाशेन संबद्धामाकृष्टामङ्कुशेन च ।

ध्यात्वाभोष्टां स्त्रियं रात्रौ पठेन्नामसहस्रकम् ॥ २६२ ॥

इदानीं पुरुषार्थप्रदायकमिति विशेषणं क्रमप्राप्तत्वात्पञ्चत्रिंशद्भिः श्लोकै-
र्विवेचयितुकामस्तदन्तर्गते त्रिवर्गे चरमस्यापि पुत्रपदप्रयोगेणैह प्रथमं स्त्रीद्वारोपस्थि-
तत्वात्तत्प्राप्तिकलकं वनितार्कषणप्रयोगमाह सार्धेन—देव्या इति । अत्र राज्ञः पुरुष
इत्यादाविव देव्याः शब्दामर्यादया गुणत्वेनान्वयेऽप्यर्थतः प्राधान्यादभीप्सितां स्त्रियं,
पाशेन सम्यग्बद्धामङ्कुशेन कर्षन्तीं देवीं ध्यायन्पठेदित्यर्थः । मन्त्रजपमात्रे तद्देवता
ध्यानस्यावश्यकत्वेन प्राप्तत्वात्तदाश्रयेण गुणफलसंबन्धमात्रविधानार्थत्वादस्य
वाक्यस्य । न च पठनाश्रयेण शाशाकृष्टस्त्रीध्यानरूपगुणः फलाय विधीयतामिति
वाच्यम् । तथापि देवीध्यानस्य विध्यन्तरप्राप्तस्य निरपवादत्वेन फलाय विधीयमा-
नस्य व्ययरूपगुणस्य विषयितासंबन्धेन ध्यानाश्रितस्यैव सामञ्जस्यात् । ध्यानपाठ-

योरेककालीनत्वादिविक्रष्टसंबन्धस्याप्रयोजनकत्वेनाश्रयिभावसंबन्धायोग्यत्वात् ।
रात्रौ रात्रिमभिव्याप्य पठेत् ॥ २६२ ॥

आयाति स्वसमीपं सा यद्यप्यन्तःपुरं गता ।

राजाकर्षणकामश्चेद्द्राजावसथविङ्मुखः ॥ २६३ ॥

अन्तःपुरं शूद्धान्तं गता यद्यपि तथापि तादृशादपि स्थलात्समीपमायातीत्यन्वयः ।
नन्वभीष्टा स्त्री किमिह स्वीया परकीया वा । आद्ये यद्यप्यन्तःपुरंगतेति विरुध्यते ।
तेन राजमहिषीप्रतीतेः । न च राजकर्तृक एवायं प्रयोगोऽस्तु । राजसूयादिवाक्य
इवाधिकारिविशेषाश्रयणात् । तस्यान्तःपुरे तु साध्यताया अभावेनाकर्षणवैयर्थ्याच्च ।
न च कौतुकार्थं प्रवृत्तिरस्तु । यद्यपीति स्वारस्येन दुःसाध्यताप्रतीत्या कुतुकिनोऽधि-
काराभावप्रतीत्या अकुतुकिनोऽधिकाराभावाप्रतीतेः । अन्त्यधर्मस्य विधिविहितत्वा-
योग इति चेन्न । स्वस्त्रिया एव बलात्कारहरणादिना निमित्तेन दुःसाध्यतायामेत-
द्विधिसार्थक्यात् । अस्ति हि हनुगुण्ठपीठमाहःस्वये इतिहासः—नारायणाख्यस्य मूनेः
चन्द्रवदनाख्या भार्या शक्रात्मजेन सेतुराजेनापहृता मुनिना देवीमाराध्यैव पुनरानी-
तेति । अथवा परकायाऋषणस्य धर्माविरोधेनैव फलान्तरं कल्प्यम् । अस्तु वा
संभोगार्थमेवाकर्षणम् । तथापि तस्य भावनायां भाव्यत्वेनैवान्वयान्न विधेयत्वम् ।
तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायकः ।

वक्ष्यते जैमिनिश्चात्र तस्य नित्यार्थलक्षणः ॥

इति । विहितत्वाभावाच्च न परकीयाभिलाषस्य धर्मत्वम् । तत्करणीभूते प्रकृति-
प्रयोगे तु श्येनयाग इव धर्मत्वम् । यानि तु 'सर्वासामेव योषाणां कौलिकः प्रथमः
पति' रित्यादीनि श्यामारहस्यकारैर्लिखितानि वचनानि तदर्थनिष्कर्षरीत्या तु
धर्मत्वं गुरुमूखादेवावगन्तव्यम् । अत्र त्रिवर्गे मध्यमस्य कामानन्तरमुपस्थितत्वा-
त्तत्फलकेषु भूरिषु प्रयोगेषु राजाकर्षणमाह सार्धद्वयेन—राजेति । चेदित्यनेनाकर्षण-
कामनायां सत्यां तदुद्देशेन प्रयोगकरण एवेदं फलं सिद्धयति । उत्तरत्र वक्ष्यमाणानि
तु षट्कर्माणि तत्तदुद्देशेन प्रयोगकरणेऽप्यानुषङ्गिकाणि सत्यकामस्यापि सिद्धयन्तीति
सूचितम् । राज आवसथो गृहं स्वासनस्थलाद्यस्यां दिशि वर्तते तदभिमुख इत्यर्थः ।
सामान्यविधानात्प्रागुदङ्मुखत्वयोः प्राप्तयोरयमपवादः ॥ २६३ ॥

त्रिरात्रं यः पठेवेत्तच्छ्रीदेवीध्यानतत्परः ।

स राजा पारवश्येन तुरंगं वा मतङ्गजम् ॥ २६४ ॥

त्रिरात्रमित्यन्तसंयोगं द्वितीया । त्रिरात्रपदं चाहोरात्रपरम् । त्रिरात्रमा-
शीचमित्यादौ तथा दर्शनात् । तेन नित्यकर्मापि संकोच्य लौकिकमप्यावश्यकमात्र-

मेव कृत्वानवरतमिदं चतुर्विंशतिप्रहरपर्यन्तं पठेदिति सिद्धयति । अत एवावृत्ति-
संख्याया नियमः । श्रीदेवीध्याने राजानं पाशेन बध्वाङ्कुशेनाकर्षन्त्याः पूर्वोप-
स्थिताया देव्या ध्याने तत्पर आमन्त्रणः । नचैवं पूर्वप्रयोगेण गतार्थता । तत्रैका
यामचतुष्टयात्मिका रात्रिरेव कालः प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वयोर्नियमश्च वैकल्पिकः ।
अत्र तु त्रयोऽहारात्राः कालः राजगृहदिङ्मुखत्वनियमश्चेति विशेषता । वस्तुतस्तु
कालत एवानयोर्वैलक्षण्यम् । आकृष्यमाणदिङ्मुखत्वस्याकर्षणमात्रे आवश्यकताया-
स्तन्त्रान्तरसिद्धत्वात् । तथाच वामकेश्वरतन्त्रे -

तदाशाभिमुखो भूत्वा त्रिपुरीकृतविग्रहः ।

बध्वा तु क्षोभिनामुद्रां विद्यामष्टशतं जपेत् ॥

इत्याभ्य 'भ्रमन्ती भावयेन्नारी योजनानां शतैरपि' इत्यन्तम् । नित्यातन्त्रेऽपि
कुरुकुलापटले 'विद्यां त्रयोदशार्णां तु तद्दिग्भवत्रस्त्रिभिर्दिनैः । स्त्रियमाकर्षये'
दित्यादि । जानाणवेपि 'तदाशाभिमुखो भूत्वा स्वयं देवीस्वरूपक' इत्यादि । एदं
वक्षिणामूर्तिसंहितादिकमुदाहार्यम् । यो येन मनसोद्दिष्टः स एव राजेत्यर्थः ।
चोरवदेकाकी नायातीति द्योतनाय तुरङ्ग वेद्यादि । तस्मै प्रायोक्त्रे वशंगतः तदाजा-
परवशः सन् ॥ २६४ ॥ २६५ ॥

रहस्यनामसाहस्रं यः कीर्तयति नित्यशः ।

तन्मुखालोकमात्रेण मुहूर्त्तलोकत्रयं मुने ॥ २६६ ॥

अथाकर्षणेन वशीकरणादिपट्कर्मणामुपस्थितत्वात्तत्प्रयोगानाह सप्तभिः—
रहस्येति । नित्यशः नित्यकर्माविरोधेन । यावज्जीवमनवरतम् । मुखालोकमात्रे-
णेति मात्रपदेन मोहनोद्देश्यकत्वं प्रयोगे व्यावर्त्यते । तेन संकल्पे 'लोकत्रयमोहनाथ'
मित्युल्लेखो न कार्यः । मुहूर्त्त वशवद् भवेत् ॥ २६६ ॥

यस्त्विदं नामसाहस्रं सकृत्पठति भक्तिमान् ।

तस्य ये शत्रवस्तेषां निहन्ता शरभेश्वरः ॥ २६७ ॥

इत आरभ्योत्तरोत्तरमल्पायासान्प्रयोगान्विवक्षुस्तत्र मारणमाह—यस्त्विनि ।
सकृत्पठति नित्यश इत्यनुवर्त्य यावज्जीवं प्रतिदिनमेकवारं पठति । शरभेश्वरस्त-
दाख्यः शिवस्यावतारः । नृमिहावतारस्य विष्णोरपनयनायेति लङ्गे कालिका-
पुराणादौ च प्रसिद्धम् । नारसिंहयोगपरावर्तनाय शरभसालुवाख्यमन्त्रप्रयोगा-
स्तन्त्रेषु प्रसिद्धतयाः । तेन विष्णोःपि मारक इति मारकेषूत्तमत्वादिह स एवास्मि-
न्कर्मणि गृहीतः । तेनेदं ध्वनितं भवति— ईदृशोऽपि बलवान्देवः प्रस्थानान्तर-
शीलोऽपि श्रीविद्यापासकेनदंपर्येणानुपासितोऽप्यनेनाविदितोऽप्येतच्छत्रूपसंहाराय स्वय-
मेव यतते । तस्मात्तन्मात्रोपासकानपेक्ष्य ललितोपासकस्य निरवधिकं माहात्म्यमिति ।

अन्यथा 'तस्य ये शत्रवः सद्यो नश्यन्ति स्वत एव ते' इत्येव ब्रूयात् । एवमुत्तरा-
त्रापि प्रत्यङ्गिरादिपञ्चकग्रहणे ध्वनिर्विज्ञेयः ॥ २६७ ॥

यो वाभिचारं कुरुते नामसाहस्रपाठके ।

निवर्त्य तत्क्रियां हन्यात्तं वै प्रत्यङ्गिरा स्वयम् ॥ २६८ ॥

यो वेति । अभिचारं अदृष्टद्वारकवैरिमरणसाधनक्रियां श्येनयागादिरूपां
निवर्त्य परावर्त्य । पराङ्मुखीकृत्येति यावत् । प्रत्यङ्गिरा अथर्वणभद्रकालीदेवता ।
अथर्वणवेदमन्त्रकाण्डे शौनकशाखायां द्वात्रिंशदृचः । पिप्पलादशाखायां त्वष्टाचत्वा-
रिंशदृचस्तदीया आम्नायन्ते । तत्प्रयोगाश्च नारदतन्त्रे प्रसिद्धाः ॥ २६८ ॥

ये क्रूरदृष्ट्या वीक्ष्यन्ते नामसाहस्रपाठकम् ।

तानन्धान्कुरुते क्षिप्रं स्वयं मार्तण्डभैरवः ॥ २६९ ॥

क्रूरया क्रोधरक्तया दृष्ट्या । मार्तण्डभैरवो नाम शिवस्यैवावतारः कर्णाटक-
देशे प्रेमपुरे जातो महाराष्ट्रदेशेऽतीव विस्तृतो मैरालतन्त्रे रुद्रयामले यस्य मन्त्राः
प्रयोगाश्च प्रसिद्धाः ॥ २६९ ॥

घनं यो हरते चोरैर्नामसाहस्रजापिनः ।

यत्र कुत्र स्थितं वापि क्षेत्रपालो निहन्ति तम् ॥ २७० ॥

यश्चोराणामधिपतिः । चोरैः करणकारकः । क्षेत्रपालः दारुकासुरवधार्थं
कालिकावतारोत्तरं तद्वधेऽपि तस्याः कोपशान्तिमजातामालोक्य शिव एव बालो
भूत्वा तत्स्तनपानमिषेण क्रोधाग्निं पपौ । सोऽयं क्षेत्रपालावतारो लङ्के प्रसिद्धस्त-
न्मन्त्राश्च तन्त्रेषु धृताः । तं चोरराजं तन्नाशेन चोराणामुच्चाटनमर्थसिद्धमिति
॥ २७० ॥

विद्यासु कुरुते बावं यो विद्वान्नामजापिनः ।

तस्य वाक्स्तम्भनं सद्यः करोति नकुलीश्वरी ॥ २७१ ॥

विद्यासु चतुर्दशसु । वादपदं जल्पवितण्डयोरुपलक्षणम् । ऋग्वेदे आरण्यके
नकुलीबागीश्वर्या मन्त्रः समाम्नातः । भगवता परशुरामेणापि कल्पसूत्र उद्धृतः ।
प्रपञ्चसारादावेतस्य प्रयोगाः प्रसिद्धाः ॥ २७१ ॥

यो राजा कुरुते वीरं नामसाहस्रजापिनः ।

चतुरङ्गबलं तस्य दण्डिनी संहरेत्स्वयम् ॥ २७२ ॥

1 नकुलीमन्त्रश्च 'ओष्ठापिधाना नकुली दन्तैः परिवृता पविः । सर्वस्यै वाक्
ईशाना चारुमामिह वादयेदिति वाग्रसः ।' इति ।

चतुरङ्गबलं हस्त्यश्वरथपादातरूपं सैन्यम् । दण्डिनी दण्डनाथा या बाराही-
तन्त्रेषु प्रसिद्धा । संहरेत् सैनिकानां परस्परविद्वेषणेन कतिपयानामुच्चाटनेन नाशनेन
च संभूयैककार्यकारित्वाभावो बलसंहारस्तं कुर्यात् । एवं षट्कर्माण्युक्तानि तानि
च 'शान्तिर्वश्यं स्तम्भनं च विद्वेषोच्चाटमारण' मिति शाबरचिन्तामणावुक्तानि ।
अत्रान्यान्येवोच्यन्ते परंतु तेषां यथायथान्योन्यमन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तदुक्तं तन्त्रराजे-

रक्षा शान्तिर्जपो लाभो निग्रहो निघ्ननं तथा ।

षट्कर्माणि तदंशत्वादन्येषामपृथक्स्थितिः ॥

इति । अन्तर्भावप्रकारस्तल्लक्षणानि च विस्तरभयान्नोच्यन्ते तानि सौभाग्यरत्नाकरे
त्रयोविंशे तरङ्गे द्रष्टव्यानि ॥ २७२ ॥

यः पठेन्नामसाहस्रं षण्मासं भक्तिसंयुतः ।

लक्ष्मीश्चाञ्चत्यरहिता सदा तिष्ठति तद्गृहे ॥ २७३ ॥

अथार्थप्रदावेव द्वी प्रयोगावाह द्वाभ्याम्—यः पठेदिति । सकृदित्यनुवर्तते ।
षण्मासपर्यन्तं प्रत्यहं सकृद्यः पठेत्तद्गृहे सदा यावज्जीवं लक्ष्मीस्तिष्ठति । चाञ्चल्यं
हि लक्ष्म्याः स्वभावः । 'स्वभावो दुरतिक्रम' इति हि प्रसिद्धिः । तादृशमपि दोष
परित्यजेदित्यर्थः ॥ २७३ ॥

मासमेकं प्रतिदिनं त्रिवारं यः पठेन्नरः ।

भारती तस्य जिह्वाग्रे रङ्गे नृत्यति नित्यशः ॥ २७४ ॥

मासमेकमिति पट्कापवादः । त्रिवारमिति तु सकृदित्यस्यापवादः । एकदैव
त्रिः पठेत्संध्याभेदेन वेत्यविशेषः । भारती सरस्वती । अथवा भा प्रतिभा रति-
रभिरुचिरास्था च । कित्तजन्तान्डीषि रतीति रूपम् । जिह्वाग्रमेव रङ्गं नृत्यभूमि-
रिति रूपकं नृत्यान्तरानुगुणाय । घोषणगुणनिकापूर्वावलोकनपाठनादिकमनपेक्षयैव
सर्वा अपि विद्या अविस्मृतास्तिष्ठन्ति । अध्ययनं त्वपेक्षितमेव । विद्याप्राप्तौ गुरो-
रेवासाधारणकारणत्वादिति भावः ॥ २७४ ॥

यस्त्वेकवारं पठति पक्षमेकमन्वितः ।

मृह्यन्ति कामवशाग मृगाक्ष्यस्तस्य बीक्षणात् ॥ २७५ ॥

सिंहावलोकनन्यायेन पुनः कामप्रदं प्रयोगमाह—पक्षमिति मासापवादः ।
एकवारमिति त्रिरावृत्तः । अतन्वितो निद्राप्रमीलादिरहितः । इदं च सर्वत्राप्या-
वश्यकमप्यस्मिन्प्रयोगेऽत्यावश्यकमिति द्योतनायोक्तं, तेन च निशीथेऽयं प्रयोग
इत्यपि सूचितम् । तस्य तत्कर्तृकात्तत्कर्मकाद्वा । अत्र मात्रपदाभावेन संकल्पे स्त्रीणां
वशीकरणार्थमित्युल्लेखः कार्य इति ध्वन्यते ॥ २७५ ॥

यः पठेन्नामसाहस्रं जन्ममध्ये सकृन्नरः ।

तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ २७६ ॥

एवमर्थकामावृत्त्वा धर्मप्रदानप्रयोगान्बहुभिः प्रकारैर्वक्तुमुपक्रममाणः प्रथम-
प्रयत्नमाध्यं धर्ममाह—य इति । जन्ममध्ये इत्यनेन यावज्जीवषण्णामसैक-
पक्षाणामपवादः । एकवारमित्यस्यैवानुवृत्त्या सिद्धावपि मण्डूकप्लुत्या त्रिवारपदानु-
वृत्तिशङ्का मा प्रसाङ्क्षीदिति सकृदित्यनेन प्रतिप्रसवः । तद्दृष्टिगोचराः तत्कर्तृ-
कचाक्षुषप्रत्यक्षविषयाः सर्वे प्राणिन इति शेषः ॥ २७६ ॥

यो वेत्ति नामसाहस्रं तस्मै देयं द्विजन्मने ।

अन्नं वस्त्रं धनं धान्यं नान्येभ्यस्तु कदाचन ॥ २७७ ॥

अथ दानक्रियासंप्रदानकारकनिष्ठपात्रताशरीरघटकत्वेन धर्मप्रदत्वमाह चतुर्भिः-
य इति । देयमित्यत्र ललितोपासकेनेति शेषः । श्रीदेवीप्रीतिमिच्छन्तेत्युत्तरग्रन्थानु-
सारात् । तेनानुपासकेनान्येभ्योऽपि देयं संप्रदानत्वाविशेषादिति सिद्धयति । ' प्रवृत्ते
शाम्भवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजाय ' इति कुलार्णववचनेन ब्राह्मणधर्मातिदेशो न श्रुति-
स्मृतिप्राप्तसंप्रदानत्वविषयः, अपि तु यागनमयेऽस्पृश्यतादिधर्ममात्रपर इत्याशयेनाह
द्विजन्मने इति । ब्राह्मणायेत्यर्थः । अन्नमित्यादिदेयमात्रावलक्षणम् । अन्येभ्यः
सहस्रनामस्वनादरशीलेभ्य उपासकाभासब्राह्मणेभ्यः कदाचन श्रुतिस्मृतिविहितास्वि-
ज्यश्राद्धादिकालेऽपि न दद्यादित्यर्थः । तत्राप्युपास्तिपरा एवावश्यका इत्याशयः
॥ २७७ ॥

श्रीमन्त्रराजं यो वेत्ति श्रीचक्रं यः समर्चति ।

यः कीर्तयति नामानि तं सत्पात्रं विदुर्बुधाः ॥ २७८ ॥

मन्त्रराजं श्रीत्रियाम् । अत्र त्रयाणां समुच्चये सत्पात्रतां, अन्यतमाभावं
तारतम्यं त्रयाणामप्यभावे पात्रत्वाभावश्चेति न्यायत एव सिद्धयति । तदयं निष्कर्षः
सम्प्रदानतावच्छेदकानामेषां त्रयाणां विशेषणानां मध्ये एकैकविशेषणकास्त्रयो द्विद्वि
विशेषणका अपि त्रयस्त्रिविशेषणक एवस्त्रयाभाववानन्य इत्यष्टविधा ब्राह्मणाः
प्रस्ताररीत्या भासन्ते यद्यपि तथापि चक्रराजार्चकत्वस्य मन्त्रराजवेत्तृत्वव्याप्यत्वेन
तन्मन्त्रविशेषणको न संभाव्यते । अत एव च मन्त्रेतरविशेषणद्वयमात्रकोऽपि ह्यपुष्प-
मेव । तेन षाड्विध्यमेव ब्राह्मणानाम् । तेषु त्रिगुणक उत्तमः, द्विगुणकौ मध्यमौ ।
तयोरपि मध्ये मन्त्रवेत्तृत्वचक्रार्चकत्वरूपगुणद्वयशालीनमपेक्ष्य मन्त्रवेत्तृत्वनामकीर्तन-
रूपगुणद्वयशाली श्रेष्ठः, एकगुणकौ कनिष्ठौ । तयोरपि मध्ये मन्त्रवेदनमात्रगुणको
वरीयान् । नामकीर्तनमात्रगुणकः कनिष्ठतरः । मन्त्रराहित्ये नामकीर्तनेऽधिकारा-
भावेनानधिकारिनिष्ठस्य गुणस्यापि शूद्राधीतवेदवाक्यन्यायेनाप्रयोजकत्वात् । अभाव-
त्रयवांस्तु नैव पात्रमिति विवेकः ॥ २७८ ॥

तस्मै देयं प्रयत्नेन श्रीदेवोप्रीतिमिच्छता ।

यः कीर्तयति नामानि मन्त्रराजं न वेत्ति यः ॥ २७९ ॥

तस्मै सत्पात्राय प्रयत्नेनापि तस्मा एव देयम् । उत्तमालाभे मध्यमायापि देयमित्यादिरर्थो न्यायलब्धोऽपि विधिरेव । तदुक्तं पुलस्त्यस्मृतौ—

अदृष्टार्थो विधिः प्रोक्तो दृष्टार्थश्च द्वितीयकः ।

उभयार्थस्तृतीयस्तु न्यायमूलश्चतुर्थकः ॥

इति । इममेवार्थं वदन्नान्येभ्यस्तु कदाचनेत्यंशं विशदयति ।

न कीर्तयति नामानि मन्त्रराजं न वेत्ति यः ।

पशुतुल्यः स विज्ञेयस्तस्मै दत्तं निरर्थकम् ॥

इति । अत्र च त्रिगुणत्रिगुणकातिरिक्तान्पञ्चापि य इत्यनेनोद्दिश्य पशुतुल्यत्वं विधित्सतं तेषां च त्रिगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभाववत्त्वेनानुगमः । एकगुणक-द्विगुणकेष्वपि व्यासज्यवृत्तिधर्मात्रच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य सुलभत्वात् । स चा-भाव उद्देश्यतावच्छेदकः पूर्वार्धेन निरूपितः । तत्र यद्यपि द्वयोरेव गुणयोरभाव उद्दिष्टः प्रतीयते तथापि पात्रलक्षणे त्रयाणां विशेषणानामुपादानात्तदनुसारेण पशुलक्षणेऽपि त्रयाणामभाव एव विवक्षितः । परंतु व्यापकाभावेन व्याप्याभावोऽर्था-यात इत्याशयेन चक्रराजं नार्चंतीत्यंशः कण्ठरवेणोक्तः । मन्त्रवेदनस्य चक्रार्चकत्व-व्यापकत्वात् ॥ २७९ ॥

पशुतुल्यः स विज्ञेयस्तस्मै दत्तं निरर्थकम् ।

परोक्ष्य विद्याविदुषस्तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥ २८० ॥

पशुतुल्य इति पशुश्च पशुश्चेति विग्रहेणैकशेषे ताम्यां तुल्य इति समासः । तत्रैकः पशुशब्दश्चतुष्पात्परः । अन्यश्च निरूढलक्षणया 'विद्याविहीनः पशु' रिति प्रसिद्धपशुपरः । विद्या च श्रीविद्यैव । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराण एव—

न शिल्पादिज्ञानयुक्ते विद्वच्छब्दः प्रयुज्यते ।

मोक्षकहेतुविद्यावान्यः स विद्वानितीर्यते ॥

मोक्षकहेतुविद्या च श्रीविद्या नात्र संशयः ।

इति । ततश्चोद्दिष्टानां पञ्चानां मध्ये त्रयाणां विद्यावत्त्वेऽपि चक्रार्चननामकीर्तनयो-रभिकारसत्त्वेऽप्यकरणाद्विद्यमानाप्यविद्यमानप्रायैव विद्येति तेषां तादृशपशुतुल्यता । नामपात्रपाठिनो भावत्रयवतश्च चतुष्पात्पशुतुल्येति विवेकः । तस्मै दत्तं तत्संप्र-

दानकं दानम् । भावेकतः । निरर्थकं अर्थरहितं अर्थशब्दस्तरतमभावापन्नः फल-
व्यक्तीराचष्टे । तेन विशिष्टफलाभावः फलसामान्याभावश्चेति पात्रतारतम्येना-
न्वयितव्यम् । एवमुक्तार्थत्रपरीत्ये दण्डं निपात्योपक्रान्तं निगमयत्यर्थेन । तस्मादिति
शेषः । विद्याविषये विद्वत्त्वं नाम याथातथ्येनोपास्तिशालित्वम् । तच्च ललिता-
र्चननामकीर्तनसाहित्ये सत्येव संपद्यत इति गुणत्रयशीलतां परीक्ष्य तेभ्यो दद्या-
दित्यर्थः । तेभ्य इति पञ्चमी वा । तेषामेव सत्पात्रत्वादन्येषां तदभावात्पात्र एव
दानविधानादन्यत्र तन्निषेधादिति हेतुभ्य इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे न शेषः पूरणीयः ।
विद्याविदामेव संप्रदानत्वमिति नियमस्तु परीक्षाया दृष्टार्थत्वबलादेव सेत्स्यति
॥ २८० ॥

श्रीमन्त्रराजसदृशो यथा मन्त्रो न विद्यते ।

देवता ललितातुल्या यथा नास्ति घटोद्भव ॥ २८१ ॥

त्रयाणां च गुणानां परस्परमुपमानोपमेयभावेनोपमानान्तरविरहद्वारात्युत्तमत्वं
ध्वनयंस्तेषां सत्पात्रतावच्छेदकतायां कथन्ताशङ्कामपाकरोति सार्धेन । अत्र यथा-
तथ्येनयोर्वपरीत्येनाप्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ २८१ ॥

रहस्यनामसाहस्रतुल्या नास्ति तथा स्तुतिः ।

लिखित्वा पुस्तके यस्तु नामसाहस्रमुत्तमम् ॥ २८२ ॥

इदानीमनुपासकस्याप्येतत्स्तोत्रं धर्मप्रदमित्याह । यस्तु यः कश्चिदपि ।
उपासकोऽनुपासको वेत्यर्थः । अनुपासकस्य नामकीर्तनेऽधिकाराभावेऽपि तत्पुस्तका-
र्चनेऽधिकारस्य निराबाधत्वात् ॥ २८२ ॥

समर्चयेत्सदा भक्त्या तस्य तुष्यति सुन्दरी ।

बहुनात्र किमूक्तेन शृणु त्वं कुम्भसंभव ॥ २८३ ॥

नानेन सदृशं स्तोत्रं सर्वतन्त्रेषु विद्यते ।

तस्मादुपासको नित्यं कीर्तयेद्विदमावरात् ॥ २८४ ॥

सदा यावज्जीवं । तस्य अनुपासकस्यापि किमूतोपासकस्येति भावः । यद्यप्य-
नेनैव न्यायेन पुस्तकार्चनेनापि तुष्यति किमुत कीर्तनेनेति कैमुतिकन्यायेन कीर्तन
एव तात्पर्यम् 'तस्मात्कीर्तयेदित्युत्तरत्रोपसंहारो युज्यत इति सुवचं; तथापि 'स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्य' इति वचनेऽध्ययनपदस्य गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणे शक्तत्वेऽपि
सत्करणकार्यज्ञानभाव्यकभावनाविधानपरत्ववदिहापि नामानि कीर्तयेदिति विधे-
रप्यर्थज्ञानपर्यन्तता निर्विवादा । तेन —

अप्येकं नाम यो वेत्ति धात्वर्थनिगमादिभिः ।
सोऽपि श्रीललितालोके कल्पकोटीर्बसेन्नरः ॥

इति देवीपुराणे,

अनधीतमविज्ञातं निगदेनेव पठद्यते ।
अनगनाविव शुष्कंधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

इति स्मृत्यन्तरेषु च वचनान्यर्थज्ञानाज्ञानयोः प्रशंसानिन्दापराणि संगच्छन्ते । अर्थ-
ज्ञानान्तसामर्थ्याभावे तु निगदमात्रपराणि सा भावना भवितुमर्हति । 'आख्याता-
नामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी' ति न्यायात् । अत एव 'योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्र-
मश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मे' ति श्रुतावर्थज्ञानप्राप्यफले सकलत्वविशेषणेन
शब्दज्ञानमात्रेणापि किञ्चिद्विकलं फलमस्तीति ज्ञापितम् । ततश्च तुल्यन्यायेन शब्द-
पाठेऽप्यसमर्थस्य पुस्तकसंग्रहमात्रमपि न्यायलभ्यम् । उच्चारणस्य जन्मान्तरे अर्थ-
ज्ञानप्रदत्ववत्पुस्तकसंग्रहस्याप्युच्चारणप्रदत्वं जन्मान्तरे संभवतीति सुवचम् । अत एव
तन्त्रराजादिवसंप्रदायेनाङ्गहीनापि कृतोपासना जन्मान्तरे साङ्गसंप्रदायशुद्धयै
कलरत इत्युक्तम् । तेन पुस्तकार्चनमात्रमपि धर्म एव । सचानुपासकस्याप्यनिषिद्ध-
त्वाज्जन्मान्तरे उपासनाप्राप्त्यर्थं कर्तव्य एव । उपासकस्य तु नामपाठेऽप्यसमर्थस्य
नाम पठेदिति विधेर्यावच्छक्तिपरिपालनायावश्यकतम एव । न च 'कुलपुस्तकानि
गोपये' दिति कल्पसूत्रोक्तविधिविरोधादनुपासकस्य कथं पुस्तकार्चनेऽधिकार इति
वाच्यम् । तस्यार्थज्ञानकिदूषकदुर्जनपरत्वेन भाविकोपासनेच्छसज्जमपरत्वाभावात् ।
तथासत्यदृष्टार्थतापत्तेरित्यन्यदेतत् । उपासकानां तु नामपाठशक्तानां पुस्तकार्चन-
मात्रं त्वावश्यकमिति तु निराबाधमेव । अयं च न्याय एतदर्थज्ञानोपायभूतभाष्या-
ध्ययनेऽपि तुल्य इत्याशयेन ग्रन्थान्तेऽस्माभिर्बक्ष्यते ।

अम्ब त्वत्पदयोः समर्पितमिदं भाष्यं त्वया कारितं
त्वन्नामार्थविकासकं तव मुदे भूयादथ त्वां भजन् ।

यो ननत्परिशिलयेन्न च पठेद्यः पुस्तकस्यापि वा
संग्राहं न करोति तस्य ललितोपास्तिर्वृथा जायताम् ॥

इति । एवमनुपासकानामपि रक्षकम्, उपासकानृक्षेदिति किम्, वक्तव्यमित्याशयेन
मध्य एव निगमयति सार्धेन ॥ २०३ ॥ २८४ ॥

एभिर्नामसहस्रेस्तु धीवक्रं योऽर्चयेत्सकृत् ।
पद्यंर्वा तुलसीपुष्पैः कङ्कार्च्यं कवचैः ॥ २०५ ॥

अथास्युत्कृष्टधर्मप्रदं पूर्वोक्तराशिषट्कादिक्रमेण बुद्ध्याप्यपरिच्छेद्यफलं योगमाह चतुर्भिः—एभिरिति । नामसाहस्रैरिति बहुवचनं नाम्नां प्रत्येकं करणत्व स्योतनाय, लक्षपूजादौ पुनःपुनरावृत्तिध्वननार्थं च । नामानि प्रातिपदिकानि सहस्र-येषु श्रीमात्रे नम इत्यादि ललिताम्बिकायै नम इत्यन्तेषु चतुर्थीनामन्तमन्त्रेषु तैर्नाम-साहस्रैरिति वा । संप्रदायाच्च पुष्पप्रक्षेपावृत्तिः । तेन 'चतुर्लक्षणुभिर्वक्त्रं' 'चतु-भिरभ्रिमादत्ते' इत्यादाविव समुच्चयो माभूत् । अत्र पद्मकल्लारोत्पलानां परस्पर बलक्षय्यमवान्तरजातिभेदेनोद्भूयम् । तुलस्याः पुष्पैः फुल्लमञ्जरीभिः नतु तत्पत्रैः सुन्दरीविषये तुलसीनिषेधस्यैतद्वलादेव पुष्पपरत्वोचित्यात् । अत एव स्पष्टमुक्तं नीलात्मने—

नानोपहारबलिभिर्नानापुष्पैर्मनोरमैः ।
अपामार्गदलैर्भृङ्गैस्तुलसीदलवर्जितैः ॥
पूजनीया सदा भक्त्या नृणां शीघ्रफलाप्तये ।

इति । यत्तु तत्रैव—

देवीपूजा सदा शस्ता जलजैः स्थलजैरपि ।
विहितैर्वा निषिद्धैर्वा भक्तियुक्तेन चेतसा ॥

इति । तत्र निषिद्धस्वीकारो भक्त्यावश्यकत्वध्वननाय । 'पुष्पाणामप्यलाभे तु तत्पत्रैरर्चयेच्छिवा' मिति कालिकापुराणवचनं नित्यकर्मपरम् । काम्ये कर्मणि प्रतिनिध्यभावस्य षष्ठाधिकरणसिद्धत्वात् । सुन्दरीविषये तुलसीनिषेधस्यैतद्वलादेव पत्रपरत्वोचित्यात्पत्रान्तरपरं च । पद्मादिषु तु सुसदृशत्वात् पूरणाय कल्लारादीनां ग्रहणं युज्यते । विष्णुना नेत्रकमलस्य तत्पूरणार्थमुपादानस्य लिङ्गपुराणे कथना-ल्लिङ्गात् । कदम्बकैः अविशेषाद्विधैरपि ॥ २८५ ॥

अम्पकैर्जातिकुमुमैर्मल्लिकाकरवीरकैः ।
उत्पलैर्बिल्वपत्रैर्वा कुन्दकेसरपाटलैः ॥ २८६ ॥

जातिकुमुमैरित्यत्र 'इद्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल' मिति ह्रस्वः । जाती मालती । मल्लिका विचकिलम् । करवीरं हयमारः । कुन्दं माध्यम् । केसरं काश्मीरम् । पाटलं श्वेतरक्तं तिलपुष्पसदृशम् ॥ २८६ ॥

अन्यैः सुगन्धिकुमुमैः केतकीमाघबीमुखैः ।
तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्नोति महेश्वरः ॥ २८७ ॥

सुगन्धिपदमहिफेनादिदुर्गन्धिकुसुमानामेव निरासाय । निर्गन्धानामपि जपादीनां रक्तानां देवीप्रियत्वात् । 'गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्य' इति समासान्तम् । माघवी वासन्ती । मुखपदेन पुंनागबकुलादीनां ग्रहणम् । एतेषामप्यवान्तरतारतम्यमादित्यपुराणकालिकापुराणयोर्द्रष्टव्यम् । फेत्कारिणीतन्त्रे तु विशेषः—

पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।

दुःखदं तत्समाख्यातं यथोत्पन्नं तथार्पयेत् ॥

अधोमुखार्पणं नेष्टं पुष्पाञ्जलिर्विधि विना ।

लक्षपूजादिषु पुनः पुष्पमेकैकमर्पयेत् ॥

समुदायेन चेत्पूजा लक्षपुष्पार्पणं न तत् ।

इति । अत्र हि द्वन्द्ववत्तदपवादकैकशेषोपि साहित्यार्थकः । 'एकादशप्रयाजान्यजती' त्यत्र सहितेष्वेवैकादशत्वस्य निवेशो न प्रातिस्विकमिति सिद्धान्तात् । ततश्च सुगन्धिकुसुमैरित्येकशेषवशान्मल्लिकाकरवीरयोः केतकीमाघव्यादीनां च द्वन्द्ववशाच्च समुच्चयेन करणत्वं मा प्रसाङ्गोदिति तदपवादाय पूर्वश्लोकयोर्वाकारः । सोऽपि च प्रतिपुष्पमन्वयितव्य इति ध्वनयितुं द्विस्त्रिः प्रयुक्तः । तथाच निरपेक्षकरणतावोधकतृतीयाविभक्तयोऽपि व्रीहियवन्यायेनानुगृहीता भवन्ति । महेश्वरः पञ्चप्रेतेषु चतुर्थः तस्याप्यसर्वज्ञत्वाद्वक्तुमसामर्थ्ये पूर्वोक्तराशिषट्कादिगुणनोपायेन मनुष्याणां ज्ञातुं वक्तुं च सामर्थ्याभावः कैमुतिकन्यायेन सिद्ध इति फलस्यानवधिकत्वध्वनिः ॥ २८७ ॥

सा वेत्ति ललितादेवी स्वचक्रार्चनजं फलम् ।

अन्ये कथं विजानीयुर्ब्रह्माद्याः स्वल्पमेघसः ॥ २८८ ॥

अत एव सर्वज्ञैकपरिच्छेद्यमित्याह—सेति । ब्रह्मादीनामज्ञातृत्वे पांचगलंकारेण हेतुगर्भं विशेषणम् । स्वल्पमेघस इति स्वल्पा मेघा धारणात्मिका बृद्धिर्येषां ते । नित्वमसिन् प्रजामेघयोरिति समासान्तः । ननु राशिषट्कवेद्यफलकं कठिनतरं प्रयोगमपेक्ष्यास्य पुष्पार्पणप्रयोगस्य सुलभत्वेन ततोऽप्यनवधिफलकत्वे कठिनतरप्रयोगे कस्यापि प्रवृत्त्ययोगादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेत् भ्रान्तोऽसि । कठिनतरप्रयोगस्यानिशानित्यादिपदघटितविधिबोध्यत्वेनाकरणे प्रत्यवायबोधनेन नित्यत्वात् । नित्याकरणे आयुष्करादिपुष्पार्पणादिकाम्यप्रयोगेष्वधिकाराभावस्योक्तत्वात् । नित्यस्यापि वचनबलात्काम्यत्वं स्वगिनहोत्रादिन्यायेन न विशुद्धमिति न प्रवृत्तिपराहता । अथ प्रयोगविधौ विशेषः—“चक्रार्चनारम्भ एवापरिमितपुण्यप्राप्त्यर्थममुककुसुमैर्देवीं पूजयिष्यामीति संकल्प्य आसनपूजोत्तरं पूर्वभागं पठित्वा न्यासत्रयं कृत्वा प्रणवमुच्चार्यद्विताराद्यैर्नमोन्तैश्चतुर्थ्यन्तनाममन्त्रैः 'हींश्रींश्रीमात्रे नमः' इत्यादिरूपैरेकं पुष्पमे-

कैकमन्त्रान्ते यथोत्पन्नं तथा बिन्दौ विनिक्षिप्य विजातीयपुष्पामिश्रणेन सजातीयैरेव संख्यां पूरयित्वा तदन्ते प्रणवमुज्चार्य न्यासत्रयं कृत्वा फलश्रुतिं पठित्वा पूजाशेषं समापयेद्दि' ति ॥ २७४ ॥

प्रतिमासं पौर्णमास्यामेभिर्नामसहस्रकैः ।

रात्रौ यश्चक्रराजस्थामर्चयेत्पखेवताम् ॥ २८९ ॥

इत्थमित्यता प्रबन्धेन त्रिषण्णप्रदत्वमुक्त्वा क्रमप्राप्तं चतुर्थपुरुषार्थप्रदायकत्व-
मनेकधा दिदर्शयिषुः प्रथमं कैवल्यारूपपञ्चममुक्तिप्रदं प्रयोगमाह द्वाभ्याम्—प्रतीति।
प्रतिपौर्णमासीति विहाय प्रतिमासमित्युक्तिर्यावज्जीवमित्यर्थबोधाय । तस्यापि प्रयो-
जनमुत्तरत्र यावज्जीवार्थकप्रतिमासपदानुवृत्तिः । एभिः पूर्वोक्तान्यतमैः कुसुमैः
॥ २७९ ॥

स एष ललितारूपस्तद्गुणा ललिता स्वयम् ।

न तयोर्बिद्यते भेदो भेदकृत्पापकृद्भवेत् ॥ २९० ॥

सकृदचनस्य ललितैकवेषफलकत्वे पुनःपुनरावृत्तार्चनस्य ललितैकरूपत्वं फलं
न्यायलब्धमेवाह—स एषेति । परस्परप्रतियोगिकतादात्म्यबोधनायोद्देश्यविधेयभाव-
वैपरीत्येनाप्याह—तद्गुणेति । वास्तविकभेदे सत्यप्युपमेयोपमालंकारेणाप्युपोक्तिः
सुसमर्थेति भ्रमं निरस्यति—न तयोरिति । देवीभक्तयोरित्यर्थः । भेदः वास्तविक
इति शेषः । नात्र तृतीयसदृशव्यवच्छेदोऽपि तु तादात्म्यमेवेति भावः । वास्तव एव
भेदोऽस्त्वित्याग्रहिणं दण्डयति—भेदकृदिति । देवीभक्तौ परस्परप्रतियोगिकसत्य-
भेदकृत् । मर्त्यामर्त्यत्वपूज्यपूजकभावाविरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वादिभेदाधकानु-
मानप्रयोक्तव्येत्यर्थः । अद्वैतप्रतिपादकशास्त्रविरोधेन प्राण्यङ्गत्वहेतुकाशुचित्वानुमान-
प्रयोक्तृबहुपहसनीयतामाह—पापकृदिति । हेत्वाभासप्रयोगकृतत्वाच्छास्त्रविरुद्धत्वाच्च
पापिष्ठ इत्यर्थः । मरणभ्रमोऽपि 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इति
श्रुत्यैव निरस्त इति भावः ॥ २९० ॥

महानवम्यां यो भक्तः श्रीदेवीं चक्रमध्यगाम् ।

अर्चयेन्नामसाहस्रंस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥ २९१ ॥

अथेतोऽपि सुलभं श्रुतिविधमुक्तिफलकं प्रयोगमाह महानवम्यामिति । याव-
ज्जीवार्थकं प्रतिमासपदं रात्रिपदं शानुवर्तनीयम् । नवरात्रस्य चरमदिवसद्वयं
महानवम्यभौत्युच्यते । तच्च शिवशक्तिजसामरस्यरूपम् । तत्र सर्वजातीयानां देवी-
पूजनेऽधिकारः । तच्चाह—नवरात्रं द्विविधं शारदं वासन्तं चेति । 'शरत्काले

महापूजा क्रियते या च वार्षिकी इति मार्कण्डेयपुराणस्थवचने वार्षिकीति पदस्य वर्षस्य वत्सरस्यादौ भवेति सांप्रदायिकैर्व्याख्यानात्, चकारादुभयोः समुच्चयस्य स्वरसतोऽवगमात्, चातुर्मासाख्यवर्षता भवेति व्याख्यायाः शरदो वर्षर्तुत्वापादिक-तायाः क्लिष्टत्वात्, प्रतिवर्षं क्रियमाणेति व्याख्यायामपि विशेषणवैयर्थ्यात्, 'वासन्ते नवरात्रेऽपि पूजयेद्भक्तदन्तिका' मिति रुद्रयामले स्पष्टं नवरात्रद्वैविध्यकथनाच्च । देवीभागवते तृतीयस्कन्धे कामबीजोपासकं सुदर्शनं प्रति देवीवाक्यम्—

शरत्काले महापूजा कर्तव्या मम सर्वदा ।
नवरात्रोत्सवं राजन्विधिवत्परिकल्पय ।
चैत्रे चाश्वयुजे मासि त्वया कार्यो महोत्सवः ।
नवरात्रे महाराज मम प्रीतिविधायकः ।

इत्यादि । सौभाग्यरत्नाकरे त्वाषाढपौषयोरपि नवरात्रमुक्तम् । तत्र शारदनवरात्र-स्याष्टमीनवम्यौ महापूर्वे । तदुक्तं कालिकापुराणे—

आश्विनस्य तु शुक्लस्य या भवेदष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरी परा ॥
ततोऽनू नवमी या स्यात्सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवप्रिया ॥

इति । धौम्योऽपि

आश्विने मासि शुक्ले तु या स्यान्मूलेन चाष्टमी ।
सा महत्यष्टमी ज्ञेया तत्र देवी कृतालया ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

कन्यासमाश्रिते भानौ या स्यान्मूलेन चाष्टमी ।
सा महात्यष्टमी ज्ञेया न मुग्धा नवमीयुता ॥

मूलयोगोक्तिस्तु संभवाभिप्राया । तेन पूर्वाषाढायुतापि महाष्टम्येव ।

मूलऋक्षसमायुक्ता पूजनीया प्रयत्नतः ।
मूलाभावेऽपि कर्तव्या यदि स्यात्तोयसंयुता ॥

इति वचनात् । तोयं पूर्वाषाढा । अस्या एव नक्षत्रद्वयान्यतरयोगे महानवमीत्यपि संज्ञान्तरम् । तदुक्तं नृसिंहप्रासादे—

आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु याष्टमी मूलसंयुता ।
पूर्व्याषाढया सार्धमृक्षद्वययुतापि वा ।
सा महानवमी नाम त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥

इति । भविष्योत्तरेपि—

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।
मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

इति । विश्वरूपाचार्यैरपि—

आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु याष्टमी मूलसंयुता ।
यदि स्याद्रविविद्धापि सा महानवमी स्मृता ।

इति । अत्राष्टमीमूलाभ्यां संयुता या तिथिः सा महानवमीति व्याख्यया नवम्येव महानवमीत्यर्थं इति केचिदिति यदुक्तं तद्भविष्योत्तरादिवचनविरोधादनादेयम् । सप्तमीवेषबोधकररविविद्धापदस्य रविवासरयुक्तेत्यर्थं वर्णनापत्तेश्च । अनयोश्च परस्परविद्वत्त्वमपि प्रशस्तम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

अष्टम्या नवमी युक्ता नवम्या चाष्टमी युता ।
अर्घनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

इति । भोजराजीयेपि—

अष्टम्यां पूज्यते रुद्रो नवम्यां शक्तिरिज्यते ।
उमाया नवमी प्रोक्ता हरस्य तिथिराष्टमी ।
द्वयोयोगे महापुण्या उमामाहेश्वरीतिथिः ॥

तत्रैव सप्तमीवेषाभावो नवमीविद्धाष्टमीग्रहणे हेतुरुक्तः । न दिवा न निशापि च विष्टिहता न च सप्तमिशल्यलवोपहता । यदिवाष्टमिशेषभवा नवमी विबुधैरपि पूज्यतमा नवमी' ति । विष्ट्या सप्तमिशल्यलवेन चोपहता न कार्या । अष्टमीशेषे नवमी चेत्सुराणामपि पूज्या नवमी च न भवतीत्यर्थः । अयमेव प्रकारो वासन्त-नवरात्राष्टमीनवम्योनिर्णयेऽपि । नवरात्रप्रदीपे तथाभिधानात् । विश्वरूपाचार्यै-रपि नवरात्रद्वयं प्रक्रम्य—

अष्टमीनवमीयुग्मे शिवक्षेत्रे महोत्सवः ।
शिवशक्तयोः सामरस्यात्पक्षयोर्हमयोरपि ॥

इत्युक्तेः । शारदो वासन्तश्चेति नवरात्रस्य द्वौ पक्षौ तयोर्हमयोरपीति तदर्थात् । अष्टम्यां च देवीपूजोक्ता देवीपुराणे —

आश्वयुक्शुक्लनवमी त्वष्टमी मूलसंयुता ।
सा महानवमी तस्यां जगन्मातरमर्चयेत् ॥

इति । नवम्यां चोक्ता भविष्योत्तरपुराणे —

नवम्यां श्रीसमायुक्ता देवैः सर्वैः सुपूजिता ।
जघान महिषं दुष्टमवध्यं देवतादिभिः ।
लब्ध्वाभिषेकं वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य तु ।
तस्मात्सा तत्र संपूज्या नवम्यां चण्डिका बृधैः ।
महत्त्वं हि यतः प्राप्ता अत्र देवी सरस्वती ।
अतोऽर्थं महती प्रोक्ता नवमीयं सदा बुधः ।

इति । इयं च पूजा निशीथ एव ।

आश्विने मासि जेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।
देवीं च पूजयित्वा ये अर्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥

इति देवीपुराणात् । शक्तिरहस्येऽपि—

कन्यासंस्थे रवावीशां शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्धे तु महाविभवविस्तरेः ॥

इति । विश्वरूपाचार्यैरपि—

अष्टमीरात्रिमासाद्य पूजां गृह्णाति पार्वती ।
निशार्धे पूजिता देवी वैष्णवी पापनाशिनी ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ह्यष्टम्यां निशि पूजयेत् ॥

इति । यत्तु भविष्योत्तरे—

तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।
अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवै ॥

इति वचनं तत्राहः पदमहोरात्रपरम् । एतद्वलादष्टम्यामहन्येव पूजनमिति त्वन्धानां प्रलापः । नवम्यां तु दिवैव पूजयेदित्यप्याहुः । इदं च पूजाद्वयं प्रत्येकमुत्पन्नमपि परस्परसापेक्षमेव फलजनकम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।
पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति भविष्योत्तर वचनेनैकप्रयोगतासूचनात् । 'अष्टमीनवमीयुग्मे' इति पूर्वोक्तवचनाच्च । अत एव नवरात्रात्कर्मान्तरमिदमिति सिद्धान्तः । अस्यां च पूजायां सर्व-
जातीयानामधिकारः । तदुक्तमेतत्कर्मापक्रम एव भविष्योत्तरे—

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ।
 स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मिणैः क्षत्रियैर्बिभौः ।
 शूद्रैर्भक्तियुतैर्म्लेच्छैरन्यैश्च भुवि मानवैः ।
 स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु ।

इत्यादि । शक्तिपरैश्चण्डीपरायणैः म्लेच्छैः शबरकिरातपुलिन्दादिभिः । अन्यैरनु-
 लोमप्रतिलोमजैः । परंतु स्वकुलाचारमनुरुध्यैव पूजयेत् । तदुक्तं व्रतखण्डे—

यस्य यस्य हि या देवी कुलमार्गेण संस्थिता ।
 तेन तेन च सा पूज्या बलिगन्धानुलेपनैः ।
 नैवेद्यैर्विधिषैश्चैव पूजयेत्कुलमातरम् ।

इति । नन्वेवं निर्णीतायामपि महानवम्यां तस्य शब्दस्य कालपरत्वेन प्रकृतविधौ
 कस्य कालस्य महानवमीपदेनोपादानम् । उत्तरीत्याष्टमीनवम्योर्महानवमीत्वात् ।
 यद्यपि दर्शपूर्णमासनवरात्रादिपदवत्वकर्मणरोऽयं महानवमीशब्दस्तदाष्टमीनवमीपूजा-
 द्वयस्यैककर्मत्वेऽपि तस्य बासन्तशारदभेदेन द्वैविध्यात्प्रकृते कस्य कर्मण उपादानम् ।
 नचोभयोरप्युपादानम् । एकधाधिकरणे वैधपदस्यानियतानेकार्थपरताया निरस्तत्वा-
 दिति चेत् । अत्र ब्रूमः—महानवमीशब्दस्य कर्मपरत्वे एकस्यैवाग्निहोत्रस्य सायं-
 प्रातर्भेदेनावृत्तिवद्वसन्तशरद्रेवेनावृत्तिमात्राङ्गीकारेणानेकार्थत्वाभावात् । कालपरत्वे
 तु चत्वारोऽपि काला इह विधौ गृह्यन्ते । एकधाधिकरणे ह्यनियतैकार्थकस्यैव
 निरासो न पुनर्नियतानेकार्थकस्येत्यदोषात् कथमन्यथैकस्य मन्त्रस्यानेकार्थेषु
 विनियोगः । न च विधिगतस्यैव पदस्यानेकार्थता न युक्तेति परिभाषास्ति । 'न
 कलञ्जं भक्षये' दिति विधिवाक्येऽपि कलञ्जपदस्य बहुधा आन्तरपरत्वेन भङ्गापरत्वेन
 कण्ठशोधकौषधपरत्वेन च व्याख्यानदर्शनात् । तस्माद्यावज्जीवमतेषु चतुर्ष्वपि
 दिवसेषु चक्रमध्ये बिन्दुस्थानं गच्छतीति तादृशीं श्रीदेवीं त्रिपुरसुन्दरीं यः कश्चन
 भक्तः स्वस्वकुलानुसारेणार्घरात्रे सहस्रनामभिः पूजयति तस्य चतुर्विधापि मुक्तिः
 कर एव स्थिता । अतिसुलभेत्यर्थः । तत्रैकदिनेऽचंक्रस्य सालोक्यमात्रं, दिनद्वये
 चेत्सारूप्यमपि, दिनत्रये चेत्सामीप्यमपि, चतुर्ष्वपि दिवसेषु चेत्सायुज्यमिति तारतम्यं
 तु न्यायत एव लभ्यत इति विविच्य नोक्तम् । अथवा अष्टमीनवमीतिथियुग्मे
 क्रियमाणकर्मण एकत्वेऽपि नवरात्रचातुर्विध्येन मुक्तिश्चातुर्विध्यं योज्यमिति दिक्
 ॥ २९१ ॥

यस्तु नामसहस्रेण शुकवारे समर्पयेत् ।

शुकवारे महादेवीं तस्य पुण्यफलं भृशम् ॥ २९२ ॥

1. क्षत्रियैर्नृपैः । वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुतैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः इति पाठान्तरम् ।

यस्तु नामसहस्रेण शुक्रवारे ससर्धयेत् ।

बक्रराजे महादेवीं तस्य पुण्यफलं भृशम् ॥ २९२ ॥

एवं पार्थक्येन भोगमात्रफलकान्मोक्षमात्रफलकांश्च प्रयोगानुक्त्वा भोगकैवल्यो-
भयफलकं प्रयोगमाह—यस्तु नामेति त्रिभिः । नाम्नां सहस्रेणेत्येकं पदम् । नामेति
प्रतिष्वर्धकमध्ययं वा । सहस्रपदमेव प्रकरणात्नामसहस्रपरमित्यपि सुवचम् । शुक्र-
वारे प्रतिशुक्रवारं, शुक्रवारे प्रतिशुक्रवारं, यावज्जीवार्थकपदानुवृत्त्या तथैव पर्यव-
सानात् ॥ २९२ ॥

सर्वाङ्गामानवाप्येह सर्वसौभाग्यसंयुतः ।

पुत्रपौत्रादिसंयुक्तो भुक्त्वा भोगाग्न्यथेप्सितान् ॥ २९३ ॥

इह भूलोक एव । तेनैतज्जन्यपुण्यस्यात्युत्कटत्वं सूचितम् । 'अत्युत्कटः
पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत' इति वचनात् । सर्वैः संततिसंपत्त्यारोग्यविद्याबलादिरूपैः
सौभाग्यैः सम्यग्युतः । पुत्रपौत्रादीत्यत्रत्यादिपदेन नप्त्रादिबन्धुभृत्याप्तपरिग्रहः ।
सर्वसौभाग्यपदेनैव सिद्धे पुनरेतेषां ग्रहणं भोगक्रियांप्रति साहित्येन कर्तृत्वद्योतनार्थम् ।
पुत्रादिभिः सह भोगान्भुक्त्वत्यर्थः ॥ २९३ ॥

अन्ते श्रीललितादेव्याः सायुज्यमतिदुर्लभम् ।

प्रार्थनीयं शिवाद्यैश्च प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ २९४ ॥

अन्ते देहपातोत्तरम् । देवयानमार्गेण गत्वेति शेषः । सायुज्यातिदुर्लभत्व-
विशेषणत्वं कैवल्यत्वद्योतकम् । शिवाद्यैः प्रार्थनीयमिति तु ब्राह्मणा सह मुक्तिरिति
ध्वनयितुम् । तथाच कौर्मै—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ।

इति । अत्र परस्येतिशब्दो ब्रह्मायुःपरः ।

ब्रह्मणः पूर्णमायुर्यद्वर्षाणांशतकं मतम् ।

तत्परं नाम तस्यार्धं परार्धमभिधीयत ॥

इति वचनात् । एतदनुसारेण प्रकृतेऽप्यन्तपदस्य परस्यान्त इति व्याख्यापि युज्यते ।
तावत्पर्यन्तं भोक्षे विलम्बस्यादोषत्वात् । भोगभोक्षोभयफलके प्रयोगे ऐहिकभोगोत्तर-
मामुष्मिकभोगस्यावश्यकत्वात् । अत एव भोगानिति पदमप्यैहिकामुष्मिकभोग-
द्वयपरं व्याख्येयम् । तादृशद्विविधभोगयोरेव पुत्रादिसाहित्यं न पुनर्भोक्षेऽपि स्वस्व-
रूपमात्रावस्थानरूपे तस्मिन्स्तदसंभवादिति मन्तव्यम् ॥ २९४ ॥

यः सहस्रं ब्राह्मणानामेभिर्नामसहस्रकैः ।

समर्थ्य भोजयेद्भूक्त्या पायसापूपषट्सं ॥ २९५ ॥

इदानीमीदृशफलापेक्षयाधिकस्याभावादस्मिन्नेव फले पूर्वस्मादल्पदिनसाध्यं प्रयोगान्तरमाह—यः सहस्रमिति द्वाभ्याम् । इह यावज्जीवपदादेरनुवृत्तिः । ' एवं यः कुरुते भक्त्या जन्ममध्ये सकृन्नर ' इत्यादिभिश्चोदकतः प्राप्तैर्विधिभिरेव निराकाङ्क्षीकृतत्वात् । ब्राह्मणानां च विद्याविदुषामेव नान्येषाम् । ' तदधीते तद्वेदे ' ति ब्रह्मपदादणि तथैव सिद्धेः । पायसं पयोबहुलमत्यल्पतण्डुलकं परमान्नम्, अपूपाः पिष्टविकाराः पूरिकादयो बहुविधाः भोजनकुलतूहलादिसूदशास्त्रीयग्रन्थेषु विविच्य वर्णिताः, षट्संख्या रसा येषु तैः सितानिम्ब्यादिभिस्तन्मिश्रितैरन्यैश्च पदार्थैः । तिक्तस्यापि कास्वेत्लफलादेर्भक्षणीयत्वात्षडसैरित्युक्तम् ॥ २९५ ॥

तस्मै प्रीणाति ललिता स्वसाम्राज्यं प्रयच्छति ।

न तस्य दुर्लभं वस्तुत्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ २९६ ॥

स्वस्य साम्राज्यमत्यन्ताभेदः । कैवल्यमित्यर्थः । इदं च ' जगद्ब्रह्मापारबर्जं प्रकरणादसनिहितत्वाच्चे ' त्यौपनिषदानामधिकरणमनुरुध्योक्तम् । वस्तुतस्तु साम्राज्यशब्दो जगद्ब्रह्मापारस्यैव रूढ्याभिधायकः तत्प्रदत्वमेव चेह विवक्षितं, श्रुतहाना-श्रुतकल्पनयोरभावात् । अत एव पूर्वप्रयोगादेतस्य फलाधिक्यमपि । विद्याविदुषां ब्राह्मणानां सहस्रस्याशीराशेरदृशमेव हि फलं योग्यं भवति । नचैवं सति अनेकैर्भक्तैर्यागपद्येनेदृशप्रयोगानुष्ठाने सर्वेषामेकस्मिन्काल एव जगद्ब्रह्मापारे स्वातन्त्र्यस्यावश्यकतया परस्परवैमत्याज्जगद्विज्ञोपापत्तिरिति तदधिकरणोक्तो दोषः प्रसज्येतेति भेतव्यम् । सृज्यमानप्राणिकर्मानुसारेणैव भगवतः प्रवृत्तिरिति तैरेवाङ्गीकारात् । अन्यथा वैषम्यमैर्घृष्यापत्तेरपरिहार्यत्वात् । तथाच ब्रह्मसूत्रम् ' वैषम्यमैर्घृष्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दशयती ' ति । ततश्च कर्मानुसारेण जायमाना प्रवृत्तिर्बहूनां समनस्कानामप्येकरूपैव संभवेदिति न वैमत्यम् । न च परस्परेच्छानुसारेण व्याप्रियमाणानां स्वतन्त्र्यभङ्गः । स्वेच्छानुसारिप्रवृत्तिमत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्य सर्वेष्वविधातात् । अतएव वासिष्ठरामायणे कुन्ददन्तोपाख्याने माथुराणामष्टानां भ्रातृणां सप्तद्वीपायां एकस्या एव भुवो युगपदाधिपत्यमम्बावरलब्धं वर्णितं संगच्छते । सृज्यमानप्राणिकर्मानुसारेणापतत आर्थिकस्येच्छासंवादस्य तदविधातकत्वात् । नचे-श्वरस्य स्वाभाविकं जगत्साम्राज्यं न शक्रादिपदवत्कर्मजन्यमिति कथमन्यस्य स्वभावो-ज्ज्वं तच्छेदिति वाच्यम् । ईश्वरस्य स्वाभाविकमप्यन्यस्य कर्मजन्यमित्यङ्गीकारे वाच्यमभवात्, सालोक्यादिकलेषु तथा दृष्टत्वाच्च । एतेन नित्यसिद्धमीश्वरं प्रकृत्यैव जगदुत्पत्त्यादेरान्नामात्प्रोपासकानामसंनिहितत्वान्न जगद्ब्रह्मथाप्यकर्तृत्वं संभ्रवीतीति परस्त्वम् । उपासकानामधिकारस्यागन्तुकत्वेन नित्यसिद्धाधिकारककर्म-प्रकरणे प्रकृतत्वात्संनिहितत्वयोर्युक्तत्वात् । श्रूयते चोपासकानां साम्राज्यम्

ताप्नोति स्वराज्यम् ।

सर्वमस्मै देवा बलिमावहन्ति ।

तेषां सत्रेषु लोकेषु कामचारो भवती ।

इत्यादिश्रुतिषु । नचैतत्सावग्रहसाम्राज्यपरं, संकोचे मानाभावात् । न च 'आप्नोति मनसस्पति' मित्युत्तरश्रुत्येश्वरस्य प्राप्तव्यत्वेन परिक्षेप एव प्रमाणमिति वाच्यम् । स्वाराज्यरूपेश्वरासाधारणधर्मप्राप्तौ सत्यामभेदेन धर्मिप्राप्तिरेव भक्तीत्याशयेन तस्या अपि श्रुतेरस्मदनुकूलत्वात् । एवं—

वाक्पतिश्चक्षुः पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिर्भवती' त्यादयः श्रुतयः सर्वाऽप्यत्रैवानु-
कूला नोपनिषदानाम् । स्पष्टमेव चाथर्वणशीनकशास्त्रीया उपासकस्य विश्वसृष्ट्या-
तिविधायत्वमामनन्ति सर्वं सर्वस्य जगतो विधाता भर्ता विश्वरूपत्वमेति ।
अथ तादृश उपासकधीरेय ईश्वरान्द्रुद्यते न वा । भवन्मतेऽपि सायुज्याख्यां चतुर्थी
मुक्ति गतः कैवल्यार्यां पञ्चमी मुक्ति प्रेषुभिद्यते न वा । नचास्मन्मते तस्य
जगद्भ्यापाराभावो न तत्सत्त्वात्त्वाभ्यां भेद इति वाच्यम् । अस्मन्मते जगद्द्वयापार-
वत्त्वेऽपि समनस्कत्वाऽमनस्कत्वाभ्यां भेदसंभवात् । नचोक्ताथर्वणमन्त्रप्रथमाधर्मे
'परिसृता हविषा या वित्तेन प्रसंकोचे गलिते वैमनस्क' इत्यत्र विमानस्कत्वोक्ति-
रूपासकस्योच्यते इति वाच्यम् । संकोचे प्रगलिते सतीत्युत्था 'घृणा शङ्का भयं
सज्जे' त्यादिकुलाणंबोक्तपाशाष्टकस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपस्यानुदयप्रयुक्तत्वेन तदु-
क्तेर्गोणत्वात् । यच्च 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे' ति सूत्रे तैः श्रुतिरूपन्यस्यते
'तथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवंविदं सर्वाणि भूताभ्यवन्ति ते नो एतस्यं
देवतायै सायुज्यं सन्नोक्तां जयती' ति, सापि भेदव्यपदेशमरा सत्युक्तमर्थमेव साध-
यति । किंच अधिकारः सुखसाधनं न वा । अन्ये सर्वलोकानां स्वर्गाधिकारसाध-
नीभूतेषु कर्मसु प्रवृत्त्यनापत्तिः । आद्ये जगद्द्वयापारस्याप्यधिकारत्वाविशेषेण सुख-
साक्षात्काररूपभोगमात्रसाम्यादेव लिङ्गान्निरवग्रहमेवैश्वर्यमपासकस्य सिद्ध्यतीति
कथं तेन हेतुना तदभावः साध्यत इति विचारयताराम् । नचैकोऽधिकारः कथं
युगपद्ब्रह्णामूपकाराय स्यादिति वाच्यम् । सत्रयागे एकस्यैव प्रक्षेपस्य बहुयजमानो-
पकारकत्वस्य, एकस्यैव ब्रह्मलोकस्य युगपदनेकोपासकोपकारतायाश्च दर्शनात् ।
नचेयं षष्ठीमुक्तिरापद्येतेति वाच्यम् । इष्टत्वात् । युक्तं चैतत् । सालोक्यादि-
सायुज्यान्तमुक्तिषूत्तरोत्तरोत्कर्षवत्सदुत्तरभूमिकारूपत्वेन कैवल्यानन्तरपूर्वत्वेन चास्या
न्यायसिद्धत्वात् । ननु पञ्चविधा मुक्तिरिति तान्त्रिकव्यवहारस्य का गतिरिति
चेत् । सूतसंहितादिषु 'मुक्तिश्चतुर्विधा ज्ञेये' त्यादिव्यवहारानां भ्रमन्मते या मतिः
संब कैवल्यसायुज्ययोः । अचान्तरभेदाविवक्षयेति चेत् सावग्रहानिरवग्रहोरपि तद-
विवक्षयेति तुल्यम् । तस्मात्सिद्धमपासकानां सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वम् । अत एव
अंशतन्त्रे—'चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येष्वि' इति सूत्रे वार्तिककारैस्सतम् ।

एवं स्वानन्दरूपस्य शक्तिः स्वातन्त्र्यलक्षणा ।
यथेष्टं भावनिर्माणकारणीभवति स्फुटम् ॥

इति । 'स्थितिलयी' इति सूत्रेऽप्येवम् । 'स्वशक्तिप्रचयो विश्व' मिति सूत्रेऽपि
शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वरः ।
इत्यागमदिशा विश्वं स्वशक्तिप्रचयो यथा ।
शिवस्य तत्समस्यापि तथास्य परयोगिनः ॥

इति । तत्सर्वमभिप्रेत्याह—न तस्येति । उपनिषदुक्तसर्वोत्तमोपासनाशीलस्यापि
'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती' त्याद्युच्चावचफलभोगिनोऽप्येकं दुर्लभं वस्तु
जगत्साम्राज्यं वेदान्तिनामाशास्यमवशिष्यत एव अस्य तु तदपि सुलभमेवेत्यर्थः ।
अतएवातिरहस्यत्वादेतदितिकर्तव्यता नैतत्प्रकरणे निर्दिष्टा अपि तु त्रिशतभोजन-
प्रकरण एव धर्मान्कथयित्वा तेषामिह वाचनिकोऽतिदेशः कृतः । तदुक्तं तत्प्रकरण
एव ब्रह्माण्डपुराणे—

रहस्यनामसाहस्रभोजनेऽप्येवमेव हि ।
आदौ नित्याबलिं कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

इति । अस्यार्थः—पूर्वं नित्याबलित्रिशतभोजनाख्यकर्मणोर्यथा पौर्वापर्यमुक्तं एव-
मेव नित्याबलिसहस्रभोजनयोरपीति । अत्रेदं विचार्यते—एवं हि ब्रह्माण्डपुराणे
स्मर्यते 'महाषोडशिकारूपान्विप्रानादौ तु भोजये' दिति षोडशब्राह्मणभोजनात्मकं
कर्म विधाय 'अभ्यक्तान्गन्धर्तलेन स्नातानुष्णेन वारिणे' त्यादिना च तदितिकर्त-
व्यतां प्रतिपाद्य 'एवं नित्याबलिं कुर्यादादौ ब्राह्मणभोजन' मिति वचनेनास्य कर्मणो
नित्याबलिरिति संज्ञां प्रदश्यं 'त्रिशतैर्नामभिः पश्चाद्ब्राह्मणान्क्रमशोऽर्चये' दिति
त्रिशतभोजनाख्यं कर्मान्तरं विधाय तत्पश्चात् 'तंलाभ्यङ्गादिकं दद्याद्विभवे सति
भक्ति' इत्यादिना चोच्चावचान्यङ्गानि विधाय

एवं यः कुरुते भक्त्या जन्ममध्ये सकृन्नरः ।
तस्यैव जन्म सफलं मुक्तिस्तस्य करे स्थितः ॥

इति फलविधिपूर्वकमुपसंहृतम् । तत्र संशयः किं नित्याबलित्रिशतभोजने समप्रधाने उत
त्रिशतभोजनस्य नित्याबलिरङ्गमिति । यदि समप्रधान्यं तदा प्रकृतौ कालार्थसंयोगमा-
त्रार्थंकादादिपदादनङ्गस्य त्रिशतभोजनविहारे सहस्रभोजने नित्याबलेरग्नीषोमीयवि-
कारेष्वाग्नेययागस्येव नातिदेशः । अङ्गाङ्गिभावे तु भवत्यतिदेश इति । तत्र पूर्वपक्षः—
श्रुतिलिङ्गादेरङ्गताबोधकस्यादर्शनात्समप्रधान्यमेव द्वयोर्वक्तव्यम् । न च 'एवं
नित्याबलिं कुर्यादादौ ब्राह्मणभोजनम् । त्रिशतैर्नामभिः पश्चा' दिति पौर्वापर्यविधा-
नात् 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते' त्यत्रेवाङ्गाङ्गिभावसिद्धिरिति वाच्यम् ।

बाजपेयस्य फलवत्त्वेन प्राधान्यात्तत्प्रकरणे पठितस्य बृहस्पतिसवस्य तदङ्गत्वसंभवेऽपि प्रकृते द्वयोरपि फलसंयोगाभावेन प्रकरणिनो निश्चयाभावेनाङ्गाङ्गिभावे विनिगमनाविरहात् विश्वजिन्यायेन फलकल्पनस्योभयोरप्याकाङ्क्षाविशेषेण तुल्यतया 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेते' तिवत्कार्यस्यैव संयोगस्य सिद्धेः । न च 'एवं यः कुरुते भक्त्ये' ति वाक्येन त्रिशतभोजनेन विधेरानन्तर्यात्फलवत्त्वे बोधिते नित्याबलेः फलवदफलन्यायेन न आमनहोमानामिवाङ्गसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र हि 'वैश्वदेवीं सांप्रहिणीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्युत्पत्तिविधादेव फलश्रवणेन सांप्रहृण्या आमनहोमाङ्गत्वसिद्धाद्यपि प्रकृते भिन्नवाक्योपात्तस्य फलस्याकाङ्क्षावशाद्वाक्यैकवाक्यतयान्वयस्य वक्तव्यतयोभयोरप्याकाङ्क्षावशात्फलसंबन्धसिद्धेः । 'एवं यः कुरुते' इत्यत्रैवंपदेनोभयोरनुवादसंभवात् आनन्तर्यस्योभयाकाङ्क्षातो दुर्बलत्वात् वाचःक्रमवर्तित्वेनावर्जनीयत्वाच्च । अत एवोक्तं 'आनन्तर्यमचोदने' ति । किञ्च नित्याबलिप्रकरणे विहितानां गन्धतैलाम्यङ्गादिपायसफलादिनिवेदान्तानामङ्गानामनुवादेन विभवपरत्वेन व्यवस्थाविधिस्त्रिशतभोजनप्रकरणे श्रूयमाणः परो वाहसापेक्ष इति तस्मिन्निर्वाहयानयोः प्रकृतिविकृतिभावकल्पनया नित्याबलिधर्माणां त्रिशतभोजनेऽतिदेशो वक्तव्यः । तेन प्राकृतानां कामेश्वर्यादिनाम्नां वैकृतैः ककाररूपादिनामभिः शरन्यायेन बाधोऽपि संगच्छते । अङ्गस्य हि प्रधानं प्रति प्रकृतिस्वमसंभवि, भावनायां हि भाव्यान्वयोत्तरं कारणान्वयस्ततः कथंभावाकाङ्क्षायां वर्माणामन्वय इति भाव्यान्वयात्प्राश्चात्योऽङ्गत्वनिर्णयस्ततोऽपि पश्चादतिदेशः 'अङ्गं सदतिदिश्यत' इति न्यायादिति स्थितिः । ततश्च त्रिशतभोजनकरणकभावनाया भाव्यकरणयोरन्वयोत्तरं तृतीयक्षणे कथंभावाकाङ्क्षाकाल एव नित्याबलेरङ्गत्वं वदता भाव्याकाङ्क्षा वक्तव्या । तदुत्तरक्षणे परस्पराकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनोभयोरङ्गाङ्गिभावे सिद्धे त्रिशतभोजनभावनाया निराकाङ्क्षत्वात्ततोऽपि पश्चात्तनानां नित्यबल्यङ्गानां कथं प्रधानेऽतिदेशसिद्धिः । नहि प्रत्येकं स्वस्ववाक्येऽसात्रयपरिपूर्णयोः पौर्णमासीवैमृधयोरिव वाक्यान्तरेणाङ्गाङ्गिभावबोधः, तादृशवाक्यादर्शनात्, प्रकरणादङ्गाङ्गिभावस्य तूक्तरीत्या संभवात् । न च त्रिशतभोजनविकृतौ सहस्रभोजनेऽतिदेशाल्लिङ्गादेवाङ्गत्वमिद्धिरिति वाच्यम् । लिङ्गदर्शनमात्रनिर्णयस्यानिर्णायकत्वात् । सहस्रभोजन इति सप्तम्या 'तत्र जयान्जुहुया' दितिवदङ्गत्वबोधकतयाम्यत्र प्रधानस्यापि नित्याबलेस्तावन्मात्रं प्रत्येवाङ्गत्वमिति बोधनेनाप्यतिदेशवाक्योपपत्तेश्च । बृहस्पतिसवे तथा दर्शनात् । इयांस्तु विशेषः— तत्र प्रकरणान्तराद्भेदः । अत्र तु त्रिशतीप्रकरण एव दूरस्थानुवादेन द्वादशोपसत्त्ववस्त्रित्याबलेरङ्गत्वविधानात् 'संनिधौ त्वविभागा' दिति न्यायेन न भेद इति । तस्मान्नित्याबलित्रिशतभोजनयोः समप्राधान्यमेवेति । सिद्धान्तस्तु—फलविधिवाक्यस्य नित्याबलिवाक्येन सहान्वयस्तूभयाकाङ्क्षामात्राद्वक्तव्यः । त्रिशतभोजनवाक्येन तु सहानन्तर्योभयाकाङ्क्षायां चेति झडिति तेनैव सहान्वये नित्याबलेः फलवदफलन्यायेन

प्रधानोपकारकत्वेनैव भाव्याकाङ्क्षानिवृत्तौ न फलवाक्येनान्वय इति प्रकरणनिश्चयो निराबाधः । एवंच नामत्रिशतीप्रकरणे कामेश्वर्यादिनामान्तराणां प्रयोगकथनस्या समञ्जसतापि निरस्ता भवति । न च नित्याबलेस्त्रिशतभोजनं प्रति प्रकृतिस्वमप्यावश्यकम् । 'तैलाम्यङ्गादिकं दद्याद्विभवे सति भक्तित' इति वाक्ये तैलाम्यङ्गादेरेव त्रिशतभोजनाङ्गत्वेन विधेयत्वात् । 'अभ्यक्तान्गन्धतैलेने' त्यादिवाक्यानां त्ववान्तरप्रकरणाभित्यबल्यङ्गत्वेनैव विधायकतया तदनुवादेन विभवपरत्वेन व्यवस्थामात्रविधायकत्वाङ्गीकारे त्रिशतब्राह्मणानां तैलाम्यङ्गादेरेनापत्तेः प्रापकाभावात् व्यवस्थायाः पुरोवादानुसारेण नित्याबलावेव सिद्धेः । न च चोदकतः प्राप्तिः, प्रकृतिविकृतिभावस्याधुनाप्यसिद्धेः । एतद्वलादेव साधने त्वन्योन्याश्रयः । न चैवं विभववाक्येऽभ्यङ्गविधिस्तदनुवादेन व्यवस्थाविधिश्चेति वाक्यभेदः । 'आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी' ति न्यायेन विभवे सत्येव तत्सामर्थ्यस्य न्यायलभ्यतया तदंशेऽनुवादात् । काम्येऽपि यथाशक्यपबन्धस्य तान्त्रिकं फलतारतम्यविधया स्वीकारात् । प्रकृतिविकृतिभावस्वीकारेऽपि वा न प्राकरणिकमङ्गत्वं ब्रूमयेनोक्तरीत्या विरोध आपद्येत । अपि त्वादिपश्चाद्वाक्येनैवाङ्गत्वं वैमृषपूर्णमासयोरिव विधीयते इत्यदोषः । तस्मान्नित्याबलिस्त्रिशतभोजनं प्रत्यङ्गमेवेति ! नचैवमतिदेशवाक्य एवमेवेत्यनेनैव सर्वाङ्गातिदेशे सिद्धे पुनः 'आदौ नित्याबलिं कुर्या' दिति वाक्यवैयर्थ्यम् । एवंपदस्य सनिहिततैलाम्यङ्गादिसानपत्योपकारकाङ्गमात्रपरत्वभ्रमनिरासाय तद्विवरणार्थत्वादिति दिक् ॥ अत्रायं प्रयोगविधिः । प्राणानाम्यदेशकालौ संकीर्त्य श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीप्रोत्यर्थममुकसंख्याकैर्दिवसै रहस्यसहस्रनामभिः सहस्रब्राह्मणान्पूजयन्भोजयिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन नित्याबलिं च करिष्ये इति संकल्प्य पुण्याहं वाचयित्वा षोडशब्राह्मणान्निमन्त्रयेत् । तेष्वगतेषु पादान्तप्रक्षाल्य गन्धतैलेनाभ्यज्योष्णोदकैः स्नपयित्वासनेषूपवेश्य तिलकेषु घृतेषु द्विताराभिर्नमोन्तः कामेश्वर्यन्तैः कामेश्वर्यादित्रिपुरसुन्दर्यन्तैर्नामभिर्जातिषु षोडशमन्त्रेष्वेकैकेन मन्त्रेणैकैकस्मिन्ब्राह्मणे एकैकां तिथिनित्यामावाह्य षोडशोपचारैः पदार्थानुसमयरीत्या पूजयेत् । यथा प्रथमब्राह्मणे 'ह्रींश्रींकामेश्वर्यै नमः कामेश्वरीं प्रतिपत्तिथिनित्यामावाहयामि स्थापयामि पूजयामि तर्पयामि नम' इत्यक्षतान् शिरसि निक्षिप्य द्वितीयब्राह्मणे 'ह्रींश्रींभगमालिन्यै नमः भगमालिनीं द्वितीयातिथिनित्यामावाहयामि स्थापयामि पूजयामि तर्पयामिनमः' इत्यक्षतान्निक्षिप्य तृतीयादिषोडशान्तेष्वेवमेव नित्यक्लिष्टां भेरुण्डां वह्निवासिनीं वज्रेश्वरीं शिवदूतीं त्वरितां कुलसुन्दरीं नित्यां नीलपताकां विजयां सर्वमङ्गलां ज्वालामालिनीं चित्रां त्रिपुरसुन्दरीं च प्राक्संस्थमुदकसंस्थं वावाह्य पुनरनेनैव प्रवृत्तिक्रमेणासनपाद्यार्घ्याचमनस्नानानि कल्पयित्वा बसनाभरणे प्रत्यक्षे दत्त्वा संस्कृतैः सहेतुकैः संतर्प्य गन्धपुष्पघूपदीपान्दत्त्वा सूपापुपशर्कराज्यपायस-

फलादिभिर्विशेषाभोजित्वा ताम्बूलदक्षिणानमस्कारप्रार्थनाविसर्जनानि कुर्यात् ।
 आसनादिसर्वोपचारेष्वप्यादी द्वितारं ततस्तत्तन्मन्त्रास्तदन्ते तत्तन्नामानि चतुर्थीनमो
 न्तानितत आसनं समर्पयामि नम इत्याकारकाः करणमन्त्रा ऊहनीयाः । अत्र तैलाम्य-
 ङ्गादिकमावश्यकम् । इति नित्यार्चिलः ॥ ॥ अथ द्वितीये तृतीयादौ वा दिवसे ।
 ऽप्येवमेव सहस्रं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ह्रींश्रींश्रीमात्रे नमः । ह्रींश्रींश्रीमहाराज्यं नमः-
 इत्यादयो मन्त्राः । श्रीमातरमावाहयामीत्यादिरावाहने मन्त्रशेषः । आसनं समर्प-
 यामि नम इत्यादय आसनादिषु यथालिङ्ग मन्त्रशेषाः । तैलाम्यङ्गादिकं विभव-
 शालिनामावश्यकं अन्येषां तु यथाशक्तीति विशेषः । पूजारम्भे पूर्वभागस्य समा-
 प्तावुत्तरभागस्य च पाठादिकं पूर्ववदेव, परन्तु पदार्थानुसमयोऽपि प्रतिशतं प्रति-
 पञ्चाशद्वा प्रकारान्तरेण वा । सौकर्याय तर्पणान्तान्पुष्पान्तान्वोपचारान्प्रवृत्तिक्रमेण
 दत्त्वा धूपदीपान्सहस्रेभ्यो दद्यादित्यपि युज्यते । अश्वप्रतिग्रहनिमित्तिकवारुणचतुः-
 कपालपुरोडाशबाहूल्ये तथा दर्शनात् । सहस्रसंख्याकानां ब्राह्मणानां युगपदलाभे तु
 लब्धमात्रानेव तान्बहुभिर्दिनेर्भोजयन्संख्यां पूरयेत् । संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशित्वा-
 विरोधस्य सहस्रभोजनखण्डव्याख्यानेऽस्माभिः समर्थितत्वात् तत्समाप्तिपर्यन्तं स्वयं
 नियमवान्भवेत् । यत् प्रकृतौ स्मर्यते 'शुक्लप्रतिपदारभ्य षोडशमास्यवधि क्रमात् ।
 दिवसे दिवसे विप्रा भोज्या विशतिसंख्यया । दशभिः पञ्चभिर्वापि त्रिभिरेकेन वा
 दिनैः । त्रिशत्षष्टिः शतं विप्राः संभोज्यास्त्रिशतं क्रमादि'ति । तत्र ब्राह्मणानां
 त्रिशत्या युगपत्लाभेऽपि प्रत्यहं विशतिसंख्यानामेव भोजनं मुख्यः कल्पः । पञ्च-
 दश्यामेकैकाक्षरघटितानां विशतिविशतिनाम्नामपि तत्तद्देवताकत्वेन तत्तत्तिथावेव
 तत्तद्देवतापूजनस्य युक्तत्वात् । पञ्चदशदिनपर्यन्तं स्वस्यावकाशाभावे सन्त्यन्येऽनु-
 कल्पाः । एवं च सहस्रनामस्वक्षरक्रमाभावेन कतिपयेषां तत्तत्तिथिनित्यादेकत्वावेत
 मानाभावेन प्राकृतमुख्यकल्पे प्रयोजकस्य तिथ्यक्षरदैवतैक्यस्य विकृतावभावात्तत्प्रयु-
 क्तस्य पञ्चदशभिरेव दिनैः कर्मसमाप्तिरूपस्य नियमस्यातिदेशो न भवति । अत एव
 सौर्ये चरौ कपालप्रयोजकपुरोडाशस्याभावान्न कपालानामतिदेशः । तस्मादिह सति-
 संभवे प्रयोगविधेर्विलम्बासहिष्णुतयैकस्मिन्नेवाहनि सहस्रभोजनं मुख्यः कल्पः ।
 अनुकल्पेषु प्रकृतौ दशभिः पञ्चभिरित्यनेनेव सिद्धे त्रिशत्षष्टिरिति पुनर्वचनस्य
 न्यूनाधिकसंख्यापरिसंख्यार्थकत्वात्प्रत्यहं समसंख्या एव ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यंशस्य
 विधित्सितत्वागमेनार्थिकत्वाभावादतिदेशे सिद्धे त्रिदिनपक्षस्य साद्यस्क्रसारस्व-
 तसत्रयोरग्निचयनस्येवासांभवाद्वाधः । शतब्राह्मणानामप्यलाभे तु यथासंभवं विशति-
 दिनादिपक्षाः प्रकृतावनुक्ता अपि न्यायत एवोक्तनियमाविरोधेन लभ्यन्त इति
 यथायथं पूर्वोत्तरतन्त्रपारदृश्वभिरूहनीयम् । अत्र बोधायनसूत्रोक्तसहस्रभोजनेति-
 कर्तव्यता समुच्चयित इति तु तद्व्याख्यायामेव निर्णयितमस्माभिः ॥ २९६ ॥

निष्कामः कीर्तयेद्यस्तु नामसाहस्रमुत्तमम् ।

ब्रह्मज्ञानमवाप्नोति येन मरुयेत बन्धनात् ॥ २९७ ॥

एवं पञ्चत्रिंशता श्लोकैः पुरुषार्थप्रदायिकत्वदर्शनेन रहस्यतमत्वविवेचने समाप्ते क्रमप्राप्तं ' इदं विशेषाच्छ्रीदेव्याः स्तोत्रं प्रीतिविधायक ' मित्युक्तमर्थं विवेचयति—निष्काम इति । निष्कामः विषयकामनारहितः । ब्रह्मज्ञानं जीवब्रह्मणोरभेदमनिवर्तकं महावाक्यजन्यमात्ममात्रविषयकं निर्विकल्पाख्यं चरमवृत्तिरूपमनुभवात्मकं ज्ञानं, येन प्राप्तेन ज्ञानेन बन्धनादनादिसिद्धाहन्ताममतादिरूपवासनाजालान्मुच्यते । अयं भावः—नामकीर्तनस्य नित्यप्रयोगारम्भे उपात्तदुरितक्षयार्थमित्युल्लेखस्य स्थाने यदि श्रीत्रिपुरसुन्दरीप्रीत्यर्थमित्युल्लिख्येत तावत्तं ब्रह्मज्ञानसाम्भवात् इति । न च कामनोल्लेखे कथं निष्कामप्रयोगेति वाच्यम् । विषयकामनोल्लेख एव सकामत्वव्यवहारात् । अत एव शिष्टानां परमेश्वरप्रीत्यर्थमित्युल्लिखिते कर्मणि निष्कामत्वव्यवहारः । दुरितहरप्रयोगस्य त्वनेन प्रसङ्गात्सिद्धिः । ' श्रीमातुः प्रीत्ये नामसहस्रं यस्तु कीर्तये ' दित्यनुक्त्वा ' निष्काम ' इत्युक्तेरीदृशप्रयोगशीलः कदापि विषयकामप्रयोगं न कुर्यादिति ध्वननाय । तदुक्तं ' नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षय ' मिति ॥ २९७ ॥

धनार्थी धनमाप्नोति यशोर्षी प्राप्नुयाद्यशः ।

विद्यार्थी चाप्नुयाद्विद्यां नामसाहस्रकीर्तनात् ॥ २९८ ॥

ननु निष्कामप्रयोगशीलस्यापि प्रमादादिभिः सकामप्रयोगे प्रवृत्तौ किं स्यादत आह—धनार्थीति । विद्यार्थी वेदशास्त्राद्यपरिमितविद्याकामः न तु श्रावविद्याकामो । तत्प्राप्तेः पूर्वमत्राधिकाराभवेनानधिकरिणा कृतस्यापि प्रयोगस्याकृतत्वेन निष्फलत्वात् प्रत्युतानर्थस्मरणत्त्वात् । विषयकामनासामान्याभावो हि निष्कामत्वम् । मध्ये विषयकामनायाः सकृदप्युदये तु निष्कामत्वमेव व्याह्रन्त्यतः । बुद्धिचाञ्चल्येनोभयथापि प्रयोगकरणे तु निष्कामप्रयोगोऽपि कामनायामेवोपक्षीण इति तत्तत्फलान्येवाप्नोति न ब्रह्मज्ञानमिति भावः । अथवा विद्याशब्दो ब्रह्मज्ञानपर एव । अम्बाप्रीत्यर्थमिति ब्रह्मज्ञानप्राप्त्यर्थमित्युल्लेखोऽपि तल्लभ्यत इत्यर्थः । धनयशसोर्ग्रहणं तु दृष्टान्तार्थम् । यथा धनार्थी धनमाप्नोतीत्यादिरर्थः । एतेनोत्तरोत्कृष्टफलप्रयोगप्रस्तावे सर्वोत्तरप्रयोगानन्तरं धनकामादिप्रयोगकथनमसमञ्जसमिति निरस्तम् ॥ २९८ ॥

नानेन सदृशं स्तोत्रं भोगमोक्षप्रदं मुने ।

कीर्तनीयमिदं तस्माद्भोगमोक्षार्थिभिरनरैः ॥ २९९ ॥

ईदृशमिदं स्तोत्रं यं निष्कामप्रयोगमारभ्य ततश्च्युतोऽपि स प्रत्यवति प्रत्युत यद्यदिच्छति तत्तदाप्नोत्येव । अतः कथमेतेन सदृशमत्यस्तोत्रं स्यादित्यत आह—नानेनेति । भोगप्रयोगश्च्युतस्य मोक्षं मोक्षप्रयोगाच्च्युतस्य भोगमुभयापेक्षस्योभयं तत्राप्यादौ भोगं पश्चान्मोक्षं प्रददातीत्यर्थः । ब्रह्माण्डपुराणेऽप्युक्तम्—

तस्मादशेषलोकानां त्रिपुराराधनं विना ।
 न स्तो भोगःपवर्गा तु योगपद्येन कुत्रचित् ॥
 तन्मनास्तद्गतप्राणस्तद्याजी तद्गतेहकः ।
 तदात्मैक्येन कर्माणि कुर्वन्मूकितमवाप्स्यति ॥
 एतद्रहस्यमाख्यातं सर्वेषां हितकाम्यया ।

इति । अथवा पूर्वश्लोकस्य ब्रह्मज्ञानप्रदत्वव्याख्यापक्षे तत्साधनवैराग्यप्रदत्वमनेन श्लोकेनोच्यते । भोगेभ्यो विषयाभिलाषेभ्यो मोक्षो मोचनं तद्भासनःत्यागस्तं प्रददातीत्यादिरर्थः । अतश्चाष्टावक्रगीतायाम् 'मूकितमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवत्यजे' ति ॥ २९९ ॥

चतुराश्रमनिष्ठैश्च कीर्तनीयमिवं सदा ।
 स्वधर्मसमनुष्ठानवैकल्यपरिपूतये ॥ ३०० ॥
 कलौ पापैकबहुले धर्मानुष्ठानवर्जिते ।
 नामानुकीर्तनं मुक्त्वा नृणां नान्यत्परायणम् ॥ ३०१ ॥

किं बहुना । तन्त्रोक्तकर्मसु भराभावेन ये श्रौतस्मार्तकर्मस्वेवातीवाचरणादरणशीलास्तेषामप्येतद्रूपकारकमित्याह— चतुरेति । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतयस्तत्तदवान्तरभेदाश्चतुराश्रमनिष्ठस्तः स्वस्वधर्माणां सम्यग्यथाशास्त्रमनुष्ठाने क्रियमाणे यदवश्यं भावि वैकल्यं वैगुण्य तस्य परिपूतये ममाधानायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । चतुराश्रमिणां यानि यानि कर्माणि श्रुतिस्मृतिविहितानि तानि तानि सर्वाणि सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव फलप्रदाति । सर्वाङ्गोपसंहारश्च प्रायेणाधुनिकानामशक्यतमः । तदिदमस्माभिः प्रदर्शितं शिवस्तवे—

स्वामिन्नङ्गेषु सर्वेष्वपि सुविरचितेष्वेव कर्माणि किञ्चित्तुच्छं
 यच्छन्ति नो चेन्निरयदुरवटे सशयं वासयन्ति ।
 मन्त्रैर्यन्त्रार्थबोधान्गुरुकुलनियमान्देशकालार्थशोषाद्गाढं
 गूढं च तत्त्वात्कथमतिकठिनापेयुषी शेमुषी नः ॥

इति । ततश्च दुःखगाहाङ्गलोपस्यावश्यकतया तज्ज्ञानतपापनिरासद्वारा साद्गुण्यसंपादनायेदं सर्वेषामावश्यकमिति भावः । उक्तं च देवीभागवते तृतीयस्कन्धे देवान्प्रति भगवत्या—

मन्नामोच्चारणात्सर्वे मखेषु सकलेषु च ।
 सदा तृप्ताश्च संतुष्टा भविष्यध्वं सुराः किल ॥

1. तद्रहस्यकः इति पाठः ।

इति । इत्थंच संयोगपृथक्त्वन्यायेनास्य ऋत्वर्थपुरुषार्थोभयरूपतासिद्धिः ॥ ३०० ॥

अथ परिभाषायां विश्रुतिश्लोकान्ग्याचष्टे ॥

नामस्मरणावश्यकनोवितः सार्धत्रयोवशशचोर्कः ।

उपसंहारः सार्धैः पञ्चभिरेकेन सूतोक्तिः ॥ ३१ ॥

अत्र चरमश्लोकस्यैकस्य सूतोक्तिरूपताकथनेन ततः पूर्वेषां ह्यग्रीवोक्तिरूप-
तैवेति द्योतितम् 'दशभूः सार्धनृपाला' इति वक्तृनिर्णयकश्लोके चरमस्थाने
ह्यग्रीवस्यैव कथनात् तत्परत एतदवधिपर्यन्तमन्यस्य कस्यापि वक्तृत्वेन परिगणना
भावाच्च । तत्रैवाध्युष्टमित्युक्तिस्तु पूर्वभागाभिप्रायेणेत्यविरोधः ॥ ३१ ॥

नन्वङ्गलोपप्रतिसमाधानाय प्रायश्चित्तान्यपि तत्र तत्रैव विहितानीति तैरेव
साद्गुण्यसिद्धौ किमनेन सहस्रनामस्तोत्रेणेत्यत आह—कलाविति पापैकबहुले
चतुष्पादस्य धर्मस्य पादत्रये पापेन लृप्ते । मुक्त्वेति विनार्थकमन्वयान्तरमखण्डं नतु
क्त्वाप्रत्ययान्तम् । मोचनवर्तृकक्रियान्तराभावेन तथात्वायोगात् । स्थितानामिति
शेषपूरणेनानयनक्रिययैव वा समाधेयम् । नामान्यनादृत्य स्थितानां स्वस्वसाङ्ग-
कर्मानुष्ठानतः पततामित्यर्थः । अन्यत् श्रुतिस्मृतितन्त्रोदितं प्रायश्चित्तं न परायणं
नाश्रयः । न वैकल्यपरिपूरकमिति यावत् । नामानुकीर्तनं तु भवति तथा ।

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

यत्कृत्यं तन्न कृतं यदकृत्यं कृत्यवत्तदाचरितम् ।

उभयोः प्रायश्चित्तं शिव तव नामाक्षरद्वयं कथितम् ॥

किमन्येन मुनिश्रेष्ठाः प्रायश्चित्तं कर्मणा ।

प्रायश्चित्तमघौघस्य देवीनामानुकीर्तनम् ॥

इत्यादिवचनात् । किंच अत्र तृतीयवचने प्रायश्चित्तस्य कर्मणेति विशेषणेनैतत्सूचि-
तम्—प्रायश्चित्तनामपि कर्मविशेषरूपत्वात्तेषामपि साङ्गनामेव फलजनकत्वं वाच्यम् ।
साङ्गता तूक्तरीत्या दुःशर्कं । तत्रापि प्रायश्चित्तान्तरगवेषणेऽनवस्था । नच नाम-
स्मरणस्यापि प्रायश्चित्तरूपकर्मत्वाविशेषात्साङ्गतायै प्रायश्चित्तान्तरगवेषणं तुल्य-
मिति वाच्यम् । दुरवगाहाङ्गान्तरनिरपेक्षस्यैव नामस्मरणमात्रस्य पापापनोदकत्वात्-
तदुक्तं बिष्णुभागवते—

सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥

इति । सांकेत्यं पुत्रादिनाम । स्तोभोऽर्थहीनः शब्दः । शिबरहृद्येऽपि—

अवशेनापियन्नाम्नः कीर्तनाभ्युच्यते नरः ।
स कथं न महादेवः सेव्यते बुद्धिशालिभिः ॥

इति । देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

अस्पष्टमपि यन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
ददाति वाञ्छितानर्थान्दुर्लभानपि सर्वथा ॥

इति । शक्तिरहस्येऽपि—

मदात्प्रमादादुन्मादाद्दुःस्वप्नात्स्खलनादपि ।
कथितं नाम ते गौरि नृणां पापापनुत्तये ॥

इति । मदः सुरापानादिजन्यः । प्रमादोजवधानता । उन्मादो भूताद्यावेशः ।
उत्खण्डो निद्रादशायामभिलापः । स्खलनं किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्तस्य मुखात्तदतिरिक्त-
शब्दनिःसरणम् । किञ्च अस्ति हि महाभाष्ये प्रसिद्धः कूपखानकन्यायः—‘तृपा-
निवृत्तिपङ्कलेपनिरासफलकस्य कूपस्य खननेऽपि जायेते एव तृषापङ्कलेपी, तावपि
सिद्धकूपे तज्जन्यजलेन नश्यत एवेति राजन् डस् पुरुष सु इत्याकारकापशब्दप्रयोग-
जन्यं पातकं तज्जन्यराजपुरुषेति परिनिष्पन्नरूपप्रयोगेण नश्यतीति स्वीकारात् । तेन
न्यायेन प्रकृतेऽपि नामस्मरणनाशयतावच्छेदकपापत्वावच्छिन्नत्वाविशेषान्नामस्मर-
णाङ्गलोपजन्यपापकस्यापि तेनैव नामस्मरणेन नाश इति नानवस्था । अनेनैवा-
शयेन ग्रन्थान्तेऽस्माभिर्वक्ष्यते ‘तथाप्यन्तः सन्तः सदयहृदया नाममहिमाप्यपूर्वस्त-
स्मान्मे न खलु खलपापोभयभय’ मिति । अपूर्वः स्वाङ्गलोपजनितपातकनिवर्तकरूपः
पूर्वं प्रायश्चित्तादिकर्मसु क्वाप्यक्लृप्त इति तदर्थः । न च श्रौतस्मार्तादिप्रायश्चित्त-
साङ्गनायं नामकीर्तनस्योपयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । ‘तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुस्त्वं किं
तेने’ति न्यायविरोधात् । तदिदं सर्वमुक्तमास्माकीनशिषस्तुभे—

वैधा वैधापराधानपि शिव बहुधा तान्समाधातुमाधात्प्रायश्चित्तानि
वित्ताधिपजनसुविधयानि वैषम्यभाञ्जि ।

कच्छेऽपच्छेदमाप्ते पुनरपि यजनं पूर्णयज्ञान्तराये
त्वेकाल्पाज्येन पूर्णाहुतिरिति बहुशस्तत्त्वमेतन्न जाने ॥

कृत्यस्याकरणेऽप्यकृत्यकरणेऽप्युक्तं पुराणादिषु
प्रायश्चित्तगणे परं शिवशिवेत्युच्चारणं भक्तिततः ।

कृत्वा कर्म महेश तत्प्रतिसमाधानाय चेत्त्वस्मृतिः

सादावेव कृता न तारयति किं तस्मात्त्यजामि क्रियाः ॥

इति । कर्मणः समाधानाय प्रायश्चित्तं तस्यापि समाधानान्तरं प्रति समाधान-
मित्यर्थः । तस्मान्नामानुकीर्तनमेव परायणमिति भावः ॥ ३०१ ॥

लौकिकाद्वचनामूह्यं विष्णुनामानुकीर्तनम् ।

विष्णुनामसहस्राक्षं शिवनामैकमुत्तमम् ॥ ३०२ ॥

ननु नामकीर्तनसामान्यस्य पापक्षयजनकत्वे प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य सर्वेषां पुण्यवन्नाम्नामविशेषेण पापनाशकत्वेऽपि तमोहराणां खद्योताग्निचन्द्रसूर्यादीनां तेजसामिवास्ति तारतम्यं तत्रैवंतदेव सर्वातिशयोति कथनाय सारालंकारेण भूमिकाभेदान्वर्णयति—लौकिकादिति । लौकिकादित्यध्वृष्टः घटपटादिशब्दप्रयोगेऽप्यस्त्येव पुण्यम् । ‘ एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्टप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती’ति वचनात्, तादृशशब्दसहस्रोच्चारणमपेक्ष्य विक्रमार्कादिपुण्यश्लोकमनुजवाचकस्यैकस्य शब्दस्योच्चारणं विशिष्टफलदम् । उक्तं च विष्णुभागवते—

ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ।

उत्थायापररात्रान्ते प्रयताः सुसमाहिताः ॥

स्मरन्ति मम रूपाणि मुच्यन्ते तैः सहस्रोऽखिलात् ।

इत्यादि, तादृशनामसहस्रकीर्तनमपेक्ष्येति लौकिकाद्वचनादित्यस्यार्थः । विष्णुनामेति विष्णूनां नायेति विग्रहः । अनन्तसंख्यानां विष्णूनां मध्ये यस्य कस्यचिदन्यतमस्यापि नामैकवचनादेकमपीत्यर्थः । अनुकीर्तनदित्यस्यानुकीर्त्यमानमित्यर्थः । अनुसृतं कीर्तनं यस्येति विग्रहात् । इदं च पदं शिवनामादिपृत्तरत्राप्यनूवर्तते । शिवानां नाम रुद्रेश्वरशिवमहेश्वरसदाशिवानां नाम । वातुलशृङ्गे तत्त्वभेदपटले—

शिवमेकं विजानीयात्सादाख्यं पञ्चधा भवेत् ।

महेश्वरो महासेनः पञ्चविंशतिभेदवान् ॥

इत्यादिनान्यत्र च तद्भेदा उक्ता अनुसंधेयाः । अयंभावः—विष्णुनामानन्त्येष्वेकैव भूमिका । रुद्रादीनां तूत्तरोत्तरं भूमिका भिद्यन्ते । तास्वप्येकैकस्यां रुद्रादेरानन्त्यमेवेति द्योतनाय विष्णुपदसमानयोगक्षेमगुणिवाचका । ‘ महेश्वरो महासेनः पञ्चविंशतिभेदक’ इत्यादिनान्यत्र च तद्व्युहा उक्ता अनुसंधेयाः । रुद्रपदमनूक्त्वा सर्वानुस्यूतं शिवपदं प्रयुक्तम् । तेन विष्णुनाम ततः परं रुद्रनाम ततः परमेश्वरीनामेत्याद्या भूमिका उन्नेयाः । इयांस्तु विशेषः । विष्णूनां तरतमभावापन्नत्वेनानन्त्याद्यथाकथंचिदपि तन्नामोच्चारणं समानफलकमेव । शिवानां तु तरतमभावेनाप्यानन्त्यात्परस्परनामसंनिर्याच्च तद्दृशतादृशभूमिकापदार्थानुसंधानपुरःसरं कीर्त्यमानं नाम तथातथोत्तममिति । अथवा विष्णुरप्यादित्यादिगणान्तर्गतत्वादिरीत्याप्यनन्तविध एवेति तथापि नामसंकरेऽर्थानुसंधानत एव विशेषो वेदितव्यः । तत्सदसाधारणशब्दास्तु यथाकथंचित्कीर्त्यमाना अप्युत्तमा एव । अत एव परशिवे शिवादिशब्दा मुख्या इत्युक्तं सूतसंहितायाम्—

नामानि सर्वाणि तु कल्पितानि स्वमायया नित्यसुखात्मरूपे ।
तथापि मूल्यास्तु शिवादिशब्दा भवन्ति संकल्पनया शिवस्य ॥

इति । विष्णुनामभ्यो रुद्रादिनाम्नामुत्तमत्वमपि । तत्रैव यमं प्रति शतानन्दमूने-
वकियम् —

शिवरुद्रादिशब्दान्यो विशिष्टान्वेद मानवः ।
नारायणादिशब्देभ्यस्तं त्वं परिहर प्रभुम् ॥

इति । पराशरपुराणेऽपि—

देवताभ्यः समस्ताभ्यः स्रष्टा ब्रह्मा परः स्मृतः ।
ब्रह्मणश्च महाविष्णुर्वरिष्ठः सर्वपालकः ॥
विष्णोरपि परः साक्षाद्रुद्रः संहारकारकः ।

इति । सूतगोतायामपि—

त्रिषु रुद्रो वरिष्ठः स्यात्ततो मायो परः शिवः ।
मायाविशिष्टात्सर्वज्ञात्साम्बः स्यादिलक्षणः ॥
वरिष्ठो मुनयः साक्षाच्छिवो नात्र विचारणा ।
शिवाद्विरिष्ठो नैवास्ति मया सत्यमुदीरितम् ॥

इति । अत्र मायीतिपदेनेश्वरशिवमहेश्वरसदाशिवा अभेदेन गृहीताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले व्यवस्थिता ॥

इतीश्वराङ्गदेन मध्ये सदाशिवस्य कीर्तनात् ।

शिवात्मके महामञ्चे महेशानोपबर्हणे ।
अतिरम्यतले तत्र कशिपुश्च सदाशिवः ॥
भूतकाश्च चतुष्पादा महेशश्च पतद्ग्रहः ।
तत्रास्ते परमेशानी महार्त्रपुरसुन्दरि ॥

इति भैरव्यामले कामेश्वरातिरिक्तानां षण्णां कीर्तनात् । भूतका भृत्याः । द्रुहिण-
हरिरुद्रेश्वरा इति तदर्थान् बहुरूपाष्टकप्रस्तारादिष्वप्येवमेव । साम्ब इत्यस्य
त्रिपुरसुन्दर्यभिन्नः कामेश्वरशिवोऽर्थः सत्यादिलक्षण इति । तानि च कौमे—

सत्यं सर्वगतं सूक्ष्मं कूटस्थमचल ध्रुवम् ।
योगिनस्तत्प्रपश्यन्ति महादेव्याः परं पदम् ॥
आनन्दगं परं ब्रह्म केवलं निष्कलं परम् ।
परात्परतरं तत्त्वं शाश्वतं शिवमव्ययम् ॥

अनन्तप्रकृतौ लीनं देव्यास्तत्परमं पदम् ।
शुभ्रं निरञ्जनं शुद्धं निर्गुणं दैन्यवर्जितम् ॥
आत्मोपलब्धिविषयं देव्यास्तत्परमं पदम् ॥

इति । एवं स्थितेऽप्येतेषां नामतो रूपतश्चावान्तरभेदे तत्त्वत ऐक्यान्नाम्नामपि सांकर्यात्तत्प्रतिपादकपुराणानां पार्थक्याभावाच्च शिवनामैकमित्येवोक्तम् । अनेनै-
वाशयेन शक्तिरहस्यादौ—

चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
पितामहसहस्राणि विष्णोरेका घटी मता ॥
विष्णोर्द्वादशलक्षाणि निमेषार्धं महेशितुः ।
दशकोटघो महेशानां श्रीमातुस्त्रटिरूपका ॥

इत्यादौ विष्णुदेव्योर्मध्ये महेश एवोक्तः । ननु विष्णोरुत्कर्षप्रतिपादकानि वचनानि
विष्णुपुराण-विष्णुभागवत-बृहन्नारदीयादिषु भूयांस्येव दृश्यन्त इति चेत्, सत्यं
दृश्यन्ते, परंतु तानि परत्वेन सह तात्त्विकैक्याभिप्रायेणेत्यविरोधः । तदप्युक्तं
पराशरोपपुराणे—

वैष्णवेषु पुराणेषु योऽपकर्षस्तु दृश्यते ।
रुद्रस्यासौ हरस्याय विभूतेरेव केवलम् ॥

इति । तथा सूत्रसंहितायाम्—

विष्णुप्रजापतीन्द्राणामुत्कर्षं शंकरादपि ।
प्रवदन्तीव वाक्यानि श्रौतानि प्रतिभान्त्यपि ॥
तानि तत्त्वात्मना तेषामुत्कर्षं प्रवदन्ति हि ।
विष्णुप्रजापतीन्द्रेभ्यो रुद्रस्योत्कर्षमास्तिकाः ॥
वदन्ति यानि वाक्यानि तानि सर्वाणि हे द्विजाः ।
प्रवदन्ति स्वरूपेण तथा तत्त्वात्मनापि च ॥
नवं विष्ण्वादिदेवानामिति तत्त्वव्यवस्थितिः ।

इति । अत्र रुद्रपदेन सांबः कामेश्वर उच्यते । विष्ण्वादिदेवानामित्यादिपदेन
विष्णुदेव्योर्मध्यपातिनः सर्वेऽपि शिवा उच्यन्ते । तेषां चेत्यातिरहस्यत्वाद्गुरुमुख-
कवेद्या । नचैव सति विष्ण्वादेरविनाशित्वबोधकवचनजातविरोधः । तस्यापि तत्त्व-
दृष्ट्यैत्र 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यादिवामदेववचनवदुपपत्तेः । अस्मदाद्यपेक्षया
चिरतरजीवित्वेन स्वरूपतोऽप्युपपत्तेश्च । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

शतायुः पुरुषो यस्तु सोऽनन्तः स्वल्पजन्मनः ।
जीवतो योऽमृतदद्यात्ते तस्मात्सोऽमर उच्यते ॥
अदृष्टजन्मनिघनेध्वेवं विष्ण्वादयो मताः ।

इति ॥ ३०२ ॥

शिवनामसहस्राक्ष देव्या नामैकमुत्तमम् ।

देवीनामसहस्राणि कोटिशः सन्ति कुम्भज ॥ ३०३ ॥

एवं कामेश्वरस्याधिक्ये सिद्धे तदभेदादेव तच्छक्तेर्देव्याः पूर्वोभ्य उत्तमत्वं सिद्धमेव । परस्परमपि 'शक्त्या विना शिवे तेऽहमे नामधाम न विद्यते' इत्यादि-
तन्त्रवचनेषु 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितु' मित्यादिना
सौन्दर्यलहरी च कथायितुं युक्त्यैव सर्वानुभवसिद्धया शिवोत्कर्षस्य शक्तिमूलकत्वे
सिद्धे 'तद्धेतोरेवास्त्वि' ति न्यायेनाम्बाया एव सर्वोत्तमत्वं सिद्धघतीत्याशयेनाह—
शिवेति । देव्यास्त्रिपुरसुन्दर्याः परशिवाभिन्नाया नामेत्यसमस्तोक्तिर्देव्यानन्त्यभ्रम-
निरासाय । तेन वानुलशुद्धतन्त्रे—

शिवस्य तु पराशक्तिसहस्रांशसमुद्भवः ।

पराशक्तेः सहस्रांशादादिशक्तिसमुद्भवः ॥

आदिशक्तिसहस्रांशादिच्छाशक्तिसमुद्भवः ।

इच्छाशक्तिसहस्रांशाज्ज्ञानशक्तिसमुद्भवः ॥

ज्ञानशक्तिसहस्रांशात्क्रियाशक्तिसमुद्भवः ।

इत्यादिनोक्तानां पराशक्त्यादीनां नामग्रहणम् । देव्याश्च सर्वोत्तमत्वं त्रैपुरेषूपनि-
षत्कदम्बेषु निवेदयन् देवतायै महर्त्यं इत्येवासकृद्व्यवहाराच्छिवाद्युत्पादकत्वश्रव-
णाच्च स्पष्टमेव । कर्मकाण्डेऽपि प्रसङ्गाद्देवतान्तरानुवादप्रसक्तौ सत्यामन्येषां
देवानां तत्तदसाधारणसंज्ञयैवानुवादप्रायपाठे 'महर्त्यं वा एतद्देवतायै रूपं महतीमेव
तद्देवतां प्रीणाती' त्यादिव्यवहाराच्च । **ह्ययामलेऽपि—**

अनेकजन्मपुण्यौघैर्दीक्षितो जायते नरः ।

तत्राप्यनेकभाग्येन शिवविष्णुपरायणः ॥

तत्राप्यनेकपुण्यौघैः शक्तिभावः प्रजायते ।

महोदयेन तत्रापि सुन्दरीभावतां व्रजेत् ॥

तत्रापि च तुरीयाख्या भाग्यैरन्तर्गता भवेत् ।

नामसंकीर्तनं तस्यास्तत्राप्यतिसुदुर्लभम् ॥

यत्र जन्मनि सा नित्या प्रसन्ना नामकीर्तनात् ।

जीवन्मुक्तिर्भवेत्तत्र कर्तव्यं नावशिष्यते ॥

इति । एवं स्मृतिष्वपि—

ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः ।

शिवस्य हृदयं संध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥

इति कश्मपादिवचनैः कौर्मपाद्यस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिका-
ब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु चैदं-
पर्येण सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्वपरिमितया वर्णितमिति तद्वेदितृणां स्पष्ट-
मिति नेह प्रतन्यते ॥ ३०३ ॥

तेषु मुख्यं दशविधं नामसाहस्रमुच्यते ।

रहस्यनामसाहस्रमिदं शस्तं दशश्वपि ॥ ३०४ ॥

तेषु कोटिषु दशविधं 'एते दश स्तवा गङ्गाश्यालका बालरासभा' इत्यभि-
युक्तेः संगृहीतप्रकारदशकवत् । अत्र गङ्गाश्यालकादशकं सहस्रनामदशकस्याद्याक्षर-
रूपम् ।

मद्वयं भद्रयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।

अनापारिङ्गकूस्कं च पुराणानि पृथक्पृथक् ॥

इति देवाभागवतस्थश्लोक इव 'नामैकदेशे नामग्रहण' मिति न्यायसिद्धम् : चरमो
अकारो ह्रस्व एव । दीर्घपाठस्तु बहुवचनप्रयुक्तः । ततश्च—

गङ्गा भवानी गायत्री काली लक्ष्मीः सरस्वती ।

राजराजेश्वरी बाला श्यामला ललिता दश ॥

इति तदर्थः । त्रिपुरमुन्दयो एव तन्त्रभेदेन सहस्रनामदशकमस्तीत्यध्याहुः । शस्तं
प्रशस्तम् ॥ ३०४ ॥

तस्मात्संकीर्तयन्निर्त्यं कलिबोधनिवृत्तये ।

मुख्यं श्रामातृनामेति न जानन्ति विमोहिताः ॥ ३०५ ॥

उपसहरति—तस्मादिति । कलिप्रयुक्तो दोषः स्वस्वधर्मसमनुष्ठानवैकल्यं
तस्य निवृत्तयेऽङ्गादिपरिपूर्तये । वैकल्यं च नाङ्गलोप एव अपितु प्रधानलोपेपि ।
प्रधानविकल्पत्वाविशेषात्, कलिप्रयुक्तदोषत्वाविशेषाच्च । सोऽपिच प्रायेणाधु-
निकानां सर्वेषां कर्मठमन्यानामपरिहरणीय एव । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य
यागस्य मानससंकल्पविशेषात्मकत्वेनाग्नय इदं नानमेत्यादिस्पष्टतरशब्दाभिलाष-
मात्रेण तस्या जायमानत्वात् । एवं संध्यावन्दनपदवाच्यं प्रधानं 'असवादित्यो ब्रह्म'
ति मन्त्रार्थानुसंधानमादित्यावच्छिन्नचैतन्यस्य स्वात्मचैतन्येन सहाभेदभावनारूपम् ।
तच्च शिष्टानां रहस्याभिज्ञानामपि कादाचित्कमेव न सार्वत्रिकमिति प्रधानलोपः

सर्वेषामपरिहार्यः । नच तेषामङ्गवैगुण्यनिमित्तिकप्रायश्चित्तान्ठानेन समाधानम् । अङ्गमात्रलोप एव तेषां विधानात् । प्रधानलोपेत् पुनः करणमेवेति सिद्धान्तात् । इदंतु नामकीर्तनमभयस्मिन्नपि निमित्ते समाधायकमिति ततोऽप्यस्योत्कर्षः सिद्धः । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तशास्त्राणां कर्मकाण्डस्य च वैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह—मुख्येति । मायामोहितचित्तानामल्पदेवतास्वेव महत्त्वबुद्ध्युदयेन तत्तदुपासने प्रवृत्तिः 'मायो-पनेत्रपरिगूहितनेत्रकस्य लेखो महानिव विभाति यदल्पकोपि' इत्यस्माभिः शिवस्तवे कथनात् । ततश्च तादृशचेतावत्यानन्त्याद्यभ्यैव पुंसो यत्रैव रश्चिस्तदुद्देशेनैव तानि शास्त्राणि प्रवृत्तानि । दृश्यते च लोकेऽपि कस्यचित्स्थूले गुरुभूत एवोपाये हचिः कस्यचिल्लघूभूत एवेति । ततश्च तादृशसमस्तजनान्जिघृक्षया तानि तानि शास्त्राणि भगवत्यैव कृतानीति नानर्थक्यम् । सहस्रनामपाठे प्रणाह्वय्या रच्युत्पादकत्वादपि सार्थक्यमिति तु गृह्योऽभिसन्धिः । लघूपाये सत्यपि गुरुपाये जनानां प्रवृत्तिस्तु तत्तत्कर्मानुसारिव्यामोहादेवेति भावः । ३०५ ॥

विष्णुनामपराः केचिच्छिवनामपराः परे ।

न कश्चिदपि ल केषु ललितानामतत्परः ॥ ३०६ ॥

श्रौतस्मार्तकर्मस्वेव रतानां बहुजन्मभिस्तादृशकर्मजन्यपुण्यपरिपाकेन विष्णु-नामसु प्रीतिबंधनां संभवतीत्याशयेनाह-विष्ण्विति । तादृशविष्णुनामकीर्तनेन कति-पर्यर्जन्मभिः शिवनामस्वपि, कतिपर्येषां प्रातिः संभवतीत्याशयेनाह—शिवनामपरा इति । शिवस्य तु द्वित्रिचतुरादिभूमिकाभेदेन बहुविधत्वात्तत्र सतोऽपि परस्परतार-तम्यस्य दुरवगाहत्वाद्बहुभिरपि जन्मभिः प्रयत्नत उत्तरी कक्षामधिहृदा अपि मध्य एवावतिष्ठमाना भासन्ते । शिवकक्षेयत्तानिर्णयस्य रहस्यत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अतो बहुतरजन्मभिर्बहुपुण्यसंभारैश्च लभ्यत्वाद्बहस्यतरेषु देवानामसु प्रीतिर्दुर्लभतरा पर्य-वस्यति । अत एवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

यस्य नो पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम् ।

तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ॥

इति । अत्र शंकराणां क्रमेणाभेदानुसंधानरूपोपासनया चरमशंकरतादात्म्यापन्नो यदि वा शंकर इत्यनेन कथ्यते । तादृशी च दशा दुर्लभतरैव याच दुर्लभतरा सा प्रायेणाविद्यमानप्रायैवेत्याशयेनाह—न कश्चिदपि । लोकेषु मनूष्येषु देवेषु दान-वादिषु च ॥ ३०६ ॥

येनान्यदेवतानाम कीर्तितं जन्मकोटिषु ।

तस्यैव भवति श्रद्धा श्रीदेवीनामकीर्तने ॥ ३०७ ॥

इदानीं गूहितमभिप्रायं स्फोटयति—येनेति । अन्यासां विष्णुऋद्धेश्वरादीनां देवतानां नाम प्रातिस्विकं जन्मकोटिषु येन कीर्तितं तस्यैव कक्षाक्रमेणोत्तरोत्तरदेव-

तातादात्म्याच्चरमशिवनादात्म्य पन्नस्यैव विरलन्मस्य कस्यचित्पुरुषधीरेयस्य श्री-
देवीनामकीर्तनविषयकश्चद्दङ्कुरोदयो नान्येषामिति भावः ॥ ३०७ ॥

चरमे जन्मनि यथा श्रीविद्योपासको भवेत् ।

नामसाहस्रपाठश्च तथा चरमजन्मनि ॥ ३०८ ॥

नन्वीदृशदेवीनामकीर्तनविशिष्टजन्मबाहुल्ये किं प्राप्यमित्याशङ्क्य जन्मान्तर-
मेवासभक्षित्वेन सदृष्टान्तं निरुच्यति—चरम इति । अस्मिन्नंग्रे उपमानान्तराभावा-
द्देवीनाम्नो देवीमन्त्र एवोपमानमित्याशयेन यथाश्रीविद्योपासक इत्युक्तम् । उपा-
स शब्द उपास्तिपरः । श्रीविद्यति भिन्नपदम् । गुरुद्वयतामन्त्रात्मनामैक्यभावना-
सिद्धिमदभिप्रायेणोपासकपदं तस्या विशेषणम् । तादृ या एव चरमे जन्मनि लाभात्
'यस्य नो पश्चिमं जन्मे' त्यादि ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । अथवा नामसहस्रस्य पाठो
यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिणोत्तरपदमेव वा पाठकपरम् । उपामकपाठयोरुप-
मानापमेयतावच्छेदकयोर्मन्त्रनाम्नारप्युपमानोपमेयभावः फलति ॥ ३०८ ॥

यथैव विरला लोके श्रीविद्याचारवेदिनः ।

तथैव विरलो गुह्यानामस हस्रपाठकः ॥ ३०९ ॥

श्रीविद्यामन्त्रमात्र गामो नोपास्तिः तस्य सुलभोपायेन पुस्तकादिनापि संभवात्
अपितु तद्विषयकग्राह्यान्तरभेदभिन्नयावदाचारपरिज्ञानपूर्वकमनुष्ठानम् । तच्च वि-
रलतरम् । अत एवोक्तं शक्तिरहस्ये 'कौलक गुरवोऽनन्ताः' इति । श्रीतस्मार्ता-
चारविषयकग्रन्थानां बहूनामुलम्भेन तद्विषयकयावज्ज्ञानवतामपि पुरुषाणां बहूनां
लाभादेकेनैव गुरुणा द्वित्रैर्वा शिष्यमनोरथपूर्तिः । एतदाचारास्तू सामस्त्येन न क्वापि
ग्रन्थेषूपनिबध्यन्ते । उपनिबन्धे प्रत्युत योगिनीशापाम्नानात् । अत एवोत्तरचतुः-
शत्यां 'कर्णात्कर्णोपदेशेन सप्राप्तमवनीतल' इत्युक्तं नतु पुस्तकात्पुस्तकान्तरमिति ।
तस्माद्गुरुमुखेभ्य एव समस्ताचारज्ञानलाभ इति तदाशयः । एतदाशयेनैव—

मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात्पुष्पान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं श्रयेत् ॥

इत्यभ्यनुज्ञा 'पूर्णाभिषेककर्ता यो गुरुस्तस्यैव पादुके' तिःयवस्था च संगच्छते ।
ततश्च मन्त्रमात्रस्य विरलत्वेऽपि स नात्रोपमानमपितु यावदाचारवेदनमेव तथा
विरलतमत्वादित्याशयेनोक्तमेवार्थं द्रढयति—यथैवेति । विरला विरलतमा इत्यर्थः
॥ ३०९ ॥

मन्त्रराजजपश्चैव चक्रराजार्चनं तथा ।

रहस्यनामपाठश्च नाल्पस्य तपसा फलम् ॥ ३१० ॥

एवं प्रत्येकं विरलानां त्रयाणामेकत्र मेलनमतीव दुर्लभमिति न्यायसिद्धमेवार्थ-
माह—मन्त्रेति । अपितु निरवधिकस्येति शेषः । नकारेणवायं समासो नाल्पस्येति
नतु नञ् ॥ ३१० ॥

अपठन्नामसाहस्रं प्रीणयेद्यो महेश्वरोम ।

स चक्षुषा विना रूपं पश्येदेव विमूढधीः ॥ ३११ ॥

रहस्यनामसाहस्रं त्यक्त्वा यः सिद्धिकामकः ।

स भोजनं विना नूनं क्षुभ्रवृत्तिमभीप्सति ॥ ३१२ ॥

एवं देवताप्रोतिकरत्वं सर्वकामपूरकत्वं चास्यान्वयमुखेनोक्त्वा व्यतिरेकमुखेन
निदर्शनालंकाराभ्यां द्रढयति अपठन्निति द्वाभ्याम् । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३११॥३१२॥

यो भक्तो ललितादेव्याः स नित्यं कीर्तयं विद्वम् ।

नान्यथा प्रीयते देवी कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३१३ ॥

भक्ततावच्छेदकमप्येतदेवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह — य इति । यो नित्यं
संकीर्तयेत्स एव भक्तो नान्य इत्यर्थः । 'ये यजमानास्त एव ऋत्विज' इत्यत्रव
यत्तदोर्वेपरीत्येनान्वयः ॥ ३१३ ॥

तस्माद्ग्रहस्यनामानि श्रीमातुः प्रयतः पठेत् ।

इति ते कथितं स्तोत्रं रहस्यं कुम्भसंभव ॥ ३१४ ॥

नामसाहस्रपाठविधिं निगमयंस्तत्फलकथनमु सहरति— तस्मादिति । प्रयतः
शुचिः ॥ ३१४ ॥

नाविद्यावेदिने ब्रूयन्नाभक्ताय कदाचन ।

यथैव गोप्या श्रीविद्या तथा गोप्यमिवं मूने ॥ ३१५ ॥

उत्तरत्र संप्रदायप्रवर्तनप्रकारं शिक्षयति— निति । भक्तायापि विद्यावेदनरहि-
ताय तत्सहिनायाप्यभक्ताय न ब्रूयात् । तथा गोप्यं श्रीविद्या यथा तदभाववते न
प्रदर्शयते तथैव तद्वेदोऽपि न प्रदर्शय किंमूत तदभाववत इति भावः ॥ ३१५ ॥

पशतुल्येषु न ब्रूयाज्जनेषु स्तोत्रमुत्तमम् ।

यो वदति विमूढात्मा श्रीविद्यारहिताय तु ॥ ३१६ ॥

अत एव निषेधत्यर्थेन — पशिवति । पशवश्च द्विविधाः पूवमूक्ताः । निषेधो-
ल्लङ्घने दण्डमाह य इति । यश्च गृह्णातीति चकारलभ्योऽर्थः ॥ ३१६ ॥

तस्मै कुप्यन्ति योगिन्यः सोऽनर्थः सुमहान्मृतः ।

रहस्यनामसाहस्रं तस्मात्संगोपयेद्विद्वम् ॥ ३१७ ॥

तस्मै दात्रे विद्यारहिताय ग्रहीत्रे च । 'ऋघद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोप' इति संप्रदानसंज्ञा । गोपनीयतामुपसंहरत्यर्घेन—रहस्येति । रहस्येत्यादिविशेष्यं हेतुगर्भम् । तेन परिकराङ्कुरालंकारः । तस्मात् अनधिकारिणोर्दातृग्रहीत्रारनर्थ-प्रदत्वात् रहस्यत्वाच्च गोपयेदित्यर्थः ॥ ३१७ ॥

स्वतन्त्रेण मया नोक्तं तथापि कलशीभव ।

ललिताप्रेरणादेव मयोक्तं स्तोत्रमुत्तमम् ॥ ३१४ ॥

ननु यद्विद्यावतेऽपि गोप्यं तन्मह्यं त्वया कथं प्रदर्शितमित्याशङ्कमानमगस्त्यं समाधत्ते ह्यग्नीवः—स्वतन्त्रेणेति । स्वतन्त्रेण पराप्रेरितेन । कलशीति जातिलक्षणा डीष् । तत्प्रयोगश्च श्लेषेण देवीपुत्रबोधनाय । तदप्युपास्तिबलेन देवीपुत्रभाव-पर्यन्तां पदवीमुपारूढे वात्सल्येन ललिताम्बाप्रेरणावश्यंभावध्वननाय । 'कलं शूके कलो जीर्णे कलो नादेऽतिमञ्जुले' इति यादवबलात्कले शूके नादे वा शेते इति कलशी देवी । सर्वोत्तमत्वाद्वा । सर्वोत्तमे चोत्तमाङ्गे कुम्भे च कलशध्वनि 'रिति रभसः । ललिताप्रेरणादेव तत्प्रवर्तनाया अनुल्लङ्घनीयत्वात् । अधिकारिविषय एव तत्प्रेरणस्य जायमानत्वाच्च । सेनोपासकाभासायैव न प्रदर्श्यमिति भावः ॥ ३१४ ॥

कीर्तनीयमिदं भक्त्या कुम्भयोने निरन्तरम् ।

तेन तुष्टा महादेवी तथाभीष्टं प्रदास्यति ॥ ३१९ ॥

त्वं तु नोपासकाभासोऽपितु पूर्णोऽधिकारीति ध्वननाय प्रवर्तयति—कीर्तनीय-मिति । त्वयेति शेषः । निरन्तरं अभेदानुसंधानपूर्वकम् । नचात्र नामकीर्तनविधि-रसकृच्छ्रयमाणोऽभ्यासात्कर्माणि भिन्द्यादेवेत्येकस्यैवैतावन्ति फलानीति वर्णनमयु-क्तमिति वाच्यम् । भावनाभेदमात्रेणापि तदुपपत्तेः, फलस्यानुपादेयत्वेन तद्विशेषो-द्देशेन कर्मण एव पुनःपुनर्विधानेऽप्यन्यपरत्वेन तादृशस्य पुनःश्रवणस्याभ्यासरूपत्वा-भावात् । 'अपः प्रणयती' ति विधेरर्थवादवैचित्र्यार्थं षड्वारं श्रवणेऽपि कर्मभेदा-नङ्गीकारात् । अनुपादेयगुणसाचिव्येऽप्यसनिघेरेभावेन प्रकरणान्तरस्यापि शङ्कितु-मयोगाच्चेति दिक् ॥ ३१९ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा श्रीहयग्रीवो ध्यात्वा श्रीललिताम्बिकाम् ।

आनन्दमग्नहृदयः सद्यः पुलकितोऽभवत् ॥ ३२० ॥

'प्रहृष्टो वचनं प्राहे' त्यादिनोपक्रान्तमेकेन श्लोकेनोपसंहरति भगवान्सूतः— इतीति । आनन्दे स्वात्मानन्दे मग्नं विषयान्तरसंचारराहित्येन तदेकप्रवर्णं हृदयं चित्तं यस्य सः । पुलका आनन्दजन्यरोमाञ्चा अस्य संजाता इति पुलकितः । तारकादित्वादिनच् ॥ ३२० ॥

इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे ललितोपाख्याने ह्यग्रीवागस्त्यसंवादे
ललितासहस्रनामस्तोत्रं नाम पट्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ परिभाषायां स्वग्रन्थमुपसंहरति—

इति परिभाषामण्डलमुदितं नरसिंहयज्वना विदुषा ।

सत्संप्रदायगमकं शिवभक्तानन्दनाय शिवम् ॥ ४० ॥

मण्डलशब्दश्चत्वारिंशत्संख्यात्मकसमूहपरः । विदुषा विद्याष्टादशकविदा
श्रीविद्योपासकेन च शिवयोर्भक्तानां सत्संप्रदायं दुर्लभतरमन्वेषमाणानामानन्दनाय ।
शिवं मङ्गलरूपमिति सर्वं शिवम् ॥ ४० ॥

इति भास्कररायेण कृते सौभाग्यभास्करे ।

जाता फलधुतिः श्लोकैः क्षमाख्या द्वादशी कला ॥ १२ ॥

ग्रन्थकृतप्रशस्तिः ।

श्रीविश्वामित्रवंश्यः शिवभजनपरो भारती सोमपीथी
काश्यां गम्भीरराजो बुधमणिरभवद्भास्करस्तस्य सूनुः ।

मोदच्छायामितायां शरदि शरदूतावाश्विने कालयुक्ते
शुक्ले सौम्ये नवम्यामतनुत ललितानामसाहस्रभाष्यम् ॥ १ ॥

श्रुतिस्मृतिन्यायपुराणसूत्रकोशागमश्रीगुरुसंप्रदायात् ।
निश्चित्य निर्मथ्य कृतापि टीका शोध्यैव सद्भिर्माय हार्दवद्भिः ॥ २ ॥

प्रमादो मेऽवश्यं भवति मतिमान्द्यादलसतः
पदाथन्यायानामाप दुरवगाहस्वनियमात् ।

परंत्वन्तः सन्तः सद्यहृदया नाममहिमा-
प्यपूर्वस्तस्मान्मे न खलु खलपापोभयभयम् ॥ ३ ॥

अम्ब त्वत्पदयोः समपितमिदं भाष्यं त्वया कारितं
त्वन्नामार्थविकासकं तव मुदे भूयादथ त्वां भजन् ।

यो नैनत्परिशिलयेन्न च पठेद्यः पुस्तकस्यापि वा
संग्राहं न करोति तस्य ललिते माभूद्भक्त्यां मतिः ॥ ४ ॥

नामैकं मामनयन्नामसहस्राम्बुधेः परं पारम् ।
जलबिन्दुर्भवजलधेयैषां ते मे जयन्ति गुरुचरणाः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमर्वन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्गम्भीरराय-
दीक्षितसूरिसूनूना भासुरेत्युपाख्येन भासुरानन्दनाथेतिदीक्षानामशालिना
भास्कररायेण प्रणीतं सौभाग्यभास्कराख्य ब्रह्माण्डपुराणीय-
श्रीललितारहस्यनामसहस्रभाष्यं संपूर्णम् ।

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

श्रीललितासहस्रनामावलि:

ओं-४ श्रीमात्रे नमः

श्रीमहाराज्यं

श्रीमत्सिंहासनेश्वर्यै

चिदग्निकुण्डसम्भूतायै

देवकार्यसमुद्यतायै

उद्यद्भानुसहस्राभायै

चतुर्बाहुसमन्वितायै

रागस्वरूपाशाढधायै

क्रोधाकाराङ्कुशोज्ज्वलायै

ओं-४ मनोरूपेक्षुकोदण्डायै

ओं-पञ्चतन्मात्रसायकायै

निजारुणप्रभापूरमजजद्ब्रह्माण्डमण्डलायै

चम्पकाशोकपुष्पागसौगन्धिकलसत्कचायै

कुरुविन्दमणिश्रेणीकनत्कोटीरमण्डितायै

अष्टमीचन्द्रबिभ्राजदलिकस्थलशोभितायै

मूलचन्द्रकलङ्काभमृगनाभिविशेषकायै

वदनस्मरमाङ्गल्यगृहतोरणचिल्लिकायै

वक्त्रलक्ष्मीपरोवाहचलन्मीनाभलोचनायै

नवचम्पकपुष्पाभनासादण्डविराजितायै

ओं-४ ताराकान्तिरतिरस्कारिनासाभरण-

भामुरायै

ओं-४ कदम्बमञ्जरीकल्पकणपूरमनो-

हरायै

ताटङ्कयुगलीभूततपनोद्भुपमण्डलायै

पद्मरागशिलादशंपरिभाषिकपोलभुवे

नवविद्रुमबिम्बश्रीन्यक्कारिदशनच्छदायै

शुद्धविद्याङ्कुराकारद्विजपाङ्कतद्वयो-

ज्ज्वलायै

कर्पूरवीटिकामोदसमाकषिदिगन्तरायै

निजसल्लापमाधुर्यविनिर्भस्सितकच्छप्यै

मन्दस्मितप्रभापूरमज्जस्फामेशमानसायै

अनाकलितसादृश्यचिबुकविराजितायै

ओं-४ कामेशबद्धमाङ्गल्यसूत्रशोभितकन्ध-

रायै

ओं-४ कनकाङ्गदकेयूरकमनीयभुजान्वितायै

रत्नग्रंथेयचिन्ताकलोलमुक्ताफलान्वितायै

कामेश्वरप्रेमरत्नमणिप्रतिपणस्तन्यै

नाभ्यालवालरोमालिलताफलकुचद्वयै

लक्ष्यरोमलताधारतासमृद्धेयमध्यमायै

स्तनभारदलन्मध्यपट्टबन्धवलत्रयायै

अरुणारुणकौसुम्भवस्त्रभास्वत्कटीतटयै

रत्नकिङ्किणिकारम्यरशनादामभूषितायै

कामेशज्ञातसौभाग्यमादंबोद्धृयान्वितायै

ओं-४ माणिक्यमुकुटाकारजानुद्वयविराजि-

तायै

ओं- इन्द्रगोपपरिक्षिप्तस्मरतूणाभजङ्घि-

कायै

गूढगुल्फायै

कूर्मपृष्ठजयिष्णुप्रपदान्वितायै

नखदीधितिसञ्छन्नमज्जनतमोगुणायै

पदद्वयप्रभाजालपराकृतसरोरुहायै

सिञ्जानमणिमञ्जाराण्डितश्रीपदाम्बु-

जायै

मरालीमन्दगमनायै

महालावण्यशोषधये

सर्वारुणायै

ओं-४ अनवद्याङ्गधं

ओं-४ सर्वाभरणभूषितायै

शिवकामेश्वराङ्कस्थायै

शिवायै

स्वाधीनवल्लभायै

सुमेरुशृङ्गमध्यस्थायै

श्रीमन्नगरनायिकायै

चिन्तामणिगृहान्तस्थायै

पञ्चब्रह्मासनस्थितायै
महापद्माटवीसंस्थायै
ओं ४ कदम्बवनवासिन्यै
ओं-४ सुधासागरमध्यस्थायै
कामाक्ष्यै
कामदायिन्यै
देवर्षिगणसङ्घातस्तूयमानात्मवैभवायै
भण्डासुरवधोद्युक्तशक्तिसेनासमन्वितायै
सम्पत्करीसमारूढसिन्धुद्रवजसेवितायै
अश्वारूढाधिष्ठिताश्वकोटिकोटिभिरा-

वृतायै

चक्रराजरथारूढसर्वायुधपरिष्कृतायै
गेयचक्ररथारूढमन्त्रिणीपरिसेवितायै
ओं-४ किरिचक्ररथारूढदण्डनाथपुरस्कृतायै
ओं-४ ज्वालामालिनिकाक्षिप्तवह्निप्राकार-
मध्यगायै

भण्डसैन्यवधोद्युक्तशक्तिविक्रमहर्षितायै
नित्यापराक्रमटोपनिरीक्षणसमुत्सुकायै
भण्डपुत्रवधोद्युक्तबालाविक्रमनन्दितायै
मन्त्रिण्यम्बाविरचितविषङ्गवधतोषितायै
विशूक्रप्राणहरणवाराहीवीर्यनन्दितायै
कामेश्वरमुखालोककल्पितश्रीगणेश्वरायै
महागणेशनिर्भ्रमविघ्नयन्त्रप्रहर्षितायै
भण्डासुरेन्द्रनिर्मुक्तशस्त्रप्रत्यस्त्रवर्षिण्यै
ओं-४ कराङ्गुलिनखोत्पन्नारायणदशा-

कृतये

ओं-४ महापाशुपतास्त्राग्निनिर्दग्धासुर-
सैनिकायै

कामेश्वरास्त्रनिर्दग्धभण्डासुरशून्यकायै
ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवसंस्तुतवैभवायै
हरनेत्राग्निसन्दग्धकामसञ्जीवनौषधये
श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजायै
कण्ठाघःकटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपिण्यै
शक्तिकूटैकतापन्नकटघघोभागधारिण्यै

मूलमन्त्रात्मिकायै
मूलकूटत्रयकलेबरायै
ओं-४ कुलामूर्तकरसिकायै
ओं-४ कुलसङ्केतपालिन्यै
कुलाङ्गनाय
कुलान्तस्थायै
कौलिन्यै
कुलयोगिन्यै
अकुलायै
समयान्तस्थायै

समयाचारतत्परायै

मूलाधारैकनिलयायै
ओं- ब्रह्मग्रन्थिविभेदिन्यै
ओं- मणिपूरान्तरुदितायै
विष्णुग्रन्थिविभेदिन्यै
आज्ञाचक्रान्तरालस्थायै
रुद्रग्रन्थिविभेदिन्यै
सहस्राराम्बुजारूढायै
सुधासाराभवर्षिण्यै
तटिल्लतासमरुच्यै
षट्चक्रोपरिसंस्थितायै
महासक्त्यै
ओं-४ कुण्डलिन्यै
ओं-४ बिसतन्तुतनीयस्यै
भवान्यै

भावागम्यायै

भवारण्यकुठारिकायै
भद्रप्रियायै
भद्रमूर्तये
भक्तसौभाग्यदायिन्यै
भक्तिप्रियायै
भक्तिगम्यायै
ओं-४ भक्तिवश्यायै
ओं-४ भयापहाय

शाम्बव्यै
 शारदारार्घ्यायै
 शर्वाण्यै
 शर्मदायिन्यै
 शाङ्कर्यै
 श्रीकर्यै
 साध्व्यै
 शरच्चन्द्रनिभाननायै
 ओं-४ शानोदर्यै
 ओं-४ शान्तिमत्यै
 निराधारायै
 निरञ्जनायै
 निर्लोपायै
 निर्मलायै
 नित्यायै
 निराकारायै
 निराकुलायै
 निर्गुणायै
 ओं-४ निष्कलायै
 ओं-४ शान्तायै
 निष्कामायै
 निरूपप्लवायै
 नित्यमुक्तायै
 निर्विकारायै
 निष्प्रपञ्चायै
 निराश्रयायै
 नित्यशुद्धायै
 नित्यबुद्धायै
 ओं-४ निरवद्यायै
 ओं-४ निरन्तरायै
 निष्कारणायै
 निष्कलङ्कायै
 निरीश्वरायै
 नीरागायै

रागमध्वन्यै
 निर्मदायै
 मटनाशिन्यै
 ओं-४ निश्चिन्तायै
 ओं-४ निरहङ्कारायै
 निर्मोहायै
 मोहनाशिन्यै
 निर्ममायै
 ममताहन्त्र्यै
 निष्पापायै
 पापनाशिन्यै
 निष्क्रोधायै
 क्रोधशमन्यै
 ओ-४ निर्लोभायै
 ओं-४ लोभनाशिन्यै
 निस्संशयायै
 संशयघ्न्यै
 निर्भवायै
 भवनाशिन्यै
 निर्विकल्पायै
 निराबाधायै
 निर्भेदायै
 भेदनाशिन्यै
 ओं-४ निर्नाशायै
 ओं-४ मृत्युमथन्यै
 निष्क्रयायै
 निष्परिग्रहायै
 निस्तुलायै
 नीलचिकुरायै
 निरपायायै
 निरत्ययायै
 दुर्लभायै
 दुर्गमायै
 ओं-४ दुर्गायै

ओं-४ दुःखहन्त्र्यं

सुखप्रदायं

दुष्टदूरायं

दुराचारशमन्यं

दोषवर्जितायं

सर्वज्ञायं

सान्द्रकरुणायं

समानाधिकवर्जितायं

सर्वशक्तिमय्यं

ओं-४ सर्वमङ्गलायं

ओं-४ सद्गतिप्रदायं

सर्वेश्वर्यं

सर्वमय्यं

सर्वमन्त्रस्वरूपिण्यं

सर्वयन्त्रात्मिकायं

सर्वतन्त्ररूपायं

मनोमन्यं

माहेश्वर्यं

महादेव्यं

ओं-४ महालक्ष्म्यं

ओं-४ मृडप्रियायं

महारूपायं

महापूज्यायं

महापातकनाशिन्यं

महामायायं

महासत्त्वायं

महाशक्त्यं

महारत्यं

महाभोगायं

ओं-४ महेश्वर्यायं

ओं-४ महावीर्यायं

महाबलायं

महाबुद्धयं

महासिद्धयं

महायोगेश्वरेश्वर्यं

महातन्त्रायं

महामन्त्रायं

महायन्त्रायं

महासनायं

ओं-४ महायागक्रमाराध्यायं

ओ-४ महाभैरवपूजितायं

महेश्वरमहाकल्पमहाताण्डवसाक्षिण्यं

महाकामेशमहिष्यं

२०० महात्रिपुरसुन्दर्यं

चतुष्पष्टचुपचाराद्वयायं

चतुष्पष्टिकलामय्यं

महाचतुष्पष्टिकोटियोगिनीगणसेवितायं

मनुविद्यायं

चन्द्रविद्यायं

ओं-४ चन्द्रमण्डलमध्यगायं

ओ-४ चारुरूपायं

चारुहासायं

चारुचन्द्रकलाधरायं

चराचरजगन्नाथायं

चक्रराजनिकेतनायं

पार्वत्यं

पद्मनयनायं

पद्मरागसमप्रभायं

पञ्चप्रेतासनासीनायं

ओं-४ पञ्चब्रह्मस्वरूपिण्यं

ओं-४ चिन्मय्यं

परमानन्दायं

विज्ञानघनरूपिण्यं

ध्यानध्यातृध्येयरूपायं

धर्माधर्मविर्वाजितायं

विश्वरूपायं

जागरिण्यं

स्वपन्यं

तैजसात्मिकायं
 ओं-४ सुप्तायं
 ओं-४ प्राज्ञात्मिकायं
 तुर्यायं
 सर्वाविस्थाविर्वाजितायं
 सृष्टिकर्त्र्यं
 ब्रह्मरूपायं
 गोप्त्र्यं
 गोविन्दरूपिण्यं
 संहारिण्यं
 रुद्ररूपायं
 ओं-तिरोधानकर्यं
 ओं-ईश्वर्यं
 सदाशिवायं
 अनुग्रहदायं
 पञ्चकृत्यपरायणायं
 भानुमण्डलमध्यस्थायं
 भैरव्यं
 भगमालिन्यं
 पद्मासनायं
 भगवत्यं
 ओं-पद्मनाभसहोदर्यं
 ओं-उन्मेषनिमिषोत्पन्नभुवनावस्थं
 सहस्रशीर्षवदनायं
 सहस्राक्ष्यं
 सहस्रपदे
 आब्रह्मकोटजनन्यं
 वर्णाश्रमविधायिन्यं
 निजाज्ञारूपनिगमायं
 पुण्यापुण्यफलप्रदायं
 श्रुतिसीमन्तसिन्दूरीकृतपादाब्जधूलिकायं
 ओं-४ सकलागमसन्दोहशुक्तिसम्पुट-
 मौक्तिकायं
 ओं-४ पुरुषार्थप्रदायं

पूर्णायं
 भोगिन्यं
 भुवनेश्वर्यं
 अम्बिकायं
 अनादिनिघनायं
 हरिब्रह्मेन्द्रसेवितायं
 नारायण्यं
 नादरूपायं
 ओं-४ नाभरूपविर्वाजितायं
 ओं-४ ह्योङ्कार्यं
 ह्योमत्यं
 हृदायं
 हेयोपादेयविर्वाजितायं
 राजराजाचित्तायं
 राज्ञ्यं
 रम्यायं
 राजीवलोचनायं
 रञ्जय्यं
 ओं-४ रमण्यं
 ओं-४ रस्यायं
 रणतिकङ्कणिमेखलायं
 रमार्यं
 राकेन्दुवदनायं
 रतिरूपायं
 रतिप्रियायं
 रक्षाकर्यं
 राक्षसच्यं
 रामायं
 ओं-४ रमणलम्पटायं
 ओं-४ काम्यायं
 कामकलारूपायं
 कदम्बकुसुमप्रियायं
 कल्याण्यं
 जगतीकन्दायं

करुणारससागरायै
 कलावत्यै
 कलालापायै
 कान्तायै
 ओं-४ कादम्बरीप्रियायै
 ओं-४ वरदायै
 वामनयनायै
 वाष्णीमदविह्वलायै
 विद्वाधिकायै
 वेदवेद्यायै
 विन्ध्याचलनिवासिन्यै
 विधात्र्यै
 वेदजनन्यै
 विष्णुमायायै
 ओं-४ विलासिन्यै
 ओं-४ क्षेत्रस्वरूपायै
 क्षेत्रेश्यै
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञपालिन्यै
 क्षयवृद्धिविनिर्मुक्तायै
 क्षेत्रपालसमचित्तायै
 विजयायै
 विमलायै
 वन्द्यायै
 वन्दारुजनवत्सलायै
 ओं-४ वाग्वादिन्यै
 ओं-४ वामकेश्यै
 वह्निमण्डलवासिन्यै
 भक्तिभक्तल्पलतिकायै
 पशुपाशविमोचिन्यै
 संहृताशेषपाखण्डायै
 सदाचारप्रवर्तिकायै
 तापत्रयाग्निस्तप्तसमाल्लादनचन्द्रिकायै
 तरुण्यै
 तापसाराध्यायै

ओं-४ तनुमध्यायै
 ओं-४ तमोपहायै
 चित्यै
 तत्पदलक्ष्यार्थायै
 चिदेकरसरूपिण्यै
 स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्तत्यै
 परायै
 प्रत्यक्चितीरूपायै
 पश्यन्त्यै
 परदेवतायै
 ओं-४ मध्यमायै
 ओं-४ वैखरीरूपायै
 भक्तमानसहंसिकायै
 कामेश्वरप्राणनाड्यै
 कृतज्ञायै
 कामपूजितायै
 शृङ्गाररससम्पूर्णायै
 जयायै
 जालन्धरस्थितायै
 ओष्ठघ्राणपीठनिलयायै
 ओं-४ दिन्दुमण्डलवासिन्यै
 ओं-४ रहोयागक्रमाराध्यायै
 रहस्तपणतर्पितायै
 सद्यःप्रसादिन्यै
 विश्वसाक्षिण्यै
 साक्षिर्बर्जितायै
 षडङ्गदेवतायुक्तायै
 षडङ्गुण्यपरिपूरितायै
 नित्यक्लिन्नायै
 ओं-४ निरुपमायै
 निर्वाणसुखदायिन्यै
 ओं-४ नित्याषोडशिकारूपायै
 श्रीकण्ठाधंशरीरिण्यै
 प्रभावत्यै

प्रभारूपायं		पञ्चकोशान्तरस्थितायं
प्रसिद्धायै		निस्सीममहिम्ने
परमेश्वर्यै		ओं-४ नित्ययौवनायै
मूलप्रकृत्यै		मदशालिन्यै
अव्यक्ताय		मदाघूर्णितरक्ताक्ष्यै
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय		मदपाटलगण्डभुवे
ओं-४ व्यापिन्यै	४००	चन्दनद्रवदिग्धाङ्ग्यै
ओं-४ विविधाकारायै		चाम्पेयकुसुमप्रियायै
विद्याविद्यास्वरूपिण्यै		कुशलायै
महाकामेशनयनकुमुदाह्लादकौमुद्यै		कोमलाकारायै
भक्तहार्दतमोभेदभानुमङ्गलानुसन्तत्यै		कुरुकुल्लायै
शिवदूत्यै		कुलेश्वर्यै
शिवाराध्यायै		ओं-४ कुरुकुण्डालयायै
शिवमूर्त्यै		ओं-४ कौलमार्गतत्परसेवितायै
शिवङ्क्यै		कुमारगणनाथाम्बायै
शिवप्रियायै		तुष्ट्यै
ओं-४ शिवपरायै		पुष्ट्यै
ओं-४ शिष्टेष्टायै		मत्यै
शिष्टपूजितायै		धृत्यै
अप्रमेयायै		शान्त्यै
स्वप्रकाशायै		स्वस्तिमत्यै
मनोवाचामगोचरायै		कान्त्यै
चिच्छक्त्यै		ओं-४ नन्दिन्यै
चेतनारूपायै		ओं-४ विघ्ननाशिन्यै
जडशक्त्यै		तेजोवत्यै
जडात्मिकायै		त्रिनयनायै
ओं-४ गायत्र्यै		लोलाक्षीकामरूपिण्यै
ओं-४ व्याहृत्यै		मालिन्यै
सन्ध्यायै		हंसिन्यै
द्विजबन्दनिषेवितायै		मात्रे
तत्त्वासनाय		मलयचलवासिन्यै
तस्मै		सुमुख्यै
तुभ्यम्		ओं-४ नलिन्यै
अर्थ्यै		ओं-४ सुभ्रुवे

शोभनायै
 सुरनायिकायै
 कालकण्ठ्यै
 कान्तिमर्त्यै
 क्षोभिण्यै
 सूक्ष्मरूपिण्यै
 वज्रेश्वर्यै
 वामदेव्यै
 ओं-४ वयोवस्थाविवर्जितायै
 ओं-४ सिद्धेश्वर्यै
 सिद्धविद्यायै
 सिद्धमात्रे
 यशस्विन्यै
 विशुद्धिचक्रनिलयायै
 आरक्तवर्णायै
 त्रिलोचनाय
 खट्वाङ्गादिप्रहरणायै
 वदनैकसमन्वितायै
 ओं-४ पायसान्नप्रियायै
 ओं-४ त्वक्स्थायै
 पशुलोकभयङ्कर्यै
 अमृतादिमहाशक्तिसंवृत्यायै
 हाकिनीश्वर्यै
 अनाहताब्जनिलयायै
 श्यामाभायै
 वदनद्वयायै
 वृष्टोज्ज्वलायै
 अक्षमालादिधरायै
 ओं-४ रुधिरसंस्थितायै
 ओं-४ कालरात्र्यादिशक्त्यौघवृतायै
 स्निग्धोदनप्रियायै
 महावीरेन्द्रवरदायै
 राकिण्यम्बास्वरूपिण्यै
 मणिपूराब्जनिलयायै

वदनत्रयसंयुतायै
 वज्रादिकायुधोपेतायै
 डामर्यादिभिरावृतायै
 रक्तवर्णायै
 ओं-४ मांसनिष्ठायै
 ओं-४ गूढास्रप्रीतमानसायै
 समस्तभक्तसुखदायै
 लाकिन्यम्बास्वरूपिण्यै
 स्वाधिष्ठानाम्बुजगतायै
 चतुर्वक्त्रमनोहरायै
 शूलाद्यायुधसम्पन्नायै
 पीतवर्णायै
 अतिगर्वितायै
 मेदोनिष्ठायै
 ओं-४ मधुप्रीतायै
 ओं-४ बन्धिन्यादिसमन्वितायै
 दध्यन्नासक्तहृदयायै
 काकिनीरूपधारिण्यै
 मूलाधाराम्बुजारूढायै
 पञ्चवक्त्रायै
 अस्थिसंस्थितायै
 अङ्कुशादिप्रहरणायै
 वरदादिनिषेवितायै
 मुद्गौदनासक्तचित्तायै
 ओं-४ साकिन्यम्बास्वरूपिण्यै
 ओं-४ आज्ञाचक्राब्जनिलयायै
 शूलवर्णायै
 षडाननायै
 मज्जासंस्थायै
 हंसवतीमुख्यशक्तिसमन्वितायै
 हरिद्रान्नैकरसिकायै
 हाकिनीरूपधारिण्यै
 सहस्रदलपद्मस्थायै
 सर्ववर्णोपशोभितायै

५००

ओं-४ सर्वायुषधरायै
 ओं-४ शुक्लसंस्थितायै
 सर्वतोमुख्यै
 सर्वादनप्रीतचित्तायै
 याकिन्यम्बास्वरूपिण्यै
 स्वाहायै
 स्वधायै
 अमर्त्यै
 मेघायै
 श्रुत्यै
 ओं-४ स्मृत्यै
 ओं-४ अनुत्तमायै
 पुण्यकीर्त्यै
 पुण्यलभ्यायै
 पुण्यश्रवणकीर्तनायै
 पुलोमजाचितायै
 बन्धमोचन्यै
 बन्धुरालकायै^१
 विमर्शरूपिण्यै
 विद्यायै
 वियदादिजगत्प्रसुवे
 ओं- सर्वव्याधिप्रशमन्यै
 सर्वमृत्युनिवारिण्यै
 अग्रगण्यायै
 अचिन्त्यरूपायै
 कलिक्लमषनाशिन्यै
 कात्यायन्यै
 कालहन्त्र्यै
 कमलाक्षनिषेवितायै
 ताम्बूलपूरितमुख्यै
 ओं-४ दाडिमीकुसुमप्रभायै

ओ-४ मृगाक्ष्यै
 मोहिन्यै
 मुख्यायै
 मृडान्यै
 मित्ररूपिण्यै
 नित्यतृप्तायै
 भक्तनिधयै
 नियन्त्र्यै
 निखिलेश्वर्यै
 ओं-४ मैत्र्यादिवासनालभ्यायै
 ओं-४ महाप्रलयसाक्षिण्यै
 पराशक्त्यै^२
 परानिष्ठायै^३
 प्रज्ञानघनरूपिण्यै
 माध्वीपानालसायै
 मत्तायै
 मातृकावर्णरूपिण्यै
 महाकलासनिस्तयायै
 मृणालमृदुदोर्लतायै
 ओं-४ महनीयायै
 ओं-४ दयामूर्त्यै
 महासाम्राज्यशालिन्यै
 आत्मविद्यायै
 महाविद्यायै
 श्रीविद्यायै
 कामसेवितायै
 श्रीषोडशाक्षरीविद्यायै
 त्रिकूटायै
 कामकोटिकायै
 कटाक्षकिङ्करीभूतकमलाकोटिसेवितायै
 ओं-४ शिरस्थितायै
 चन्द्रनिभायै

भालस्थायै
 इन्द्रधनुःप्रभायै
 हृदयस्थायै
 रविप्रस्थायै
 त्रिकोणान्तरदीपिकायै
 दाक्षायण्यै
 दैत्यहन्त्र्यै
 ओं-४ दक्षयज्ञविनाशिन्यै
 ओं-४ दरान्दोलितदीर्घाक्ष्यै
 दरहासोज्ज्वलम्भुष्यै
 गुरुमूर्त्यै
 गुणनिधये
 गोमात्रे
 गुह्यजन्मभुवे
 देवेदयै
 दण्डनीतिस्थायै
 दहराकाशरूपिण्यै
 ओं-४ प्रतिपन्मुख्यराकान्ततिथिमण्डल-
 पूजितायै
 ओं-४ कलात्मिकायै
 कलानाथायै
 काव्यालापविनोदिन्यै
 सचामररमावाणीसव्यदक्षिणसेवितायै
 आदिशक्त्यै
 अमेयायै
 आत्मने
 परमायै
 पावनाकृत्यै
 ओं-४ अनेककोटिब्रह्माण्डजनन्यै
 ओं- दिव्यविग्रहायै
 क्लीङ्कार्यै
 केवलायै
 गुह्यायै
 कवलयपददायिन्यै

६००

त्रिपुरायै
 त्रिजगद्वन्द्यायै
 त्रिमूर्त्यै
 त्रिदशेश्वर्यै
 ओं-४ त्र्यक्षर्यै
 ओं-४ दिव्यगन्धाढघायै
 सिन्दूरतिलकाञ्चितायै
 उमायै
 शैलेन्द्रतनयायै
 गौर्यै
 गन्धर्वसेवितायै
 विश्वगर्भायै
 स्वर्णगर्भायै
 अवरदायै
 ओं-४ वागधीश्वर्यै
 ओं-४ ध्यानगम्यायै
 अपरिच्छेद्यायै
 ज्ञानदायै
 ज्ञानविग्रहायै
 सर्ववेदान्तसंवेद्यायै
 सत्यानन्दस्वरूपिण्यै
 लोपामुद्राचितायै
 लीलाक्लृप्तब्रह्माण्डमण्डलायै
 अदृश्यायै
 ओं-४ दृश्यरहितायै
 ओं-४ विज्ञात्र्यै
 वेद्यवर्जितायै
 योगिन्यै
 योगदायै
 योग्यायै
 योगानन्दायै
 युगन्धरायै
 इच्छाशक्तिज्ञानशक्तिक्रियाशक्ति-

स्वरूपिण्यै

सर्वाधाराय
 ओं-४ सुप्रतिष्ठाय
 ओं-४ सपसद्रूपधारिण्यं
 अष्टमूर्तये
 अजाजैत्र्यं
 लोकयात्राविधायिन्यं
 एकाकिन्यं
 भूमरूपाय
 निर्द्वैताय
 द्वैतवर्जिताय
 अन्नदाय
 ओं-४ वसुधाय
 ओं-४ वृद्धाय
 ब्रह्मात्मैक्यस्वरूपिण्यं
 बृहत्-
 ब्राह्मण्यं
 ब्राह्मण्यं
 ब्रह्मानन्दाय
 बलिप्रियाय
 भाषारूपाय
 बृहत्सेनाय
 ओं-४ भावाभावविवर्जिताय
 ओं-४ सुखाराध्याय
 शुभकर्यं
 शोभनासुलभागस्य^१
 राजराजेश्वर्यं
 राज्यदायिन्यं
 राज्यवल्लभाय
 राजत्कृपाय
 राजपीठनिवेशितनिजाश्रिताय
 राज्यलक्ष्म्यं
 ओं-४ कोशनाथाय

ओं-४ चतुरङ्गबलेष्वर्यं
 साम्राज्यदायिन्यं
 सत्यसन्धाय
 सागरमेखलाय
 दीक्षिताय
 दैत्यशमन्यं
 सर्वलोकवशस्वर्यं
 सर्वार्थंदात्र्यं
 सावित्र्यं
 ओं-४ सच्चिदानन्दरूपिण्यं
 ओं-४ देशकालापरिच्छिन्न्याय
 सर्वगाय
 सर्वमोहिन्यं
 सरस्वत्यै
 शास्त्रमय्यं
 गृहाम्बाय
 गुह्यरूपिण्यं
 सर्वोपाधिनिर्मुक्ताय
 सदाशिवपतिव्रताय
 ओं-४ सम्प्रदायेष्वर्यं
 ओं-४ साधुने
 गुरुमण्डलरूपिण्यं
 कुलोत्तीर्णाय
 भगाराध्याय
 मायाय
 मधूमत्यं
 मह्यं
 गणाम्बाय
 ओं-४ गुह्यकाराध्याय
 ओं-४ कोमलाङ्गर्थं
 गृहप्रियाय
 स्वतन्त्राय

सर्वतन्त्रेश्यै
 दक्षिणामूर्तिरूपिण्यै
 सनकादिसमाराध्यायै
 शिवज्ञानप्रदायिन्यै
 चित्कलायै
 आनन्दकलिकायै
 प्रेमरूपायै
 ओं- प्रियङ्गुयै
 नामपारायणप्रीतायै
 नन्दिविद्यायै
 नटेश्वर्यै
 मिथ्याजगदधिष्ठानायै
 मुक्तिदायै
 मुक्तिरूपिण्यै
 लास्यप्रियायै
 लयकर्यै
 ओं-४ लज्जायै
 ओं-४ रम्भादिवन्दितायै
 भवदावसुधावृष्ट्यै
 पापारण्यदवानलायै
 दौर्भाग्यतूलवातूलायै
 जराध्वान्तरविप्रभायै
 भाग्याब्धिचन्द्रिकायै
 भक्तचित्तकेकिधनाघनायै
 रोगपर्वतदम्भोलये
 मृत्युदारुकुठारिकायै
 ओं-४ महेश्वर्यै
 ओं-४ महाकाल्यै
 महाप्रासायै
 महाशानायै
 अपर्णायै
 चण्डिकायै

चण्डमुण्डासुरनिषूदिन्यै
 क्षराक्षरात्मिकायै
 सर्वलोकेश्यै
 विश्वधारिण्यै
 ओं-४ त्रिवगंदाश्र्यै
 ओं-४ सुभगायै
 श्र्यम्बकायै
 त्रिगुणात्मिकायै
 स्वर्गापवर्गदायै
 शुद्धायै
 जपापुष्पनिभाकृत्यै^१
 ओजोवत्यै
 द्युतिधरायै
 यज्ञरूपायै
 ओं- प्रियंव्रतायै
 ओं-४ दुराराध्यायै
 दुराघर्षायै
 पाटलीकुसुमप्रियायै
 महत्यै
 मेहनिलयायै
 मन्दारकुसुमप्रियायै
 वीराराध्यायै
 विराड्रूपायै
 विरजसे
 ओं-४ विश्वतोमूर्यै
 ओं ४ प्रत्यग्रूपायै
 पराकाशायै
 प्राणदायै
 प्राणरूपिण्यै
 मार्ताण्डभंरवाराध्यायै
 मन्त्रिणीन्यस्तराज्यधुरे
 त्रिपुरेश्यै

जयत्सेनायै
 निस्त्रैगुण्यायै
 ओं-४ परापरायै
 ओं-४ सत्यज्ञानानन्दरूपायै
 सामरस्यपरायणायै
 कपर्दिन्यै
 कलामालायै
 कामदुघे
 कामरूपिण्यै
 कलानिघये
 काव्यकलायै
 रसज्ञायै
 ओं-४ रसज्ञेवघये
 ओं-४ पूष्टायै
 पुरातनाय
 पूज्यायै
 पुष्करायै
 पुष्करेक्ष्ण्यै
 परञ्ज्योतिषे^१
 परंधाम्ने^२
 परमाणवे
 परात्परायै
 ओं-४ पाशहस्तायै
 ओं-४ पाशहन्त्र्यै
 परमन्त्रविभेदिष्यै
 मूर्तायै
 अमूर्तायै
 अनित्यतृप्तायै
 मुनिमानसहंसिकायै
 सत्यव्रतायै
 सत्यरूपायै

४००

सर्वान्तर्यामिन्यै^३
 ओं- सत्यै
 ओं ब्रह्माण्यै
 ब्रह्मणे^४
 जनन्यै^५
 बहुरूपायै
 बुधाचितायै
 प्रसविष्यै
 प्रचण्डायै^६
 आज्ञायै^७
 प्रतिष्ठायै
 ओं-४ प्रकटाकृत्यै
 ओं४ प्राणेश्वर्यै
 प्राणदात्र्यै
 पञ्चाशत्पीठरूपिण्यै
 विशृङ्खलायै
 विविक्तस्थायै
 वीरमात्रे
 वियत्प्रसुवे
 मूकुन्दायै
 मूर्धनिलयायै
 ओं-४ मूलविग्रहरूपिण्यै
 ओं-४ भावज्ञायै
 भवरोगघ्न्यै
 भवचक्रप्रवर्तिन्यै
 छन्दसारायै
 शास्त्रसारायै
 मन्त्रसारायै
 तलोदर्यै
 उदारकीर्तयै
 उद्दामवैभवायै

1. परस्मै ज्योतिषे 2. परस्मै धाम्ने 3. सर्वस्यै अन्तर्यामिन्यै
 4. ब्रह्मजनन्यै 5. प्रचण्डाज्ञायै

ओं-४ वर्णरूपिण्यै
 जन्ममृत्युजरातप्ततप्तविश्रान्तिदायिन्यै
 सर्वोपनिषदुद्घुष्टायै
 शान्त्यतीतकलात्मिकायै
 गम्भीरायै
 गगनान्तस्थायै
 गर्वितायै
 गानलोलुपायै
 कल्पनारहितायै
 काष्ठायै
 ओं-४ अकान्तायै
 ओं-४ कान्तार्धविग्रहायै
 कार्यकारणनिर्मुक्तायै
 कामकेलितरङ्गितायै
 कनकनकताटङ्कायै
 लीलाविग्रहधारिण्यै
 अजायै
 क्षयविनिर्मुक्तायै
 मुग्धायै
 क्षिप्रप्रसादिन्यै
 ओं-४ अन्तर्मुखसमाराध्यायै
 ओं-४ बहिर्मुखसुदुर्लभायै
 त्रय्यै
 त्रिवर्गनिलयायै
 त्रिस्थायै
 त्रिपुरमालिन्यै
 निरामयायै
 निरालम्बायै
 स्वात्मारामायै
 सुधासृत्यै
 ओं-४ संसारपङ्कनिर्गमसमुद्धरणपण्डितायै
 ओं-४ यज्ञप्रियायै
 यज्ञकर्त्र्यै
 यजमानस्वरूपिण्यै
 धर्मधारायै
 धनाध्यक्षायै
 धनधान्यविर्वाधिन्यै
 विप्रप्रियायै

विप्ररूपायै
 विश्वभ्रमणकारिण्यै
 ओं-४ विश्वप्रासायै
 ओं-४ विद्रुमाभायै
 वैष्णव्यै
 विष्णुरूपिण्यै
 अयोनये
 योनिनिलयायै
 कूटस्थायै
 कुलरूपिण्यै
 वीरगोष्ठीप्रियायै
 वीरायै
 ओं-४ नैष्कर्म्यायै
 ओं-४ नादरूपिण्यै
 विज्ञानकलनायै
 कल्यायै
 विदग्धायै
 बन्धवासिन्यै
 तत्त्वाधिकायै
 तत्त्वमय्यै
 तत्त्वमर्षस्वरूपिण्यै
 सामगानप्रियायै
 ओं-४ सौम्यायै
 ओं-४ सदाशिवकुटुम्बिन्यै
 सव्यापसव्यमार्गस्थायै
 सर्वापद्विनिवारिण्यै
 स्वस्थायै
 स्वभावमधुरायै
 धीरायै
 धीरसमर्चितायै
 चैतन्याध्यसमाराध्यायै
 चैतन्यकुसुमप्रियायै
 ओं-४ सदोदितायै
 ओं-४ सबातुष्टायै
 तरुणादित्यपाटलायै
 दक्षिणादक्षिणाराध्यायै
 दरस्मेरमूखाम्बुजायै
 कौलिनीकेवलायै
 अनर्घ्यकैवल्यपददायिण्यै

गायं

स्तोत्रप्रियायै
 स्तुतिमत्यै
 श्रुतिसंस्तुतवैभवायै
 ओं-४ मनस्विन्यै
 ओं-४ मानवस्यै
 महेश्यै
 मङ्गलाकृतये
 विश्वमात्रे
 जगद्धात्र्यै
 विशालाक्ष्यै
 विरागिण्यै
 प्रगल्भायै
 परमोदारायै
 ओं-४ परामोदायै
 ओं-४ मनोमर्थ्यै
 व्योमकेश्यै
 विमानस्थायै
 वज्रिण्यै
 वामकेशव्यै
 पञ्चयज्ञप्रियायै
 पञ्चप्रेतमञ्चाधिशायिन्यै
 पञ्चम्यै
 पञ्चभूतेश्यै
 ओं-४ पञ्चसंस्थोपचारिण्यै
 ओं-४ शाश्वत्यै
 शाश्वतेश्वर्यायै^१
 शर्मदायै
 शम्भूमोहिन्यै
 धराम्यै^२
 धरसुतायै^३
 धन्यायै
 धर्मिण्यै
 धर्मोर्धिन्यै
 ओं-४ लोकाधीन्यायै
 ओं-४ गुणकीर्त्यायै
 सर्वातीतायै
 शमास्मिकायै

बन्धूककुसुमप्रख्यायै
 बालायै
 लीलाविनोदिन्यै
 सुमङ्गल्यै
 सुखक्यै
 सुवेषाढचायै
 ओं-४ सुवासिन्यै
 ओं-४ सुवासिन्यर्चनप्रीतायै
 आशोभनायै
 शूद्रमानसायै
 बिन्दुतर्पणसन्तुष्टायै
 पूर्वजायै
 त्रिपुराम्बिकायै
 दशमद्रासमाराध्यायै
 त्रिपुराश्रीवशङ्क्यै
 ज्ञानमुद्रायै
 ओं-४ ज्ञानगम्यायै
 ओं-४ ज्ञानज्ञेयस्वरूपिण्यै
 योनिमुद्रायै
 त्रिलण्डेश्यै
 त्रिगुणायै
 अम्बायै
 त्रिकोणगायै
 अनघायै
 अद्भुतचारित्रायै
 वाञ्छितार्थप्रदायिन्यै
 ओं-४ अम्यासातिशयज्ञातायै
 ओं-४ षड्ध्वातीतरूपिण्यै
 अव्याजकरूणामूर्त्यै
 अज्ञानध्वान्तदीपिकायै
 आबालगोषविदितायै
 सर्वानुल्लङ्घयशासनायै
 श्रीचक्रराजनिलयायै
 श्रीमत्तिपुरसुन्दर्यै
 श्रीशिवायै
 शिवशक्त्यैक्यरूपिण्यै
 ओं-४ ललिताम्बिकायै

खे 2.

वृद्धाज्ञायै

918

T. T.D. Religious Publications Series No. 314

Price Rs. 28-00

**Published by Sri Ch. Venkatapati Raju I.A.S., Executive Officer, Tirumala
Tirupati Devasthanams & Printed at T.T.D. Press, Tirupati. — C. 1,000.**